

ZARÁNDI EGYHÁZMEGYE

TÖRTÉNETE.

IRTA

RÁCZ KÁROLY,

A MÉNES-GYOROKI EGYHÁZ LEKÉSZTANÍTÓJA.

ARADON, 1880.

NYOMTATTA S KIADTA RÉTHY L. ÉS FIA.

MÉLTÓSÁGOS

TABAJDI KÁROLY

KIRÁLYI TANÁCSOS URNAK,

ARADVÁRMEGYE FŐISPÁNJÁNAK, A NAGY-SZALONTAI EGYHÁZ-
MEGYE TANÁCSBIRÁJÁNAK, AZ ARADI HELV. HITV. EGYHÁZ
FŐGONDNOKÁNAK

KITÜNŐ TISZTELETTEL

A SZERZŐ,

Méltóságos Főispán ur!

Midőn e könyvet Méltóságodnak ajánlani s köztisztelőben álló nevével diszítani bátorkodtam, részint azért, mert Méltóságod az egykori Zarándi egyházmegye helyébe alkotott nagy-szalontai egyházmegyének világi tanács-birája, részint azért, mert 100 példány biztosítása által kitűnő mértékben eszközölte e mű közrebocsátását, nem lebegett egyéb czél előtttem, mint az, hogy ez által e könyv tartalmát vonzóbbá s iránta a hazai közönség figyelmét élénkebbé, érdeklődését melegebbé tegyem. Mert nem szabad a tárgynak kis-szerűnek és alacsonynak lennie, melyhez Méltóságod neve fűződik! Ohajtottam azért, hogy miként a borostyán befutja romjait a nagy-szerű épületeknek, melyek néha egy egész kornak, sőt egész nemzetnek századokon át büszkeségei valának s életet varázsol mintegy a bús dűledékekbe: aként a Méltóságod országosan tisztelt neve koszorúzza körül s tegye vonzókká a Zarándi egyházmegye szomorú romjainak ez igénytelen gyűjteményét. És miként a viruló borostyán a szellő nyelvén életről susog a holt romoknak s virulása által kibékíti a tenyészetet az enyészettel, midőn az elhagyott romokat, melyek egy új életnek, a növényéletnek nyujtanak tápot, — zöld lombjaival körül-koszorúzza: aként szóljon a Méltóságod országosan tisztelt nevének tündöklése e romoknak új életről, az emlékezet és szellemvilág életéről, mert a romok feladata is lehet, és kell, hogy legyen, nem a tétlenség, mely anyagi és erkölcsi romlást nemz; hanem a működés, mert a munka nemesít és fölemel!

Győrök, 1880. május 14-én.

Méltóságodnak

örök tisztelője

Rácz Károly.

A

ZARÁNDI EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETE.

„Iráttassék meg ez a következő nemzetségnek hasznára, hogy a meg-
ujtattott nép dicsérje az urat!”

Zsolt. CII. 19. vers.

BEVEZETÉS.

Egy oly egyházmegye történetének, habár csak töredékes **rajzá**, **veszi** itt a tisztelt olvasó, melynek csupán múltja van, jelene nincs, jövője pedig alig reménylhető, s legfeljebb a pusztá óhajtasok közé sorolható. E körülmény bár fájdalommal nyilalja át honfitársaink egy részének szívét, de kifogástalan jogosultságot szolgáltat arra nézve, hogy ennek egész életpályája a történelem tárgya legyen. Enyészetre, ezen minden emberi intézménnyel közös sorsra jutott az, noha nem épen jelentéktelen pályafutás után, a nélkül azonban, hogy az általa képviselt eszme, az általa védett és fejlesztett ügy, a magyar protestantismus, a nemzeti nyelv és műveltség vele együtt bukott volna alá, a megsemmisülés tátongó mélységébe. Nem életképtelensége, nem is az aggkorra elkövetkezni szokott végelgyengülés és természetszerű feloszlás konditotta meg végóráját, nem, — természeti és erkölcsi erejénél fogva, élhetett volna még századokon át, megérhette volna társainak jelen napjait, — hanem erőszakos módon törölte-tett ki az élők sorából, előbb fegyverrel üttettek testén halálos sebek, azután pedig tűzhalomra dobott, s a lángok általi fölemésztetése után, hamvait is elhordta és szétszórta a dühöngő vihar, nemcsak a magyar haza különféle tájékaira, hanem idegen föld ismeretlen téreire is. Nincs sírhalma, mely mutatná, hol nyugszik, nincs fejfája, melyről leolvashatnók: mikor született, hány évet élt, mikor, ki által és miként temettetett legyen el! Csak igen halvány árnyéka vetődik egykori izmos alakjának a történelem lapjaira. Olyan ez egyházmegye egész élete, mint egy kiégett égitest,

mely ma csak sötétellik a világűrben, mint szengődrök a koponya-csontban; de, hogy hajdan miként fénylett, mi késő idő gyermekei meg nem mondhatjuk, mert nem láttuk; olyan egykori léte, mint az elégett s már hamvaiba dőlt fáklya, melyről, hogy minő világosságot terjesztett a maga idejében, határozott alakú ismerettel nem birunk, minthogy mi már oly időben érkeztünk hozzá, midőn rég utolsót lobbant, s most már csak a hideg, fénytelen s szerte szét heverő hamvakra esik borús tekintetünk. Olyan ez egyházmegye élete, mint a Sahara síkján a Samum szele által betemetett oáz, melyről nem tudják a rajta átutazók, hogy minő növényélet díszlett rajta egykor. Olyan ez egyházmegye múltja, mint egy tűzhányó hegyek lávatömegei által elborított Herculanium és Pompeji, melyeknek csak kiásott romjaiból kell és lehet következtetnünk most már hajdani nagyságára, szépségére és gazdagságára. Olyan ennek pályája, mint egy vadvizek alá került diszes kert, melynek virágágyai, díszbokrai, ülőpadjai beiszapolódtak, utai, sétaterai elmosódtak s a vizek kiszivattyúzása vagy lecsapolása után a kert eredeti alakja vagy csak alaprajza is alig vehető ki.

Míg bárminő más történelmi téren, egyaránt vannak és találkoznak a történetíró küzdelmes feladatát előmozdító eszközök, irott vagy nyomtatott okmányok, vagy egyéb történelmi emlékek: addig itt minden efélének nagy hiányában vagyunk, mert nincs itt meg sem egyes egyházaknak, sem az egyházmegyének jegyzőkönyve, nincs egyetlen anyakönyv, napló, korjegyzet, vagy bárminő néven nevezendő okmány, mely szorosan és kizárólag ennek történetére vonatkoznék, kivéven egy pár fejedelmi adománylevelet a 17-ik századból, nincsenek egyházi ingóságok, templomi felszerelvények, harangok, urasztali edények, terítő, pecsétnyomók, emléktáblák s több efélék, mindezek az ellenséges hadak dúlásainak alkalmával ragadmány tárgyai lőnek vagy elhamvadtak, vagy némely részöket a föld keble rejtí magában; vagy ha találtnak is néhol urasztali edények, például Gyorokon, egy czintányér 1669-ből és egy czinkanna 1681-ből, de mivel nincs

rajta az egyház neve, mely készíttette, nem tudhatni, melyik egyház tulajdona volt, mivel azon időkben Gyóron nem, csak Ménesen volt református egyház; továbbá Sarkadon is van a református egyház birtokában egy felyül megaranyozott ezüst pohár 1638-ból, de azon sincs az egyház neve, s hogy melyik egyházé volt abban az időben, nem lehet tudni, a sarkadié semmi esetre sem volt, mert azon időben sőt később is 1714-ig a református egyháznak Sarkadon semmi nyoma nincs, mint láthatni ezt az egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvéből, — az aradi Minoriták tornyában lévő régi harangon szinte nem lévén rajta az egyház neve, nem lehet biztosan állítani, hogy az a borosjenői egyház harangja volt. A talpasiak egy 166 fontos harangját, melyet menekülésökor magukkal vittek Szalontára, az ottani lakosok, kárpótlás ígérete mellett az általok öntetett nagy harangba beolvasztatták, — általában pedig a harangokból a törökök ágyúkat öntettek. Eként megsemmisültek a múlt minden emlékei és tanúi ez egyházmegye területén. De nem! mit mondok!? Ott áll még Arad megyében Kovaszinczon ma is a hegyoldalban a magárahagyott csonka kőtorony,*) bánatos emlékjelül az egykori zarándi egyházmegyének, ott áll némán, hallgatagon, tűnődve a felett, hogy környéke, melynek nem is egészen kétszáz esztendővel ezelőtt még, merőben magyar református lakosai voltak, — egykori urai s birtokosai, a Bertóthy, Zay, Mágochy, Liszthy, Nagy és Ábrahámfy családok hol késnek már annyi ideig s

*) A kovaszinczi ó-torony rajza, megjelent némi rövid ismertetés kíséretében, Kallós Kálmán akkori debreczeni főiskolai (később aradi lyceumi) fájdalom, már csak néhai rajztanártól, a „Vasárnapi újság“ V-ik évfolyama 1858. március 21-iki számában, a 137-ik lapon, de a közlemény történeti fejtegetésekbe nem bocsátkozik az írást, hogy mi volt tulajdonképpen a torony. Hagyomány után török mecsetnek mondatik ott, de a torornak mind külalakja (a hajdani sekrestye helye észrevehető lévén) mind a benne, fent az ablaknál lévő keresztgerenda, melyre a harangok voltak illesztve, egyébre vall, tudvalevőleg ugyanis a törököknél nincs sem óra, sem harang. — 15-ik századi építmény ez, s előbb római katolikus, később a 16-ik s 17-ik századokban, református templomnak volt tornya. Egészen kőből és téglából van építve, alapjától tetejéig, épen úgy, mint a hódmezővásárhelyi ó-templom tornya.

miért nem sietnek visszatérni utazásukból, holott ő ugy szeretne már magyar szót hallani, hiszen maholnap azt is elfeledi, a mit valaha tudott, — ott áll és vár csendesen, nem ügyelve a körülete zibongók idegen zajára, ott áll és vár, nem tudva sőt nem is sejtve azt, hogy azok odamentek, a honnan nincs többé a földre visszatérés; mignem aztán majd elunva egyszer a várakozást, nyugalomra hajtja letarolt fejét, mely körül már mintegy **négy** század zivatarai zúgtak el, s megtér oda, a honnan vétetett **az** anyaföld kebelébe. Róla is méltán mondhatók nagy költőnk Petőfi e remekül jellemző sorai:

„A torony áll még egyesegyedül,
Ez is maholnap már halomra dől.

Idétlen rom, mogorva puszta váz,
Falai között senki sem tanyáz.

Csak a holt század fekszik odabent,
Szemfödele a hosszú, méla csend“.

Itt tehát egyedül csak a szétszórt hamvak egybegyűjtésére kell szoritkoznunk, s várunk azt, hogy Ezékiel próféta nagyszerű látománya szerint (37, 1—10. vers.) a vihar szárnyaira vett hamvak lassanként összehordatván, tetemekké alakuljanak, ezek azután inakkal s hússal megrakattván és bőrrel beborittatván, a négy világtájról előjövő lélek majdan életet leheljen beléjük s eként álljon lábára felette igen nagy sereg.

I. RÉSZ.

Az egyházmegye általános története.

I. TIZENHATODIK SZÁZAD.

I. Területi birtokviszonyok.

Legnagyobb birtokos volt a zarándi egyházmegye területén, a csanádi püspökség, és pedig a következő helyekre nézve: Ároki, Bököny, Csanád, Keszi, Kis-Jenő, Kovaszinczon egy utcza, Lippa, Ménes, Mikalaka, Monostor, Pécska, Pél, Pereg, Pesti, Püspökfalva, Somos, Szemlak, Szentivány, Sziond, Szőlős, Temesvár, Zádorlaka és Váraskeszi. Ezekén kívül birt még a csanádi püspök, Pray szerint 53 községet, de a melyek elősorolása célunkhoz nem tartozván, mellőzzük. Másik birtokos volt az orodi káptalan, ki a következő községeket birta: Aradot a váradi püspökkel együtt, Bálványost, Orodot, Szent-Györgyöt, Papokfehéregyházát, Papokszeghit, mely utóbbi ma Ségá név alatt Aradnak külvárosa; Monostorlakát, Szent-Istvánt, Csicsért, Csiholdot, Batthiát, Mikalakát, Kiskért, Iváncsot, Erinthet, Novákot, Gyula-Varsány egy részét, Kis-Bardot, Simándot, mint szinte az akkor Orod megyében fekvő Fehéregyházát, Botegyházát, Háromoltárromot és Kamarást, melyeket 1455-ben Literáti Kéry Balázs solymosi várnagy és neje Vorty Anasztázia ajándékoztak a káptalannak, birta továbbá Szombathely és Boros-Megyes egy részét; ugyancsak az orodi káptalané volt Kisfalud, Matthus-Tornya, Soprony és Csertelek egy része is, mint ez egy 1457-ben kelt oklevélből megtetszik, melyben Czibak Osvald e négy helységben őt illető részt, a budai káptalan előtti bevallás szerint az orodi káptalannak ajándékozta. A váradi püspök következő helyeket birta: Feltót mezővárost, Nádast, Kumonát, Hodost, Borsovát, Alsó- és Felső-Ménest, Branient, Kéthalmot, Sologariczát, Tekeres-Csigért, Alsó- és Felső-Bresztort, Alsó- és Felső-Tillodot, Alsó- és Felső-Técsát, Szlatinát, Alsó- Felső- és Közép-Tenczegit, Berlengnyét, Ágyát és Szintyét. A váradi káptalané volt Kis-Gény és Nagy-Bard egy része, melyet az 1561-ik évi összeírás szerint Losonczy István özvegyével együttesen birt; Apáthia gyulai plebánosé volt. Az egri püspök, kinek V-ik István 1271-ben Abaúj, Borsod, Bereg, Heves, Külső-Szol-

nok, Szabolcs, Ugocsa, Ung, Zaránd és Zemplén megyékben minden adók és szolgálmányok tizedét adományozta, Zarándban pedig a bor tizedét is, 1561-ben csak Sombolyt és Boros-Teleket birta itt; Martonos és Kladova a kladovai remetéké volt. Ezeken kívül némely szerzetesrendek is laktak még a 16-ik század elején ez egyházmegye területén, úgymint: a kladovai völgyben a paulinusok zárdája állt a Maros partján, kik birták Paulist és Ternovát vagy Csura-Szombatot, továbbá Szombathely egy részét, melyet Kéri Balázs solymosi várnagy ajándékozott nekik, és a melynek birtokában II. Ulászló új adománylevél által erősítette meg őket 1501-ben. Ezek még 1520-ban virágoztak Orod megyében, de azontúl itt többé semmi nyomuk nincs. — Boros-Jenőben és Gyulán, a belvárosban az observans vagy szürke barátoknak volt zárdájuk, Lippán a ferenczrendieknek, Gyulának Bartaháza nevű külvárosában apáczáknak, Temesváron pedig a jezsuitáknak volt zárdájuk. Volt még egy görög nem egyesült zárdá is Hodosdon, a Maros jobb partján, melyet a Jaxith család hazánkba betelepedett ősei alapítottak s mely sok vizszontagságok után, mai napig is fenáll bodrogi zárdá nevezet alatt.

E birtokviszonyok azonban változásokat szenvedtek némely részben már a 16-ik század elején, a mennyiben némely birtokok világi egyének kezeibe kerültek; így nevezetesen: elfoglalta az orodi káptalantól Brandenburgi György örgróf 1510-ben Zaránd megyében Simándot, Orod megyében Mezthet, Békés megyében pedig Décsét, s azoknak birtokaiba magát éjnek idején beigtattatta, noha annak az orodi káptalan a csanádi előtt ellentmondott. (Lásd Fábíán: „Arad megye leírása.“ I. 154. és 232. lap.) Továbbá a kladovai remeték szombathelyi rész-birtokukat 1511-ben Jaxith Márknak és Istvánnak eladták, melynek azonban az orodi káptalan, mely Szombathelyen szinte birtokos volt, elsőbbségi jogon ellentmondott, mind a csanádi káptalan előtt 1511-ben, Apollónia szűz neve napján, mind Orod megye rendei előtt, 1517-ben Luca nap előtti szombaton. (Lásd: Fábíánnál 235. lapon. V. alatti oklevelet és 208. lapon E. alatti oklevelet.) Sokkal nagyobb birtokváltozás történt ennél a mohácsi vész után, midőn a csataterén elesett püspökök birtokai világi főuraknak adományoztattak; így jutottak az egri püspökség javai Perényi Péternek, a váradi püspökség javai Czibak Imrének, a csanádi püspökség javai Perusics Gáspárnak birtokába, kiket korábbi egyháztörténetirők nyomán Ember Pál (Lásd Lampe: 67. lap.) „legjobb vagy legderekabb férfiaknak“ nevez, kik a reformációt is pártfogolták; ugyancsak azt is több helyen olvashatjuk, hogy Horváth Mihály, a Jaxith Péterné segítségével az orodi káptalannak majd minden jószágát erőszakosan elfoglalta, de a melyeket birtokba is alig

vettek, mert Izabella királyné az erdélyi rendek kérelmére ama birtokokat oly férfiaknak adományozta: „kik az Istent ő érette és fiáért imádni tudják.“ (Fábián 100. lap.) Egyébként pedig a tordai 1544-ik évi országos végzés kivéteti a Horváth Mihály kezeiből az elfoglalt javakat és a káptalannak visszaadni rendeli. A birtokviszonyok nagymérvű megváltozása egyik tényezőjévé lön a reformáció gyorsabb és akadálytalanabb terjedésének; ennek lehet ugyanis azt tulajdonítani, hogy oly területen, minő a zarándi egyházmegyéé vala, hol a római katholicismusnak roppant hatalma s befolyása volt, a reformáció, melynek létjoga abban az időben csakis földesúri jogtól függött egészen a bécsi békéig, noha Erdélyben már 1556-ban törvény szerint szabad gyakorlattal ruháztattak fel a reformáció követői, — meggyökerezhetett s oly nagyszerű virágzásnak indulhatott, minőt ez egyházmegye a 16-ik és 17-ik századokban, fájdalom, alig másfél százados életében felmutatott; míg ellenben az olyan helyekre, melyek nem kerültek világi egyének kezére, csak igen kis mértékben férközhetett be a reformáció, mi abban leli magyarázatát, hogy igen görcsös szívóssággal tartotta kezében birtokait s ezek lakosai feletti uralmát, a klérus. Így például a csanádi püspök által itt birt több helyeken, minők Szemlak, Pécska, Pereg és Püspökfalva, a reformációnak semmi nyoma nincs, ha csak Pereget illetőleg abból, hogy Ember Pál (a 107. lapon) említi Peregi Lőrincz reformátort, nem következettünk arra, hogy ez okon Peregre mégis eljutott az evangélium világa; továbbá az orodi káptalan által birt 25 hely közül négyben van nyoma annak, hogy reformált egyház keletkezett kebelökben, de azok már akkor más birtokában voltak, például Simánd Brandenburi Györgyé volt, Csertelek a Petrovics Péteré, vagy pedig némely helyre pl. Gyula-Varsányba azért férközhetett be a reformáció, mert egy részét Mágocsi Gáspár birta, Mikalaka végre csak a 17-ik század harmadik évtizedében tűnik fel, mint református egyház. Egyébiránt még Aradra vonatkozólag is állhat az a feltevés, hogy a 16-ik században a Losonczy temesvári várparancsnokságáig (számítva a mohácsi vésztől 1526—1552-ig) szinte protestáns volt a körözs-marosközti vidék többi helyeivel együtt, — s továbbá, hogy a 18-ik század elején ismét alakult volna keblében református egyház, mit azon tényből lehetne következtetni, hogy az ott 1702-ben megtelepedett s azóta maig ott lelkészkedő minoriták a Rákóczy Ferencz hadainak Aradon táborozása alkalmával 1708-ban elmenekültek Aradról, s nem is tértek oda vissza előbb, mint a mozgalmak lecsendesedése s Rákóczy végleges bukása után 1715-ben. Arról, hogy a rend tagjai hét éven át hol vonták meg magukat, magának a rendnek sincsen semmi tudomása, mert a bújdosásban töltött hét évről anyakönyveik is hiányzanak.

A kleruson kívül voltak még számos világi egyének, főurak és köznemesek is e területen birtokosok, de a kikiről, mint-hogy pártfogói valának az evangyéliomi tudománynak, a következő cikkben lesz szó, hol egyszersmind birtokaik is elsoroltatnak azoknak, a kikéi megtudhatók voltak.

2. A reformáció pártfogói.

A római katholicismusnak e területen uralgott nagy hatalmával szemben, támadtak a világi főurak és köznemesek közt, sőt magának a klérusnak kebelében is, a reformációnak számos tekintélyes és erélyes pártfogói s elszánt bajnokai, kik birtokosai joguk, vagy e mellett még hivatalukból folyó hatalmuknál fogva, az evangyéliom kristálytiszta vizének szabad folyást engedtek és biztosítottak, — némelyek ugyan határozott tiszta meggyőződésből, mások pedig bizonyos érdekeiknek kedvezésből vagy éppen önhaszonkeresésből, a mint az bármily nemes ügynél is meg szokott történni. — Ily buzgó pártfogók valának ez egyházmegye területén következő fő- és köznemesek, kiknek legnagyobb részint terjedelmes birtokaik valának e területen: (i. Okmány.)

1) György, brandenburgi örgróf, ki neje jogán birta Gyulát és Lippát, 1510-től fogva pedig az erőhatalommal elfoglalt Simándot vagy Apást, Mezsthet és Décset. Ezt ugyan könnyelmű férfiúnak rajzolják történetiróink, a mennyiben a neje útján örökölt kincseket elpazarolta, II. Lajos királyt léha jelleműnek nevelte; de meg kell jegyeznünk, hogy ő maga is ifjú korban levén még akkor, II. Ulászló udvara romlott szellemének befolyása elől el nem vonhatta magát, de későbbben, érettebb korában helyesebb mederbe tért élte folyója; a reformáció éltető legét nagy örömmel szivta be, s nem elégedett meg annak elveinek közvetett megismerésével, hanem közvetlenül kívánt a forráshoz járulni, azért is elment Wittenbergbe, 1525-ben, hol személyesen felkereste Luthert, oly célból, miszerint „tőle a reformáció dolgában oktatást nyerjen s ez időtől fogva nem csak maga lett határozott híve a reformációnak, hanem terjesztette és védelmezte is azt, s az uralma alatti tartományokban keresztülvitte és megszilárdította, még pedig oly buzgalommal és bátorsággal, hogy ezért közönségesen „hitvallónak,“ „hithajnoknak“ neveztetett s egykor az augsburgi birodalmi gyűlésen V. Károly császár előtt nyilván azt mondotta, hogy inkább fejét engedi levágnatni, mintsem hogy Istent és az ő evangyéliomát megtagadja. 1526-ban György is megindult külföldről, szép sereggel a mohácsi mező felé, II. Lajos segit-

ségére, de a gyász hírének útjában találván, visszatért. Az ő fejedelmi tartózkodási helye, udvara Ansbachban volt, ma Bajorországban, Nürnberg közelében, — itt halt meg 1543. december 27-én s eltemettetett Heilbrunnban.“ (Lásd Révész Imre: Dévai Biró Mátyás élete. Pest. 1863. 50—51. lap.) Ehez a György örgrófhhoz ajánlotta Melánchton Filep reformátor Dévai Biró Mátyást, 1541. december 28-án, melynek mi eredménye lön: ismeretlen, csak annyi bizonyos, hogy Dévay 1542-ben már ismét a hazában volt, mit bizonyít Miskolczra meghívása, de a hova menetelét a barátok megakadályozták — és I. Ferdinánd király 1544. február 12-én Prágából, Várday Pál esztergomi érsekhez és királyi helytartóhoz intézett levele, melyben írja a király, hogy már kétszer irt Drágffy Gáspárnak Erdődre, hogy Dévait és a többi eretnekeket birtokain ne tűrje meg. (Történelmi tár. 1880. I. füzet. 5. lap.)

2) Perényi Péter. Nem kevésbé szerencsés a zarándi egyházmegye „a hazai reformáció első rendű oszlopát,“ a „magyar János Frigyes“ — mint Balogh Ferencz „Magyar prot. egyháztörténelem részletei.“ Debreczen. 1872. 39—40-ik lapjain nevezi Perényit, habár csak rövid ideig is, azon áldott emlékeztető férfiak közé számítani, kiknek védelme alatt s eszközlése folytán, területén a reformáció terjedt és szilárdult, s kikkel együtt ő részint temesvári várparancsnoksága, részint Gyula, Somboly és Boros-Telek zarándmegyei helyek birtoklása jogán e végre tetemesen hatott és közremunkált, — mint a Dráva és Bodrog melléke, hol szinte az ő dajkálkodása által terjedt a reformáció. Született 1501-ben. Atyja volt Perényi Imre nádor,*) anyja a Világosvárat birtokló Báthory-család tagja: Báthory Borbála. Korán lépett a haza szolgálatába. Atyjának 1519. február 3-án történt halála után temesi gróf és várparancsnokká tétetett. Kétségen kívül érintetett ő már Temesváron, a reformáció szellője által, jóval a mohácsi vész előtt, főként a Petrovics lippai várparancsnok közelléte s azzal érülködése folytán, s valóban, mint Budai (Magyarország története. 1811—1814. Debreczen. II. 89. lap.) és Lányi írja, (Egyháztörténelem. I. 49.) udvari lelkésze Siklósi Mihály által Temesváron s vidékén hirdettette az evangéliomi tudományt. Azon

*) A történelmi tények oda mutatnak, hogy Perényi Imre, nem pedig utódja Báthory István volt a Szerémi által emlékeztetben hagyott eretnekegető nádor. Ugyanis Perényi nádornak volt egy Ferencz nevű fia, a Mohácsnál elesett püspök, — ki már 1513-ban váradi püspök és biharmegyei főispán volt, de a kinek a püspökségben való megerősítésére nézve még 1515-ben is csak ígéretet tett a pápa, mivelhogy Ferencz igen ifjú volt. Az atya tehát a pápa iránti kedvkeresésből, Verbőczy pedig a király és klerus kegyének megnyerése végett, nádorságra számítván, égettette a reformáció hazai zsongait, amaz hármat, emez nyolczat. 1518-ban. (Lásd Révész Imre: Dévay Biró Mátyás életrajza. Pest. 1863. 19. lap.)

kifejezés tehát, hogy a főurak közül ő a legelső, ki a mohácsi vész után azonnal egész családjával együtt áttért az evangéliumi tudományra, voltaképen azt teszi, hogy csak a mohácsi vész után lett nyilvánvalóvá a római katolika egyháztól, egész családjávali együttes búcsúvétele s az evangéliumi egyházhoz való nyílt, határozott és törhetlen ragaszkodása, mert a fentebbieken kívül Istváni szerint bizonyos dolog, hogy ő maga a reformáció kora hajnalán beszívta annak elveit. Résztvett a mohácsi ütközetben, mint az első hadtest balszárnyának Zápolya János helyetti vezére. Ő volt, ki az ütközet előtt Tomoryval együtt rendezte a hadállást. Kiszabadulva a gyászos kimeneteltől ütközetből, a beállott politikai zűrzavarok hullámai közt ő is hanyatva, hol Zápolya, hol Ferdinánd pártjára állott. Fejedelmi férfiú vala. A két ellenkirály vetélkedett a Perényi megnyerhetéseért, mindenik tőle tevén függővé a korona birtokába jutását, Zápolya még 1526-ban megerősítette őt az általa elfoglalt Sáros-Patak birtokában s maga helyett erdélyi vajdává tette; viszont 1527-ben Ferdinánd Gyulavárát adományozta neki, melynek birtokosa György örgróf a mohácsi vész után Anspachba vonult; e mellett megerősítette mind az erdélyi vajdaságban, mind Sárospatak és az egri püspöki javak birtokában, mely alkalommal egyszersmind kikérte Ferdinánd királytól, hogy őt vallásában, miután ő igazi jó keresztyén, soha ne háborgassa. 1529-ben a Zápolya-pártiak által elfogatván, kényszerűségből a Zápolya pártján volt, noha titkon Ferdinándhoz szítozott, főként Zápolya élte vége felé. 1539-ben ugyanis ígérte Ferdinándnak, hogy pártjára tér, ha az kancellárjává teszi őt, mit Ferdinánd örömmel fogadott s teljesített. Igen jellemző Perényire nézve, hogy a veszprémi, 1531. május 18-iki gyűlés többsége — a haza szerencsétlen sorsán javítandó — oly gondolattal volt, hogy Perényi Pétert kellene királynak tenni. De ebből semmi sem lett, részint a pártviszály, részint a törökök álnoksága miatt. 1532-ben úgy szabadult ki a török fogságból, hogy Ferencz nevű fiát adta maga helyett kezesül. Zápolya halála után az annak tett hűség alól feloldoztatva érezvén magát, határozottan Ferdinánd részére állt. De két évig sem örülhetett a Ferdinándtól nyert új méltóságnak, a mennyiben egy részről a Joákim brandenburgi örgrófnak, ki a Pest ostromakor a töröktől szenvedett kudarczért a királynak őt érhető haragját magáról el s Perényire kívánta hárítani, azon vádjára, miszerint Perényi királyságra vágyik, más részről és főként a római katolikus klérusnak, mely az egri püspöki javak elfoglalása s ezzel kapcsolatban protestáns volta miatt fenekedett ellene, áskálódásaira elfogatta őt Ferdinánd Esztergomban, 1542-ben s Bécsűjhelyen, azon tömlöczbe vettette, melyből az előtt kevés idővel halt ki Bodó Ferencz, ki később volt fogság-

ban végezni életét, mintsem Zápolya iránti hűségét megszegni. A Perényi ügyében tett mind magános, mind megyei, mind országos kérelmezéseknek lett végre, hat év multával annyi sikere, hogy Ferdinánd megígérte az ő szabadon bocsáttatását, az egri püspöki javak használatáért 40,000 arany kárpótlás mellett. Ez összeg lefizettetvén 1547. végén, a következő év elején Bécsbe vitette őt Ferdinánd, hogy ígérete szerint szabadon bocsássa. De közbelépett a halál s a nemes lélek, hat évi fogság után, a nélkül, hogy szeretteit, főleg kezesül adott Ferencz fiát, kit 1532. óta soha többé nem látott, viszontláthatta volna, a börtön sanyarai okozta betegség következtében levetkezte porsátorát 47 éves korában, Bécsben, 1548. elején. — Jelszava volt az 1702-ben lerombolt sárospataki várnak a Bodrog felőli kapuja homlokzatán álló ezen mondat: „Boldog az a város, melyben Isten ígéje hirdettetik és megtartatik!“ Ő vetette meg a sárospataki főiskola alapját, melynek már 1543-ban jeles hire volt, mint ez az ifjú Kapy Miklós leveléből olvasható. (Magyar prot. egyh. s isk. Figyelmező. Debreczen, 1872. Márcziusi füzet. 109—110. lapjain.) Buzgó pártfogója s hive volt mindvégig a reformációnak, sőt Gábor fiát végreendeleiben is arra intette, hogy az evangyéliomi tudományt minden erejével oltalmazza és előmozdítsa, bárminő áldozatok hozatalától is vissza nem riadván. Hazahozatván neje Székely Klára az ő teteimeit Bécsből, eltakaríttatta azokat a sárospataki vártemplom sirboltjába, mint ez egyebek közt megtetszik Szikszai Fábricius Balázsnak Perényi Gábor felett 1567. július 28-án tartott beszédéből. — Ez a nagy férfiú tehát hitvallója, sőt vértanúja lett az evangyéliomi igazságoknak. Ő megértette az Alphának és Ömegának, amaz Elsőnek és Utolsóknak, a ki megholt vala és él örökkön örökké, eme szavait: „légy hív mind halálig, és néked adom az életnek koronáját.“ (Jelen. 2. 10.) És ő állhatatos maradt mindvégig. A klérus még holta után sem hagyott neki békét, hanem még sirjában is üldöző rágalmaival, azon izetlen koholmányt hirlelvén ugyanis felőle Benkovics Ágoston terebesi pálos barát, végre (1682—1701.) nagyváradi püspök, hogy Perényi Terebesen temettetett el, s tetemeire minden évben lecsap egyszer a villám tiszta időben, még pedig a szive tájára, és hogy ez mindaddig ismétlődött, míg sirjából ki nem dobták; — holott Perényi, nemes lélekkel megfutott, bár vége felé e világ szerint örömtelen és szomorú pályája bevégezése után a sárospataki vártemplom sirboltjában háborítatlanul szendergve, aluszsza az igazak álmát, várván a feltámadás dicső reggelét, a mikor majd az igazak fényleni fognak mint a nap, az ő atyjoknak országában. (Mát. 13. 43.)

3) A Nadányi család tagjai, úgymint István, Méliusz és Gyárfás. Családi birtokuk volt Körözs-Ladány, a fehér körözs

mellett Békés megyében, de voltak több birtokaik is Békés, Bihar és Orod megyében. Ezek a Körözs s Maros közti reformátoroknak, főképen Ozorai Imrének, Gálszécsi Istvánnak és Literáti vagy Túri Lukácsnak kitünő védelmezői és a gyulai főiskolának buzgó pártfogói valának. (Lásd: „*Florus Hungaricus. Auctore Johanne Nadányi de Keres Nadány. Amstelodami. 1663.*“ 216. lap.) Kár, hogy ez a Nadányi János e tárgyról bővebben szólanı elmulasztotta.

4) A Massay család: Imre, László és János. Ezek közül Imre, Zaránd megyében birta Elek egy részét, Otlakán 2 portát, Gyula-Varsányban 3 portát, Apátiban 1 portát, Harakleánt, Felső-Egrest, Boros-Megyer egy részét, Fehéregyházon 1 portát*), Bodroghfalva egy részét, Alsó- és Felső-Siklóst, Csimoszleket, Komlóst, Nyék egy részét, Gyulán és Váradon pedig palotái voltak. Bihar megyében birta Somos nevű falut, Békés megyében is terjedelmes birtokai voltak. „Nagy pártfogója volt Imre a Kálvin követőinek, a gyulai iskolának és az abban tanítónak s tanulóknak, kiket pénzzel s másképen is segített s előmozdított.“ Massay Imréhez 1563-ban, de korábban is irt Szikszai Fábricius Demeter üdvözlő verseket, Wittenbergből. (Lásd Budai: M. O. polg. hist. való Lexicon. II. kötet. 666. lap. Ismét: Szikszai Fábricius Demeter dicskölteményét 1563. augusztus 6-ról.) Lásd a 2-ik Okmányt.

5) Jaxith Péterné, Anna, kinek terjedelmes birtokai valának a Körözs és Maros mentén. Birta Nagylakot 17 faluval, melyek nagy részint Orod megyének a Maroson túli oldalán vagy is balpartján feküdtek, minők voltak: Fellak, Serfestő és Farkastelek. (Lásd: Fábíán által műve 253—254. lapján közölt oklevelet.) Azt is olvashatjuk felőle, hogy ez a Jaxith Péterné, a Horváth Mihály segélyével az orodi káptalannak csaknem minden birtokát elfoglalta, mint fentebb említők. — Nagy pártfogója volt a reformátoroknak. Több ifjat a maga költségén neveltetett s taníttatott, mind a hazában, mind a külföldön, így nevezetesen Bassarági Vitus Jánost s másokat. Ember Pál hős-nőnek nevezi őt. (Lásd Lampe: 70. lap.)

6) Battyáni Orbán, tanult 1521-ben a páduai egyetemen. II-ik Lajos követe volt Zápolyához, ki által ezt a törökök elleni készületre szölitotta föl; Ferdinánd megkoronáztatása után hol ennek, hol Zápolyának pártján volt. Zápolya halála után

*) Az 1342. évi országgyűlés határozata szerint egy porta olyan telek volt, melynek kapuján egy rakott szénás szekér bemehetett. Egy ilyen telektől, tekintet nélkül a rajta lakó családfők számára 18 dénárt kellett a királyi kincstár számára fizetni. Ez a mennyiség azonban később növekedett, de a 16-ik század folyamán nagyon egyenlőtlen volt; 1552-ben pl.: Sarkadon 1 portától fizettetett 2 forint, 4 portától 6 frt, 5 portától 6 frt 75 dénár; 1561-ben pedig Orod és Zaránd megyékben 1 frt 10 dénár fizettetett kivétel nélkül minden portától.

azonban mindvégig hű maradt Izabellához és annak fiához, mint tanácsosa. A protestánsoknak igen buzgó pártfogója volt, mi által Martinuzzi haragját magára vonta, de a mivel ő teljességgel nem gondolt. Inkább engedett Istennek, mint embernek. Ezért Martinuzzi kegyetlenül fenekedett ellene, sok méltatlansággal s bántalommal illette, sőt végre megmérgezte, minek következtében meghalt e derék férfiú 1546-ban s Izabella királyné a gyulafehérvári templomba nagy pompával temettette el. De Martinuzzi még holta után sem hagyott neki békét, hanem, midőn a királyné fájdalma enyhítéseül máshova távozott, Martinuzzi elment Gyulafehérvárra, és hogy gonosz tettét gonoszszal tetézzé, Ferencz, gyulafehérvári kanonok által, ki nála tartózkodott, kiásatta a Battyáni holttestét onnan és ganéjba temettette. (Lásd Budai: M. O. polg. hist. való Lexicon. I. 295. lap. és Lampe: Historia ecclesiae ref. in Hungaria et Transylvania. 1728. 94. lap.)

7) Csáki Mihály, gyulafehérvári kanonok, esperest és Izabella királyné tanácsosa, azután János Zsigmond alatt erdélyországi kancellár és kincstárnok. Ennek költségén tanult Wittenbergben 1567-ben Vetési János, ki 1569-ben váradi tanár volt. Vetési egy dicskölteményben fejezte ki jóltevője iránti háláját, melyet latin nyelven irt s nyomtatott ki Wittenbergben. Csáki Mihály segítette költséggel Heltai Gáspárt, midőn 1551-ben a biblia első részét, azaz: a Mózes öt könyvét, a Gyulai István lelkész, Ozorai István és Wizaknai Gergely tanító segítségével magyarra fordította s kiadta Kolozsvárott.

8) Csáki Adorján, orvostudor és dobokai főesperest, előbb említett Csáki Mihálynak testvére, kivel együtt erélyesen fellépett a Luther és Kálvin követői mellett s pártját fogta azoknak az 1543-ik évi kolozsvári országgyűlésen Martinuzzi György püspök ellen, midőn az a római udvar egész tekintélyével azt kívánta, hogy a lutheránus vallástanítókat tűzhalomra tegyék és megégessék. (Lásd Lampe: 91. lap.)

9) Suraklini Petrovics Péter, kit főuraink közt — mint Balogh Ferencz már említett műve 64-ik lapján mondja — első kálvinistának szoktak tartani. Ez 1530-ban már orodmegyei birtokos volt, övé levén Csállya vára. Ember Pál őt, hihetően Szathmárnémethi Mihály után, 1531. táján, munkácsi várparancsnoknak mondja, de hogy ez nem áll: lásd Budai: Polgári Lexicon III. kötet. 117-ik lapját, hol nyilván azt olvassuk, hogy Ferdinánd király 1551-ben adta neki Munkácsot, kárpótlásul, miután ő Temesvárt, Lippát, Karánsebest s Lugost átadta a Ferdinánd biztosainak. Fábián Gábor „Arad megye leírása“-ban 174. és 193. lapokon azt írja róla, hogy 1531-ben lippai várparancsnok volt, a mi tény is, s már 1522. óta, a reformációnak különös buzgalmú terjesztője. 1539-ben már temesi

gróf volt, mint megtetszik azon oklevélből, mely szerint ő Csállya várát 1539-ben négy özvegyasszonynak eladta 6000 arany forintért, kik azon háborgós időkben bátorság okáért kívánták ott megvonni magukat. (Lásd a Fábian által közölt okmányt műve 214—215. lapján.) Zápolya János Petrovicsot, ki különben is rokonságban állt vele, végrendeletében a maga fiának egyik gyámjává tette s egyszersmind temesvári várparancsnokká, oly feltétellel, hogy a Maros és Duna közét a kisdéd János Zsigmond felnőttéig annak nevében igazgassa. Ezenkívül Izabella királynétól 1548. június 7-én Tordán kelt adománylevél erejénél fogva kapta Petrovics Péter a Harasztly Ferencz és Korsai Csorba Ferencz jószágait, melyek az előbbinek hűtlensége miatt, mennyiben hamis pénzt vert, az utóbbinak pedig magvaszakadása miatt szállottak a koronára, — mi által birtokos lett Zaránd, Orod, Temes és Szörény megyékben. Zarándban kapta ugyanis Bartaházát, Gyula egyik külvárosát és Pélt, ugyanitt övé volt már korábbi időtől fogva Csucs helysége; Orodban nyerte Kovaszinczot, Panádot, Cserfalvát, Gyorokot, Kevit, Kereszturt, Deszket, új adományul Alsó- és Felső-Csálylyát, Temes megyében Tergovistiát, Szörény megyében Zsidóvárt, Nadrágot és Zidimiczet. (3. Okmány.) Petrovics költségén tanult elsőben Genfben 1556., és 1557-ben pedig Wittenbergben Szegedi Gergely, mint az utóbbi évben Petrovics Péterhez írott s Wittenbergben kinyomott leveléből megtetszik. Ez a Szegedi 1557. szeptember 28-án, a kassai tanácshoz intézett levele szerint debreczeni tanár, későbbben pedig, nevezetesen 1561-ben lelkész volt. (Lásd Frankl: „Hazai s külföldi iskoláztatás.“ 1873. 86. lap.) De voltak ezeken kívül Petrovicsnak több birtokai is, övé volt nevezetesen Lugos és Karánsebes, melyek az ő védelme s buzgalma folytán vették be a reformációt.

10) Alsóeperjesi Patócsy Ferencz, gyulai várkapitány, békési és zarándi főispán 1534—1554-ig, szinte birtokos volt Zaránd és Orod megyében, mint ez megtetszik a gróf Keglevics család egy régi tabularis peréből, melyben a Mágocsy és Móricz családoknak a Mokra alján birt régi jogai forognak fen. Ebből világos, hogy Patócsy Ferencz 1543-ban Csura-Szombatot vagy Ternovát Orod megyében Móricz Péternek, ki az ő várának Gyulának felügyelője volt, hűséges szolgálatainak jutalmául adományozta, Izabella királyné megegyezésével. Zarándban pedig övé volt Miske, hol későbbben elég tekintélyes reformált egyház alakult. — Erdélyben is volt birtoka: Mártonfalva és Toffalva, és egy halastó, melyeket Verbőczy Imrétől és nejétől cserélt Vingárdi váráért és Mihálczfalvai házáért, 1548-ban. (Lásd: Gyulafehérvári káptalan levéltára. V. Cent. Aa. Nro 56.)

11) Mágocsi Porkoláb Gáspár, ki a gyulai várparancsnokságban Patócsy utódja volt 1554—1560-ig, az 1561-ik évi hivatalos összeírás szerint a következő helyeket bírta, miből kijő, hogy a Petrovics halála után (1557. október 13.) annak birtokai legnagyobb részt az övéi lettek, ugymint: Panádot, Kovaszinczot, Cserfalvát, Gyorokot, Kevit, Szent-Pált, Gyelidet, Háromfalut, Árokit, Ötvenablakost, Bikét, Kereszturt, Bikacsot, Ménest, Jászpélyt, Kaszát, Sződit, Nyárevet, Hodost, Zabrant, Bandarlakot, Hidegkútat, Mihalakát Orod megyében, Eleket, Gyula-Varsányt, mint részbirtokokat, Zaránd megyében; Fábíán-Sebestyén Csongrádban már 1523-ban az övé volt, mint ez a csanádi káptalan ugyanazon évi határjárási leveléből világos. (Lásd Haan Lajos: Békés vármegye hajdانا. Pest. 1870. II. kötet. Okmánytár.) Ugyancsak Csongrád megyében Mágocsot is bírta, melytől vette a Mágocsi előnevet. Erre vonatkozólag ugyan Oltványi (A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged, 1867. 10. lap.) azt írja az egri káptalan bizonyosága után, hogy azt Mágocsi Gáspár bérben bírta a csanádi püspöktől és Mágocsi halála után Rákóczi Zsigmond foglalta el. Ezzel azonban ellenkezőt bizonyít részint azon adománylevél, melynek erejénél fogva Mágocsy Ferencz a Mokra alján, mely Zaránd, Orod, Csanád és Csongrád megyéket foglalta magában, 1585-ben sok jószágot s azok között Mágocsot is kapta, részint Báthori Gábornak 1612. január 12-én a nagyecsedí várban kelt adománylevele, melyben Mágocsot, több, névről-névre elszámlált birtokokkal együtt, a Mágocsi Ferencz halála után Sövényházi Mórícz Mártonnak adományozta. (Lásd Fábíán G.: Arad megye leírása. 1835. Buda. I. kötet. 115. és 193. lap.); részint és főleg pedig a Földvár által 1561-ben készített dicális összeírás, melyben igaz, hogy a csanádi káptalannak (és nem a püspöknek) birtokául találtatik 22 porta feljegyezve, de a Mágocsi tulajdonául is van irva 18 porta, melytől fizetett királyi segélypénz czim alatt 19 frtot és 80 dénárt. (Lásd: 1. Okmány; Comitatus Chanád. Documenta.) Midőn I. Ferdinánd rendeletére 1559-ben, a pozsonyi káptalan vizsgálatot tartott és tanúkat hallgatott ki azon ügyben, miszerint a gyulai templomi szent eszközöket, nevezetesen kelyheket s egyéb edényeket, keresztekét, ereklyéket, szentek fejét s csontjait, azonkívül a misemondó ruhákat, némely „gyulai lutheránus“ (voltakép pedig már akkor Kálvin értelmét tartó) lakosok, magokhoz vevén, elvitték Kassára, hogy vásárt üssenek vele s ott csakugyan el is adták volt 1100 frton, — Mágocsi Gáspár is, mint akkori várparancsnok, megidéztetett Pozsonyba, tanúvallomás végett, de inkább lefizette a 16 márka büntetést, a mi a pénznek, korunkbelinél hasonlíthatlanul nagyobb értékét tekintve, tetemes összeg volt, mintsem hogy

római katolikus szertartás szerinti esküt tegyen le. Írt egy éneket is, mely a régi énekeskönyvben meglátható s mely így kezdődik: „Mikorön Dávid Saul előtt futna.“ Liszkai Demeter a haza atyjának nevezte őt holta után, 1589-ben.

„Elment-é már a hős Mágocsi, a haza atyja,

S holta után másnak adta-e a jogarat?“

(Lásd: Bod. M. Athenas. 1766. 79. lap.)

12) Pelsőczy Bebek György, ki az 1561-ik évi hivatalos összeírás szerint birta Orod megyében Salafet, Zaránd megyében pedig Dézna várát, Elek, Thamasz és Gyula-Varsány egy részét, Csanád megyében Monyaros Fecskésen hét portát, kitünő pártfogója volt a reformációnak, mint megtetszik Méliusz Péter azon imájából, melyet a „Mennyei Jelenések“-ről írt predikációi elébe bocsátott, hol Bebek Györgyöt, nejével, Patócsy Zsófiával s több más evangyéliomi hithű férfiakkal és nőkkel együtt dicsérőleg úgy említi, mint a kik „építették a Jeruzsálem köfalait és tárházit.“ (4. Okmány.)

13) Patócsy Boldizsár, zarándi főispán, 1564-ben, ki 32 helységet birt Orod vármegyében. (Lásd Fábán: Arad megye leírása. I. kötet. 196. lap; és a Petrovics beigtatásáról szóló okmányt 1548-ból, 3. szám alatt.) Kár, hogy részletesebb adatok hiányzanak felőle.

14) Kányaföldi Kerecsény László, ki 1560—1566-ig gyulai várparancsnok volt, Orod megyében 1561-ben birta Két-Sofrony egy részét és Deszket, Zaránd megyében Boros-Megyes egy részét. Csanád megyében birta Kaszapereket, Csókát, Fejéregyházon 6 portát, Szanádöt és Morodát Telegdy Istvánnal együttesen birta, — Szent-Lőrinczen 27 portát birt Telegdy Mátéval együtt. Mily buzgó pártfogója és dajkája volt ez a reformációnak, megtetszik Szikszai Fábriczus Deme-ternek azon dicsköltményéből, melyet 1563. augusztus 6-án írt s kinyomatott Wittenbergben s melyben Kerecsényt, Massay Imrét és a nemességet emeli ki, üdvözölve őket az evangyéliomi tudomány pártolásáért. Mágocsi után ez volt legnagyobb pártfogója a zarándi egyházmegye területén a reformációnak, ez volt legfőbb gyámola a gyulai főiskolának, mely az ő várparancsnoksága alatt virágzása tetőpontját érte el, de a honnan fájdalom, nem soká alábukott. Ámbár Kerecsény László a polgári történelem bírói széke előtt, a kezére bízott vár feladásáért, el van ítélve és e miatt még emlékezete is el van temetve: de egyháztörténelmi téren tartozunk az ő emlékezetének igazságot szolgáltatni, ezt kívánja a részrehajlatlanság. Ezen igazságszolgáltatást meg is tette már a mult század elején Ember Pál, midőn Lampe által kiadott Egyháztörténelme 639-ik lapján Kerecsényt „a mi hitvallásunk hősenek vagy bajnokának,“ — nostrae Confessionis Heros — nevezi.

15) Némely római katolikus írók Perusics Gáspárt is a reformáció pártfogói közé számítják, hihető azon okon, hogy a csanádi püspökség javai neki adományoztattak a mohácsi vész után. Azt írja ugyanis Desericius („Historia episcopatus vaciensis.“ 117. lap) és utána Oltványi, említett műve 6-ik lapján, hogy Szegedi Kis István ennek oltalma alatt tanított Csanádon, 1543—1544-ik évben. Perusicsnak volt birtoka Bihar megyében is, t. i. Hosszúpályi. — Életpályája jellemes embernek nem mutatja.

Minő buzgalommal s eredménynyel jártak el az itt nevezett egyének a reformáció terjesztésének terhes és küzdelmes, de gyönyörűséges munkája körül: tüzetesen elő fog az adatni mind magának az egyházmegyének, mind az egyes egyházak beléletének rajzában. Nemkülönben az e területen működött reformátorokról is, az ismételés kikerülése végett, csak az egyes egyházak történeténél szolandok, mivel a velők tüzetesen való foglalkozás legilletékesebben történhetik az általok reformált vagy működési körükbe esett egyházak multjának előadásánál.

3. A reformációt fejlesztő körülmények.

A reformáció pártfogóin kívül, lehetetlen a történeti tények előtti szemhunyas nélkül figyelmen kívül hagyni némely helyi körülmények megemlítését, melyek e területen a reformáció terjedésére szolgáltak. Ilyen mindjárt a török foglalás. Ugyanis, hogy a Buda megszállása után terjeszkedő török uralom, nem közvetlen bár, de közvetve, csakugyan a reformáció terjedésére ható tényezőként szerepel: azt kétségbevonni nem lehet. „Két perlekedő fél közt egy harmadik a nyertes.“ A Magyarország, mint római katolikus állam, és a török, mint muhammedanizmus közötti küzdelem, sőt élet-halál harcz vivása, a már akkor bölcsőjéből kikelt magyar reformáció előnyére vált. Valamint a mohácsi vészt, általában az egész országot tekintve, a reformáció terjedése akadályainak elhárítására szolgáló eszközök közül kiküszöbölni csakugyan nem lehet: úgy az is tagadhatatlan, hogy e vidéken is a terjeszkedő török uralom volt az, mely a reformáció akadályainak legnagyobb részét hatályon kívüliekké tette s a római katholicismus szerves működését egészen megbénította. Igazolja ezt Magyarország déli részének 16-ik századi összes története, a pankotai, világosvári, biztriai és csolti apátságok, csanádi káptalan s két praepostság török dúlások folytáni megszűnése. Bármit mondjanak ugyanis némely római katolikus atyánkfiai, például Lányi (Egyháztörténelem. 60. lap.) és Oltványi (idézett műve 126. lap.) Pet-

rovics Péterről, nevezetesen, hogy az: „az át nem térő katholicus papokat üldözte, javaiktól fosztotta meg, és ha valamelyik még most sem akart áttérni, tüzes forró vassal bélyeget süttetett arczára, vagy pedig fejének bőrét a tonsúra helyén nyúztatta le, mely barbar kegyetlenségek kikerülése végett némelyek futásban, mások az új hit elfogadásában kerestek menedéket, hol jó alkalmazás mellett szép asszonyt is nyertek a missionáriuskodó várparancsnok urtól;“ de bizonyára se Petrovics, se más protestáns főúr nem volt az, a ki a római katholicismusknak e területen való gyengítését annak végpusztulásáig vitte, — ott van a lippai zárda, Petrovics türelmének fényes bizonyágául, mely az ő több mint 20 évi várparancsnoksága alatt sértetlenül fenállott, — ott van az orodi káptalan, melylyel magát temes, szörény és orodmegyei új birtokaiba beigtattatta, 1548. év június havában, tehát a káptalan végpusztulása előtt 3 évvel; — hanem a török hatalmi terjeszkedés, mert hogy a római katholicismus a mohácsi vész után mindjárt leszorított e tájékról Krassó és Karán-Sebes vidékére, a 17-ik század közepén pedig még onnan is elenyészett, — és mint egyház, minden intézményével együtt eltűnt ez egyházmegye területéről, a 16-ik század közepén, úgy, hogy annak legutolsó két menedéke, a lippai zárda és orodi káptalan is megszűnt 1551. szeptember 18-án (lásd: „Magyar Lexicon.“ Szerkeszti Somogyi Ede. Bpest. 1878. 7. füzet. 397. lap)*) az a török hódítóhatalom kifolyása volt, — mit egyébiránt maga Oltványi is elismer már említett műve 100-ik lapján, azt mondván, (kétségtől Fábrián Gábor után), hogy Radnán „a török által elpusztított s szétűzött lippai barátok gyűltek össze,“ — mert valóban, törökágyúk rombolták le mind a lippai zárda falait, mind a több mint 400 évig virágzott híres orodi káptalan várszerű épületét s gyönyörű kéttornyú templomát, mely a maga idejében nem kis disze volt e vidéknek s török kardokat festett meg a leölt szerzetesek s káptalani tagok kiomlott vére! Jó részben a törökuralomnak tudandó tehát be, hogy a török kiűzetése után a birtokviszonyok rendezésével foglalkozó országos bizottság egész Békés vármegyében egyetlenegy római katholicus templomot sem talált, Arad és Zaránd vármegyében pedig, tehát mintegy 197 □ mértföldnyi területen csak egyet talált: a gyulaít, református egyház ellenben találtatott Arad és Zaránd terüle-

*) Ugy látszik egyébiránt, hogy az orodi káptalan még a nevezett éven túl is fenállt egy pár évig, a mennyiben 1552-ben báró Gerlistyei N. volt orodi nagy praepost; 1553-ban pedig az orodi káptalanban kelt: „Praefectio statutorialis“ okmányban ez olvasható: „item ad facies Castri Pankota jobbagyone Blasio Nagy Capituli Orodienensis de possessione Barnoth item possessione Nagy-Bard etc. (Lásd: Árpádia. I. Kassa. 1833. 177. lap és Arad megye s város ismertetése. Arad, 1871. 10. lap.)

tén 65, Békés megyében pedig 18. — Ne ítéljünk azért szeretetlenül, hanem lakozzék mindnyájunkban a Krisztus lelke, ki eként tanított bennünket: szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, kik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, a kik titeket gyűlölnék és imádkozzatok azokért, a kik titeket háborgatnak és kergetnek titeket; — mert, ugymond ismét — arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványim vagytok, ha egymást szeretitek.

A reformációt elősegítő másik körülmény az, hogy ez egyházmegye az erdélyi országos törvények védelme alatt állott. Maga Zaránd megye, melynek a szoros értelemben vett Magyarország felőli végpontja Gyula volt, mely 1715. előtt soha nem tartozott Békés, hanem Zaránd megyéhez, — a mohácsi vész után mindjárt elszakasztott Magyarhontól s az 1538-ik évi nagyváradi béke szerint tényleg Erdélyhez csatoltatott, és hogy azontúl is mindig az erdélyi törvények birtak reá kötelező erővel, mutatja az 1548-ik évi pozsonyi országgyűlés 19-ik törvényczikke, melyben meghatároztatik, hogy minő időben s mely törvényhatóságokban tartathatnak a törvénykezések, de e törvényczikkben Zaránd megye nem, s csakis Szathmár, Máramaros, Kraszna és Szolnok megyék emlittetnek; továbbá bizonyítja ezt az 1571-ik évi kolozsvári országgyűlés, melyet „az Tekintetes Nagyságos vitézlő urak, Erdély országbeli három nemzet és Magyarországbeliek, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros, Zaránd vármegyék, Karán-Sebes és Lugos tartománybeliek Kolozsvárt 1571-ben Szent Erzsébet napján tartottak,“ — s melyen azt határozták, hogy az oláh püspökök és papok a minemű módon és rendtartásban voltak, a mi megholt kegyelmes Urunk (János Zsigmond) idejében, azokban maradjanak, úgy, hogy az mely határt szabott volt nekik, mindenik a maga határában tartsa magát, azonkívül egyik se merjen menni. — Megjegyzendő azonban, hogy mintegy 44 évig hódoltság is volt Zaránd megye, a mennyiben 1551-től 1595-ig török uralom alatt nyögött, széltire foglalatván el várait a török 1566-tól fogva, nevezetesen Gyulát, Borosjenőt, Világosvárt, Déznát, Zarándot és Pankotát, de 1595-ben Borbély Gergely, a Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem vezére, kivervén Lippából a törököt s ez önként odahagyván Világost és Déznát, Zaránd megye ismét Erdélyhez csatoltatott, mit bizonyít az 1596. január 15-én Pozsonyban tartott országgyűlés 35. törvényczikke. (Lásd Kozma Pál: „Zaránd vármegye leírása.“ 1848. 87. lap.) Orod megye, melynek egyik legerősebb vára Lippa volt, hol Zápolya egész udvarával is gyakran tartózkodott, úgy szinte a négy bánati megye s Csanádnak a Maros balpartján Török-Becséig lenyúló része, melyek egy részére ez egyházmegye területe kiterjedt, ugyancsak az erdélyi fejedelmek hatalmi köréhez tartozott.

Igy már az 1556-ik évi márczius 8-ra, Petrovics Péter által Szászsebesre hirdetett országgyűlés, mely őt helytartóvá tette Izabella királyné visszaérkezéseig, azon okon, mivel a királyi udvar költsége nem elég, következőleg határozott: „az minemű dézmabúzák, borok és egyebek vannak az országban a római király és püspök uram számára, ezeket is elfoglaltassa Locumtenens uram.“ Az ugyanazon évi szentgyörgynap utánra Kolozsvárra összehívott országgyűlés fentartással azt határozta, hogyha Izabella és fia visszatérnek, azok intézkedjenek a zárdai és egyházi javadalmakról, hogy micsoda szent célra és iskolák felszerelésére fordítsák azokat. Ezeken kívül, ez alkalmakkor, még Izabella királyné és fia visszatérte előtt: „az pontificia religio minden profeszszorival, és szerzetivel, cum omnium votis communibus, mind ez mi hazánkából, mind pedig Magyarországból kiigazított volt. Sőt következő időben, Királyné Asszonyunk bėjövetelinek utána in generalibus regni comitiis, az mint akkori, 1556-ik esztendőben emánáltatott articulus megmutatja, azoknak megtérésekre, vagy az országba visszahozásokra minden útát elrekesztettek, ezzel is, hogy jószágokat confiscáltak és sub gravi interdicto, efféle szerzettől in perpetuum elszakasztották.“ — (Lásd: Erdélyország történetei tára. II. kötet. 150 lap.) E végzés főleg a jezsuiták ellen irányult, mert noha a jezsuita rend, 1579-ben telepítettett be Erdélybe Báthory Kristóf által, a Báthory István akkor már lengyel király indítása és pártfogása folytán, elébb Kolos-Monostoron, később 1581-ben Kolozsvárott és Gyulafehérvárott is lakás engedtetvén nekik, de azért egyesek, mint papok, némely római katolikus családok által bevitettek és mint családi gyóntatók és áldozárok alkalmaztatnak. A II-ik János alatt 1566-ban tartott tordai országgyűlés így határozott: „Végezetre, miérthogy az Ur Isten jóvoltából az evangeliumnak világosságát az ő Felsége birodalmában mindenütt felgerjesztette, és kívánja, hogy a hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházban kiirtassanak, egyenlő akarattal végeztetett, hogy afféle egyházi renden levő személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodtak és abból megtérni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindenünnen kiigazittassanak. A váradi káptalanak, ő Felsége, e jövődő virágvasárnapig hagyta, kik ha megtérnek, házokba, szőlőjökbe, marhájokba, jószágoktól megválva, kiket ő Felsége magának akar tartani, békességgel megmaradhatnak. Ha pedig, az Isten ígését nem akarnák venni, személyekbe marhájokkal egyetemben valahová akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak.“ Az ugyanazon évi november 30-án tartott szebeni országgyűlés vallás dolgában azt végezte, hogy „ez birodalomban minden nemzetség közül ez féle bálványozások

kitöröltessenek és az Istennek igéje szabadon hirdet-
tessék, kiváltképen pedig az oláhok közül, kiknek pász-
tori vakok levén, vakokat vezetnek és eképen mind magokat,
mind a szegény községet veszedelembé vitték. Azoknak, kik az
igazságnak engedni nem akarnak, ő felsége parancsolatja, hogy
György püspökkel, superintendenssel a bibliából megvete-
kedjenek és az igazságnak értelmére menjenek; kik ha úgy is
a megismert igazságnak helyet nem adnának, eltávoztassanak,
— vagy oláh püspök, vagy papok vagy kalugyerek lesznek —
és mindenek csak egy választott püspökhöz, György super-
intendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak. A
kik pedig ezeket megháborítanak, hitetlenségnek poenájával
büntetessenek.“ Az 1568-ik évi tordai országgyűlésen nyilván
az végeztetik, hogy „minden helyeken a „praedicatorok az
evangeliumot praedicálják, hirdessék, kiki az ő ér-
telme szerint és a község, ha venni akarja, jó, ha pedig nem,
senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ő lelke azon meg ne
nyugodván. De olyan praedicatorot tarthasson, a kinek tanítása
ő nekie tetszik.“ Az 1577. október 21-én Tordán hozott vallás-
ügyi törvényczikk így hangzik: „A religió dolgában pedig a
régí articulások szerint Nagyságod minden rendeket tartson
meg és oltalmazzon meg fejedelmi méltósága szerint; ha mi in-
novatiók pedig volnának avagy lennének, a Superintendensek
requisitiói után ennekelötte való mód szerint büntetessenek meg,
megmaradván minden az ő conditiojában. Tordai (Sándor)
Andrásnak mindenütt authoritása legyen ez országban járni,
minden helyeket visitálni és mindenütt az ő vallásán való egy-
házi személyeket papokat igazgatni, oktatni, tanítani, reprehend-
álni és zsinatot tartani, sőt a másféle valláson levő papokat
is hortando, monendo, docendo, a ki lehetséges, az ő senten-
tiájára vonni, de ne erőszakkal. A más félnek pedig,
Dávid Ferencznek, mint ennekelötte is, most is csak Ko-
lozsvárott és Tordán legyen szabad zsinatot tenni és a
más confessión való egyházi személyeken semmi jurisdictiója ne
legyen, hanem csak az övéin.“ — Alig telt el két év, hogy a
jezsuita rend Erdélybe bevitetett, már az 1581-ik évben május
1-ső napjára Kolozsvárra hirdetett országgyűlés a jezsuita rendre
vonatkozólag így határozott: „A religió dologáról így szölkünk:
miért hogy ez mái napig ő Nagysága Monostorra és Kolozs-
várra bészállította a római hiten való tanítókat az ifjúságnak
tanításáért és Fejérvártot is a klastromot azoknak szakasztotta,
— doctoribus scilicet collegii societatis Jesu, — az ő Nagysága
lelkiismerete és confessiója szerint: ő Nagysága ez nevezett he-
lyeken megelégedvén, újabb helyekre, vagy városra, vagy falukra
akárhol ez országba eféle tanítókat se erővel, se fenyték-
kel ne szállítson, ne plántáljon, hanem minden helyeken

és templomokban régi tanítók békességes állapotjokban maradjanak meg. De így, hogy ha mely falu, vagy város találkozni, kik ő Nagyságát a féle római religióbeli tanítókért megtalálnák, ő Nagysága udvarából válassza főemberét és a mellett a vármegyék- vagy székekben, kiben a supplikánsok resideálnak, két főembert; azok ő Nagysága levelével attestáltassanak, hányad része annak vagy városnak vagy falunak, kívánja a római religio doctorát; valamely fél numero többnek találtatik, ő Nagysága ahhoz képest való tanítót adason, tanácsit először reá gyűjtven épen és eleibe adván; de tiz-husz emberért, többért is, kik az derék társaságnál kevesebbek volnának, meg ne háborítsa ő Nagysága se városokat, se falukat.“ — A kolozsvári májusi országgyűlés után már hét és fél évvel oly ellenállhatatlan áramlatot vett a jezsuiták iránti ellenszenv, hogy a fejedelem Báthory Zsigmond, a maga kegyenczeit, az 1584., 1585. és 1587-ik évi országgyűléseken érintetlenül hagyott jezsuitákat, szemben az ország akaratára hivatkozó országgyűléssel, többé meg nem menthette, ugyanis az 1588-ik évi december 8-án Megyesen tartott országgyűlés, a vallás dolgában hozott törvények közt, a jezsuita rendre vonatkozólag következő kemény hangú törvénnyel intézkedik: „Végeztük azért országul, három nemzetül, magyarországi atyánkfiaival egyetemben, hogy a dato praesentium computando 25 nap alatt ezek a szerzetes jezsuiták mindenünnen az Nagyságod birodalmából mindenestől kimenjenek, és soha ez a szerzet, minthogy még florente pontificia religione in regno Hungariae, sehol még hirrel sem hallatott, többé ez országba bé ne vétessenek; sőt még egyébféle, római religión való szerzeteseknek klastromok, collegiumok és *közönséges helyen templomok* ne lehessen, se pedig az országnak régi constitutiója ellen efféle religión valók, se egyéb ecclesiastica personák közöttünk donationis titulo aut alio quaesito sub colore nemes jószágot, örökséget ne birhassanak.“

„Miérthogy pedig ezek, uti praemittitur, mindenünnen removeáltattak, sub amissione bonorum proprie ipsos concernentium; efféle szerzetes jezsuitákat se házánál, se jószágában senki ne tarthasson; ha valaki temeritate ductus, az ellen cselekednék, citatus per directorem causarum convincáltassék juridice, és megbüntettségük.“ (Lásd: 17-ik Okmányt.)

Az 1595-ik évi ápril 16-ik napjára Gyulafehérvárra hirdetett országgyűlés vallásügyet tárgyzó törvényczikke így hangzik: „Az mi az religio dolgát nézi, végeztük országul: hogy az recepta religiók, tudniillik: catholica sive romana, lutherana, calvinistica et ariana libere mindenütt megtartassanak. — Az minemű articulus ez elmúlt 1588. esztendőben való gyűlésben

Medgyesen költ volt, azt az mennyiben az pater jezsuitákat nézi és libertati religionis catholicae sive romanae non praejudicat, Felségedhez való jó akaratunkból, szeretetünkben abrogáltuk és felőle így végeztünk: hogy absolválván abból való kötelességtől, juramentumától Felségedet, az pater jezsuiták Kolozsvárra, Monostorra és ide Fehérvárra bejöhessenek. Könyörögven ezen Felségednek: hogy szeme eleibe vevén ebben is Felségedhez ilyen jó szívünket, jó akaratunkat, ez megnevezett helyeken kívül se Váraddá, se semmi egyéb helyekre, se Erdélyben, se Magyarországon sohova, az jezsuitákat bé ne eresztesse, és collegiumok, gyülekezetek, lakóul sohol ne lehessen az megnevezett helyeken kívül. Ezeken kívül pedig, az minemű tanítók, praedicatorok, az római religión kívül, az egyéb recepta religiokon Kolozsvárott, Fehérvárott és egyéb helyeken is vagnak, azok se személyekben, se iskolájokban, se templomokban, se jövedelmekben, se semminemű állapotjokban meg ne háboríttassanak; hanem intra limites vocationum suarum tartassanak az pater jezsuiták, semmi összeveszésre és egyenetlenségre okot ne adjanak. Ezenképpen az több recepta religiokon való papok is.“ (Lásd: Erdélyország története tára. II. kötet. 59—60. lap.)

A reformációt fejlesztő harmadik körülmény, melyet a legalsó néposztályra, az 1514 óta földhöz kötött jobbágyaságra nézve kell számításba vennünk, az a dő- és véd-rendszer. Mert nem kell azt gondolnunk, hogy az egyes falvak lelkészei, ha bár megismerkedtek is a reformáció tanaival, azonnal felleptek s azt hirdették volna; avagy tudhatták-e, hogy biztosítva vannak lefelé a nép általi megköveztetés ellen, felfelé pedig a hivatalból elmozdittatás ellen, hanem ha a földes ur, ki teljhatalmú ur volt jobbágyának teste és lelke felett azon szomorú időkben, — megengedte a megtisztított tan hirdetését az illető községek lelkészeinek; de itt viszont a protestánsok lett földbirtokosok eljárását sem úgy kell tekinteni, mintha azok reá parancsolták volna az egyes községek lakosaira a reformációt, a mely népnek nem volt reá hajlandósága, azt nem kényszerítették; tiszteletben tartották az egyéni meggyőződést még jobbágyaikkal szemben is, ellentétben a 17 ik század római katolikus földesuraival, kik protestáns jobbágyaikat ha nem mind a toronyból hányatták is le, mint Nádasdy Ferencz tett Vasmegyében, de földjeikről elűzték; az olyan községek azonban, melyeknek lakói nem üdvözölték volna örömmel a megjelent új világosságot, nagyon csekély számmal lehettek s az ilyenek is, bár eleinte nem, de később szinte megkedvelték az evangéliumi tant. S ha ez iránt nyilatkoztak, akkor kaptak földesuroktól evangéliumi igehirdető lelképásztort. Az egyes községek lakosai tehát magukra hagyva,

önként fejlődtek oda, hogy a reformációt elfogadják, menten minden külső kényszerítő befolyástól. De miként ismerkedtek tehát meg a jobbágyok a reformáció tanaival az adó- és vérend-szer folytán?

A zarándi egyházmegye területén a 16-ik század elején számos várak, ezek közt 8 első rendű oly vár állott, melyeknek több vagy kevesebb falvakból álló tartozékai voltak s melyeknek lakosai ugynevezett várjobbágyok voltak. A gyulai várhoz tartozott 47, Boros-Jenőhöz 128, Világoshoz 49, Déznához 55, Solymoshoz 20, Csállyához és Lippához mintegy 60 község, melyeket megláthat mindenki a Földvári István által készített összeírású jegyzékben, nem különben Temesvárnak is számos tartozékai valának. A várak tartozékait úgy kell tekinteni, mint valamely uradalomhoz tartozó városokat és falvakat. A vár volt az uradalom székhelye, a hozzávaló helységek pedig attól füg-göttek, s azok lakosainak minden adója és minden szolgálmánya a várhoz tartozott, mint ezt egyebek közt az 1563. évi 18. és 19. törvényczikk mutatja, szükség esetén, háború vagy egyéb meg-támadtatás alkalmával kötelességek volt a tartozékok lakosainak, védeni a várat, annak ura vagy parancsnoka vezetése alatt s intézkedése folytán, mint történt ez például a tatárok beütése al-kalmával, midőn a gyulai erődöt a fekete-gyarmatiak, ágyaiak s egyéb környékbeli népek erősítették, védték, mint Rogér elő-adja; s viszont 1651-ben, a déznai vár védelmére berendelte Pan-kotai András várnagy a borossebesieket, papmezei-eket, bekényieket (ma Buttyin) stb. Ily központot képez-vén már egy-egy vár a maga vidékén, közigazgatási és hadászati szempontból, látnivaló, hogy a tartozéki helységek a várral szün-telen tartó érintkezésben állottak, mi által a várban folyamatban volt dolgokról közvetlen tudomást szereztek, el-ellátogattak a templomokba is s midőn Gálszécsinek, Szegedinek, Lippai Kris-tófnak s egyéb reformátoroknak igehirdetését hallották a vár-templomában, kétségkívül a csodálat mellett arra is ébredt szí-vőkben vágy, hogy mily szép dolog volna, ha az ő papjuk is ily érthetően beszélne az isteni tisztelet alkalmával és nem egy már kihalt népnek a templomi gyülekezet által nem ér-tett nyelven. A vágy szavakat keresett magának, nyilatkozott, a nyilatkozat után következett a tárgy megbeszélése. Majd kije-lenték szándékukat a földes urnak s így történt aztán, hogy a várakban működő főreformátor irányadása mellett a pertinenti-ákban, a várak tartozékaiban is megzendült az ige hirdetés s a várakból, mint megannyi kőszáli forrásokból csörgedezett alá az istenige üdítő patakja az elszáradt és szomjú vidékre, az egyes várak lettek mint megannyi sürgönyállomások, honnan villám-gyorsasággal terjedt tova a reformáció.

4. Ez egyházmegye keletkezése, neve és kiterjedése.

A zarándi egyházmegye, éppen úgy, mint többi testvérei, a 16-ik század nagy szellemi mozgalmának, a reformációnak szülötte, még pedig első szülötteinek egyike, a mennyiben, mint testület, a zarándi egyházmegye tartott legelőször zsinatot, minden egyházmegyeék közt. Hazánk e délszaki részén is megjelent ugyanis amaz angyal, kit a „Mennyei Jelenések” szép lelkű írója János apostol látott, lélekben elragadtatásában (Jelen. 14., 6.) az ég közepén repülni, kinél vala az örökkévaló evangyéliom, hogy a föld lakosainak hirdetné az evangyéliomot, még pedig minden nemzetségnek, ágazatnak, nyelvnek és népnek!

Mikor kezdődött azonban idő szerint ez egyházmegye területén a lakosok reformációhozi hajlása, határozottan nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy Gyulán már 1520-ban sok hive volt a megfisztitott tudománynak, Lippán és környékén szinte 1522-ben sok követőt számlált Luther értelme, Békésen pedig 1523-ban már feltűnik Ozorai Imre, mint reformátor, Temesváron is a Perényi Péter udvari lelkésze Siklósi Mihály hirdette az evangyéliomi tudományt, már a mohácsi vész előtt, mind ezen s ezekhez hasonló jelenségeket könnyen megfejtethjük, ha meggondoljuk, hogy a Luther 1517-ben október 31-én a wittembergai vár templom ajtajára kifüggesztett 95 tétele hat hét mulva már egész Európában ismeretessé lett, s hogy 1518. végén és 1519. elején már 11 hive égettetett meg hazánkban a reformációnak, az akori nádor és Verbőczy István által s hogy 1519-ben már határozottan feltűnt a lutheri reformáció a Szepességen. De nem is csoda, hogy hazánk e részén oly hamar lángra lobbant a reformáció szikrája s oly gyorsan „gyűjtött az égi fergeteg,” holott e vidék fejedelmi férfiakat számított urai s birtokosai közé, minő egy Brandenburi György, Massay Imre, Perényi Péter és Petrovics Péter! E vidék egyes helyeinek a mohácsi vész előtti reformáltatását nem azon az alapon állítjuk, mint Párizspapai írja „Rudus redivivum“-ában, hogy az 1523-ik évi szigorú országos törvény, egyebek közt Ozorai Imre békési lelkész és annak pártfogói, a Nadányiak és Massaiak ellen hozatott; mert már akkor nem néhány egyénről lehetett szó, hanem százakról, ezerekről, sőt csekély kivétellel az egész országról, mivel a reformációtól, mint valamely villamfolyamtól, az egész haza levegője megtelt, beszivta azt mindenki s be kellett szívnia mind annak, a ki csak mozogni bírt, ha csak orrát és száját mesterséges készülékek által nem légmentesítette. Sőt inkább a mit édes Idvezítőnk a farizeusok ama kérdésére felelt, hogy mikor jőne el az Istennek országa? azt a reformáció terjedésére is teljes joggal alkalmazhatjuk: „Nem jő el úgy az

Istennek országa, hogy ember eszébe vehetné. És nem mondják ezt: imé itt, avagy imé amott vagyon, mert imé az Istennek országa tibennetek vagyon.“ (Lukács 17., 20—21. v.) Ugyanazért csak mosolyoghat az ember az cfélc beszédek fölött; pl.; Drágfi Gáspár bevette a reformációt Derecskei Demetertől, Petrovics Pétert reformálta Kálmáncsehi Márton, Nádasdy Tamást Dévai Bíró Mátyás hozta által a protestáns hitre, Perényi Péter régi vallásbeli értelmét sátoraljaújhelyi pap Szilvási Mihály változtatta meg stb. stb. Mintha nem százszor több módja és alkalmja lett volna a főuraknak abban, hogy a reformáció elveivel *önállóan* megismerkedjenek s azokat elsajátítsák; — nem éltek azok a világtól, következésképp a wittenbergi nagy szellemi mozgalomtól se, elzárkózva, igazolja ezt Révay Ferencz példája, ki maga fordult Lutherhez közvetlenül leveleivel, továbbá Brandenburgi György személyesen kereste fel Luthert 1525-ben; Kerecsény László pedig az általa Gyulán és Wittenbergben taníttatott ifjakat önmaga oktatgatta s erősítgette az evangyéliomi tudományban, mint ezt Szikszai F. Demeter írja felőle 1563-ban Gyulát dicsőítő költeményében: „ifjaidat te magad kormányozd a tiszta tanokban, a te segélyed után nyerhetik a tudományt.“ (Lásd: 2. okmány.) Érvényesült tehát itt is amaz örök igazság, melyet édes Idvezítőnk Nikodémusnak mondott volt: „A szél a hová akar fúni, fú; és annak zúgását hallod; de nem tudod, honnét jő és hova megyen. Így vagyon minden, a ki Szent Lélektől születetik!“ (Ján. 3., 7.) Ehez volt hasonló a reformáció terjedése is. Arra nézve, hogy a reformáció hazánkban nem a mohácsi vész után kezdődött, mint sokan tévesen hiszik és állítják, álljanak itt igazolásul egy római katolikus író, pápai kamarás, eme szavai: „Arad s Zaránd megyében már a mohácsi vész előtt a katolikus községek jó nagy s leginkább magyar ajkú része, Brandenburgi György örgróf, Massay Imre, Jaxits özvegye és Petrovics Péter lippai várparancsnok működése s az erdélyi fejedelmek támogatása folytán az új hitre csábítottak el, úgy hogy a török uralom végnapjaiban, midőn innét szétfutottak és helyöket a beköltözött oláhok elfoglalták: ezek 66 elpusztult templomot találtak csak Arad vármegyében!“ (Lásd Oltványi: Csanádi püspöki megye birtokviszonyainak leírása. 1867. Szeged. 126. lap.) De ugyan az 1523. és 1525-ik évi reformáció ellenes drákói törvények mire valók is lettek volna: ha már a mohácsi vész előtt nem vett volna hatalmas terjedést a reformáció széles e hazának minden vidékein? Mert nem valami szugolyában történt dolognak s nem csekély áramlatnak kellett annak lenni, melyre az érseki s püspöki méltóságok mozgásba jöttek, az országkormányával együtt; nagy dolognak kell ám az olyannak lenni,

mely ellen egy ország törvényhozása lép fel, melynek tagjai saját lakostársaik ellen, egy hazának fiai ellen, s legnagyobb részben olyanok ellen, kik jóformán ártalmatlanokká voltak már téve, a 9—10 évvel azelőtt földhöz kötött, s örökös szolgaságra kárhoztatott jobbágyok ellen, egészben véve pedig a hitújítási eszmék iránt fogékony honfiak ellen, irtóharczot elrendelő, vérrrel írott törvényczikkeket alkot: „a lutheránusok égettessenek meg!!“

Annak, hogy e vidéken az 1520-ik évtől fogva, több városok kebelében gyülekezetekké alakultak a reformáció hívei, kétségtelen nyomaira találunk, pl.: Petrovics Lippán *) iskolát állított, melyet főiskolául tüntet fel azon körülmény, hogy Szegedi Kis István 1531—32-ben, tehát 25—26 éves korában ott tanult, ugyszinte Lippai Kristóf is; Gyulán a reformáció kezdetével, 1521-ben az evangyéliom szolgálatában álló iskola nyitattott, melyben előbb egy Antal nevű egyén később pedig mind ebben, mind a templomban Gálszécsi István tanított, mert a barátok zárdáját György örgróf 1521-ben, az apácák zárdáját pedig Bartaháza külvárosban Petrovics törölte el, 1548-ban, ha ugyan még akkor meg volt, mikor t. i. ő lett Bartaházának földes ura; a csanádiak 1543-ban meghívták Szegedi Kis Istvánt Wittenbergből az általok állított iskola vezetésére s egyszersmind igehirdetés végett; már 1548. előtt tanított Temesváron Lippai Kristóf és Gergely decsii lelkész, de ugyanott még a mohácsi vész előtt már hirdette a megtisztított tudományt Siklósi Mihály, 1548-ban pedig meghívta Petrovics a felsőbb tanfolyamú tanoda igazgatására Szegedi Kis Istvánt; 1549. és 1550-ik évben Torony mezővárosban zsinatokat tartottak a reformátorok; egy 1555-ik évi okmány szerint Nagy-Zerind községe leányegyházi viszonyban állott Fekete-Gyarmattal. (Lásd az 5. okmányt.) A csanádi püspöki megye levéltárában van egy évszámnélküli kézirat, mely tartalmából ítélve a 16-ik század első feléből való; ez Nagy-Lakról azt mondja, hogy azt Mátyás királytól kapta Jaxith 4000 talléron új örökbe, csak halálaig (mely 1523. után következhetett be, mert még abban az évben sőt — Fábian szerint 195. lap — még 1530-ban is élt,) mintha női ágon némi joga lett volna a birtokhoz. — E kéziratban a csanádi püspökségnek e területen birt s a reformációhoz csatlakozott 17 községe közül akkor már csak három számíttatott püspöki birtokul, ugymint: Monostor, Kis-Jenő és Szőlős. A 16-ik század közepe előtt megvoltak tehát már itt a körülmények az egyházmegye megalakulására érve. S figyelemre méltó dolog, hogy

*) Zápolya János Lippának 1529-ben oly szabadalmakat adott, minőkkel a hazában csak Buda városa bírt, egyszersmind királyi várossá tevén azt.

ez egyházmegyében, — mint szinte hazánk más vegyes lakosságú vidékein is, nem csupán magyar, de románajkú lakosok is bevették az evangyéliomi tudományt, a mint ennek már az 1566-ik évi nagyszebeni országgyűlési végzések szerint világos nyoma van, — nemzetiségöket és nyelvöket szabadon megtartván, kiknek nagyobb gondozását Ember Pál is sürgeti a későbbi időkben. (Lampe. 674. lap.) Ilyen román református egyházak voltak itt: Vajdafalva, melynek lelkésze Atyim Ferencz jelen volt a váradai zsinaton, 1569-ben; továbbá: Lugos és Karánsebes. Az 1577-ik évi április 21—27-ik napjain Tordán tartott országgyűlés a protestáns románokra nézve, egész rokonszenvesen következőleg intézkedett: „Miért hogy az oláh község közül is vannak sokan, kiket az Ur Isten megvilágosítván, a görög professiótól elszakadtak, és az Istennek igéjét tulajdon nyelveken hallgatják, kiknek ezelőtt való superintendensek megholt, végeztük: hogy ők is válasszanak közülök igaz értelmű való tudós és alkalmas személyt, hogy az élő Istennek igéjének hirdetése közöttök is meg ne szűnjék, hanem mehessen elő.“ Az erdélyi fejedelemség hanyatlásával nekik is kijutott, magyar hitrokonaikkal együtt a keserves sorsból, 1689-ben ugyanis az oláh református predikátorok, magyar tisztársaikkal együtt egy folyamodványt intéztek I. Apaffy Mihály fejedelemhez, melyben az adók és sarcok könnyítése ügyében esedeznek a fejedelemhez. E folyamodványt olvashatni „Magyar protestáns egyházi és iskolai Figyelmező“ 1872. évfolyam 462—463. lapján. — Nem ok nélkül írta azért Bucerus Márton, Strassburg reformátora, *) 1549-ben VI-ik Eduárd angol királyhoz (uralkodott 1547—1553-ig) azt, hogy „Magyarországban, dicsőség legyen érte Istennek! már nem csekély azon egyházak száma, melyek a Krisztus tisztta tudományával együtt annak szilárd rendtartását bevették s valóságosan örködnek a felett. Cselekedje azt a mi királyunk, Kiszttus, hogy ezen egyházaknak példáját minél többen kövessék!“ (Lásd: Lampe. 105. lap.)

A reformátiónak e vidéken tett nagy hódításai mellett azonban nem szabad szem elől tévesztenünk azon, a dolog természetéből önként folyó körülményt, miszerint a múlttal egyszerűen szakítani nem lehetett, nem lett a múlt mindjárt tabula rasa, nem lehetett a római katholicismust minden maradványaival együtt egy tollvonással, hatalomszóval vagy mintegy

*) Életrajzát lásd megírva Natorptól: „Martin Butzer, der Reformator Strassburgs. Von A. Natorp. M. Gladbach. Schellmann.“ 1879. 36. lap. E füzet első a „Keresztyéni szeretet és igazság szolgálatában álló előadások“ sorából, mely az olvasóknak igen ajánlható. Ismertette a „Beweis des Glaubens“ Güterslohban megjelenő folyóirat.

varázsütéssel eltörölni s megsemmisíteni és helyébe azonnal a protestantismust tenni, képtelenség is lett volna gondolkozó lényeknél ily gépszerű eljárás; de egyáltalában is nem rohamosan és rombolva, hanem a nemzeti geniuszszal öszhangzólag, bölcs önmérséklettel, csendesén építgetve, halkkal de biztosan haladtak őseink a reformáció nagy csarnokába. De maga a természet is példát mutat arra, hogy az előzményről fokozatos átmenet van a következményre, ugyanis, az őszi évszak beálltával még mindig érezhető egy-egy kis utómelege a nyárnak, és midőn hajnalodik, mindig vehető észre egy kis homályosság, egy kis szürkület, míg végre a nap egész pompájában felragyog. Így megmaradt a zárda Lippán, daczára a reformáció ottani kora terjedésének, egészen 1551-ig; Gyulán pedig a templomi ruhákat, edényeket, ereklyéket, szentek fejeit stb. csak 1559-ben vitték el és adták el Kassán némely gyulai lakosok 1100 frtért; ismét Békésen még 1564-ben is fenállott egy a „boldogságos szűz Mária tiszteletére“ alapított kápolna, mint ez megtetszik azon okmányból, melyben Kamánczy Gergely csornai prépost tiltakozik a konvent előtt 1564. (Feria 3-a prox. ante festum beatae Margarethae Virg.) Kányaföldi Kerecsény László gyulai várparancsnok azon eljárása ellen, hogy a Békés városában levő s szűz Mária tiszteletére emelt kápolna tartozékait, javadalmait elfoglalta. (Századok. 1870. 631. lap.)

De hogy mikor egyesültek ezen, az idő tengeréből itt-ott kibukkant szigetek, a magyarhoni protestantismus szárazföldjével összenőtt oly szilárd földnyelvvé, mely több, mint két babilóniai fogság tartamán át bírta ki az orkánok által felkorbácsolt hullámok dühöngő csapkodásait, mignem végre elmosatott, — vagyis mikor alakult meg ez egyházmegye: azt adatok hiányában szabatosan kimutatni nem lehet. Mi nem vagyunk oly szerencsések, kétségkívül a haza déli részein kevés megszakadással szüntelen tartó hadak dúlásai miatt, melyek közt az e vidéki reformáció régi emlékei mind megsemmisültek, — ismétlem, nem vagyunk oly szerencsések, mint ágostai hitvallású testvéreink, kik már 1519-ből, történeti hitelességgel felmutathatják a 24 szepesi királyi város egyházai közt alkotott Luther-szövetséget, s a szepes-bélai lelkészt Szontágh Bálintot 1523-ból, mint a szepesi egyházak esperestjét. (Lásd: M. prot. egyh. s iskolai Figyelmező. 1871. 526. lap.) Azonban, ha be tudnók azt bizonyítani, hogy a helvéthitvallásnak tizedik helyen aláíró egyházmegyénk neve „senioratus bekennesiensis“, vagyis hogy Békéstől neveztetett, mintegy a jogfolytonosság kedvéért, levén Békés a reformáció előtt a váradi püspökség róla nevezett esperestségének székhelye, és csak Szenczi Czene Péter olvasta hibásan „senioratus bezermeniensis“-nek: akkor, minthogy e vidék legelső reformátorául Ozorai Imre békési lelkész

tűnik fel, mint a ki már 1523-ban, sőt előbb is reformált Békésen és vidékén, predikálván az Isten országának evangéliomát, miként Dévay Biró Mátyás nyilatkozott a Fáber bécsi érsek általi kihallgattatása alkalmával, hogy ő „csupán az igehirdetés tisztére hivatott, nem pedig a miseszolgáltatásra,“ — s talán a jogfolytonosság mellett ez oknál fogva is, első seniora vagy esperestje lett ez egyházmegyének, — bizvást ki mondhatnók, hogy a zarándi egyházmegyét tekintve, nem sokkal állunk hátrább ágostai hitvallású testvéreinknél. Skaricza Máté szavai szerint azonban már 1548-ban csakugyan létezett ez egyházmegye, mert a temesvári iskoláról szólva azt mondja, hogy annál abban az egész tractusban jelesebb iskola nem volt, pedig mint lentebb látjuk, a békési, lippai s különösen a gyulai eléggé jelesek voltak. — Hogy ez egyházmegye valóban meg volt alakulva a 16-ik század közepe előtt, megerősíti azon körülmény, hogy kebelében Torony mezővárosban már 1549-ben zsinat tartatott, mert csak mint egyházmegyévé szervezett testület, hozhattak a zsinaton jelenlevő egyházak lelkesei egyetemesen kötelező rendszabályokat a predikátorok kötelességeiről, életéről, erkölcsseiről és ruházatjáról. Minden bizonynnyal meg volt pedig alakulva 1550—51-ben, mert Ember Pál műve 639. lapján azt írja a gyulai és temesvári iskolákra s egyházakra vonatkozólag, hogy azokat fejetleneknek, s függetleneknek semmikép nem vehetni, hanem valamelyik egyházmegyéhez kellett tartozniok, de — ugymond — a zarándi egyházmegyén kívül helyesebben egyhez sem alkalmaztathattak. — 1567-től fogva végre minden kétséget kizárólag bizonyos, hogy ez egyházmegye létezett, mert a helvéthitvallásnak aláírt. Kár, hogy azt nem tudjuk megmondani, hogy valyon az 1591-ben február 10-én Nagy-Károlyban tartott gyűlésen aláírt-e a Gergely-féle naptár elleni tiltakozványnak avagy nem? Ember Pál művéből nem lehet kitudni, mert nem minden egyházmegyét sorol el, csak 19-et, és azután „stb“-it tesz.

Minő nevet nyert ez egyházmegye, megalakulásakor s általában miként neveztetett a 16-ik században: a körül sűrű homály borong. Egyetlen egy okmány alatt maradt fen neve a 16-ik századból, t. i. a helvéthitvallás szövege alatt, melynek 1616-iki kiadásában „bezermeniensis“ névvel illetetik. Ember Pál, már említett műve 638—640. lapjain ez egyházmegyről szólván, közleményét így kezdi: „Tizedik seniorság Zaránd megye. Azon sorozatban, melylyel hajdan a helvéthitvallás aláíratott, mondatott volt „Beszerményi“-nek, a mint sejteni lehet, Bereg-Beszermény mezővárostól, melynek egyháza akkor talán a zarándi seniorsághoz tartozott, végre pedig később az a bihari egyházmegyéhez kapcsoltatván, neveztetett fővárosától

Borosjenei tractusnak.“ De, hogy ez egyházmegye valaha böszörményinek hivatott volna, nem lehetséges, mit legyen szabad Hajnal Ábel békési lelkész s nyugalmazott esperest 1879. január 7-iki, és Szabó Károly museumi könyvtárnok ugyanazon évi április 26-iki levelére való hivatkozással támogatni, mely mindkét levél egyaránt hangsúlyozza, hogy böszörményi nevű egyházmegye nem létezett, mert Hajdúböszörmény mindig a debreczeni tractushoz tartozott, Beregböszörmény pedig oly közel van Váradhoz, a bihari egyházmegye fővárosához, hogy bizonyosan mindig oda tartozott és soha a borosjenei vagy zarándi egyházmegyében nem eshetett, annyival inkább annak nevet nem adhatott. Nem is állhat különben a dolog, főként azon időben, midőn nemcsak a Beregböszörményinél, de még a Borosjenőinél is jelesebb egyházak voltak ez egyházmegye kebelében, minők pl.: a sarkadi, békési, lippai, temesvári, világosvári és gyulai, melyek közül főként a lippai, békési, gyulai egyszerűs mind a legrégibbek is. Nagy kár, hogy a helvét hitvallásnak sem az egyházmegyék által aláírt példánya, sem annak 1567-ik évi kiadása, ma már nem található, mert az bizonyára eloszlatta e tárgyban minden homályt. Ám hadd szóljon tovább Szabó Károly kitűnő tudósunk említett levele: „A *helvetica confessio* 1616-ik latin magyar debreczeni kiadásában az igaz, (sőt az 1679-iki kolozsvári kiadásban is, mely címlap nélkül megvan a debreczeni főiskolai könyvtárban,) hogy azon esperességek sorában, melyek a debreczeni 1567. februári zsinaton a *helvetica confessio*t aláírták, a tizedik helyen beszermenii seniorság van írva, borosjenei pedig nincs s bizonyos, hogy innen vette e szót Ember Pál, ki a beszermenii seniorságot egynek veszi a borosjeneivel vagy zarándival: azonban megjegyzem, hogy az 1616-iki debreczeni kiadásban, (s azt hiszem, az azt megelőzőtt 1616-iki oppenheimeri csak magyar szövegű kiadásban is, melyet Kolozsvárrt nem láthatok), az a jegyzék nem az 1567-ben történt hivatalos aláírás szó szerinti szövege szerint van adva, hanem csak Szenczi Czene Péter (érsekújvári lelkész s később superintendens) a fordító állította össze az általa talán még ismert eredeti aláírásból s ő a beszermenii szóban tévedhetett, sőt bizonyosan tévedt. Mert, hogy 1567-ben, debreczeni, nyíri vagy szabolcsi seniorságok mellett még böszörményi is létezett volna, melynek soha többé semmi emléke, hihetetlen.“

De valyon, micsoda szót olvashatott Szenczi Czene Péter bezermeniiensis-nek? Elegendő adatok hiányában három felvételre kell szorítkoznunk, úgy mint:

1) vagy a bekennesiensis szót olvasta tévesen, mely esetben ez egyházmegye Békéstől vette volna legelső, vagy is 16-ik századi nevét;

2) vagy a keresmarusensis szót olvasta hibásan, mely esetben keresmarosi tractus lett volna ennek legelső neve, a mi épen meg is illette a 16-ik században ez egyházmegyéét, midőn a fehér és fekete körözsöktől fogva a Maroson túl a Dunáig terjedt.

3) vagy a borossieniensis szót nézte el, mely esetben Borosjenőtől vette volna nevét ez egyházmegye, melyet valamint állítani, úgy tagadni sem lehet, nem rendelkezhetvén e tárgyban kellő adatokkal. — Annyi ugyan bizonyos, hogy Borosjenő 1552-ig a Losonczi István temesvári várparancsnoké volt, azontúl pedig, vagyis az ő halála után, darab ideig az ő özvegyéé Pekri Annáé, mint ez megtetszik az 1561-iki dicalis összeírásból. Mindazáltal meglehet, hogy már Losonczy életében is reformáltatott Borosjenő, vagy ha nem, akkor az ő halálától számított évek alatt is, föltéve, hogy özvegye nem gátolta a reformáció terjedését, — az 1567-ik évi debreczeni zsinatig kinőhette magát oly nagy egyházzá, hogy az egyházmegyének nevet adhatott. — De azt is kérdésbe tehetjük: nem volt-e Boros-Jenő II-ik János király idejében (1559—1571.) unitárius? E kérdésre a Redmeczai T. János, Kassán, 1622-ben megjelent műve adhatna felvilágosítást, de a melynek, mint Szabó Károly „Régi magyar könyvtár“-ában olvassuk, ma egyetlen, végül csonka példánya van meg a maros-vásárhelyi reform. collegium könyvtárában, mely a 70-ik lap után megszakad.

Kérdés azonban, hogy miután Szenczi Czene Péter 1616. ápril havában fordította le és nyomatta ki a helvéthitvallást, minő szöveget használt ő a fordításnál, valyon az eredeti kéziratot vagy az 1567-ben kinyomtatott szöveget? Ha az eredeti kéziratot szöveget használta, akkor könnyen megfejtethő tévedése, a mennyiben az eredeti aláírás némely betűi már 48 év múlva megkophattak s tisztán olvashatók nem voltak; ha pedig a nyomott szöveget használta, mely az aláírással egyidejű levén, hibátlanoknak tartandó, már akkor nehezebb a megfejtés; sőt ha ez egyházmegye csakugyan bezerményinek neveztetett a 16-ik században, szükség, hogy területén egy Beszermény nevű hely létezett legyen, de ilyet Orod és Zaránd megye községeinek 16-ik századi sorozatában találni nem lehet. Megeshetett egyébiránt a tévedés úgy, hogy a Szenczi Czene fordítása Oppenheimban nyomtatván ki, ott történt a szóferdítés, a minőre elég példa van a külföldön nyomott könyvekben, így például Ember Pálnak Lampe által Utrechtben 1728-ban kiadott „Historia ecclesiae reformatae“ című művében, hogy egyebeket mellőztek, midőn azon seniorágok soroltatnak el, melyek az 1646-ik évi szathmár-németi zsinatra képviselőket küldöttek, a borosjenői „dioecesis“-ből megjelent harmadik képviselő, Gyöngyösi Gáspár, „pastor ecclesiae Wasárhelyensis“-nek mondatik, holott bizonyos dolog, hogy Vásárhely nevű egyház a borosjenői egyházmegye terü-

letén nem létezett soha, hanem igenis V á r a s k e s z, mely Zaránd megyének Biharral határos széle felé, Bélhez nem messze feküdt, mely azonban ma már csak pusztá. — Ismét megtörténhetett továbbá, hogy az Oppenheimi szövegben elferdítve levő b e z e r m é n i szó később azután mindig csak utánnyomatott, minden megvizsgálás nélkül, mint utánnyomatott az 1679. 1755. évi kolozsvári, 1791. s 1855-ik évi debreczeni és pápai kiadások előszavának végén. — Még azon ellenvetést kell elhárítanunk, hogy ha Beregböszörmény soha nem esett a zarándi egyházmegyében: miért van tehát az, hogy az 1822-ik évi generalconvent a hajdani zarándi tractus helyébe felállított Nagyszalontai egyházmegyét északon úgy kerekítette ki a nagyváradi tractusból, hogy Beregböszörmény is beleesett? Igaz, hogy ez egy erősség volna a b e z e r m é n i szó valódisága mellett, ha történeti alapokon nyúgodnék, ámde, mint Szél Kálmán szalontai lelkész és egyházmegyei főjegyző ur, megkérésém folytán szíves volt a nevezett conventi jegyzőkönyvben az egyházmegyei levéltárban utána nézni, ott arra nézve semmi történeti indokolás nincs, hogy Beregböszörményig miért vitetett ez egyházmegye határa, hanem csak felmilitetik az Ember Pál fentebb idézett sejtelme.

Igy állván a dolgok, belátható, hogy azon kérdésre: mi volt ez egyházmegye valódi neve a 16-ik században, minden kételyt kizáró, határozott feleletet nem adhatunk. — A 17-ik században is csak 1629-ből van az első adat, hogy ez egyházmegye jenői tractusnak neveztetik.

Kiterjedését tekintve ez egyházmegyének, legnagyobb volt az 1566-ig, midőn a kebelében volt egyházak száma haladta a nyolczvanat. Terjedt határa Békéstől Temesvárig, Peregtől Boros-Sebesig, Bélfenyértől Karánsebesig. Átalában pedig kiterjedt Zaránd megyének azon két legszebb járására, a zarándira és borosjenőire, melyek későbbben, nevezetesen 1744-ben országos törvény szerint Arad megyéhez kapcsolattak, kárpótlásul Arad megye azon területéért, mely a Maroson túl feküdt s mely a karloviczi béke szerint azon túl török uralom alá került, végre pedig a bánáti három megyéhez, Krassó, Temes és Torontálhoz kapcsoltatott, — kiterjedt továbbá egész Orod megyére és a Maros balpartjának nagy részére, sőt Bihar s Békés megye széleire is. Az eddig hozzáférhető adatok szerint volt Zaránd megyében 90 egyház, Orod megyében 26, Bihar megye területén 9, Békés megye területén 2, Krassóban és Szörényben egy-egy; Temes megyében 2, Csanádban is egy, összesen tehát 132 egyház létezését birjuk kimutatni, a 16—17-ik században, — melyek a II-ik részben névszerint előszámláltatnak. — Élő és fenszóval kiáltó bizonyossága ez egyházmegye hajdani nagyságának és népességének azon 113 leányegyház, mely a nagy-szalontai egyházmegye 43 anyaegyháza mellett van, s a melyek közül 79 a hajdani zarándi

egyházmegye területén fekszik. (Lásd: „A Tiszántúli ref. egyházkerület statisztikai állapotának kimutatása, az 1879-ik évre.“ Debreczen. 1879. 37. lap.) Hátha még ide vesszük a mai békésbányai egyházmegye területén levő azon anya- vagy leányegyházakat, melyek a 16- és 17-ik századokban léteztek, és a zarándi egyházmegyéhez tartoztak: mennyivel megnövekednék az említett szám? De ne törődjünk a számokkal, melyekben soha sem is helyhezette a maga erejét a protestantizmus, hanem lássuk az egyházmegye beléletét, a lényeges dolgot, melynek mikéntjével áll vagy esik a protestantizmus.

5. Az egyházmegye belélete.

Bár ez egyházmegye külélete a szünteleni háborúk által okozott félelem miatt zaklatott és nyughatatlansággal teljes volt az egész tizenhatodik században, — mindazáltal beléletét a lehető legvirágzóbbnak mondhatjuk; mert a területén folytatott szünteleni csatározások közt folytonosan ébren volt, mint a jó vitéz, s midőn egyik kezével az ellenséget háritotta el magától, akkor másik kezével építette a lelki élet bástyáit, — valóban 16-ik századi élete folyvást fejlődött s növekedett a háborúk véres viharai közt, épenúgy, mint a pálmafa a reá rakott teher alatt. A fentebb (2. alatt) elszámolt buzgó és hatalmas pártfogók védelme alatt számos reformátor s azok közt néhány első rangú is működött több-kevesebb ideig ez egyházmegye kebelében, minők: Ozorai, Gálszécsi, Szegedi, Dévai, Lippai, Túri Lukács, Sztárai, Gergely decsii lelkész, Sibolti Demeter, Szikszai Fábricius Demeter, Szegedi Lőrincz, Beythe István, Siklósi Mihály, Farkas András s több mások. Mint Kocsi Csergő Bálint bizonyítja, (lásd a 6-ik Okmányt) számos kitűnő egyházak is voltak ez egyházmegyében, minők a lippai, világosvári, gyulai, temesvári, borosjenői, szalontai és sarkadi. Nem különben hatalmas lendületet vett itt az iskolaügy, a mennyiben nemcsak alsóbb, hanem több előkelő városokban felsőbb iskolák is állítottak, melyekből a tanulók egyenesen Wittenbergbe, Bécsbe vagy Krakkóba mentek. Ily felsőbb vagy főiskolák voltak: a lippai, gyulai, csanádi és temesvári, melyek közül Gyulára az ország távolabbi vidékéről is jöttek tanuló ifjak, például Zemplénből, még oly időben is, mikor már Sárospatak is létezett iskola. Mindezek fenállottak oly időben, sőt a gyulainak és temesvárinak kivételével el is virágzottak már, midőn Nagyvárad, Debreczen, Sárospatak, Sátoralja-Ujhely, még reformálva sem voltak! — (Lásd: Prot. egyh. s isk. lap. 1862. jan. 26. 4. szám. 104. lap.) Legvirágzóbb volt ez egyházmegye a 16-ik század hetedik évtizedéig, a mikor aztán már a túlsúlyra vergődött

s a várak birtokára ásitó török uralom folytán egymás után sötétült el egy-egy csillaga, egy-egy fényes egyház, egymás után dőltek romba s enyésztek el világító tornyai, a felsőbb iskolák, melyekből általában is ugyan, de főként míg Szegedi Kis István vezetése alatt állottak azok, miként Skaricza Máté írja, mint a trójai falóból a hadfiak, úgy termettek elő a derekabbnál derekabb férfiak, kik főképen nálunk, tudományosságuk miatt nyertek tekintélyt. Előmozdították mind pártfogásuk, mind anyagi segély nyújtás által ez egyházmegyében a reformációt a fentebb elszámolt birtokosok azáltal, hogy egyházakat alakítani és ezekben azonnal alsóbb és felsőbb iskolákat állítani buzgólkodtak. — Hogy mily nagy volt az egyház és iskola terén a serénykedés s mily helyesen fogták fel protestáns őseink mindjárt kezdetben azon elvet, hogy az iskola az egyház veteményes kertje, mutatja azon eljárás, mely szerint a hol egy gyülekezet létesült, iskola is szerveztetett kebelében. Nagy gondot fordítottak a tanügyre, mi megtetszik abból, hogy nem egészen két század folyamán, ez egyházmegye területéről számos ifjú látogatta a külföldi egyetemeket, Bécsben tanult 22, Heidelbergben 2, Krakkóban 32, Wittenbergben 62, Franekerában 14, (lásd a 7-ik Okmányt) kik közt ott látjuk Mágocsi és Kerecsényi gyulai várkapitányok fiait is, kik aztán hazatérve lettek tanárokká, lelkeszekké, sőt némelyek reformatori nevet is vívtak ki maguknak, működtek nemcsak egyház és iskola terén, hanem tudományos művek létrehozása mellett a nemzeti nyelvet is fejlesztették, miveltek, némelyik például, mint Szegedi Kis István a „Régi magyar énekek”-nek gyűjtője is volt. Neki köszönhetjük ugyanis azt, hogy a Kova Áron 73 énekből álló gyűjteménye 1530-ból fenmaradt a mai korra, — melyet az újabb időben nevezetesen 1873-ban kiadott Somogyi Antal Aradon. *) — Az Okmánytárban látható mintegy 60 könyvczim mutatja, hogy mennyi művelője volt ez egyházmegye területén a tudományoknak és irodalomnak. Hát azon szellemi művek száma, melyek a szünteleni csatározások s pusztítások közt elvesztek, minő lehet!? (Lásd a 8. Okmányt.) Gálszécsi és Szegedi Lőrincz magok tesznek ígéretet terjedelmesebb művek írásáról, amaz 1538-ban, emez 1575-ben. A legelső iskola a lippai, melyet Petrovics Péter nem sokkal a mohácsi vész után állított a várban, ezt követte a gyulai, melyet a lakosok a Massaiak és Nadányiak pártfogása mellett állítottak s meghívták abba tanítóul az 1532-ben Wittenbergben tanult Gálszécsi Istvánt, majd a Perusics Gáspár által birt Csa-

*) E gyűjtemény hitelét s értékét nem csökkenti a „Századok.” M. tört. társulati közlöny. 1873. Októberi füzet. 590. lapon hozott közleménye, mely voltaképen csakis a székyi betűkre vonatkozik. — Martinuzzi pedig a Szegedi elkobozott 200 darab könyvről senkinek sem adott jegyzékét.

nád on létesült egyház és iskola, hol az 1543 ban Wittenbergből meghívott Szegedi Kis István kezdett tanítani s predikálni tüzze és lélekkel. Így indult egyház és iskola nagy virágzásnak Petrovics Péter védelme s hathatós pártfogása mellett Temesváron, hol három reformátor is működött 1548-tól fogva 1551. júl. 14-ig; így létesült Békésen a Nadányiak pártfogása mellett egyház és iskola, melyekben Ozorai, Szegedi és Thuri Lukács tanítottak. A külföldre menő ifjakat pénzzel is segítették és tartották a tehetős polgárok, birtokosok, várkapitányok s más főurak. Nevezetesen Petrovics költségén tanult Szegedi Gergely 2 évig Wittenbergben, Csáky Mihály költségén tanult Vetési János 2 évig szinte Wittenbergben, Mágoosy Gáspár költségén tanult Gyulán s Wittenbergben Szikszai Fábrius Balázs; Massay Imre és Kerecsény László segítségével s költségén tanult számos ifjú Gyulán s ezek közt Szikszai Fábrius Demeter s töltött Wittenbergben két évet.

Kik kormányozták ez egyházmegyét a 16-ik században: arról igen keveset tudunk. Nem lehetetlen, s a dolog természetéből következik is, hogy Ozorai levén e vidék legelső reformátora, s bizonyos tekintélyre is emelkedvén, ő vezette mintegy a felügyeletet ezen (kezdetben talán „bekennesiensis“ vagy „keresmarusensis senioratus“ nevet viselő) egyházmegyében, s ő volt ennek első, de nem mai értelemben vett, seniora vagy esperestje 1523-tól 1531-ig, mely utóbbi évet Wittenbergben és Krakóban töltötte, Thuri Lukácsal együtt. Távolléte alatt helyettesíthette magát Gálszécsi Istvánnal, ki 1532-ben ment Wittenbergbe. Hazatérte után ismét maga vihetett Ozorai a seniori felügyeletet, később pedig Gálszécsi, 1549-ig; a midőn is aztán ő helyébe a Wittenbergben 1550-ben tanult Gönczi vagy Göcsi Máté hazahivatván Gyulára, az azon évi toronyi második zsinaton (egy Tóth Ferencz által idézett kézirat szerint superintendensnek, de voltaképen) seniornak tétetett meg, mely hivatalát Gyulának török kézre jutásáig 1566. szeptemberig viselte, a midőn a vész elől elvonult Erdélybe, Maros-Vásárhelyre, hol lelkészi s később superintendensi hivatalt is viselt 1585-ben történt halálaig; — mert hogy Gönczi egy személy Göcsivel, egyebek mellett azon körülmény is bizonyítja, hogy a hol Gönczi működése, szerepe megszűnik (1567.) a Göcsi Máté ott kezdődik. (1568.) Ennek Erdélybe menekülése után átruházottatott a seniori tiszttá 1562-ben Wittenbergben tanult s később Békésen lelkészkedő Szegedy Lőrinczre, de a kit már Ember Pál 1584-ben szathmári lelkésznek mond, s a ki „Theophaniá“-ja ajánlólevele szerint már 1575-ben is az volt. Szegedi zarándi seniorsága ellen szólni látszik az, hogy Ember Pálnál Békés a makói seniorsághoz tartozó egyházak élén áll, de eloszlát minden ebbeli kétséget Sina y Miklós nagy egyháztörténészünk azon sajátkező jegyzete, melyet

a „Theophania“ egyedül fenmaradt példánya czimlapjának hátsó oldalára tett, mely egyetlen példány a Sinay Miklóse volt, később Farkas Lajosé lett, most pedig a nemzeti muzeum birtokában van. E jegyzet következő: „Szegedi Lőrincz az 1569-ik esztendőben volt békési prédikátor és Körös- és Maros-közi senior, mert a Váradon akkor tartatott gyűlés végezésinek így irta alá a nevét: Laurentius Szegedinus, P. E. Bekesiensis et senior in Körös-Marosközi, in persona reliquorum fratrum.“ (Lásd a „Nemzeti Hírlap“ 1878. évf. 194. és 196. számának „Tárca“-ját.) Sinay jegyzete utolsó tételéből, mely Ember Pálnál nem található, az következik, hogy miután ő a „többi atyafiak személyében“ is aláírt, tehát az ő tractusából más nem irt alá. Ugyde a makói tractusból Ember Pál szerint aláírták a váradi zsinat végezeit a mező-vásárhelyi, makói, szentesi, szentandrás, dombegyházi, decsei és szenttornyai lelkészek, tehát heten, mely esetben a Szegedi, Sinay által közlött megjegyzése legalább is felesleges, — ellenben a 16-ik században még nagyon népes és terjedelmes zarándi egyházmegyéből, Szegedin kívül a váradi zsinaton jelen volt 60 lelkész közt mást felfedezni képesek nem vagyunk, hacsak Atyim Ferenczet nem vesszük még annak, ki vaydakabai lelkésznek van írva, milyen egyház pedig az egész hazában nem létezett, hanem a zarándi egyházmegyében volt (s oláhok által lakatva ma is fenáll) Vajdafalva. — Utódja: Békési Imre lett-e senior, vagy más, arra határozott adatunk nincs, mert Ember Pál csakis Almási János borosjenői lelkészt említi a zarándi egyházmegye első seniorául, tevéen az ő hivataloskodása idejét 1597—1604. évekre. A későbbi nyomozások még sok adatot deríthetnek fel, melyek e kimutatás hézagait kitöltendik. — Mindezek miként jártak el tisztökben, nagyon kevésbé tudjuk, abból azonban, hogy ez egyházmegye belélete alattok milyen virágzó volt, következtethetni lehet arra, hogy valóban betöltötték a magok tisztének minden igazságát. Mindnyájoké közt legzűrzavarosabb volt az Almási seniorsága, mely átnyúlt a 17-ik század négy vagy öt első évére is, ennél fogva nem csodálkozhatni azon, hogy a legnagyobb hivatalbeli lelkiismeretesség és buzgóság mellett sem végezhetette tisztét úgy, mint akarta s a mint kellett volna, ugyanis, épen az ő esperestségének idejére (1597—1604.) esnek a török és német hadak kóborlásai s rettentő dúlásai e vidéken. A tatárokkal egyesült törökök 1599-ben megtámadták a borosjenői várat, melyet nem vehettek ugyan be, de a várból ellenők kiűtött 300 főnyi őrsereget annyira lekoncolták, hogy hirmondó is alig maradt közülök. Ugyanezen évben perzseltetett fel a török-tatár hadak által Gyórok és Sarkad is, hol egyszersmind a reformált egyház is elenyészett ekkor. — 1600-ban már Básta kezére került Zaránd megye, ki Borosjenőt 1601-ben elfoglalta, Világosvárt azonban meg nem vehette,

mindazáltal a Petneházi borosjenői várkapitány ravaszsága miatt 1602-ben Világosvár is csakugyan Básta birtokába jutott. Nem örülhetett ő ennek soká, mert a következő évben már a törökök foglalták el Világosvárt, de a mit azok sem sokáig birhattak, mert 1606-ban a Bocskai vezérének feladni kénytelenítették. 1604-ben a ráczok üttöttek be ez egyházmegyébe s pusztítottak főként a Körözs mellékén, mikor is a vidékbeliek nagy része magát a halmágyi várba, a Kaszacsalád tulajdonába vonta. Ugyanezévben a döghalál is pusztított e területen. Ily zürzavarok és szomorú körülmények közt maga a senior is elmenekült Ugocsa megyébe, hol gyulai lelkész és egyszersmind ugocsai esperest lőn. Ő volt az, ki Egri C. Miklós ardói lelkésszel együtt, benyújtotta Ugocsa megye tisztkarához azon szabadságlevelet, melyet Bocskai István fejedelem 1605. július 5-én adott ki Kassán s melyben a tiszántúli és tiszáninneni református lelkészek özvegyeit és árváit mindenféle adók, szolgálmányok s egyéb e féle terhek alól felszabadítja. (Lásd: „Magyar prot. egyh. s isk. Fiyelmező.“ 1878. XI—XII. füzet. 482—484. lap.)

Térjünk által most már ez egyházmegye beléletének négy fontos tényezőjére: u. m.: alsóbb és felsőbb iskoláira, könyvnyomdájára és a zsinatokra, előadván mindegyik tárgyról azt a keveset, a mit szorgos utánjárással összeböngészhetünk.

a) Alsóbb iskolák.

Nem szükséges bizonyítgatni, mindenki tudja, hogy a mai értelemben vett népiskola a reformáció szüleménye, úgy külföldön, mint hazánkban, mint ezt tények — hazai és külföldi példák — egyaránt igazolják. Már magának a protestáns egyháznak eszméje s isteni tisztelete hozta magával a népiskolák felállítását s rendezését. A protestáns egyház ugyanis, a latin holtnyelv helyett, a nemzeti nyelvet tette mindenütt az isteni tisztelet nyelvévé, minélfogva szükségessé vált — annak megértése végett — a nemzeti nyelv szabályszerű elsajátítása s az azon közlött vallásos és erkölcsi eszmék felfogása, megértése. Ebben rejlik oka a Dévai helyesírástana (1538.), Erdösi magyarnyelvtana (1539.) és Ujszövetség fordítása (1541.) Gálszécsi magyar énekeskönyve (1536.) és kátéja (1538.) Székely István kátéja (1538.) és énekeskönyve (1538.), Heltai és Batizi kátéi, (mindkettő 1550.) s több mások tanodai művei létrejöttének. A gyülekezetek alakulásával tehát karöltve járt az iskolák felállítása, igen, mert protestáns szempontból az iskola az egyház előcsarnokának vagy veteményes kertjének tekintetett. Protestáns elvek szerint egyház és iskola egymással elválhatatlan egybeköttetésben áll; egyik a másikat feltételezi s kölcsönösen áthatja. A mily

nélkülözhetlen az ajtó az épülethez: ép oly nélkülözhetetlen szervei a protestáns egyháznak az iskolák. Mély igazsággal mondja az 1857. ápril 20-án Bécsben az uralkodó Felség előtt, a helvét-hitvallású dunántúli, dunamelléki és tiszántúli superintendenciák részéről az egyház és iskola ügyében megjelent küldöttség előterjesztése az iskolákra vonatkozólag: „méltóztassék cs. k. Felséged — — presbyteri hatóságaink törvényszerű kiegészítése után az eddigi törvények és gyakorlat szerinti képviseleti alakban összehívandó zsinat tartását lehetővé tenni, s arra kegyelmes engedélyt adni, hogy abban eddigi kánonainkból hitelveink alapján a tartozó tisztelettel fogadott törvénytervnek is figyelembe vételével egyházi szerkezetünket nem megváltoztatva, de csak tökéletesítve rendezhessük s egyszersmind iskoláinkat is, melyek egyházi létünknek életgyökerei s ezzel minden körülmények közt folyvást *elválhatlanul* összefüggöttek: az 1790/1-ik évi 26. t. czikk 5. §-a értelmében magunk szervezhessük, s eképen lelkiismeretünket, az egyházi és iskolai élet tekintetében megnyugtathassuk.“ És hogy a reformátorok fő-fő törekvése volt iskolák állítása és az azokkal olthatlan buzgalommal és nemes nyughatatlansággal való tanítás: ennek bizonyysága egyfelől Gálszécsi 1538-ban megjelent könyvének zárszava, mely így hangzik: „Rövid nap, ha életemet Isten meghosszabbítandja és ennyi scholai gondoktól megszabadítand, ezekről nagyobb könyvet írok...;“ másfelől az elméleti téren kifejtett tevékenység, a 16-ik századnak, a reformátorkodás gyakorlati téreni sokszor súlyos és keletlen teendői mellett általok létrehozott gazdag tankönyvirodalma, mely bámulatra ragad bennünket.

A zarándi egyházmegyében egyetlen népiskolai tanító nevét sem ismerjük; hacsak Farkas András *) gyulai tanítónak fel nem vesszük; mert az aféle okmányok mind elvesztek; de azért bizvást állithatjuk, hogy ha mindjárt a reformáció kezdetén nem is, de későbbben minden egyháznak volt külön prédikátora s iskolatanítója, bizonyítják ezt a zsinati végzések, bizonyítják közelebbről I. Apaffy Mihály adománylevelei, melyek szerint még az oly csekély népességű egyházakban is, minő volt a mènesi és mikalakai, a prédikátor mellett „scholamester“ is volt. Arra is van adatunk, hogy az oly nagy egyházakban, hol felsőbb vagy főiskola volt, mint pl.: a gyulai, a felsőbb tanulók is alkalmaztattak elemi iskolás növendékek tanítására, így nevezetesen Szikszai Fábricius Demeter maga írja magáról

*) Farkas Andrásnak ily című 59 hat soros versszakból álló költeménye: „Cronica de introductione Scyttharum in Vngariam et Judeorum de Aegypto,“ a Gálszécsi kátéjához ragasztva, külön címlap nélkül jelent meg 1538-ban Krakóban. Egyebet róla nem tudunk.

Gyulát dicsőítő költeményében, hogy ő „a kis gyermekek elméjét és szívét képezve, mivelve nyeré meg a tudós tanoda tiszteletét s jogait.” (Lásd: 2. Okmányt.)

b) Felsőbb iskolák.

Felsőbb vagy főiskolája volt ez egyházmegyének négy, melyek keletkezésük idejét tekintve így következnek:

A) A lippai főiskola.

Azt írja Czvittinger „Specimen hungariae literatae” című munkája 364-ik lapján, Szegedi Kis Istvánról szólván, hogy az ifjú korában Lippán tanult, a honnan azután Gyulára ment, de mely évben volt az, arról nem szól. Ha a n azt mondja „Békés vármegye hajdana.” Pest. 1870. című egyedíratában, hogy Szegedi 1530-ik év körül tanult Lippán. Lányi „Magyar klerus érdeme.” 1848. 87. lapon, Oltványi pedig már a csanádi püspöki megye birtokviszonyait tárgyzó művében szinte szólnak ez iskoláról, utóbbi a 127-ik lapon azt írja, hogy: „a lippai várban, Szegeden és a később szinte az új tannak hódoló Csanádon is, híres collegiummal is bírtak nem sokára az új hitűek.” Ugy látszik tehát, hogy Lippán csakugyan volt iskola, még pedig főiskola, mit onnan lehet következtetni, hogy Szegedi mintegy 25 éves lehetett, midőn Lippán mondatik tanulni. Nem lehetetlen, sőt Budai határozottan is írja, „Magyarország históriája.” I. kötet. 1811. 105-ik lapján, hogy Lippai Kristóf is Lippán tanult először, s onnan ment 1544-ben Wittenbergbe tanulni.

Hol vette magát itt ez a főiskola, holott itt még ekkor fenállott sőt 1551-ig létezett az I. Károly király idejében, 1325-ben alapított ferenczrendi szerzetesek zárdája: nehéz megfejtetni. Annyi bizonyos, hogy Petrovics Péter már 1522-ben lippai várparancsnok volt, s igen buzgott a reformáció ügyeért, sőt maga Lippának ura Brandenburgi György örgróf is pártfogója, sőt hűve volt a reformációnak, ő róla azonban nem olvassuk, hogy Lippán főiskolát állított volna, de ő a mohácsi vész után nem is jött vissza többé Magyarországra. Nem lehet tehát másképen kimagyarázni a lippai főiskola eredetét, hanemha onnan, hogy Zápolya kezére kerülván Lippa a mohácsi vész után, Petrovics tovább is megmaradt várparancsnoknak s ő állította azután ott fel a főiskolát a várban, 1530-ban, s fentartotta azt hihetően 1541-ig, a mikor Zápolya végrendelete szerint temesvári várparancsnokká levén, a főiskolát onnan

Temesvárra tette által. — Kik tanítottak a lippai főiskolában, arról semmi adat nem maradt fen, Oltványi ugyan írja azt is, hogy Szegedi Kis István Lippán és környékén működött, de évet nem mond, valamint Frankl is „A hazai s külföldi iskolázás“ című műve 121. lapján csak annyit mond, hogy a 16-ik század közepe táján tanított Lippán Szegedi, a mi ha áll, akkor, miután ő 1537-ben még Krakkóban tanult, csak is 1538- és 1542. közt történhetett. — Adatok hiányában ez iskoláról többet nem tudhatunk.

B) A gyulai főiskola.

Hogy mennyire homályos ezen iskola multja, megtetszik onnan, hogy még Frankl Vilmos is 1873-ban megjelent művében („Hazai és külföldi iskolázás a 16-ik században.“ Budapest. 1873. 97. lapon) 35. szám alatt csak ennyit ír róla Rezik, Klein és Hornyánszky után: „Gyula. Protestáns. Itt tanított 1545. körül Szegedi Kis István és 1562. körül Sybolthy Demeter.“ Tehát a legújabb időkig csak ennyi az, a mi a gyulai főiskoláról nyilvánosságra van hozva. Holott ezen eddigelé protestáns részről sem kellően méltányolt főiskolának, — eltekintve a protestantismus érdekében kifejtett hatásos működésétől, — pusztán hazai mivelődésünk történetében teljesített jelentékeny szerepe miatt is megérdemelné a behatóbb figyelmet és pályájának nagyobb világosságba helyezését. Ha an ugyan már idézett művében bővebben szól e tárgyról, de még az a tudósítás sem teljes. Itt tehát, mint legilletékesebb helyen, kíséreljük meg róla a lehető legbővebben szólani, a mennyire t. i. a több mint háromezázados moh, itt-ott már kopván róla, multja betűzgetését megengedi.

Bod Péter („Magyar Athenás.“ 1766. 20. lapján) azt mondja Balsaráti (helyesebben Bassarághi) Vitus Jánosról irt cikkében, hogy azt „a nagyságos Jaxit Péter, Anna nevű özvegye kezdette taníttatni Gyulában, az holott kezdett volt valami iskolácska indulni a reformáció kezdetével.“ Ez iskola e szerint egy idejű a reformációnak Magyarhonban való terjedésével, s minthogy 1518—20 körül kezdett terjedni Gyulán György Brandenburgi örgrófnak, és környékén a Nadányiak, Massaiak és Mágocsi pártfogása alatt a reformáció, úgy látszik, hogy nem a Gálszécsi meghívásával vette kezdetét, hanem jóval, nevezetesen mintegy évtizeddel előbb; nincs ugyan rá kétségtelen adatunk, de mégis van egy pont, melybe e tekintetben fogódzhatunk. A krakkói egyetem anyakönyvében ugyanis 1521-ik évre két gyulai kanonok Antal és Imre nevéet olvassuk. Valyon mi lehet annak az oka, hogy ezek Krakkóba mentek tanulás végett? Kétségkívül nem

más, mint enyésző félen levén Gyulán a róm. katolika egyház, nevezett kanonokok jónak látták, kezet nyújtva az evangéliomi eszmék áramlatának, s talán mint kiváló talentumú férfiak, épen György gróf által is felszólíttatva levén, tanári képesség szerzésére, bizonyynyal annak költségén, elmentek Krakkóba, s ott a szükséges képességet megszerezvén, ismét visszatértek Gyulára s a felállított főiskolának lőnek első tanárai. Igen hihető, hogy maga Gálszécsi is innen ment aztán 1524-ben Bécsbe. Ezeket azonban csak figyelem gerjesztőül — s nem tények gyanánt említém fel, mivel a gyulai iskolának adatokkal igazolható világos nyomára 1533. előtt nem találunk, ettől fogva azonban csaknem szakadatlan rendben ismerjük azon reformátori férfiakat, kik ez iskolában tanítottak. Legelső kiról adatunk van, mint említők már, Gálszécsi István, ki 1524-ben a bécsi, 1526-ban a krakkói, 1532-ben pedig a wittenbergi egyetemen tanult; ez 1533-tól fogva Gyulán működött, mint lelkész és tanító, s valószínűleg ott halt meg is, 1549-ben vagy 1550. elején, mert Batizi András a maga „Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske“ című s Krakkóban 1550-ben megjelent kátéja előszavában így szól: „az én tisztelendő mesterem, az Gálszécsi István immáran Istenben nyugszik.“ Gálszécsi tehát mintegy 17 éven át tanított a gyulai iskolában, mely kezdetben alsóbb, de később felsőbb iskolává is kinőtte magát, főként 1534-től fogva, Patócsy, Magocsy és Kerecsényi várkapitányok idejében. Ugyanitt tanított Szegedi Kis István, 1545. és 1546-ik évben, — Sztárai Mihályról is említi Ember Pál (665. lap.) és Budai Ézsás is, hogy 1554-ben szinte tanított ez iskolában, az is említették, bizonytalan forrásból, hogy 1546-ban Dévai Biró Mátyás is megfordult volna Gyulán, midőn ugyanis kénytelen volt a Drágfy Gáspár 1545. január 25-én történt halála után biztosabb helyre vonni magát, — ugyanitt tanárkodott Sybóthy Demeter 1562—1565. években, mint Frankl közli, említett műve 85-ik lapján és innen azután Csepregre, onnan nem sokára Semptére, 1576-ban Nagy-Szombatba, a Lingelius Bálint helyére hivatott meg. (M. prot. egyh. s isk. Figyelmező. 1873. 416. lap.) Ez a Sybóthy végre, mint Fabó András írja „Beythe István életrajzában, 1585—1610-ig az alsó Vág és Fertő közti egyházkerületnek volt superintendense; ámbár megjegyzendő, hogy az idő adat nem helyes, mert a „Magyar prot. egyh. s isk. Figyelmező“ 1873. évfolyama 97. lapján olvasható hiteles közlemény szerint meghalt 1589. február 17-én. A legutolsó tanár Szikszai Fábricius Demeter volt 1563—1566-ig, ki Gyulának török kézre jutásakor 1566. szeptember elején Sáros-Patakra ment, bátyjához Balázshoz, ki ugyanakkor ismét ott tanárkodott, visszatérvén Kolozsvárról. — Ugy látszik (Frankl: 176. lap sze-

rint), hogy 1595-ben zsolnai tanár volt, — kit Frankl bátyjával téveszt össze, holott az már 1576-ban meghalt. Ide számíthatjuk még Gönczi vagy Göcsi Máté lelkészt is, a Gálszécsi utódját, ki 1550-től 1566-ig működött Gyulán az akkori gyakorlat szerint mint Méliusz példája is igazolja, az iskolában is tanítván.

Ezt az iskolát Wallaszky „gymnasium illustre“-nek nevezi. Hogy a klasszikai nyelvek és theologia is tanítottatott ez iskolában, bizonyos abból, hogy innen a tanuló ifjak egyenesen Wittenbergre vagy más külföldi egyetemekre mentek, mit legalább a latinnyelv és theologiai ismeretek nélkül nem tehettek volna. Így például az iskolát Lippán kezdett Szegedi Kis István itt végezte be tanulmányait mintegy 28 éves korában s innen ment Bécsbe 1535-ben és onnan Krakkóba, 1537-ben, később 1543. elején Wittenbergbe, márczius 22-én iratván be a közegyetem anyakönyvébe. Egyébiránt hogy csakugyan felsőbb rangú tanoda volt a gyulai, arról maig fentartotta a hagyomány Békésen és vidékén azt, hogy az 1566-ik évig Gyuláról mentek Békésre s a környékbeli egyházakba nagy innepeken legátusok, vagy innepkövetek. A bányai ágostai hitvallású evangelicus Egyházkerület névtára Budapest, 1874. 20-ik lapon ezt tartalmazza idevonatkozólag: „1546—1566. esztendőben híres protestáns főiskola volt a gyulai.“

Helyiségét tekintve, a gyulai főiskola kétségkívül azon zárdában helyeztetett el, mely az úgynevezett szürke barátoké vagy observánsoké volt, kik a conventualisoktól rendszabályaik szigorúbb volta miatt különböztek. Öltözeteik után a nép ez utóbbiakat fekete barátoknak, az elébbieket szürkéknek nevezte. A gyulai szürke barátok ezen zárdája, épen úgy, mint a váradi és szalárdi is, a borosjenői zárdától függött. Ha már a mohácsi vész előtt létesítettett a gyulai iskola: akkor azt senki illetékesben fel nem állithatta, mint György, brandenburgi őrgróf, Gyulának földes ura. Később u. m. 1527ben Perényi Péter kapta I. Ferdinándtól Gyulavárát, hűsége jutalmául, ki a mohácsi vész után azonnal protestánssá lett egész családjával együtt, kiről tehát szinte föltehetnők, hogy Gyulán iskolát állított; de Haan azt írja felőle, hogy aligha vette birtokba Gyulát valaha az akkori idők zűrzavarai közt. Bár ki állította legyen fel a gyulai iskolát, de annyi bizonyos, hogy nagy részök volt ezen főiskola fentartásában Nadányi Istvánnak, Méliusznak és Gyárfásnak. Gyula ugyanis, azon időben, nevezetesen a 16-ik század első felében, központjává lett az egész Körözs és Maros közt lakó gazdag birtokosságnak, a mennyiben Korvin János, Zápolya János és özvegye Izabella gyakran tartózkodtak ott a mohácsi vész utáni időkben, egészen 1550-ig. Ugyancsak nagy része volt e főiskola fentartásában Massai Imre Békés, Bihar és Zaránd megyei földbirtokosnak, továbbá Mágocsi Gáspár

és Kerecsény László várparancsnokoknak, kik pártfogásuk s áldozatkészségök által a virágzás lehető legnagyobb fokára emelték azt, — a mint ez megtetszik egyfelől Méliusz Péter azon imájából, mely a „Mennyei jelenések“-re irt beszédei előtt áll, másfelől Szikszai Fábricius Demeternek azon Gyulát dicsőítő latin nyelvű költeményéből, melyet Wittenbergben irt 1563. augusztus 6-án s ugyanott ki is nyomtatattott, midőn gyulai tanársága elfoglalására hazafelé indulandó volt.

Hogy kik tanultak ezen mintegy három évtizedig fenállott főiskolában, egytől egyig elsorolni nem bírjuk, mert ennek, valamint az egyháznak könyv és levéltárai elpusztultak a várostroma és bevétele alkalmával; mindazáltal kicsikartuk az enyészet vasmarkából egynéhánynak nevét. Így nevezetesen itt tanult 1533—34-ben Szegedi Kis István, ugyanitt tanult kevés ideig Basarági Vitus János, ki innen aztán Erdődre ment; Gyulai István és Imre, kik közül amaz 1538-ban, emez 1539-ben Bécsben tanult; szinte innen mentek egyenesen Wittenbergbe Gyulai Mihály 1540-ben, Feltóti Albert, Gyulai Gáspár és Lippai Kristóf mindhárman 1544-ben; mint fentebb idézett szavaiból következtethető, ugyanitt tanult Batizi András 1542. előtt; Gyulai Mátyás, ki 1549-ben Wittenbergbe ment, ugyaninnen ment Wittenbergbe Csabai Mátyás, ki ott 2 évig, 1554- és 1555-ben tanult. Sybolthy Demeter a temesvári iskola felosztatása után Gyulára ment s ott 6 éven át tanult 1552—1558-ig, a mikor Wittenbergbe távozott, szinte itt tanult Szikszai Fábricius Balázs, 1558-ig, mely évben Wittenbergbe ment, ugyancsak innen ment Wittenbergbe Mágocsi András 1559-ben, továbbá itt tanult még Szegedi Lőrincz, ki 1562-ben ment Wittenbergbe és Szikszai Fábricius Demeter, négy éven át, ugymint 1558-tól fogva 1561-ig, mely utóbbi év július hó 5-én innen Wittenbergbe ment s ott tanult 2 évig, — és Makay István, gyulai fi, ki innen 1566-ban Bécsbe ment, végre Békési István, ki 1566-ban Turi Mátyással együtt Wittenbergbe ment tanulni. — Így tehát összesen, mintegy tizenhét egyént mutathatunk fel, mint olyanokat, kik Gyulán tanultak s ha sort veszünk rajtok, látjuk, hogy a legtudományosabb magyar reformátornak s superintendensnek, Szegedinek szellemi nagyságából, a mostoha sors folytán elpusztult gyulai főiskolára is vetődik egy fénysugár, épenúgy, mint a szinte superintendenssé lett Sybolthiéből az erdélyi püspökké lett Gönczi vagy Göcsi Mátééből; — ezeken kívül nem kevesebb diszére és dicsekedésére szolgáltak a többiek is, kik közül, sajnos, hogy a legtöbbször élete, működése, előttünk ismeretlen, — de továbbá azt is látjuk, hogy nem épen csak a közelpidék ifjainak adott ez a főiskola tudományos oktatást, hanem a haza távolabbi vi-

dékeiről ide zarándokolt, tudományszomjas ifjaknak is. A két Szikszai ugyanis, mint tudva van rólok, Zemplén megyéből jöttek Gyulára tanulni a 16-ik század ötvenes éveiben, mi egy részről arra mutat, hogy jó hírnévben állott a gyulai iskola, más részről pedig, hogy még akkor sem Sárospatakon, sem Debreczenben nem volt felsőbb tanfolyam az ottani iskolákban, vagy ha volt is Sárospatakon, hol már 1543-ban volt felsőbb iskola, de nem örvendett még akkor oly hírnek. — E mellett az is sokat tett a tanuló ifjak oda sereglésére, hogy a tanulás anyagi feltételei is megvoltak, a megélhetés és önkéntartás könnyebbége, s történt ez az által, mert a felsőbb tanulók az előkelőbb s vagyonosabb polgárok, főurak és várparancsnokok gyermekeinek oktatást adtak, ha pedig külföldi egyetemekre mentek, tetemes pénzbeli s egyéb segílyt nyertek, a tehetősebb polgároktól, birtokosoktól, kitünő mértékben pedig Mágocsi és Kerecsény várparancsnokoktól, a nemességtől, sőt úgy szólván az egész várostól, mint ez Szikszai Fábriczus Demeternek már említett dicsköltményéből kitűnik. — E virágzó főiskolának, mely világító tornya volt a haza tiszántúli részének, nemzetünk történetének egyik legválságosabb korszakában, elébb terjesztvén tudománybeli világosságot a hazában létező minden iskoláknál, 1566. szeptember 2-án a török hatalmi terjeszkedés adta meg a halálos döfést, épen úgy mint a reformált egyháznak is, mely mindkettő úgy elenyészett akkor, hogy utóbbi csak a 18-ik század 2-ik évtizedében vergődött ismét lételeire, a főiskola pedig aluszsa nagy álmát mind e mai napig, — a nélkül, hogy sirhalma felett a feltámadás reményének lobogója lengene. Sőhajthatjuk mi is a költővel:

„Eltűnt visszajöhetlenül,
Bár érette egész nemzet epedne is;
A Végóra hatalmai,
A vágyó szem elől elviszík a jelest.“

C) A csanádi főiskola.

Ez a főiskola a protestáns egyháztörténelem mezején egészen ismeretlen. Frankl már idézett műve 85-ik lapján erről csak ennyit mond: „Csanád. Protestáns. A 16-ik század közepe táján Szegedi Kis István volt itt tanító,“ — és ezt Czvittingerre (365. lap.) való hivatkozással közli; de a kinél annak semmi nyoma nincs. Van azonban két római katolikus író, kik határozottan állítják, hogy Csanádon is tett hódítást a reformáció, s ott is létesült ennek folytán protestáns egyház és iskola, és pedig a Zwingli szellemű reformáció honosult meg Csanádon, mit mutat az, hogy azt a Szegedi Kis Istvánt hívta meg

Csanád város lakossága Wittenbergből 1543. őszén, a ki már 1541-ben világosan a Zwingli értelmét követte az urvacsorára nézve, mert az, hogy Szegedi még 1547-ben is Czeglédén vagy talán helyesebben Szegeden a Melánchton Filep „Szentirati közönséges helyek“ című hittanát adta elő, vagy a szerint tanított, egyáltalában nem mutat az ő lutheri értelmére, annyi-
val inkább, mert Melánchton különben is rejtett kalvinizmus gyanújában állott. — Csanád reformáltatására s Szegedinek oda meghívására vonatkoznak Desericius „Váczi püspökség története“ című munkájának 117-ik lapján olvasható eme szavai: „A hazába visszatérve Szegedi (t. i. Wittenbergből), elsőben Csanádon, azután Gyulán, ismét később Czeglédén tanított. Végre Temesváron, Túron stb.“*) Oltványi nevezett műve**) 6-ik lapján így ír: „a csanádi püspöki lakot és templomokat minden egyházi épületekkel az új tannak hódoló Perusics Gáspár védszárnyai alatt, szegedi születésű Szegedi István Wittenbergből honába visszatért s Csanádon letelepedett, Luther s Melánchton tanítványa foglalta el és az új hitvallás terjesztésére nyitott iskolában tanított.“ A 127-ik lapon pedig Lányi „Magyar Clerus érdeme. 1848.“ című munkája 87. lapjára hivatkozással így szól: „A csanádi várból Martinuzzi hadvezér által kiutasított Szegedi nevű praedicátort Petrovics, Temesvárra is elküldé, hogy ott is szerezzen az új evangeliumnak tagokat, de úgy látszik, itt nem sok proselytát nyert; azért visszatérve Lippán és környékén működött inkább. A lippai várbán, Szegeden, és a később szinte az új tannak hódoló Csanádon is, hires collegiummal is bírtak nem sokára az új hitűek.“ Ugyanazon lapon alább, az évszámot is megnevezve ezt mondja: „Csanádon s vidékén 1544-ik évben a már többször említett Szegedi István volt az új tan hirdetője.“ — Így tehát, azon időben, t. i. 1543—44-ben, midőn az eddigi közértelem szerint Tasnádon mondatik működni Szegedi, az itt előadottak szerint Csanádon tanított, mint Csanád és vidéke reformátora. — Nem is lehet másként a dolog, mert Szegedi 1531—34-ben Lippán, 1535—6-ban Gyulán tanúlván, mint különben is szegedi származású, nagyon könnyen juthatott a csanádiak ismeretébe s hivathatott meg általuk; Csanádon működése mellett bizonyít Gyulára történt meghívása, mert ha Tasnádon lett volna, inkább Erdődre hivatathatott volna tanárul, hol a Drágffy Gáspár védelme alatt, Bod Péter állítása szerint, akor a gyulainál hiresebb iskola volt. Ide járul

*) Desericius szavai ezek: „In patriam redux, Chanadini primum, tum Gyulae, tum Czigledini docuit. Tandem Temesvarini etc.“

**) Oltványi Pál: „A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged. 1867. 6. és 127. lap.

még, hogy Ember Pál Szegedinek sem Tasnádon, sem Czepléden működését nem említi, mi arra mutat, hogy Skaricza ez adatait ő sem tartotta olyanoknak, melyek kifogástalanok. Ugyanis, Skaricza oknyomozó történész nem volt, mutatja azon eljárása, hogy Petrovics Péterről, noha ő kortárs volt, azt írja, hogy az meghalván Temesváron, 1551. tavaszán, az ő halála által megürült várparancsnokság Losonczyval töltetett bé, holott Petrovics 1557-ben halt meg Kolozsváron, október 13-án, — Skariczát Szegedi életrajza összeállításában inkább a nagy tanító iránti kegyelet, mintsem a történelmi bíráló (melyről azon időben szólni sem lehet) vezette; de egyébként is, ő mintegy 10 évvel később írta meg, Szegedi halála után annak életét s könnyen megfejtethető a tévedés, Csanádot illetőleg, ugyanis megtalálván Szegedi iratai közt azon jegyzetet, mely azt tartalmazta: „Tasnádra meghivattam Wittenbergből“ stb., s mint-hogy 1582-ben Tasnádon már nagyszerűen virágzó reformált egyház diszlett, Tasnádon pedig fényében állt a római katholicismus, tehát betűcserét sejtven, a Tasnád helyett Tasnádot írt, — ő 1544-ben születvén, csecsemő volt akkor, mikor a csanádi reformált egyház elenyészett. De hihetőbb s az akori politikai körülményekkel s birtokviszonyokkal is összevágóbb s megegyezőbb az, hogy ő Csanádon reformált. Ugyanis Csanádot a püspökség egyéb birtokaival együtt a mohácsi vész után Perusics Gáspár foglalta el, ki a Koránnak és evangyéliomnak egyiránt hódolván, midőn Martinuzzi püspök által, (ki a kolozsvári országgyűlésről — rebus infectis — kudarczot vallva tért haza, a mennyiben az oda megidézett reformátorokat s a reformáció egyéb hiveit meg nem égettethette, sőt azok a két Csáky, Battyáni és Petrovics pártfogása által bántatlanul tértek vissza Brassóba) megbízatott a végre, hogy Csanádból verje ki Szegedit, a reformáció minden hiveivel, így akarván felsülése miatti boszúját kiontani, azt Perusics hiven is teljesítette, sőt Szegedinek 200 darab könyvét is elkobozta, őt magát kegyetlenül, emberiességet levetkező módon bántalmazta, s tette e poroszlói szolgálatot azért, hogy a Martinuzzi kegyét és a csanádi püspökség erőhatalommal elfoglalt s általa bitorolt jószágait el ne veszítse. Nála tehát a hitbeli közöny mellett az aljas önérdék is közreműködött. A történelmi körülményeket egybevetve már, lehetetlen feltenni, hogy ha Tasnádon működött Szegedi, Martinuzzi Csanádra, az ország déli részén 40—50 mértföldnyi távra eső városba küldött s onnan hivatta volna el Perusicsot Tasnádra, hogy általa üzesse ki Szegedit, hiszen ő maga is elvégezte volna azt, még pedig sokkal rövidebb úton, miután Közép-Szolnok megye épen az ő hatósága alá tartozott.

A csanádi főiskola tehát nem sokáig lehetett a reformáció

világító tornya Délmagyarországon, alig egy évi fenállás után romba döntetett. Volt-e Csanádról lett elűzetése után Lippán és Temesváron Szegedi, mint Oltványi írja, adatok hiányában meg nem mondhatjuk, csak azt tudjuk mint tény, hogy 1545-ben Gyulára hivatott meg tanárul, hol 2 évi tanítása után 1547-ben Czeglédre hivatott meg barátai által, ha ugyan nem Szegedre, mi a történeti hűséggel megegyezőbbnek is látszik, a mennyiben

1) Czvittinger, Szegedi életrajzában egyebek közt ezeket mondja: „némely tudományosan képzett emberek javaslatából ott közköltegen felfogadtatván, nemcsak a templomban, hanem az iskolában is kezdett tanítani, utóbbiban a Melánchton „Szentirati közhelyeit“ adván elő. Bajos eszavakat a történeti hűséggel megegyeztetni Czeglédre vonatkozólag, mivel már 1547-ben, sőt korábban is ismeretes volt ott a reformáció, ott működven 1547. tájon Bakonyi Albert reformátor. Hogy nem maga a nép, hanem csak néhány tudományosan képzett egyén hívta meg őt, ez kétségtelenül Szeged mellett szól, mert Szegeden csakis a miveltségtől körében talált elfogadtatást a reformáció, a tulajdonképi nép nem csatlakozott a reformáció elveihez soha, a szegedi köznép, mint kupeczkedő, kereskedő nép, a török uralom alatt mindig kétfelé sántikált, jó arcot csinált mind az osztrák, mind a török uralomhoz, de a reformáció iránt érzéke nem volt. Hogy a voltaképi nép soha nem vette be a reformációt, mutatja azon tény, hogy Szegeden a reformációnak a 16-ik században rövid élete volt, s a zárdák ellentállásán megtört hatalma, épen úgy, mint Orodon, melynek területén, még elpusztulása után se honosúlhatott meg a reformáció, mind e mai napig. Jellemzi a szegedi köznepet, a reformáció felőli gondolkodásában következő eset: egy szegedi közrendű nő, elment Abádihoz, felkérven, hogy elhalt férjeért szolgáltatassa ki az engesztelő szent misét, szívesen megfizet érte. Abádi erre magyarázni kezdte neki, hogy a Krisztus minden emberekért megholt s egy szeri tökéletes áldozatjával minden áldozatot eltörölt, egy szeri áldozatjának véghetetlen ereje és érvénye van, a benne vetett hit igazít meg és idvezít egyedül stb., — én tehát, fejezébe végül beszédét Abádi, igehirdető vagyok és nem áldozár, minélfogva misét nem szolgáltatathatok. Erre azt mondja neki a nő: micsoda pap hát maga? s elméne a barátokhoz.

2) Skariczától eme szavakat idézi Ember Pál: „midőn egykor Szegedi történetesen Makóra ment volna által, a nagyságos Petrovics Péter, temesi gróf és temesvári várparancsnok ur követei, — annak meghívását hallatván vele, nagy tisztelettel meghívják őt azon hely iskolájának kormányzására, mely ugyan a leghiresebb volt abban az egész

egyházmegyében.“—*) Vegyük figyelembe most már azt, hogy Szegedről az mondatik, hogy általment Makóra 1548-ban. De valyon honnan? 1547-ben Czepléden működni mondatik. Lehet-e a Czepléről Makóra utazást általmenésnek tartani, hiszen földíratilag a két város tetemes távolságra van egymástól? Ellenben a Szegedről Makóra való rándulását lehet minden nehézség nélkül általmenésnek nevezni, miután azon két város igen közel van egymáshoz, s csakis a Tiszán kellett átmennie, e mellett bár Frankl nem veszi is fel Szegedet, a „Hazai és külföldi iskolázás a 16-ik században“ című 1873-ban megjelent munkájában, de teljesen bizonyos, hogy mint már említők, ott Abádi Benedek forgolódott a reformatori tiszt nehéz feladatának teljesítésében 1543—1549-ig, Svendi Lázár és a szegedi basa oltalma alatt, mignem a barátok furfangossága miatt a basa elvette tőle a templomot, melyben addig hirdette az ígét és a barátoknak adta. — Hova lettek azon derék csanádiak, kik Szegedit meghívták, elmentek-e vele együtt, megszöktván a bujdosás terheit, vagy Temesvárra huzódtak, adatok hiányában meg nem mondhatjuk, — valamint arról sem tudunk semmit, hogy kik tanultak a csanádi főiskolában?

D) Temesvári főiskola.

Zápolya János végrendelete szerint temesvári várparancsnokká s a Maros és Duna közti országrésznek kormányzójává tétetvén Petrovics, mint a kiskoru János Zsigmond gyámja, nagy feladata közben sem feledkezett meg az egyház és iskola ápolásáról. Temesvárott ugyanis nem sokára főiskolát állított, melyben és az egyházban három kitűnő reformátor is működött egyszerre az ő védelme alatt. Melyik évben állította fel a temesvári iskolát, az eddigi adatok alapján ki nem deríthető, de úgy látszik, hogy nem sokkal elébb 1548-nál, és nem lehetetlen, hogy a korábban általa emelt s fentartott lippai főiskolát, (melynek a temesvári felállítása után többé semmi nyoma) tette által Temesvárra, mint központba, s Lippai Kristófot s Gergely volt decsii lelkészt állítván az egyház élére, az iskola igazgatására meghívta 1548-ban az általa még lippai tanuló korából és Csanádon működéséből ismert Szegedi Kis Istvánt. A meghívás úgy történt, hogy egy ízben Szegedről, hol Abádival működött, történetesen általment Makóra és hírét vévén Petrovics annak, hogy Szegedi állomás nélkül van, elküldé kö-

*) Skaricza e szavai szerint tehát már 1548-ban a Zaránd, Orod és temesmegyei egyházak szervezve voltak egyházmegyévé, vagy is már akkor fenállott a zarándi egyházmegye.

veteit hozzá Makóra, hol kétségkívül szíves fogadtatásra talált, és a makóiak nem akarták elbocsátani, mit mutat azon körülmény, hogy nagy rimánkodással kérték a Petrovics köveit, hogy fogadja el küldőjök meghívását s menjen el a temesvári iskola igazgatására, melyet Petrovics a lehető legjelesebbé kívánt tenni, — s valóban azzá is tőn, mert nála jelesebb azon egész egyházmegyében nem volt. Egyébiránt nem csupán az ifjúságot tanította ő, hanem népszerű egyháztanításokat is tartott tisztáraival együtt. — Kik tanultak már e főiskolában: azokról tüzetesen nem szólhatunk, valamint arról sem, hogy minő volt ez iskola rövid ideig tartó pályája. A Temesváron tanult ifjak nevei közül hitelesen csak a Sybóthy Demeterét ismerjük, ki 1550—51-ben tanult ott, — azonban valószínű, hogy ott tanult a hely közelségénél fogva Nagylaki Gyárfás is, ki onnan aztán 1551-ben Wittenbergbe ment, és Szegedi Gergely, ki aztán Wittenbergbe menvén, ott két évig tanult a Petrovics költségén. — E főiskola alig állott fenn a Szegedi vezetése alatt 3 évnél tovább, nevezetesen 1548-tól 1551. július 14-ig. Véget vetett ennek a politikában és ennek folytán a várparancsnokságban beállott változás. Erdély és kapcsolts részei, a Martinuzzi nagyravágyása miatt urat cseréltek 1551-ben. Izabella királynénak és fiának távoznia kellett Erdélyből, mert Martinuzzi a Ferdinánd kezére játszotta azt. Miután Izabella Kolozsváron általadta Ferdinándnak Erdélyt, magart Petrovicsnak is Temesvárra, hogy azt Lippával, Karánsebbessel s Lugossal együtt adja át a Ferdinánd biztosainak. Megtette, de mikor Lippáról kijött, ama jóslatszerű szavakat mondta: „hogy ő kész lesz annak az embernek lovasza lenni, a ki ama várakat, csak két évig is meg bírja oltalmazni a török császártól!“ (Lásd Budai: Polgári Lexicon. III. 117. lap.) Gyászos igazsággá lőnek Petrovics szavai, mint a következés megmutatta, mert két év se forgott le egészen, midőn mind a két vár török kézre jutott, s ha bár Lippát visszavette is Martinuzzi és Csastaldó a Losonczy kértére, de Temesvár eleste után újra török kézre került Lippa s azon is maradt 1595-ig. Eltávozván tehát Petrovics Péter Izabella királyné és fia kíséretével együtt, Temesvárról, az ő helyére azután a megfordult politika következtében Losonczy István állíttatott be várparancsnoknak, ki nem akarván meghazudtolni ama régi közmondást: „magyar magyart rontja, kár! bár több esze volna már!“, — a török helyett magyar ellen, saját faja, vére ellen használta hatalmát s rajongásában elűzte a reformátorokat, a reformáció hiveivel együtt, Temesvárról. Szegedi Lippán keresztül Mező-Túrra menekült, hol nagy tisztelettel fogadtatván, predikált, az iskolában pedig tanított. Lippai Kristófról nincs feljegyezve, hogy hova ment, csak annyi bizonyos, hogy midőn az 1554-ben

Óvárban tartott zsinaton jelen volt 88-ad magával, a nyolcz előkelő papok közt harmadik helyen áll a neve s hihető, hogy lippai vagy világosvári lelkész volt. Téved tehát mindazon író, ki Szathmár Némethy után menve, azt írta Lippairól, hogy az 1551. előtt még Temesváron meghalt, minők Budai Ézsaiás, Tóth Mihály és mások. — Gergely decsii lelkészről semmi említést azon túl nem találók.

Elenyészvén eként Temesváron a protestáns főtanoda, megszűnt az egyház is, de vele együtt szánakozásra méltó állapotra jutott a magyar nyelv sorsa is, mit bizonyít egy 1582-ben, bőjtmás hava 8-án, a temesvári főbíró s több előljáró által XIII-ik Gergely pápához intézett levél, melynek tartalma szerint, Temesváron „csak három pap vagyon, az egyik, ki köztünk vagyon, az is Dobronzky hiják, fr. Dominicusnak, de az is nem tud magyarul predikálni,” stb.; fényes bizonytsága a magyar nyelv hanyatlásának maga az egész levél, mely rosz magyarsággal van írva s hemzseg a helyes írási hibáktól. Mindenek felett pedig mutatja azt, hogy a Petrovics Péter eltávozása után harmincz évvel, milyen zűrzavaros felfordúlt világ lett Temesváron. (Lásd a 9-ik Okmányt.) E levelet látni lehet Oltványinál a 129. és 130. lapokon jegyzetben, melyet jónak láttunk okmánytárunk számára, egész terjedelmében átvenni. — A temesvári egyház s főiskola megszűnése után, főleg Báthory Kristóf idejében 1579-ben az unitarismus ütötte fel székét, de annak sorsáról semmit se tudunk; pályája nagyon futólagos lehetett.

E) Békési iskola.

Ezen iskolának még csak nevét sem említi Frankl, már többször nevezett művében, de hogy volt Békésen protestáns iskola már Ozorai korától fogva, az kétséget sem szenved, csupán a protestantismus természeténél fogva is, lényeges alkatrésze levén a tanítói elem; Haan Lajos szinte többször említett művében azt mondja, hogy a békési iskola a 16-ik században gymnasium volt. Ki által állíttatott fel, s miként tartatott fen? Kik tanítottak s tanultak benne? Meddig állott fen, s mikor és mi oknál fogva szűnt meg? mind oly kérdések, melyekre adatok hiányában meg nem felelhetünk, noha bizonyos, hogy alig van a békésin kívül több egyház, a zarándi egyházmegyében, melynek multját oly kevés hézagossággal mutathatnók fel, mint ezét; de a helyi viszonyok szerint több, mint valószínű, hogy a Nadányiak pártfogása által alakult s tartatott az fen. Annyit kétségtelen történeti tényként tudunk felőle, hogy 1553-ban Szegedi Kis István tanított Békésen, Túrról menve oda, de a ki még ugyanazon évben eltávozott

onnan Tolnára. Ki lett utódja, nem tudhatni! hanem ha Litteráti vagy Turi Lukács, kiről némely írók állítják, hogy 1554-ben békési lelkész volt, kit aztán mintegy 10 évi ott működése után felváltott Szegedi Lőrincz, a „Theophania” szerzője.

c) Könyvnyomda.

Ki volna az korunkban, ki meg nem volna győződve arról, hogy a könyvnyomdák hathatós tényezői, fontos emeltyűi az ismeretek terjesztésének, a felvilágosodásnak és az ezek nyomain járó műveltségnek? Oly nélkülözhetlen kelléke a nyomda az ismeretek közlésének, mint az út, az utazásnak. A mely népnek, országnak vagy tartománynak területén, a saját érdekében működő nyomdája nincs, vagy annak termékeitől önmagát elzárja: ott valódi műveltségről szó sem lehet. A mai kor gyermeke szinte képtelenségnek tartja a sajtó nélkülözését vagy hiányát s azon nézetben van, hogy az emberiség anélkül meg nem lehetne; holott évszázadokon, sőt évezredekben keresztül nélkülözte azt az emberiség, egészen a 15-ik század közepéig; (mert a chinaiak által Kr. után 900. tájban feltalált nyomdának az egyetemes emberiségre nézve semmi gyakorlati haszna és befolyása nem volt); kedves hazánkban pedig alig van negyedfél százados múltja a nyomda behozatalának. Igaz, hogy Mátyás király 1472-ben behívta Hesz András német nyomdászt s az ennek vezetésére bizott nyomdát felállíttatta Budán, de ez a nyomda nagyon rövid életű volt hazánkban, mert az általa 1473-ban nyomtatott budai krónikán s még egy más latin nyelvű terméken kívül, létezésének semmi jelensége nincs. Ugy látszik, hogy még akkor kedveltebb foglalkozása volt ősainknak a kard-, mint a könyv-forgatás, a mire egyébiránt azon időben, a törökkel szemben, nagy szükség is volt. — Anynyival nagyobb buzgalommal karolták fel ősaink, a hazai és nemzeti művelődés és a reformáció előmozdítása érdekében a könyvnyomdákat a 16-ik század közepe felé, a mennyivel súlyosabbnak érezték azt a nagy mulasztást, mely a Mátyás-féle nyomda elenyészése után következett 60 éven keresztül öntudatukra nehezedett. Fő érdeme van a nyomdák száma hirteleni megszorodásában a reformációnak, mely ellen ősaink sem vonhattak chinai falat, — hazánkra tekintve pedig a reformációt tekinthetjük a könyvnyomdák szülőanyjának és dajkájának. Már 1533-tól fogva Erdélyben, 1537-től fogva Magyarországon, amott a brassói és nagyszombati, emitt az újszigeti nyomdák lankadatlanul és sikeresen működtek, az előbbieket a haza és protestantismus, az utóbbi pedig még azok mellett a nemzeti

nyelv szolgálatában is, a mennyiben az újszígeti nyomda (Gróf Nádasdy Tamás által állíttatva) legelső terméke az első magyar nyelvtani mű, a Dévai Bíró Mátyás 1538-ban megjelent „Orthographia Ungarica“-ja, vagyis: „Igaz írásmódjáról való tudomány“ című munkája, mely után nyomban jött 1539. június havában Sylvester vagy Erdősi János „Grammatica hungaro-latina“ című magyar nyelvtana s ezt kiegészítőleg ugyancsak Erdősi „Ujtestamentom“-a 1541-ből. E nyomdákat követték nem sokára a szegedi 1544-ben, a kolozsvári 1550-ben, magyar-óvári 1557-ben, debreczeni 1560-ban, váradi 1564-ben, gyulafejejevári 1567-ben, abrudbányai 1569-ben; ezeken kívül voltak a hazában számos vándornyomdák is, minő volt a Huszár Gálé, Komjáthin és Semptén 1573-ban, Hoffhalter Rudolfé Alsó-Lindván 1573—74-ben; Huszár Dávidé Pápan, 1577-ben, továbbá a bártfai 1579—83-ban, a detrekői 1579—82-ben, Mancskovics Bálinté Galgócson 1582—85-ben stb. — Ilyen vándornyomda volt a Mánlius Jánosé is Világosváron 1582-ben. — Itt mellékesen megjegyzem, hogy mindezen elsorolt nyomdák egytől-egyig a protestantismus szolgálatában állottak, mely őket szülte is a magyar haza földén; a római katolikusok e számos állandó és vándornyomdák ellenében csak 1578-ban (tehát a protestánsoknál 45 évvel később) állítottak nyomdát, nevezetesen Telegdi Miklós esztergomi prépost megvásárolván 1577-ben 1000 frtért a bécsi jezsuiták 1563. óta használatlan heverő nyomdáját, azt 1578-ban Nagy-Szombatban, tulajdon házában felállíttatá. A zarándi egyházmegye területén némely írók szerint két helyen volt nyomda, a 16-ik század folyamán, nevezetesen Gyulán és Világosváron. Mogyoróssy, Haan és Rozvány azt írják, hogy Gyulán is volt nyomda 1538-ban, mely alól került volna ki nevezett évben Gálszécsi Istvánnak ma már egyetlen egy példányban sem ismeretes „Keresztyéni tudományról való rövid könyvecskéje“, de bizonyos dolog, hogy 1538-ik évi kiadása Krakkóban nyomatott, mint Bod Péter írja, ki ezt a könyvet a Gróf Bethlen Katalin könyvei közt látta s tartalmát rövid kivonatban ismerteti. — Igaz, hogy különösnek tűnik fel előttünk, hogy a reformáció oly erős fészkeben, minő Gyula volt 1566-ig, nyomdára nem találunk s szinte szeretnők elhíttetni magunkkal, hogy volt ott nyomda, sőt hajlandók volnánk azon nyomdát, melyen 1567-ben a Méliusz Péter „Ujtestamentom“-a nyomatott Szegeden, elébb Gyulán szerepeltetni s úgy vélekedni, hogy Gyula bevétele után 1566. szeptemberben költöztetett el a nyomda Szegedre, mint pl. egy századdal később a váradi nyomda elvitetett Kolozsvárra; ámde semmi bizonyítékunk s egyáltalán semmiféle nyomtatvány nem lévén, mely Gyulának török kézre jutásáig ott létesült volna, kény-

telenek vagyunk a 16-ik századi gyulai nyomda valahai létezéséről lemondani.

A világosvári nyomda létezését illetőleg már nem pusztá állításokra vagyunk utalva, mert van kétségtelen okmá nyunk, ezen nyomda terméke ugyanis, bár egyetlenegy példányban, a marosvásárhelyi református főiskola könyvtárában. E könyv Beythe István predikátor műve, melynek czime ez: „Köröztyeni Tvdomannak reuid Summaya, az tíz parancholatról, Euangeliumról, imádságról, Köröztségről és az Vr Vachorájáról, az gyermekchéknek Isteni félelemben valo neuekedesokert iratot Beythe Istvan Predicator által. Nyomatot Velagos Varat Manlius Jánostul. M. D. LXXXII.“ 8-rét, 48 számozatlan levél. Ismertette Fabó András 1864. május 9-én, midőn Beythe életrajzát felolvasta az akadémiában.

Ámbár kézzel fogható bizonyysága a világosvári nyomdának Beythe e műve, mindazáltal az újabb időkben Világosvár határozottan kitöröltetett a hazai nyomdahelyek közül, s Beythe e művének nyomtatási helyeül a Vas megyében fekvő Németujvár tétetik, a következő okok alapján:

1) Világosvár török uralom alatt volt 1582-ben; török uralom alatt pedig a hazában sehol nyomda nem működött.

2) Hihetetlen dolog, hogy Beythe István németujvári predikátor, az ország másik határszélére az Arad vármegyei Világosvárra küldte volna könyvét nyomtatni, midőn közelebb, pl.: Bécsben is talált volna nyomdát.

3) Beythe István egy másik munkája t. i. Agendája „nyomtatott Gyzzing Várasában, Manlius Jánostul. Anno. M. D. LXXXII.“, azaz: Német-Ujváron, már pedig ez ugyanazon betűkkel ugyanazon papírra van nyomtatva, mint az előbbi, mely „nyomatot Velagos Varat.“

Mind ezek alapján a kérdéses nyomdai hely „Velagos Var“, nem más, mint a különben is elég magos fekvésű Németujvár, mely épen ennél fogva mondathatott Világos Várnak.

Ámbár a Világosváron 1582-ben meteorszerűleg feltűnt s elenyészett vándornomdának sem a nevezett évnél előbb, sem azontúl semmi nyomát nem találjuk többé és az említett könyvön kívül egyetlen adatunk sincs arra nézve, hogy Világosvár a 16-ik században nyomdahely volt s bár az ellenvetések figyelemre méltók, mindazáltal azon állítást, hogy Világosváron működött 1582-ben a Manlius János vándornomdája, a fentebbi három ellenérősségre fel nem adjuk, sőt azok ellenében így felelünk:

1) Abból, hogy Világosvár török uralom alatt volt 1566-tól fogva 1595-ig és így azon időben is, mikorra a nyomda ott működése esik: még nem következik teljesen, hogy ott egyáltalán nem lehetett nyomda; ez ellenvetésnek csak akkor volna ereje, ha sehol hazánk török uralom alatti részében csakugyan

nem találunk nyomdát, de szerencsére ott van Szeged, hol daczára annak, hogy török uralom alatt volt, 1544-től fogva működött az Abádi Benedek nyomdája, és a melynek egy terméke még 1776-ban meg volt a Horányi Elek könyvtárában, ugymint Méliusz Péter „Ujtestamentom“-a, mely magyarul ven Szegeden nyomtatott 1567-ben. Így tehát az első ellenvetés egyetemes érvényét elveszti.

2) A mi a második ellenerősségét illeti, hogy hihetetlen dolog, hogy az ország egyik széléről a másik határszélére küldte volna könyvét nyomtatni Beythe István, nevezetesen az Arad megyei Világosvárra, mielőtt erre megfelelénk, szükséges Világosvár 16-ik századi fekvését szabatosan előadni. Ez a vár létezése perczétől kezdve, egészen 1746-ig Zaránd megyében feködt,*) a kívülötte még ugyanazon megyében létező hat várral, u. m.: gyulai, zarándi, borosjenői, pankotai, talpasi és déznai várakkal együtt; — minélfogva tehát Beythe nem Arad megyei, hanem Zaránd megyei Világosváron nyomatta művét a 16-ik században. Miért küldte pedig oly messze s miért nem például: Bécsbe, erre egyszerűen azt válaszoljuk, miszerint nincs csak egyetlen egy eset sem arra, hogy akár a 16-ik akár a 17-ik század folyamán magyar protestáns író felekezeti jellegű művet Bécsbe küldött volna nyomtatás végett, a bécsi nyomda két eset kivételével csak római katolikusok számára dolgozott; hanem hazai nyomdák hiányában Krakkóba küldték ki műveiket nyomtatás végett, mint Ozorai, Gálszécsi, Dévai, Székely István, Batizi András stb. Igaz, hogy Bornemisza Péter, bécsi tanuló korában ott nyomtatott egy kis könyvet 1558-ban, mely Sophokles „Electra“ czimű tragédiájának fordítása, de ez nem protestáns jelleménél fogva, nem jön számításba, mint szinte az Erdősi János magyar „Uj testamentom“-a sem, mely 1574-ben, tehát Erdősi halála után mintegy két évtizeddel jelent meg Bécsben, de az is csak mint Steinhofer Gáspárnak pusztán nyomdai vállalata. — A mi a Németujvár és Világosvár közti távolságot illeti, az igen gyenge érv, hány példa lehet arra, hogy magyar protestáns írók nemcsak a haza távoleső részein, de még külföldön is nyomatták műveiket; mint fentebb láttuk, — pl.: Méliusz debreczeni lelkész Szegedre vagy talán Gyulára küldte Ujtestamentomát; Szent János Jelenéseinek magyarázatát pedig Váradra, holott Debreczenben rendelkezhetett nyomdával, — Csuzi Cseh Jakab komáromi lelkész Sárospatakra küldte művét nyomtatni stb.

*) Mert bár Zaránd megye két részre osztása az 1744. aug. 25-én s decz. 16-án kelt királyi parancsok által elrendeltetett, de tényleg csak 1746-ban fogatosítottatt. Lásd Kozma Pál: „Zaránd vármegye leírása.“ 1848. Kolozsvárt. 93. lap.

Ide járul az, miszerint még el nem döntött kérdés az, hogy Beythe István 1582-ben, első műve nyomtatásakor, csakugyan németujvári lelkész volt-e már, vagy pedig még Világosvári? Mert az ő életében (lásd: Életrajzát 8. lapon. Fabó Andrástól. Pest. 1866.) nagy hézag van, mely 1575-től 1582-ig tart s melyet alapos és oknyomozó életírója Fabó sem volt képes kitölteni. Beythe 1565-ben Alsó-Lindván kezdte hivatalát, innen 1573-ban Sopronba hivatott lelkészül s mikor oda átköltözött, azon gyanúban volt, hogy Kálvin tanához szít. E gyanú folytán az ágostai hitvalláshoz buzgón ragaszkodó soproniak azt kívánták, hogy orthodox superintendens előtt új vizsgálat alá vesse magát Beythe, a mit ő, noha már mintegy kilencz évig rendes lelkész volt, meg is tett, mely alkalomból a superintendens Bornemisza Péter ajánló levéllel látta el. Ily előzmények után nem lehetetlen, hogy a soproniak elvégre is, benne teljesen nem bizván, iránta idegenséget mutattak, mely okból ő, alig két évi ott léte után eltávozott a tiszántúli tájékokra, hol a vallásos meggyőződést és lelkiismeretbeli szabadságot tekintve, szabadabb szellők lengedeztek, és lett világosvári lelkész. Hogy ő csakugyan a Kálvin értelméhez szított, mutatja a Világosváron nyomtatott könyve, melyben például a tiz parancsolatot, az ágostai hitvallásúaktól eltérőleg úgy osztja fel két táblára, hogy az elsőre négy, a másodikra hat jut, az urvacsorájáról is a reformált egyház értelme szerint szól. Világosvári lelkészkedésének nem áll ellent az, hogy egyik országrészből a másikba jött, a tekintélyesb lelkészek és reformátorok sorsa többnyire ez vala, Dévai pl.: Budáról a kassai tanács meghívása folytán elment Kassára, később Sárváron működött, majd Erdődön és másutt; Szegedi Kis István Békésről ment Tolnára, a Dunántúlra, Pathai István dunántúli superintendenst Bethlen Gábor a Tiszántúlra Belényesbe hívta 1629-ben stb.

3) A harmadik ellenvetésre, mely szerint ugyancsak 1582-ben, ugyanazon nyomdász által, ugyanazon papírra, ugyanazon betűkkel van nyomtatva Beythe Agendája, mely Németújváron készült, mint azon műve, melynek nyomtatási helye Világosvár, tehát ez is Németújvárra vall, — így felelünk: nem következés, hogy két különböző helyen nyomott munka egyzersmind különböző papírra is legyen nyomva, főleg jelen esetben, mert pl.: midőn Manlius megtelepedett 1581-ben Világosváron, rendelhetett ő több könyvnek való papírt is, és midőn Beythe első művét Világosváron kinyomván 1582-nek elején, még azon évben elköltözött Németújvárra, a magával vitt papírra nyomhatta az Agendát, melyet az is meg lehet, hogy még Világosváron megkezdett és azután Németújváron fejezett be.

Tekintve végre azt, hogy a magas fekvésű Németújvár mondathatott Világosvárnak, erre azt feleljük, miszerint előbb

szükség volna bebizonyítani azt, hogy Németújvárt valaha, avagy csak a 16-ik században Világosvárnak hívták legyen. Ámde, hogy Világosvárnak, az 1744-ig Zaránd, s csak azon innen Arad megyében fekvő azon hely nevezetett, mely ha egyébről nem, de az 1849-ik évi fegyverletételről bizonynyal minden honfi előtt szomorú nevezetességre emelkedett s melyet az oláhok *Siriának* neveznek, ki tetszik az, az 1190-ik évi pápai levélből, hol a világosi apátság „*Abbatia de Lucentia*“ névvel nevezetik, nem különben *Bombardy* „*Topographia magni regni Hungariae. Viennae Austriae. 1750.*“ című művéből, melyben így ír: „*Abbatia de Lucentia, Beatae Mariae Virginis seu vallis lucida ab arce Világosvár, quam Bonfinius lucidum Castrum vocat, nomen habet.*“ Ugyancsak a Földváry István 1561-ik évi dicalis összeírásában Zaránd megyének Araddal határos része mondatik: „*Pertinentiae arcis Világos.*“ Ellenben Németújvárnak a neve mindenkor csak Gyzzing és Németújvár, de soha és sehol nem Világosvár.

De lássuk rövideden Világos körülményeit: valyon lehetett-e ott mindezek mellett is csakugyan nyomda s mikor s mikor tűnt el onnan a Manlius János vándornyomdája? Világosvár a Báthory-nemzetség birtoka volt 1464-től fogva, midőn ugyanis Mátyás király Világosvárat Zaránd és Orod megyében fekvő több birtokokkal együtt, Báthory András, István, László, Pál és Miklós testvéreknek adományozta, — meg is maradt folyvást a Báthory család birtokában, annak magvaszakadtáig, 1613-ig. Világosvár is, mint Zaránd megye többi várai és községei, meghódolt a reformáció hatalmának, a zárda a 16-ik század elején nem sokára protestáns iskolai helyiséggé lett és mint Kocsi Csörgő Bálint, a tiszántúli református egyházkerület levéltárában kéziratban levő művében előadja, egyike volt a fényes reformált egyházaknak a világosvári, és így tehát semmi lehetetlenség nincs benne, hogy ott nyomda is lehetett, ha nem is épen a hegytetején magasló várban, de a városban fel lehetett állítva, annyival inkább, mert a kiskorú Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem gyámjai: Kendi Sándor, Zombori László és Kovasóczi Farkas, mint Bod Péter írja, (Smirnai szent Polykarpus. 39. lapján) mindnyájan reformátusok, sokat látott halott, idegen országokban tanult férfiak valának. Ezeknek pártfogása alatt letelepedhetett Manlius János Világosváron, a Báthoryak családi birtokán s megkezdette működését. — Annak oka, hogy oly hamar eltávozott onnan, abban rejlett, hogy Báthory István, lengyel király, ki rávette testvérét Kristóf erdélyi fejedelmet, hogy a jezsuitákat, mint rendet befogadja Erdélybe 1579-ben, oly intézkedést tett 1582-ben, hogy a nevezett gyámok helyébe kormányzóvá Géczi János, az ifjú fejedelem mellé pedig nevelőül Carill Alfonz spanyol jezsuita tétetvén,

ez az ifjú fejedelmet, (ki ingatag jelleménél fogva átalán ismeretes), mint sok más egyébre, úgy arra is reábirta, hogy a protestantismus érdekében működő nyomdát Világosvárról, mint családi birtokáról eltávolítsa, mert mondani sem szükség, hogy hazánkban a reformáció, egészen a bécsi békéig, 1606-ig, földes úri jogtól függött. Nagyon hihető, hogy ha Beythe csakugyan volt világosvári lelkész, ekkor ő is eltávozott vissza Dunántúlra, honnan szebb jövő reményében egykor elvonúlt s lett még azon 1582-ik évben a Battyániak lelkésze Németújváron, mi annyival valószínűbb, mert Világosváron nyomtatott könyvét a „Nagságos iffyvnek Battyani Ferencznek“ ajánlotta.

Végre pedig, nem is látható által, hogy miért kellene az oly sajnós véget ért, de több, mint másfélszázadon át egykor a Krisztus hű bajnokaként vitézkedő borosjenői egyházmegyét még e rövid ideig tartó, parányi dicsőségtől is megfosztani s a nyomdát minden áron Dunántúlra erőszakolni, mintha bizony a protestantismus csak a Dunántúl, a Tisza és Maros tájékain pedig nem vert volna erős hullámokat! Ezzel is oly formán akarnak bánni íróink, mint a toronyi zsinatokkal cselekedtek egyháztörténeteink, kik hazánkban minden egyéb vidékére helyezgették a kérdéses zsinatok helyét, Torna, Zemplén és Heves megyébe s csak ez egyházmegyébe nem (egy-kettő kivételével, kik Temesvárt sejték szinte tévesen); mely egyházmegye pedig abban az időben, mikor a magyarországi protestánsok láttak sok gonoszt, a legilletékesebb helye volt a zsinatoknak, mind a pártfogókat vagy védurakat (Petrovics, Bebek, Mágocsi), mind a jelesb reformátorokat, (Szegedi, Ozoray, Gálszécsi, Lippay, Gergely, Dévay stb.) mind a reformáció híveinek számát tekintve, a mennyiben Békés, Zaránd, Orod és Csanád megye, a 16-ik század derekán már csaknem egészen protestáns volt, főként pedig Gyulát, Lippát, Világosvárt és Temesvárt tekintve, azon időben, (1549—1550-ben) épen e vidéken volt a kálvini szellemű reformáció súlypontja, mely aztán ez egyházmegyéről csak is Losonczyi temesvári várparancsnoksága következtében, a Martinuzzi halála után s főleg, a Méliusz feltűnése által esett Debreczenre, melynek és vidékének emelkednie s növekednie, Gyulának és Temesvárnak pedig alászállania kellett.

Mindezek alapján már, mind addig, míg igazabbra nem tannítatom, a meggyőződés hangján állítom, hogy a mai arad megyei Világosvár nyomdahely volt 1582-ben s itt és nem másutt nyomtatott Beythe István „Keresztyén tudomány rövid summája“ címet viselő műve.

Egy harmadik nyomdáról, mely székesfejérvári Karádi Pál temesvári unitárius lelkész tulajdona volt s melynek 1569-ből egy abrudbányai termékét ismerjük, e címmel: „Comoedia Balassi Mennihart árultatásáról, mellyel elszakada az Magyar országi

másodszor választott János kiraltul. Nyomtatottat Abrugybanyan, 1569. esztendőben, — hogy Temesváron is működött volna, sehol semmi említést nem találunk és semmi jelenségét nem látjuk; a mi nem is csoda különben, mert mint Szabó Károly jeles tudósunk írja, a 16-ik századi unitárius nyomtatványok igen ritkák.

d) Zsinatok.

Zsinatok alatt oly, most szűkebb, majd szélesebb hatáskörrel bíró, egyházi férfiakból álló összejöveteleket szokás érteni, melyek az egyházi s iskolai ügyek rendezésével foglalkoznak, innen van, hogy egész a 18-ik század elejéig, a ma úgynevezett egyházkerületi gyűlések is zsinatoknak (synodi) neveztettek. A zarándi egyházmegyének saját belügyei intézése végett tartott gyűlései közül csak egyet sem ismerünk. A Szathmár megyében Erdődön 1545-ben Drágfi Gáspár vagy özvegye védelme alatt tartott zsinatot nem sokára a zarándi egyházmegye területén tartott más két zsinat követte, melyek mindegyike temesvári váraparancsnok Petrovics Péter oltalma alatt tartatott Torony mezővárosban. Ilyenek:

a) a toronyi első zsinat 1549-ben.

E zsinatban 13 czikk vagy kánon alkottatott, egyháztörténetiróink öszhangzó előadása szerint. A 13 czikk szólott: a predikátorok kötelességeiről, erkölcséről és ruházatjáról. Sőt az 1552-ben Beregszászon tartott zsinat végzése 1-ő cikkéből következtetőleg az urvacsorája felőli értelem kifejezésére nézve is hozatott határozat. Sajnos azonban, hogy e zsinat végzéseit korunkra át nem jöttek s így bővebb tartalmukat nem ismerjük, valamint arról sincs tudomásunk, hogy a reformátorok közül kik és hányan voltak jelen azon. (10. Ökmány.)

b) a toronyi második zsinat 1550-ben.

E második zsinatban, melyről összes egyháztörténetiróink emlékeznek, különösen bőven szól pedig Ember Pál, 19 czikk vagy kánon alkottatott, melyek tárgyazzák a püspököknek vagy esperestnek az egyházak látogatására vonatkozó kötelességeit. Egy 18-ik század elejéről való kézirat szerint egyszersmind püspök vagy esperest is választatott az egyházi felügyelet teljesítése végett a Göcsi vagy Gönczi Máté személyében, ki a Gálszécsi István utóda és gyulai lelkész volt. E zsinat kánonainak sincs bővebb tartalmáról ismer-

retünk, eltemette az idők viszontagsága, szinte nem tudjuk a zsinaton jelen volt reformátorok neveit sem, — míg nem valamely szerencsés bűvárnak sikerül felfedezni a valahol lappangó zsinati végzéseket s idevonatkozó egyéb okmányokat. (II. Okmány.)

6. Az egyházmegye külélete.

Miként adott jelt magáról ez egyházmegye kifelé, minő hatást, munkásságot fejtett ki saját körén kívül, vagyis: mi befolyása volt a hazai egyetemes reformáció ügyére: arról alig bírnunk valamit szólni. Nem tudjuk, hogy az erdődi, beregszászi, óvári, csengeri s egyéb 16-ik századi zsinatokban vett-e részt, valamint azt sem, hogy segített-e a szentháromságtagadók elleni nagy harczot vívni s a győzelmet megnyerni? Csupán annyi bizonyos, hogy ez egyházmegye kebeléből jelen volt az óvári zsinaton Lippai Kristóf, (lippai lelkész?); de már az 1567-ik évi debreczeni zsinatban képviselve volt mint testület s aláírt a helvéthitvallásnak, szinte képviseltetett a nagyváradi zsinaton is 1569-ben, mely Blandrata és társai ellen hivatott egybe. Azt azonban, hogy jelen volt-e a nagykárolyi zsinaton 1591-ben, nem tudhatjuk, míg az ott aláírt okmány elő nem kerül.

Bár vezér-szerepet vivő reformátori férfiak is számosan működtek ez egyházmegye területén s bár maga ez egyházmegye, különösen főiskolái által, melyekből egy Szegedi, Sibölthi, Lippai, Göcsi stb. állott elő, jelentékeny szolgálatot tett az egész hazai reformáció ügyének: mindazáltal figyelemre is alig méltattatik az egyháztörténészek által, sőt az újabb időkben az egyházmegyék sorozatából egyszerűen kihagyatott, mintha soha nem is létezett volna. — Nem csuda azért, ha mindeddig nevén kívül jóformán semmit se tudtunk felőle.

7. A gyülekezetek jogairól.

A zarándi egyházmegye területe az erdélyországi törvényhozás hatósága alá tartozván, az egyes gyülekezeteknek államjogilag is volt létjogosultságuk: mind a mellett helyzetök mégis sajátságos volt, a mennyiben az egyes földes uraknak is épségben hagyatott saját birtokuk területén egyházi fenhatóságuk, ennél fogva, de a korábbi gyakorlatnál fogva is megmaradtak a földes urak, protestáns községeikkel szemben is pártfogóknak és védelmezőknek, de minthogy, főként a jezsuiták izgatásaira, nyers erőszakot, ököljogot is gyakoroltak protestáns jobbágyaik iránt, ez okból az 1588-ik évi megyesi országgyűlés azt végezte, hogy a főurak és nemesek, ha akarnak, tarthatnak

maguknak egy-egy jezsuita tanítót házuknál, de többet nem; viszont pedig „senkinek, se szegény subditusainak, se egyebeknek lelkiismeretét senki erőszakkal ne kényszerítse: hogy eképen a bevett vallásban, a régi articulusok tartalma szerint, a vallásszabadság megmaradjon.“ Az 1595-ik évi gyulafehérvári országgyűlésen pedig törvénybe ment, hogy bárminemű tanítók, predikátorok a római katolikus valláson kívül egyéb bevett valláson bármely helyeken találatnak, azok se személyökben, se iskolájokban, se templomukban, se jövedelmökben, se semmi egyéb jogaik élvezetében meg ne háboríttassanak. — A mi a lelkészek és tanítók meghívási jogait illeti: a 16-ik század folyamán, sőt a 17-ik elején is, részint a gyülekezet, részint a földes ur, vagy várparancsnok gyakorolta azokat. Járult-e a meghíváshoz felsőbb egyházi hatóság beleegyezése vagy megerősítése: ez egyházmegyét illetőleg arra nézve semmi adatot nem találtam. Hogy a gyülekezet maga hívott lelkészt vagy predikátort, mutatja Csanád, Gyula és Békés példája, midőn nevezetesen a csanádi lakosok maguk meghívták Szegedi Kis Istvánt 1543-ban; szinte a gyulai polgárság és nemesség ugyanőt hívta meg, midőn 1544-ben Perusics által Csanádról elüzetett, nem különben a békésiek is magok hívták őt meg, és Czvittinger e meghívást „törvényes“-nek mondja; ismét hogy a földes urak vagy néhol várparancsnokok gyakorolták a meghívás jogát, mutatja Petrovics eljárása, ki maga hívta meg predikátorokul Lippait és Gergelyt, iskolaigazgatóul pedig Szegedi Kis Istvánt, Belényesbe viszont maga a fejedelem Bethlen Gábor hívta meg Pathai Istvánt a dunántúlról, Szikszai F. Demetert, Kerecsény várparancsnok és Massay Imre hívta meg tanárul 1563-ban stb.

8. A toronyi zsinatok helyéről.

Ember Pál „*Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum. 1728.*“ czimű nagybecsű munkájában a 95.—99. lapokon megfejteti kísérli azon kérdést, hogy hol lehetett az a jeles Torna vagy Toronya nevű város, hol az 1549. és 1550-ik évi egyetemes zsinatok tartattak. Az általa összeszedett vélemények ide mennek ki: Van úgymond, felső Magyarhonban, Torna vármegyében Torna nevű város, mely a megye székhelye, de nem tartathattak itt már ő szerinte sem a szóban forgó zsinatok:

1) mert írónk közül senki nem említi, hogy Tornára oly gyorsan eljutott volna a reformátio, hogy oly korán zsinatot lehetett volna tartani, de azon a tájékon virágzóbb egyház is volt a tornainál;

2) a reformatio korához közel eső minden zsinat a mai tiszántúli kerületben tartatott, így pl: az első és második erdői, beregszászi, óvári, debreceni, csengeri, stb.

3) Félelmes volt azon időben oly helyen gyülekezni egybe, hol protestáns védur nem volt, mert a római katolikus klérus szüntelen leselkedett s az evangyéliom kelő fényét kioltani törekedett. Ilyen védúrról pedig, kinek oltalma alatt Tornán zsinat tartathatott volna már a 16-ik század közepén, írónk nem emlékezik.

A második vélemény szerint Mező-Túr-on, (Heves megyében, a Berettyó mellett, most Jász-Kun-Szolnok megyében) tartattak a kérdéses zsinatok, mint a melynek Thuringum latin neve hasonlít a Torna vagy Thorona kifejezéshez, — ehez Ember Pál csak ennyit jegyez meg: a mi azt illeti, itt korán ismeretessé lett a reformáció, de védur nem lévén, nem lehet ezt a véleményt sem elfogadni.

Harmadik vélemény szerint a Zemplénmegyei Nagy- és Kis-Toronya tétetik a zsinatok helyévé, mivel Sátoralja-Uj-helyhez közel van, ezt pedig birta Drágfi Gáspár, ki a „Rudus redivivum“ szerint az evangelicusoknak nagy pártfogója volt.

Negyedik vélemény szerint Temesvár a szóban forgó zsinatok helye, melyre nézve idézi Ember Pál Tolnai István azon bizonyítását, miszerint korábban Temesvárt Toronának is mondták. Ugyanis az ő előadása szerint, azt a Tornai Ferenczet, ki 1532-ben Wittenbergben tanult, Temesvári Ferencznek is hívták. Ugy látszik, hogy Ember Pál e véleményre hajlik, mert ennek erősségeül idézi Skaricza Máté azon előadását Szegedi Kis Istvánról, miszerint az történetesen Makóra menvén által (Szegedről?), azonnal meghívták őt a Petrovics követei, nagy rimánkodással, a temesvári iskola igazgatására, mely a legjelesebb volt akkor abban a tractusban, — mely meghívást ő elfogadván Temesvárba költözött, hol Petrovics Péter várparancsnok kegyével s pártfogása alatt élt s tanított úgy az iskolában, mint a templomban, Lippai Kristóffal együtt. Valjon kérlek (ugymond Ember Pál) hol nyilott volna már ennél a reformátorokra nézve biztosabb menhely, mint Petrovics Péter védszárnyai alatt? Ezzel sok tűnődések és töprengések után abban hagyva a dolgot, nem vitázik tovább, hanem e földrajz-történeti kérdés megfejtését a nemzet tudósaira bizza. —

I. Lássuk most egyenként, ha az elősorolt helyek közül lehetett-e valamelyik a zsinatok helye?

a) Torna megye székhelye Torna nem lehetett a zsinatok tartására még abban az időben alkalmatos hely, mivel mint tudjuk, a reformáció kezdettől fogva 1606-ig, vagy is a bécsi békéig, csupán a protestáns főurak védelme alatt terjedt és állott fent, földesúri jogtól függvén egyedül, annak plántálása vagy

kiirtása. Ki lehetett volna már Tornán vagy környékén abban az időben védúr? Igaz, hogy ott volt Bebek György, ki Gömörben és Tornában birtokos volt, s ezt dicséri Méliusz Péter, mint a reformáció buzgó pártfogóját, de az nem említettik, hogy Torna városa is az övé lett volna. Egyébiránt az is kérdés, hogy voltak-e már ott 1549-ben annyira tömörülve a reformáció hívei, hogy zsinatot tarthattak volna s ha igen, megengedték volna-e azt az ország azon részén akkor húzamosan tartott villongások? Mágocsi Gáspárról tudva van, hogy Torna várát ő csak 1560-ban vette meg, készpénzen. Tévesen mondja tehát Kálniczky „Keresztyén egyház története. II. kötet.“ 125.—126. lapján, hogy ez a Torna a kezünk alatti zsinatok valódi helye. Különben Gelei Kátona és Tolnai István Toronát és nem Tornát írják. (Lampe: 95. lap.)

b) Túron ugyan, az egyház fényességét tekintve, lehetett volna zsinatot tartani, mert már abban az időben számos protestáns egyház volt az Alföld ezen pontján, pártfogók is voltak a környéken, főként Mágocsi Gáspár, kinek Orod és Csongrád megyében sok birtokai voltak, és nem is lehetett olyan egészen ifjú ember, minőnek Haan tudósunk 1878. december 14-én hozzá-
m intézett levelében írja, hogy e miatt védelme alatt zsinat nem tartathatott volna, mivelhogy, mint az ecsegi és fábiánsebestyéni határjárási perből kitetszik, 1523-ban Mágocsié levén utóbbi hely, 1549—50-ben már legalább is lehetett annyi idős, ha ugyan nem több, mint Drágfi Gáspár, kinek védelme alatt az első erdődi zsinat tartatott; de hogy Túrt valaha Toronának hívták volna, azt bebizonyítani nem lehet. (Lásd Tóth Ferencz: „Túl a tiszai püspökök élete. Győr. 1812.“ 12. lap.) Így tehát nem állhat meg a Túrhoz hajlók véleménye, melyet pedig a nagy történetbűvár Sinai Miklós is legelfogadhatóbbnak tartott.

c) Hogy a Zemplén megyei Nagy- és Kis-Toronya szinte nem lehet a zsinatok valódi helye, a névkülönbség mellett onnan is bizonyos, mert Perényi Gábor Sátoralja-Ujhelynek és e két Toronyának is földesura, még 1563-ban is a Luther értelmé mellett buzgott, ezen zsinatok pedig a Zwingli-értelmét tartó reformátorok zsinatai voltak, mint Ember Pál is írja (95. és 639-ik lapon) és a beregszászi zsinat első cikke bizonyítja. De azért sem lehet ide helyezni a zsinatokat, mert Tóth Ferencz idézett műve előszava szerint Borsod, Gömör, Kis-Hont, Abauj, Torna, Sáros, Zemplén és Ung megyékben levő egyházak a püspöki vagy superintendensi nevezeteket megvetették, még 1646-ban is, sőt a 18-ik században is még csak seniorok által igazgattattak, minélfogva Tornában és Zemplénben superintendens vagy püspök kötelességeiről szóló szabályokat alkotó zsinat nem lehetett, annnyival kevésbé pedig, mert az 1550-ben tartott zsinatban épen superintendens vagy püspök is választatott, nevezetesen Gönczi Máté, mint ezt

Tóth Ferencz idézett műve 16-ik lapján megjegyzi, egy szerinte csak 1712 tájból származó s így nem igen hiteles kézirat nyomán. Idejárul az, hogy Szilágyi Beniámin István, ki a Zemplén megyei Nagy- és Kis-Toronyára teszi határozottan e zsinatokat, csaknem egy századdal később élt s írta meg a zsinatok történetét, t. i. 1645-ben, már pedig a Gelei Anonymusa is azon időtájban, nevezetesen 1638-ban írt s már akkor, 89 évvel a zsinatok után sem ő, sem más nem tudta tökéletesen, hogy azon zsinatok az ország mely részén s hol tartattak? Ismét idejárul azon körülmény, hogy mint Révész Imre jeles tudósunk „Magyar prot. egyházi és iskolai Figyelmező 1870.” 405—406. lapjain mondja: „A forráskutató és történelmi bírálat mezején Bod, Sinay és Tóth Ferencz forgódnak ritkán, kisebb-nagyobb szerencsével, — Szilágyi Beniámin István, Ember Pál s mások nagy hiszékenységet mutatnak azok iránt, miket öreg emberektől hallottak.”

d) Temesváron, az ottan és vidékén fekvő egyházakat és főként Petrovits Péter temesvári várparancsnokot tekintve, igen illetékes helye lehetett volna e zsinatoknak, de ellentáll itt a név különbség, mert hogy valaki Temesvárt Toronának mondotta volna valaha, azt semmiféle okmánynyaligazolni nem lehet; már egy 14-ik századi pápai tizedjegyzékben Temesvár nevet találunk, ugyszinté az 1464-ben Mátyás királytól kiadott okmányban. Így tehát mindezen véleményekkel szemben, okmányok hiányában egy oly vélemény felállítása szükséges, mely a valószínűséggel legjobban megegyez.

II. Lássuk azért, hogy hol kell a szóban forgó zsinatok valódi helyét keresni?

Bárki előtt feltűnhetik e zsinatok helyének kutatása alkalmával azon körülmény, mely szerint az azon zsinatokon alkotott kánonok nyom nélkül elvesztek, nem lehet tudni a zsinatokon részt vett reformatorok nevét s végül, hogy még csak a helyét sem képesek egyháztörténetiróink megmondani, hanem csak találgatás útján teszik majd ide, majd amoda. — Mindenek felett azért a figyelmes vizsgálódó azon kérdést teszi fel magának: ha a két erdői, beregszászi, óvári stb. zsinatokról maradtak fent kielégítő tudósítások, sőt az általok alkotott kánonok is megvannak: miért nem tudunk az 1549. és 1550-ik évi zsinatokról épen semmit? Ekkor lehetetlen azon gondolatra nem jönni, hogy a hazának oly vidékén kell e zsinatok helyét keresni, mely a történelem tanúbizonysága szerint legjobban ki volt téve a hadak dúlásainak s pusztításainak, mert csak így történhetett az, hogy ama zsinatok felől szóló minden okmány elveszett, sőt helye is eltűnt. Ilyen szünteleni dúlások színhelye volt az ország déli része, főként a Marostájéka, és az úgynevezett bánát, hol a számos várak birhatása feletti folytonos czivakodás, az ellenséges hadak romboló pusztításait vonta maga után, s a lakosság, ha el nem hullott,

kénytelen volt a dúló seregek elől, mindenét elhagyva, menekülni. Továbbá szinte figyelembe veendő, hogy hazánk oly táján kell keresni e zsinatok helyét, a hol 16-ik századi hatalmas virágzása után már ugyanazon század végén de még inkább a következő elején a magyarság nagyon megpusztult s ezáltal nagyot csökkent a reformáció, ellenben a római katholicismus erőt vett, mi által a zsinatok helyének emléke elmosódott, feledékenységbe ment. Ilyen volt pedig hazánk déli része. Ha azért a reformációnak a 16-ik század közepéni állását tekintjük, csakugyan a legvirágzóbbnak találjuk azt Békés, Orod, Zaránd és Temes megyékben. Békés megye ugyanis, mint Haan említett műve 69-ik lapján írja, a 16-ik század derekán már egészen protestáns volt, nem különben Zaránd megye területén már akkor több volt 60 egyháznál, Orodban is volt mintegy 20, Temesben több apróbb községek mellett ott volt Temesvár, hol nagy nevű reformátorok működtek. A védurat tekintve pedig, ki volt azon időben hatalmasabb Petrovics Péternél, ki Zápolyának rokona is levén s általa fia egyik gyámjává s a Maros és Duna közti országrésznek, Orod megyét is beleértve, kormányzójává tétetvén, akkor épen hatalma tetőpontján állott? E mellett ne feledjük az ezen zsinatokat megelőzőtt idöket sem, melyekről Ámós prófétával a szó teljes értelmében elmondhatjuk, hogy azok gonoszok valának. 1542-ben Perényi Péter a reformáció egyik első rendű oszlopa bebörtönöztetett Bécsűjhelyen; ugyancsak 1542-ben a Dévai Biró Mátyás Miskolczra menetelet, hova lelkészül meghivatott, a szerzetesek megghiúsították; 1543-ban kétszer is irt levelet I. Ferdinánd király Drágfy Gáspárnak Erdődre, hol akkor Dévay is tartózkodott, hogy az eretnek embereket jószágain ne szenvedje meg, hanem üzze el azokat. — Egyik országgyűlés keményebb törvényeket hozott a protestánsok ellen, mint a másik. Az 1545-ik évi debreczeni országgyűlésen, a Martinuzzi indítványára a 26-ik cikkben az végeztetett, hogy „senki a lutheránusokat a maga jószágain ne tartogassa, ne tőrje, s a kinek a főtisztelendő kincstárnok ur (Fráter György) vagy a kapitány ur (a hadsereg fővezére) megengedendi, annak szabad legyen az ország törvénye szerint az ilyen lutheránusokat bárhol is üldözni és megfogni.“ Ez történt az erdélyi részről s nem akart e szomorú dicsőségből kizáratni az osztrák uralom alatti részek országgyűlése sem, mely három évvel utóbb 1548-ban Pozsonyban az 5-ik törvénycikkben következőleg határozott: „A mi a vallásügyet illeti: arra nézve az ország minden rendei és karai egyetértének, hogy az isteni tisztelet és vallás, a hajdani formára vitessék vissza és az eretnekek mindenünnen kiirtassanak;“ a 9-ik cikkben pedig eként: „Az ország karai és rendei elhatározták, hogy a

sakramentáriusok (Zwingli később Kálvin követői), kik még az országban vannak, a királyi felség általi megintés mellett, minden birtokokról távol üzessenek el; és azokat vagy azok közül bárkit is *senki az ország határain belül vissza ne fogadjon!*“ Szinte nem szabad kihagyni a számításból Martinuzzi György püspököt, kincstárnokot s a János Zsigmond fejedelem egyik gyámját, kinek kezén voltak a váradi*) és csanádi**) püspökségeken kívül Erdély szélétől fogva a Tiszáig terjedő vármegyék, mint: Szathmár, Középszolnok, Bihar, Zaránd, Békés s ezeken kívül magában Erdélyben sok erős várak. (Budai É. „Magyarország históriája.“ Debreczen. 1811—14. II. k. 39. lap.) Ki nem tudná, hogy ez a Martinuzzi mint szomszédhozta Szántai István reformátor, kassai tanító kivégeztetését, az 1538-ik évi segesvári disputációkor, mely Zápolya János előtt tartatott, — de a kit akkor sikerült az ő dühe elől Zápolyának megmenteni az által, hogy éjjel elszöktette; — továbbá mint verette ki Szegedit Csanádból Perusics által, miként bántalmaztatta s fosztotta meg könyveitől 1544-ben?; — minő emberiséget levelező tettet követett el a protestáns Battyáni Orbán holttestével, mit a gyulafehérvári templom sirboltjából kivéttén, ganéjba temettetett el; miként akarta elveszteni az ő ösztönzése folytán Izabella királyné által az 1543-ik évi kolozsvári országgyűlésre meghívott brassói és rosenauai predikátorokat és protestáns tanácstagokat, kik is, hogy onnan békével térhettek haza, Battyáin és a Csákiakon kívül főként Petrovics Péternek tulajdoníthatni; — miként segítette Perusics Gáspárt, ki a protestánsok üldözésében az ő vakeszközévé vált, midőn 1550-ben, Cserepovics Miklós vezérlete alatt 8000 főből álló ráczcsapattal támadtatta meg Petrovics Csanádot, hogy elfoglalja azt Perusicstól?! A protestánsoknak már ily megesküdt, nagyhatalmú, engesztelhetlen ellenségével és a vesztökre törő ellenséges törvényhozó hatalommal s I. Ferdinánd királylyal szemben, a ragadozó madár által üldözött gerliczeként szorongatott, fojtogatott protestáns egyház, hol talált volna biztos menhelyet, midőn már ekkor a bécsújhelyi börtön lakói, Bodó és Perényi, a fogság sanyarai miatt, Battyáni pedig mérge következtében, kiszenvedtek? — Bizony nem lett volna tanácsos sem a védúrnélküli Túron, sem egy gyenge özvegynő Drágfy Gáspárné védelme alatt Nagy- és Kis-Toronyán sem a császári pártiak által üldözött Bebek György oltalma alatt

*) Schematismus ven. Cleri diocesis M. Varadinensis l. ritus pro anno 1864. 131. lapon 1534—1550-re tétetik váradi püspökül.

**) Schematismus v. Cleri diocesis Csanádiensis pro anno domini 1866. 9-ik lapon 1536—1539-re van téve csanádi püspökül.

Tornán bátorságban gyülekezni, azt azon mostoha és vészteljes napokban csak egy Petrovics Péter védszárnyai alatt lehetett tenni, ki hatalomban, erőben, eszközökben, tekintélyben és méltóságban mérkőzhetett Martinuzzival!

A kérdéses zsinatok helyét e szerint hazánk azon részén kell keresnünk, mely Petrovics hatalma alatt állott. De valyon volt-e ott hasonló nevű város? A mint látjuk a zsinatok helye, Párizspái és Pósa-házi által Tornának, Gelei, Katona és Tolnai István által Toronának iratik, a zsinat pedig tornensis és toronensisnek. Abban, hogy volt a Petrovics által kormányzott területen egy Torony nevű mezőváros, bizonyosok vagyunk egy 1332—37-ik évi pápai tizedjegyzékből, melyben Tharhun (Torony) vagy Tharhus (Tornyos) Araddal és Tőperekkel együtt a csanádi püspökség egyik főesperestségének a toronyinak vagy torontálinak (archidiaconatus thoronensis) egyházai közt emlittetik 25-ik helyen (13. Okmány); — bizonyosok vagyunk továbbá egy 1437-ik évi oklevélből (12. Okmány), mely a Szekcsői Herczeg Ráfael és Héderváry Lőrincz nádor közt perben forgó s a Maros és Szárazér mellékén fekvő birtokokról szól. Egy pontjában emlittetik: Hód, Wásárhely, és Thoron mezőváros, továbbá: Ábrán, Tharyan, Zent Mihalwczaya, Chomorkan, Samson, Donath-Tornya, Hegyes, Kwthws és Kamaras Csanád megyében, mely birtokokról az mondatik, hogy Hod és Wasarhel mezővárosokra néznek; ezeken kívül emlittetnek következő birtokok: Keeth Sopron, Waryas, Mykehaza, Lwkachffalwa, Kynged, Zyond, Kandaffalva, Bak-Tornya és Tompa a Zarrazeermelleki kerületben és Dombegghaz, Iratus, Wyzes, Maryan, Abon, Keeth-Kupa, Kerecsen Ardo, Waseghhaza, Megyes, Nadas, Harom-Asszonfeu, praediumok Orod vármegyében, melyek mindnyájan a mondott Thoron mezőváros tartozékai. Egy 1549-ik évi urbárialis vagy dicalis összeírásában Csanád vármegyének, mely akkor 78 községből állott, 58-ik helyen emlittetik egy Torony nevű hely; (1. Okmány. Documenta ex parte Comitatus Chanad. Urbarium.); ez a Torony az országos levéltári adatok szerint (Dicalis conscriptio 7.) 1555-ben már királyi birtok volt, emlittetik 1558-ban is, birtokosai gyorsan változtak 1560-ban már Gál Andrásé, 1561-ben, a 68-ik helyen említve, (1. Okmány.) Ocsárovics Demeteré, de már ekor csak 7 portával. Létezett tehát egészen 1561-ig a Maros mellékén néha Orod, néha Csanád megyéhez, az Árpádházi királyok idejében pedig vagy valamivel később is még Torontál megyéhez számítva egy Torony nevű hely, mely a 12-ik okmány szerint mezőváros — oppidum — volt. Hogy ez a Torony valaha Torontál megyében eshetett, következtethető onnan, hogy minden megye egy várral bíró helységtől vette nevét, ámbár megtörtént később, hogy az a hely, a megyék újabb felosztása folytán más megyébe jutott, mint például: Zaránd

községe, melynek váráról Zaránd megye neveztetett, ma már Arad megyében van, Csanád, mely Csanád megyének nevet adott, ma Torontálban van; de magában Torontálban Torontál nevű helység nincs, honnan vette tehát nevét ez a megye? Bizonyynal nem mástól, mint azon várral bíró Torony nevű várostól, mely a Maros mellékén feküdt Arad körül, s neve a tál szóval (mely völgyületet, lapályt, mélyedést jelent), összetéttévé, előállt a Torontál, mai kimondással Torontál nevezet, melylyel Torontál megye jelöltetett meg. — Ezenkívül, mint fentebb említettett, a csanádi püspökség hét főesperestsége közül egyet Torontál megye tett, kétségtől Torony székhelylyel, bár, köztudomásúlag egy esperest sem tartózkodott székhelyén állandóan, hanem a káptalannál. Hogy a torontáli esperestség honnan neveztetett el, sokat gondolkozott és tünődött a felett kitünő okmánybúvárunk Jankovics Miklós, mint a „Tudományos gyűjtemény“ 1833. évi V-ik kötet 71-ik lapján olvasható közleménye igazolja, melyben többek közt ezt írja: „Richói János toronai, mostani kimondásképp torontáli esperest, melyet úgy érték, de most is úgy tartom, sőt mindaddig, míg igazabbra nem tanítottam, úgy fogom azt érteni, hogy Torontál vagy Tharontál vármegye, melynek ezen nevét a legrégibb oklevelek fentarták s bizonyítják, a csanádi püspöki megyének egyik esperestsége volt, már ezen esperestség akár Thoronensis, akár Thorontáliensis néven hivatott. A thoronensis nevezetét tőlem előadott diplomának erejével bizonyosnak állítani nem is lehet, mert a mint jelentem, ez csak a jászói conventnek 1780. esztendőbeli másolatából iratott le általam, tehát könnyen megtörténhetett, hogy az eredetiben megrövidítve Thoron levén írva, a captalanbeli másoló hozzáadta az ensis ragot, a nélkül, hogy tál végtagot függesztett volna utána és így a Toronensis nevet a diploma erejével sem az esperestségre, sem a vármegyére bizonyosan ruházni nem lehet: de annál inkább meg lehet arról győződni, hogy Thorontál vármegye a csanádi püspökségnek egyik esperestségét tette legyen; mert ha az első cathedralis esperestséget tette Csanád vármegye, — másikat Temes vármegye, harmadikat Karánsebes vidéke: úgy valóban a negyedik vagyis Thoronnak nevezett esperestség bizonyára Torontál vármegye volt.“ — — — „Nem is lehetne a toronensis nevezeten fenakadni, — úgymond tovább jeles búvárunk — ha ezen vármegyében Thoron vagy Thorontál várnak helye és romja tudattnék, mert mivel minden vármegye az abban helyheztetett vártól vette nevezetét Magyarországon és elébb voltak a várak helyheztetve vagy építve, mintsem a vidékek azoktól neveztetek vagy megyéik meghatározottak: tagadhatatlan az, hogy Thoronthal vármegyének hasonló nevezetű várától kellett elneveztetnie és így méltóbban az esperestség a vártól, mintsem a vármegyétől neveztetetett.“

(Tud. gyűjtemény. 1833. 12. kötet. 61—65. lap.) Jankovics közleményének kiegészítéseül megemlítendő az, hogy a csanádi püspökség, az 1332—37-ik évi pápai tizedszedési jegyzék szerint hét főesperestségre (tehát nem négyre) volt felosztva, úgymint: orodi, csanádi, marosontúli, torontáli, temesi, káransebesi és krassói. (Oltványi Pál: „A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak ismertetése.” Szeged. 1867. 119—121. lapon.) Hogy a jászói convent másolója helyesen irt thoronensis szót az oklevélben, megtetszik onnan, hogy több oklevelekben is feltalálható azon alakban ez a szó, pl.: Haan Lajos „Békés vármegye hajdana. Pest. 1870.” című munkája II-ik kötetének 66-ik lapján közöl egy 1454-ben „feria tertia proxima post festum beatae Margarethae virginis” kelt oklevelet, melyben a csanádi káptalan bizonyítván, hogy Fejéregyházi Benedek özvegye Simonkerei Margit, eladja örök áron Komlóson, akkor Csanád, most Békés megyében fekvő részbirtokát Hunyady Jánosnak és örökösének, aláírja e levelet több káptalani tagokkal s esperestekkel együtt Clemens, archidiaconus Thoronensis; ismét Kéry Balázs és neje Vorty Anasztásia 1471. évi szent János napján 23, orod megyei és 3 temes megyei helységet adományozott a csanádi káptalannak „pro eleemosina perpetua,” s az alapítványlevelet aláírja több káptalani tagokkal „Clemens, archidiaconus thoronensis;” továbbá II-ik Lajos király 1520-ban „in festo assumptionis Mariae” Némethy Bolyka Bálint részére kiadott adománylevele kapcsában levő igdtató levelet aláírja a csanádi káptalan több tagjaival együtt „Joannes de Rycha, archidiaconus thoronensis;” végre Haan fentebb idézett műve okmánytárában közöl egy oklevelet, melyet a csanádi káptalan 1523-ban „sabbatho proximo ante festum beati Nicolai episcopi et confessoris” kiadott, az ecsegi és fábiánsebestyéni határjárásra vonatkozólag, mely utóbbit Mágocsi Gáspár birta. Ez okmányt aláírja egyéb káptalani tagokkal együtt „Joannes de Rycha, archidiaconus thoronensis.”

Nem kell tehát e szerint földrajzi tekintetben másutt keresni hazánkban azon Torony nevű várost, melyben az 1549. és 1550-ik évi zsinatok tartattak, sőt politikai tekintetben *nem is lehet másutt* keresni mint egyedül azon területen, hol Petrovics Péter parancsnokoskodott. Már Ember Pál áldott emlékü egyháztörténészünket Temesvárra vezették a nyomok, a toronyi zsinatok kutatása alkalmával, bár jól látta a nehézséget, mely névkülönbség miatt előtte állott. De kétségtelen tény, hogy a Maros ágai közt a mai Aradtól kissé északnyugotra, csakugyan feküdt, egy várral bíró Torony nevű mezőváros, mely 1561-en túl elenyészik s helye, mint pro possessio említették 1750-ben, mely évben ugyanis november 11-én Arad és Csanád megye megbizottai összegyűlvén Makón, a két megye hatá-

rait illető megállapodásukat írásba tették a királyi felséghez felterjesztés végett, ezen okmányban már egyebek közt ez mondatik: „ellenben pedig Torny a birtokot, mely az előtt „Torom“-nak neveztetett s hajdan egészen a mohácsi vészig Arad, akkor Orod-nak nevezett megyéhez tartozott, teljesen helyben lehet hagyni,“ — hogy most, t. i. 1750-ben Csanád megyének jusson.“ (Lásd 14. okmány.) A toronyi várnak ma már emléke sincs sem a történetben, sem hagyományilag Arad vidékén, pedig, ha a név jelentéséből lehet következtetnünk, akkor Torony vára a keresztyénség előtti korszakból való hazánk földén, mert a finnek az ő öreg istenöket „Torom atyá“-nak nevezték. (Lásd: Magyar prot. egyh. isk. Figyelő. Szerkeszti és kiadja: Czelder Márton. 1-ső évf. 1879. Nagy Bánya. 525. lap.) A 16-ik században elpusztult Torony városának területe és határa 1753. június hó 15-én királyi adományozás útján Marczibányi Lőrincz királyi tanácsos birtokába jutván, az a pusztát megtelepítette és az új telepítvény Torny a nevet nyert, mely elébb ugyan falu volt, de nem sokára mezővárosi rangra emeltetett. Nem bizonyos dolog, hogy a régi Torony helyén épült-e a mai Torny a, mert mint tudakozódásomra válaszul kaptam, a mai Torny a területén vagy közelében sem várromok, sem egyéb nevezetességgel bíró templomromok nem találtnak, s meglehet, hogy a régi város közelebb feküdt a Maroshoz s Aradhoz is, mint a mai, annyival inkább, mert a mohácsi vészig, sőt később is, Orod megyéhez tartozott s ez alapon a zarándi egyházmegyéhez számithatónak hiszszük.

Alig egy évtizeddel azért a zsinatok tartása után végpusztulásra jutván Toronyvára, s helye csaknem két századon át pusztán állván, nagyon megfejtethető s felfogható, hogy miért oly homályos a toronyi zsinatok emlékezete. Ide járul, hogy a körülbelől levő egyházak is, Temesvár, Kisfalu, Arad, Lipppa, Gyula, Világosvár, Borosjenő s több mások ki levén téve a szünteleni csatározásoknak, azok levéltárai is megsemmisültek, melyekben pedig a Toronyon alkotott kánonoknak egy-egy példánya kétségkívül megvolt. Talán lehetne még valahol a Dunántúl feltalálni a kánonok egy példányát, pl. Laskón, Tolnán, Kálmáncsán, Rácz-Kevében, vagy lappanghat Erdélyben, vagy a felső vidékeken, sőt épen külföldön is egy példány valahol, Strassburgban, Genfben stb. Kár, hogy Skaricza Máté meg nem mentette e zsinatok actáit az utókor számára, holott neki módjában állhatott volna, de tehette volna ezt pusztán a Szegedi iránt való kegyelethől is, mert csaknem bizonyos, hanemha még Dévay élt s ott jelen volt, hogy a zsinatokon Szegedi elnökölt s az ő szelleme bizonyosan nagy befolyással volt az ott jelenvolt tagokra, s az általuk hozott határozatokra.

Miért tartották a zsinatokat Toronyon, e kérdésre csak az akkori politikai körülmények egybevetése s közlekedési eszközök

figyelembe vétele folytán felelhetünk némileg. Ugyanis a Petrovics parancsnoksága alatt álló egy oly központi helyiséget kellett keresni, mely az ország többi részeitől ne legyen oly nagyon távol, mint lett volna azon időben például Temesvár; de az is meglehet, hogy Torony városa már 1549-ben a Petrovics Péteré volt annyival inkább, mert az országos levéltár szerint Torony 1555-ben 3 frt adófizetés mellett, királyi birtoknak (Regiae majestatis) van írva, Petrovicsnak pedig, mivel 1551-ben Izabella királynővel elment Lengyelországra, minden birtokai elfoglaltatnak a királyi kincstár javára s adománylevelei az 1552. évi 23-ik törvénycikk által megsemmisítették. Toronyra aztán egybe gyűlhetek s gyűltek is kétségkívül, a Petrovics védelme alatt s vendégszeretete folytán, Temesvárról Szegedi, Lippai és Gergely volt decsii lelkész; Gyuláról az első zsinatban Gál-szécsi, Farkas András, a második zsinatban Göcsei Máté; Békéről Ozoray, Szegedről Abádi, Perekről Peregi Lőrincz, Borosjenőből Borosjenői Lőrincz, Lippáról vagy Világosvárról Dévay Biró Mátyás, még pedig mindkét zsinaton, mert Batizi András szerint még 1550-ben is élt. Czeglédéről Bakonyi Albert, Turról Turi Jakab és Turi Szabó Lukács. De lehettek ott jelen még több mások is, hiszen azon időből ismerjük mintegy 23 reformátor nevét, bár, miután a zsinati okmányok eddig még napvilágra nem jöttek, a zsinaton jelen voltak neveit mind el nem számlálhatjuk.

Mik voltak a zsinati tanácskozások tárgyai, arról igen keveset tudunk. De az lehetetlen, hogy oly izgalmas és veszélyes időben s oly szorongatott helyzetben csak oly kevés tárgy végett gyűltek volna össze a reformátorok, mint a mennyit egyháztörténetiróink említnek. S e feltevést igazolni is látszik az 1552-ik évi beregszászi zsinat első cikkelye, mely így hangzik: „A szent vacsoráról, a fentebbi zsinatokban kimutatott igaz vallástétel megerősítettét.” E cikkelynek e szavakat teszi utána Ember Pál: „mert voltak — ugymond — a magyarországi lelkészek közül némelyek, kik a szent vacsora tárgyában a Brentz értelméhez ragaszkodtak és a consubstantiatiót (a test mindenütt jelenvalóságát) állították.” Minthogy az erdői 1545-ben tartott zsinaton kívül (eltekinthetve az öt szabad királyi városnak 1546-ban Eperjesen tartott gyűlésétől), az 1552-ik évi december 1-én tartott beregszászi zsinatig nem említnek egyháztörténetészeink más zsinatokat a toronyi két zsinaton kívül: látnivaló, hogy itt a „fentebbi zsinatokban” kifejezés csak a toronyi és erdői zsinatokra vonatkozhatik, miből tehát kijő, hogy a toronyi zsinatokon az urvacsorájáról is volt határozat, még pedig a Zwingli vagy Kálvin értelme szerint, a min egyáltalában nem lehet megütközni és fenakadni, meggondolván egyfelől azt, hogy a toronyi zsinatok Petrovics védelme alatt tartattak, kit főuraink közt a legelső kál-

vinistának szoktak tartani, másfelől a Zwingli és Kálvin értelme is elég korán ismeretes lett kedves hazánkban; ugyanis a Zwingli értelmét széltire ismerték már protestáns őseink 1529. után, a mennyiben 1530-ban ahhoz hajlott már János, kis-szebeni lelkész; innen van az is, hogy Révay Ferencz turóczi főispán 1539-ben levelet intézett Lutherhez az urvacsora tárgyában, melyben előszámlálja a Zwingli-féle urvacsorai nézet melletti érveket, mi azt mutatja, hogy a helvét irány már akkor a felsőbb körökben is ismeretes volt; Glatz Mátyás is kétségkívül azért neveztetett Kálvin Mátyásnak, mert ezt az értelmet követte; — 1541-ben Dévay Biró Mátyás szinte a helvét irány felé hajolt, mint ez a Perényi Péterrel megszakasztott viszonyából, ki a Luther értelméhez ragaszkodott és Luthernek 1544. április 21-én az eperjesi s más lelkészekhez irt leveléből kitetszik. (Lásd Révész Imre: „Dévay Biró Mátyás élete s irodalmi művei.“ Pest. 1863. 52. lap.) Szegedi Kis István hasonlóképen a Zwingli értelmét követte már 1541-től fogva, a mint ez Méliuszszal való levelezéseiből kitűnik, kit ő vitt át a Zwingli értelmére. (Lampe: Hist. Eccl. 1728. 99. lap.) Fényesen igazolja mindennek felett a Zwingli urvacsorai nézetének hazánkban elterjedését az 1548-ik évi pozsonyi országgyűlés sakramentáriusok, Zwinglikövetők ellen alkotott 9-ik törvényczikke, 1549-től, vagyis a zürichi egyezmény keltétől fogva pedig, a Kálvin urvacsorai nézete is ismeretessé lett protestáns őseink előtt. E szerint addig is, míg több adattal rendelkezhetnénk e tárgyban, bizvást kimondhatjuk, hogy a magyar nyelvű protestáns egyházak, *mint testület* a borosjenői vagy zarándi egyházmegyében nyilatkoztak legelőször az urvacsora felett, a Zwingli, sőt Kálvinnak is már akkor ismertessé lett értelme szerint, az 1549-ik évi toronyi első egyetemes zsinaton. — Egyébiránt a két nézet kiélekedése s a protestánsok két táborra oszlása csak az 1556-ik évi kolozsvári zsinat után következett el.

9. Unitárius mozgalmak.

A Méliusz Péter 1570. augusztus 10-én János Zsigmond fejedelemhez intézett levele szerint, valamint a Dunántúl Laskón és Tolnán, a Tiszántúl Debreczenben és Váradon, ugy a zarándi egyházmegye területén Békésen és Belényesben, tehát annak két végpontján, nyugoti és keleti határán ütötte fel székét az emberi bölcselkedés, a mennyiben csapkodta azokat az unitarismus délibábszerűen tűnékeny áramlata. Békésen ugyanis köztudomásúlag Balázs István, ki 1568-ban mint kolozsvári unitárius magyar lelkész volt jelen a gyulafehérvári 10 napig

tartó vallásos vitán, tett kísérletet a Servet és Socin hittani értelmének terjesztése végett, azonban mint Méliusz Péter idézett leveléből kitetszik, még azon 1570-ik évben bevégzetlen ügygyel volt kénytelen Békésről távoznia, mert mind ott, mind Belényesben meggyőzettek és sarokba szorítottak a Dávid Ferencz és Blandrata párthivei. A levél idevágó pontja ugyanis ez: „Kényszeritse Felséged azokat, (a Blandratistákat, kik a csengeri zsinaton meg nem jelentek), hogy szabad s nyílt együttbeszélgetésre hozzánk jőjjenek, hogy az Isten igéjéből velünk megmérkőzzenek. Mert a legbiztosabban meg vagyunk győződve arról, hogy valamint Debreczenben (1561.) nyilvánosan, és Váradon (1569.) Felséged előtt kiviláglott, miszerint az Isten igéjéből vett csak két erősség által megnémítottak: úgy most is, Belényesben, Békésen, Laskón és Tolnán meggyőzettek és berekedtek a Dávid Ferencz és Blandrata párthivei.“ (Lásd Lampe: Hist. ecclesiae ref. in Hungaria etc. 1728. 267. lapon.) Balázs István és Méliusz, mint Bod Péter írja, írásban is vetélkedtek egymással, mely iratokat, mint mondja, ő olvasott is. Kár, hogy nem közölte!

Az 1579-ben a zarándi egyházmegye déli részébe magát befészkelv unitárismus kísérletei sem bírtak nyomósabbak és sikeresebbek lenni a korábbi tűnékeny s hatátnélkül elenyészett próbatételeknél. Mert bár Karádi Pál, ki 1569-ben abrudbányai unitárius lelkész és nyomdatulajdonos volt, 1579-ben Temesváron telepedett meg, s működött ott bizonytalan ideig, mint ottani várparancsnok Bethlen Gergely udvari lelkésze és a temesvári egyház pásztora, s innen intézte 1579. év november 9-én (Dávid Ferencz halála előtt hat nappal) kelt, heves, gúnyoros levelét: „Hunyadi Demeter superintendenshez, Balázs Istvánhoz, Szathmári Istvánhoz és Eppel János kolozsvári lelkészekhez, Judás Iskáriótes tesvéreihez“: mindazáltal nem birt ez egyházmegyében hódításokat tenni, sőt az elidegenített kedélyeket a római katholicismus felé terelte, mint bizonyítja ezt a temesvári főbirónak Herczeg Istvánnak s több temesvári lakosnak „az egész keresztények akarajtokból“ XIII-ik Gergely pápához 1582. bőjt-más hava 8-án intézett, magyar lelkész küldését sürgető levele, melyben nyilván mondatik: „ezt is tudtára adjuk szentségednek, hogy jőnek ide mi közinkbe oly hitetők, az ő rendek szerint, kik a szegény községet igen megháborítják az ő tévelygő tudományukkal.“ E pont pedig csak az unitárismus hirdetőiről s tanairól mondatott, a reformált egyház már akkor 28 éve szünetelvén a Petrovics eltávozása óta. Így igazolják a tények ama példabeszéd igazságát: „a végletet érintik egymást.“ Élőszóval működött-e Karádi Temesváron, csupán, vagy pedig irodalmilag is, magával hozván nyomdáját Temesvárra: arról sehol említést nem találunk, nyomdájának is egyetlenséggel abrudbányai termékén kívül semmi nyomát nem láthatni. Ezt a

Karádit Bod Péter s utána több írók, Jankovics Miklós, Balogh Ferencz, alföldi unitárius superintendensnek mondják, de hogy mi alapon, holott szervezett unitárius egyházak nem léteztek, arról nem szólnak.

Igen sok erejét forgácsolta el az egyetemes protestántismusnak, főleg a Kálvin értelmét követőknek az unitáriusokkal való hitvita s azokkal való tusa, mint ezt a 16-ik század közepétől csaknem végeig szakadatlanul tartó zsinatok, a mellett élőszóval és írásban folytatott vitázások bizonyítják. De az unitarismusnak a szűkebb értelemben vett Magyarhonban az lón sorsa, a mi a kösziklára hullott magnak, nem levén elég földe, nem verhetett mély gyökeret, sőt a mi kevés gyökeret kezdett is eresztetni, azt is elszáritá a feltámadó nap ereje. Így történt aztán, hogy korábbi, főként Méliusz és Szegedi halála oltai hóditmányait, minők voltak Pécs, Laskó, Nagy-Harsány, Peterd és Tolna, egymásután nem sokára elvesztette, úgy hogy például a nagy-harsányiak csakis hagyomány után említik egykori arianus lelkészöket, A l v i n c z i G y ö r g y ö t, — nem különben a zarándi egyházmegye területéről is még a 16-ik században végkép kienyészett az, — mint idegen éghajlati növény, mely saját honában szépen diszlik, de más égalj levegőjét ki nem bírhatja.

II. TIZENHETEDIK SZÁZAD.

I. Az egyházmegye belélete.

A 16-ik században főiskolái, jelesbnél jelesb egyházai s ezekben működő első rangú reformátorok által, ma alig sejthető nagy fontosságra emelkedett egyházmegye e században sokat veszített jelentőségéből, a mennyiben területén a főiskolák s több népes egyházak a török dúlásai és politikai párttusák folytán egymásután megsemmisülvén, élete nagyon egyhangú és jelentéktelen lön. Mert ámbár az egyházi élet, főleg Boros-Jenő elestéig elég fényesnek és virágzónak mondható még a 17-ik században is: de az egyházmegye területén létezett számos várak, mint megannyi viszályalmák, mondhatlan zavart és nyomort árasztottak az egyházmegyére; a honnan épen nem lehet csudálkozni rajta, hogy területének legnagyobb részéről Orod és Zaránd megyékből, a magyarság s azzal együtt a reformált egyház, a 18-ik század elején végképen kipusztúlt. Ha a 16-ik századot reá nézve virágzás századának nevezzük, a 17-iket hanyatlás korszakának bizvást mondhatjuk. E hanyatlás ugyan merőben külső okok miatt állott elő, pl.: I. Apaffy Mihály 1667-ben 49 egymás mellett fekvő községet volt kénytelen átadni a töröknek Boros-Jenő környékén: mindazáltal kiterjesztette az marczangoló hatását nemcsak az egyházmegye külhelyzetére, hanem beléletére is. E mellett lényeges befolyással volt erre az egyetemes magyar protestáns egyház helyzetének megváltozása, a mennyiben az addig üldözött egyház, elnyomóival szemben védelmi állásba helyezkedett s az eddig, az erdélyi részeket kivéve, még türelmi jogot sem élvező protestantismus a harcz mezején fegyverrel kivívott jogok birtokába emelkedett, melyekkel lételét államilag biztosította. De a hatás visszahatást szült. A protestantismus ellenségei annak államjogilag biztosított lételét nem szenvedhetvén, megszűnés nélkül arra törek az egész 17-ik századon keresztül, (sőt fájdalom egészen a 18-ik század végeig), hogy elébb jogaitól, azután javaitól, végre életétől is megfoszszák, melyhez pedig a legparányibb, a legnyomorultabb féregnek s a legkegyetlenebb fenevadnak is természetből adott joga van; s nem voltak-e a protestánsok ma-

gyarok, a honfoglalók törvényes utódai, nem voltak-e a magyar haza gyermekei? Nem átalok indult-e meg a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztése, művelése? Nem az ő mozgalmak által véte-tett-e körül az alkotmány erős védbástyákkal? Nem a protestáns ősöknek köszönhetjük-e, hogy magyarul beszélhetünk s magunkat magyaroknak vallhatjuk? A fegyver azonban mindig a nyers erő szolgálatába szegődik. Azt olvassuk egy helyen (Révész Imre: „Egyházi beszédek.“ Debreczen. 1870. I. füzet. 29. lap.) a keresztyén vallásra vonatkozólag, hogy: „azon ponton kezdődött el az evangéliom és az anyaszentegyház hanyatlása, a midőn az a császárok fegyverével szövetkezett, ezen fegyver vágott ő rajta magán oly sebet, mely több országokban mai napig sajog, oly sebet, mely a vallás éltető lelkét, a tiszta egyéni hitet s a lelkiismeretszabadságot fojtotta el.“ E szavak igazsága áll bizonyos pontig a reformáció terjedésére is, nemcsak a zárandi egyházme-gyében, de széles e hazában is. Távol legyen, hogy azon dicső ősök érdeméből, hitbuzgalmából, önfeláldozási készségéből csak parányit is levonjunk, kik magyar protestáns egyházunk törvé-nyes szabadságát s államjogilag biztosított lételét karjokkal s kardjokkal kivívták, mert ők erre, csordultig telvén már a szen-vedések pohara, politikai és hitbeli nyomasztóvá s elviselhetlenné vált helyzetök miatt kényszerítve voltak, önvédelmi tekintetből, a soha meg nem hűlő kegyelet és hála szent ihlete lengjen mind-ezekért áldott hamvaik felett! Mert könnyen megtörténhetik vala, hogy fegyverre kelésök nélkül mi is a pápaismus üres szertartá-sainak s az egyéni gondolkodás- és lelkiismeretbeli szabadságot nem tűrő kényuralmának járma alatt görnyednénk, mi is, kik az ő utódaik vagyunk! Ámde valamint a tűz, csak tűz marad, akár étkünket készítjük el általa, akár épületeket hamvasztunk el vele, és a kés csak kés marad, akár a mindennapi kenyérből sze-lünk, akár kezünket metszjük el vele: épen úgy a fegyver is fegyver marad, akár védelemre, akár támadásra használtatik. „A kik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniök.“ Ne fizessetek go-noszszal a gonoszért, hanem a rosztat is jóval győzzétek meg,“ ezt mondotta a keresztyén egyház alapítója. Vizsgálja meg bárki, a magyar protestáns egyház történelmét, igazolva látja azon ál-lítást, hogy hazánkban legvirágzóbb volt a protestantismus a 17-ik század elejéig, míg t. i. rendeltetésével öszhangzó fegyve-rekkel, a hit és tudomány fegyvereivel vívta létjoga harczeit, míg szellemi fegyverekkel vitézkedett, mert bár kapott is arczára vágásokat, azok ékességére s diszére szolgáltak, miként Berzse-nyi mondja: „szép a vitéznek sebhelye homlokán.“ A protestán-tismusé volt a győzelem, mert megállta helyét. Hiszen, mint Szentiványi Márton (Révész Imre: „Erdősi János reformá-tor élete.“ 1859. 99. lapja szerint Szántó István) jezsuita bi-zonyítja, annyira el volt már akkor, t. i. a 16-ik század végén s a

17-ik elején, terjedve a protestantismus, hogy alig volt hazánkban *három* főúri család, mely még a római katolicismusnak volt hive. „Ti az én juhaim, az én legeltetésemnek juhai, emberek vagytok: én vagyok a ti istentek, azt mondja az Ur Isten.“ (Ezék. 34., 31.) A juhoknak nincs fegyverök, s bár minden napon mészárszékre vitetnek és öletnek, mégis nagyobb számmal vannak a ragadozóknál, melyeknek némelyik faja már sok vidékről végképen ki is veszett; különben is pedig, meglett-e a fegyverek által kivivott s biztosított békéje a protestantismusnak? Élvezte-e valaha azt csak egy évtizedig is háborítatlanul mind e mai napig tartó pályáján? Fájdalomtól elszorult kebellem kell rámutatni a Bocskai felkelését követő Bethlen s Rákóczy fegyverfogásaira! Ugyanis a bécsi béke törvényhozásilag becikkelyezett az 1608. koronázás előtti törvények közé, s már 1619. december 23-án Kanizsai Pálfi János a pozsonyi országgyűlésen tartott beszédében az osztrák uralom alatti magyarországi református lelkészek nevében egyebek közt ezeket mondja: „kivátnánk, tudjuk, az nemes ország előtt culta et diligenter elaborata oratio, melyben Nagyságtok és ti kegyelmetek eleibe adhatnók az evangelicusoknak, kiváltképen az egyházi szolgálknak siralmas és meggyászolhatatlan sorsokat, a klérus és ennek instigatiójából némely romano-katolikus patrónusok miatt, siralmas és meggyászolhatatlan sorsokat; exaggerálhatnók az mi keresztyéni hitünk és igaz isteni szolgálatunk ellen való káromkodó beszédeket, midőn predikációnkat ebugatásnak, számárrivásnak, minek kiáltják lenni. Előhozhatnók az Antiochus, Diocletianus avagy Julianus apostata idejében lett kegyetlen persecutió nál kegyetlenebbre való gerjedezéseket és lángoló szóval töltött fenyegetéseket, melyeket még az ellenek fordult állapotban is sürgetnek, mondván: „Jó Istentek, úgymond, hogy így lett; mert különben bántunk volna tiveletek.“ Megbeszélhetnők, ha siralmas zokogás nélkül lehetne templominknak, parókháinknak, iskoláinknak az reditussal együtt sok helyeken elfoglaltatását; panaszképen előszámlálhatnók az együgyű község lelkiismeretének birsággal, fogsággal, fenyegetéssel való kényszerítettségét, melyek nemcsak az egyházi rendeknek, hanem minden isteni igazságot követőknek, szíveket annyira penetrálták és exacerbálták, hogy az keserűséges sopánkodás miatt csaknem teljességgel megepedtenek.“ stb. (Magy. prot. egyházi s isk. Figyelmező. Szerk. Révész I. 1875. évf. 101—102. lap.) Az 1621-ik évi nikolsburgi békekötés az 1622-ik évi országgyűlésen becikkelyeztetvén, ismét követte azt nem sokára az 1637. évi szeptember 21-iki zajos országgyűlés, melyen a protestánsok sérelmei előterjesztettek, sikertelenül. 1644. február 17-én kelt kiáltványában I. Rákóczy György már így nyilatkozik: „Fegyvereimnek

feladata a lelki, testi, vallási és polgári szabadságot viasztaszerezni, a klérus magyarhont az osztrák ház örökös tartományává törekszik tenni, a honba behozta a jezsuitákat. A nádorságnak csak neve van még, 1638-ik év óta a protestánsok folytonosan üldöztetnek. Tovább nem nézhetem tehát a haza veszedelmét.“ („A protestantismus befolyásának történeti vázlata a magyar alkotmányra.“ Kassai Adolftól. 1864. Pozsony. 38. lap.) S az I. Rákóczy György által kivivott 1645-iki linczi békekötés után, mely becikkelyezettett 1648-ban, ismét ott van az 1662-ik évi május 1-én összeült pozsonyi országgyűlés, melytől sérelmeik orvoslása nélkül vettek búcsút a protestáns rendek azon évi szeptember 2-án, honnan eltávoztukkor Zrinyi Miklós bán e szavakkal eresztette el a küldöttséget: „Én bár nem vagyok protestáns, de kegyelmek szabadsága az én szabadságom, sérelmek az én sérelmem is. Bár százezer katolikus mellett százezer lutheránus lenne, ők együtt mentenék meg a hazát.“ (Lásd az 1662-ik évi pozsonyi országgyűlés actáit és naplóját.) S mindezen győzelmek s általok kivivott békekötések után bizonyára nem a virulás és béke korszaka jött, hanem ismét felemeltetett a protestáns egyház ellen az üldözés véres zászlója, s nem sok idő múlva (1670—1677.) hallatszott a gályarab lelkészek és tanítók lánczainak rémes csörgése, a hitvallók bús sóhajtása és a fojtogatott protestantismusk minden mivelt népeket megdöbbsentő jajkiáltása. A legelső, minden fejedelmek közt, kik a protestánsok védelmére szoltak s a Wesselényi-féle tervezett fölkelés folytán beállott üldöztetések ellen tiltakoztak, I. Apaffy Mihály, Erdély fejedelme volt, mint ezt egyebek közt Szelepcsényi érsekhez és gróf Rottalhoz 1670. június 22-én Radnóthon kelt levele bizonyítja. (15. Okmány.) Csak az 1681-ik évi soproni országgyűlés vetett véget az első babillóniai fogság sanyarainak és az azt betetőző gyászévtized üldöztetéseinek. És miért volt oly gyűlöletes és rettegett a protestantismus a klérus és az osztrák kormány előtt, hogy azt minden áron kiirtani akarák e haza földéről? Kétségen kívül egyéb okok mellett a legfőbb ok az volt, a mit a francia köztársaság elnöke Grévy 1879. május 8-án e szavakban fejezett ki egy általa fogadott küldöttségnek: „Én a protestáns egyházat az ujkor demokrátiája szülőanyjának tartom.“ Tehát demokrátiás elvei miatt volt és marad üldözött a protestantismus minden központosító hatalom előtt és lesz szálla minden egyházi és polgári korlátlan egyeduralkodó szemeiben.

Ez egyházmegye, mivel területe az erdélyi fejedelmek hatalma alatt volt, a türelmetlenség nyomásaitól menten maradt, s igen szép virágzásnak örvendett a 17-ik század hat első évtizedében; míg ugyanis, az osztrákház uralma alatti országrész-

ben keményen üldöztetett a reformáció, sőt R u d o l f király alatt, kevés idővel a Bocskai István fölkelése előtt, pápai katonák jöttek be az országba a reformációnak, a lelkiismeret szabadságának fegyverrel üldözése, tehát nyers erővel elnyomása végett, Rudolf kormánya annyira meglevén rémülve a már akkor méltán protestánsnak nevezhető Magyar- és Erdélyországtól, — addig az erdélyi és kapcsolt részek országgyűlése egy másután alkotta a római katholicismus területét korlátozó, főként a jezsuitákat kitiltó és a reformációt védő 1556. szászsebesi, 1566. tordai, 1588. megyesi, 1595. gyulafehérvári, 1607. kolozsvári, 1610. beszterczebányai, 1630., 1649. és 1657. évi gyulafehérvári országos törvényeket, melyek azt eredményezték, hogy a protestantismus Erdélyben és a kapcsolt részekben igen hatalmas lendületet vett, ez egyházmegye területén például már 1651-ben a csanádi püspökség 18 községe közül csak B ö k ö n y emlittetik, mint olyan, melyből a csanádi püspöknek jövedelme volt, nevezett évben ugyanis egy hivatalos kimutatás szerint B ö k ö n y évenként 6 tallért és két csizmát tartozott adni a csanádi püspök részére. De már ez egyházmegyének Ember Pál által közlött névsorában ez a B ö k ö n y is, mint református egyház emlittetik.

Az iskolaügy is épen oly melegen karoltatott fel e században, mint az előbbiben, mert bár az iskolákról és tanítókról különös kimutatást nem adhatunk, de bizonyos, hogy némely tekintélyesebb egyházakban az elemieknél nagyobb iskolák is voltak; így például: Szalontán némi gymnasiumi jelleggel bíró iskola mutatkozik. Pankotai Ferencz ugyanis, ki 1640-től fogva szalontai lelkész volt 1660. tájig, „Szent Hiláriusa“ ajánló levelében így szól: „Nem mehetett ez nálam feledékenységből mindeztideig, sőt ezután is semmi időnek hosszasága nem törölheti ki elmémbe, hogy én hozzám ifjúságomtól fogván kiváltképen való nagy indulattal voltatok, még csak akkor is, midőn felserdült koromban a tisztességes tudományoknak tanulásaért schólátokban laknám. Ennél inkább pedig, midőn vékony tudományom czérnaszálának nyújtogatásáért derekasabb schólákat köszöntöttem volna, ismét a nevezetes váradi schólából újonnan, ugyan nevezet szerint hívatok schólátoknak igazgatására 1635. esztendő forgásában és két egész esztendő elfolyásiban, hozzám való jó indulatitoknak nem kevés jeleit mutogattátok.“ Az is bizonyos, hogy az előbbeni század tudományokat ápoló és pártoló főurainak nyomdokaiba a 17-ik században az egyes városok léptek; így tanult csaknem 3 évig, külföldi egyetemeken (1637—1639.) Szalonta városa költségén Pankotai Ferencz. Nem rendelkezhetünk több hasonló adattal, de bizvást feltehetjük, hogy Szalonta példája nem áll elszigetelten s egyedül a 17-ik században,

és bizonyosan vele együtt karöltve jártak Boros-Jenő, Lippa, Simánd stb. nagyobb városok.

Tekintve a 17-ik századi erdélyi országos törvényeket, az 1607-ik évi törvény kimondja, hogy ennekelőtte való articulások szerint religiójokban mindenek minden bántás nélkül megtartassanak, hanem a jezsuitákra nézve az végeztetik, hogy azok az ország minden helyeiről kimenjenek, soha az a szerzet az országba be ne vétessék és senki, se jószágában, se házában e féle szerzetet ne tarthasson, ha pedig valaki, vakmerőség által vezettetve, ez ellen cselekednék, az országos ügyészség által megidéztesse s törvényesen megbüntettesse, a megyesi 1588. évi országos gyűlés által alkotott czikk épségben tartassék. Ugyanezen évi országgyűlés kimondja, hogy beteget látogatni és gyóntatni, gyermekeket keresztelni a katholikus pap bemehet Kolozsvárra, valamint egyéb helyekre is s a szertartásokat végezvén, azonnal eltávozzék és semmi egyéb szertartásokat ne végezzen, Várad pedig és tartozékai kivételnek, mert oda római catholicus papok be nem mehetnek. (16. Okmány.) Történt ez intézkedés a Bocskay István azon parancsolatja szellemében, melyet ő Kassáról 1606-ban bocsátott Argent és Káldi György főbb jezsuitákhoz s melylyel az országban levő jezsuitákat Kolosmonostorra 15 nap alatt összeharancsolja, Argentet és Káldit pedig, menedéklevél mellett magához Kassára hivatja, hogy a jezsuiták sorsáról való tanácskozást és végzést meghallgassák. (17. Okmány.) Az 1610-ik évi országgyűlés több oly nemű panaszok felmerülése folytán, mely szerint a római katholikus kegyurak a község kedve és akaratja ellen római katholikus papot visznek jószágaikba, a templomokat, jövedelmeket elszedik a reformátusoktól s lelkészeiket elűtasítják, — elvégezte, hogy az ilyen kegyurak a református községeket előbbi jogaikba visszahelezzék. A ki római katholikus papot akar tartani, saját házában tartsa. A római katholikus papoknak püspökök ne legyen. — A jezsuiták elleni törvény ismét megújittatik és az 1588. évi törvényczikk pontról pontra ismételtetvén, megerősítettik. (18. Okmány.) Bethlen Gábor fejedelem alatt, ha bár meglehetősen számmal voltak is valahol a római catholikusok, lelkészt nem tarthattak, hanem annyiszor, mennyiszor szükség volt lelkészre, de csak keresztelés és temetés végett, szabadon vihettek maguknak, ki aztán ismét eltávozott onnan és a nevezett két szertartáson kívül, se miséznie, se predikálnia, se esketnie, se gyóntatnia meg nem engedtetett, mint mutatja ezt az udvarhelyi catholikusok részére kiadott rendelete. (19. Okmány.) Az 1630-ik évi országgyűlés ujra kimondja, hogy a jezsuitai szerzet, ezután is, sem titkon, sem nyilván, az országba be nem fogadható szerzetnek tartassék

örökre, mind magok és javaik, mind pártfogóik felől alkotott czikkeken részletesen megnevezett büntetés terhe alatt. 1657-ben II-ik Rákóczy György fejedelem alatt megújítatik az 1607-ik évi országgyűlésnek a római katolikus papok hatás-körét szabályzó végzése, mely szerint Kolozsvárnak külvárosába bemenniök szabad, sőt egyéb helyekre is gyóntatás, kereszteleés és temetés végett, kivevén Váradot, Boros-Jenőt és Debreczent, a hova belépniök meg vala tiltva. (20. Okmány.) Ugyanezen időtájt — hogy mellékesen megemlítsen — hazánk osztrák uralom alatti részén is hatalmas volt számban és erőben a protestántismus. Még I. Leopold színe előtt is (uralkodott 1657—1705.) merték azt állítani, több, a magyar hazát jól ismerő, külföldi és hazai férfiak, hogy itt a protestánsok száma hétszerte is nagyobb, mint a római katolikusoké; a min Leopold felettébb csudálkozott, mert neki a klerus, folyvást azt mondogatá, hogy csak néhány aljas, rongyos ember az, a ki Magyarországbán a protestántismus hive. (Lásd: „Sárospataki füzetek.“ 1869. évf. 204. lap.)

2. Az egyházmegye seniorai.

Kik állottak a 17-ik században ez egyházmegye igazgatása élén, mint seniorok vagy esperestek: azok neveit nagy részint fel tudjuk mutatni. Ember Pál 12 esperestet nevez meg a zarándi egyházmegyében, műve 640-ik lapján, kik közül 11 egészen a 17-ik s csak egy esik a 16-ik századra. E névsor azonban hézagos, mert az egyházkerületi jegyzőkönyv bizony-sága szerint (21. Okmány.) Nagy-ari Benedek és Szöllösi Jóó János is zarándi esperestek voltak; de még így se nyerünk teljes névsort, mert a század folyamán néhol évtizedek ürege tátong. Így például Zabrági Mihályt 1606-ra teszi Ember Pál s az utána következő seniort Ilosvay Gáspárt 1628-ra.

Lássuk tehát a seniorokat s hivataloskodásuk alatt az egyházmegye kebelében történt eseményeket! Almási János távoztával 1605-ben Zágrábi Mihály (Ember Pálnál: Zabrági) borosjenői lelkész lett seniorrá, de hogy meddig viselte hivatalát, arra nézve semmi adatot nem találunk. Ugy látszik egyébként, hogy a seniori tiszt viselése 3 évig tartott, mint a legnagyobb rész példája mutatja. Zágrábiról az egyházkerületi jegyzőkönyv után csak annyit tudunk, hogy 1606-ik év december 3-án jelen volt a szathmári közssinaton, mint borosjenői lelkész és senior. Borosjenői lelkészkedéséről teljességgel semmit nem tudunk. Az egyházkerületi jegyzőkönyvből azért nem igen van felőle és egyházmegyéjéről emlékezet, mert még akkor a

tractusok széles alapú önállósággal bírván, végeztek minden végezhető dolgot, sőt némelyek még a lelkeszi felavatást is magok végezték, elvitatván annak jogát az egyházkerületről. Ezek közé tartozhatott a zarándi egyházmegye is, mert hogy kebeléből egyházkerületi gyűlésen szenteltetik fel lelkesz: arra legelső példa 1629-ben van. — Zágrábi Mihály után csak 22 év múlva tűnik fel utóda Illovai Gáspár; mely nagy időköz helyet ad azon gyanításnak, hogy azon idő alatt még több senior is lehetett; de a kikről s ez által a közbeeső 22 évről is, adatok hiányában semmit nem tudunk. A Zágrábi seniorsága szomorúan emlékeztet arról, hogy a lippai jeles egyház (melyről Ember Pál nem is szól), elenyészett 1605-ben a rácok kegyetlenkedése és dúlása következtében, mint ezt ki lehet hozni (mert elpusztulásának ideje sehol feljegyezve nincs) a Bocskai István erdélyi fejedelem 1606-ik év május 3-án Kassán kelt azon útasítványából, melyet adott Czobor Mihálynak, Barcsai Jánosnak és Hoffmann Györgynek, mint a budai basához és német császári biztosokhoz béke felől alkudozásra küldött követeinek, melynek egy pontja így hangzik: „Lippa felől ha mi cunctatiója és scrupulussa volna az passának, azt minden tehetségekkel szívéből eximálják, elhithetvén vele, hogy az mely rácok tavaly az magyarokat levágták abban az helyben, a temesvári passa practicája által, most ismét ugyanazonok vágták le az törököket, minden hírünk és akaratumk nélkül.“ (Lásd: „Erdélyország története tára.“ II. köt. Kolozsvárt. 1845. 86—87. lap.) Így tehát a magyarságot lemészárolván a rácok, ez alkalommal az egyház is megszűnt Lippán. Összevág ezzel Kocsi Csergő Bálint kéziratban levő művének azon pontja, mely így hangzik: „a lippai egyház, mely a békésinél, belényesinél, szalontainál s magánál a borosjenőinél is jelesebb volt, megszűnt a 17-ik század eleje körül.“ Minthogy pedig 1611-ben, midőn Báthori Gábor Lippa város szabadalmait megerősítette, az adomány levél szerint volt még ott 24 magyar előkelőbb család, de a nevezettekén kívül még többen is lehetnek: tehát ebből azt is következtethetnők, hogy a református egyház még akkor is fenállott s hihetően csak 1614-ben szűnt meg, midőn ugyanez év június 14-én Bethlen Gábor fejedelem önként átadta a törököknek Lippát. Egyébként, akár előbb, akár később szűnt meg egy évtizeddel a lippai református egyház, egyaránt nagy veszteség volt ez, mind magára az egyházmegyére, mind a magyar nemzetiségre nézve, mit tetéz az, hogy e veszteséget mind e mai napig sinli mind a protestantismus, mind a magyar nyelv és nemzetiség. — Ki hitte avagy gondolta volna még a 16-ik században, sőt a 17-ik hajnalán is, hogy az a fényes egyház, melynek élén reformátori férfiak állottak, s melynek iskolájából reformátorok kerültek ki, a 19-ik században már, egy igénytelen, nyomorúságos kis egyháznak, a ménesgyorokinak legyen leány-

egyháza? Ki hitte volna még a 17-ik század felderültével, hogy a református magyar lakosságú Lippa a 19-ik század hetedik tizedéig oly nagy átváltozáson menjen keresztül, hogy benne még a magyar szó is oly ritka legyen, mint a fehér holló? Ki hitte volna, hogy a mohácsi vész után oly nagy fontosságra emelkedett Lippa, melyet Zápolya János 1529-ik évben „Szent László király és confessor innépén“ költ oklevele által olyan szabadalmakkal látott el, minőkkel akkor csak Buda városa bírt, s a hol maga Zápolya, az ő halála után pedig neje Izabella egész királyi udvarával is húzamos ideig tartózkodott: a 19-ik században már kisleltőségű mezővárosi fokozatra szálljon alá? Mi is felkiálthattunk, a múltak dicsőségének eltűnte feletti fájdalomunkban a költővel:

„De jaj! csak így jár, minden az ég alatt,
 Forgó viszontság járma alatt nyögünk.“

Az 1628-ik évben már Ilovai (Lampe szerint Ilosvai) Gáspár szinte borosjenői lelkész, tűnik fel seniorúl, ki 1634-ig viselte hivatalát; hova lett azontúl: róla semmi említést nem talállok. Jelen volt több egyházkerületi gyűlésen; így 1629. június 17-én Váradon, hol Szerdahelyi Mihály Mikelakára ordináltatott lelkészül, ugyancsak az ő idejében ordináltatott 1630. június 9-én a debreczeni zsinatban Csiki János erdő-gyarakai lelkészül; 1631. szept. 7-én a báthori zsinatban Kis-Jenőbe Veresmarty János; Ágyára Sajókeresztúri György, és 1633. február 3-án a tasnádi zsinatban Patrohi György kis-jenői lelkészszé. — Ilovai után Pécsváradi Péter, azelőtt nagyváradi, most borosjenői lelkész lett seniorrá, ki tiszteben megerősített 1634. június hó 18-án a szathmári zsinatban; jelen volt 1635-ben június 17-én a váradai közzsinaton, hol Komáromi György Bethlen-Ósibe ordináltatott. Ugyanazon évi november 18-án tartott bagaméri zsinaton is jelen volt. Ez irodalmilag is ismeretes férfiú, a mennyiben 1629-ben nagyváradi lelkész korában írta és adta ki „Feleletét, Pázmán Péternek, esztergomi érseknek két könyvecskéire.“ — E műben szemére veti Pázmánnak, hogy a Krisztus hitét elárulta és megtagadta, miből az látszik ki, mint Bod Péter bővebben előadja, hogy Pázmán ifjú korában, nevezetesen 13 éves koráig csakugyan protestáns volt. Pécsváradi után Megyesi István lön seniorrá, ki 1637-ben hivatott borosjenői lelkészszégre, debreczeni tanárságból, mely minőségben mintegy 3 évig (1634—1637.) tanított. (Lásd Lampe: 633. lap.) s ugyanazon évi június 14-én avattatott borosjenői lelkészszé a debreczeni zsinatban s vele egyidejűleg avattattak lelkészékké Huszti András Szalontára, Ghidófalvi Balázs Belényesbe, a Pathai István helyébe; miután pedig Pécsváradi 1637. június hóban B.-Jenőből ismét visszament Váradra s ugyanazon évben ott, a Pathai István halála után esperessé tété-

tett, — ennek helyébe ugyanazon évben seniorrá tétetett Megyesi, s ily minőségben a nagybányai zsinaton június 6-án s a váradai zsinaton 1639. június 25-én jelen volt. Ennek seniorágában az említett nagybányai zsinaton ordináltatott lelkészül Ungvári János, Kétegyházára, Kismarjai Lukács Szalontára. Eltávozván 1641-ben Megyesi, Borosjenőből, Szathmárnémetibe ment, s mint ugyanoda való lelkész és a szathmári egyházmegyének 1645-től fogva esperestje, volt jelen az 1646. évi szathmárnémetii egyetemes zsinaton; de már 1650-ben Szathmárra vitetett át Németiből. Követte ezt a seniori hivatalban 1641-ben Debreczeni S. István, borosjenői lelkész, ki a szathmárnémetii zsinaton jelen volt 1646-ban, ugyancsak borosjenői másik lelkész Kisfalvi Tamással és Gyöngyösi Gáspár váraskeszi lelkészszel, mint egyházmegyei képviselőkkel együtt, hol ő mint a zsinat jegyzője működött (Lásd Lampe: 420. lap.) Ennek seniorsága alatt igen szép virágzásnak indultak a lugosi és karánsebesi oláh-magyar egyházak, mint ez azon Catechismusnak, melyet Fogarasi István lugosi református lelkész latin és magyar nyelvből román nyelvre fordított s Barcsai Ákos lugosi s karánsebesi bánnak s Szörényvármegyei főispánnak ajánlott, — ajánló leveléből kitetszik. Ez a Fogarasi a szent Dávid zsoltárait is lefordította román nyelvre s Barcsai segítségével ki is szándékozott nyomtatni, de valósult-e célja vagy nem: bizonytalan. Catechismusának, mely 1648-ban Gyulafehérvárott nyomtatott, egy példánya van meg csupán, a marosvásárhelyi református főiskola könyvtárában. (Lásd Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. Budapest. 1879. 344. lap.) A karánsebesi egyház lelkésze Fogarasi Ferencz is adott ki egy kis kátét 1654-ben Gyulafehérváron, Bogárfalvi Sebessi György kedvéért, mint Bod Péter írja. Azon oláh nyomdát, melyen a heidelbergi káté és a négy evangelista román nyelven 1648-ban kinyomtatott, I. Rákóczy György fejedelem állította fel Gyulafehérvárott. (Lásd: Erdélyi Fénix. 44. lap.) Oláh nyomda felállítása már Bethlen Gábor fejedelemnek is volt szándékában, hogy eként a bibliát a románok közt terjessze. 1651-ben már nagyváradi lelkész és senior volt Debreczeni, és minthogy 1649-ben Tölcséki János borosjenői lelkész ez egyházmegye seniora, úgy látszik, hogy Debreczeni 1649-ben ment Váradra; Tölcséki alig viselte két évig a seniorságot, mert 1650—1652-ben már váradi tanár volt; azontúl pedig Csátáron viselt lelkészi hivatalt, mint megtetszik a presbyteriánus papok ellen 1655-ben kelt gúnyiratból; végre későbbben, 1667—68-ban bizonyos felőle, hogy máramarosszigeti lelkész és esperest volt. Ezt, mint tiszteletre méltó vén embert, Ember Pál is ismerte, mint megjegyzi műve 611-ik lapján. Tölcsékit felváltá az esperesti hivatalban

Nagyari Benedek, ki 1646-ig tályjai lelkész volt s azután borosjenői lelkészszé lett, 1650-től 1653-ig volt senior, s jelen volt 1650. június 26-án a szathmári közzsínatban, hol Boldogfalvi Péter Belfenyérre ordináltatott lelkészül, szinte jelen volt az ugyanazon évben Tasnádon szeptember 4-én tartott zsinatban. Az ő idejében még következő lelkészek avattattak fel a nagybányai zsinatban 1653-ban június 15-én, ugymint Devecseri Mátyás Ménesibe, Sélyei András Sikulára, Váralyai István Karolosra. Nagyari Benedek, 1651-ben borosjenői lelkész korában adta ki „Igaz vallású keresztyén” című munkáját, melyet Váradon nyomtatott nemes Szegedi Lukács deáknak, a borosjenői egyház egyik főtagjának költségén, kinek egyszersmind ajánlotta is művét. Ajánló leveléből kitűnik, hogy külföldön járt, mert annak (számozatlan) 10-ik lapján ezt írja: „hogya sok bajos bujdosásim után haza érkezvén, nem egyebet viseltem mindenkor előttem, mind scholai, s mind prae-dikátori hivatalomban, . . . mint hogya az én Istenem dicsőségének használhassak.” A 15-ik lapon így szól: „Isten, a kinek tetszett, hogya én rejám is legkisebbik szolgáljára bizná az evangyeliomot: neve legyen ditséretben örökké érette, most immár valamennyivel job alkalmatosságot engedvén; és rejám bizott egyetlenegy Talentomotskával való keresetre útát és módot mutatott ez Boros-Jenői, Istennek szép nyájának lelki legeltetésre való beboocsáttatásomban, hogya szólhatnám ő közöttök az én Uramnak titkait stb.” Nagyari Benedeket, három évi hivataloskodása után követte a seniorságban Szöllösy Joó János, borosjenői lelkész, ki 1653. június hó 15-én erősített meg hivatalában a nagybányai zsinaton. Ennek seniorsága alatt következő lelkészek ordináltattak, 1654-ben június 7-én a szathmárnémetii zsinatban: Fegyverneki János Talpasra, Barcsai Ádám Thamászra, Jenei István Ágyára, Óvári György Csunyakeszibe, Szalontai Péter Feltótra, Makay János Szederkénybe, 1655. május 30-án a debreczeni közzsínatban Beszerményi István Bethlen-Ösibe. — Szöllösi seniorságáról semmit se tudunk, mint szinte az is bizonytalan, meddig volt borosjenői lelkész. Különös jelenség, hogya a borosjenői lelkészek oly gyakran változtak. Azon 10 pontból, melyet I. Rákóczy György 1643. június 20-án Gyulafehérváron kiadott, Borosjenőben a közrend és bátorság fentartása céljából, az tűnik ki, hogya már akkor sok aljas nép lepte el a várost, mi miatt annak hajdani disze s jóléte hanyatlani kezdett. Hihető, ez is volt egyik oka annak, hogya lelkészei húzamosabb ideig nem maradtak állomásukon. Aligha töltött Szöllösi a seniorságban 3 évet, mert már 1655-ben üresedésben volt a zarándi egyházmegye seniori hivatala, mint megtetszik azon

gunyiratból, mely a presbyteriánus lelkészek ellen iratott. Az ezen állítás alapjául szolgáló versszak így hangzik:

„Tarpai Váradon esperestséget vár,
Élméje Jenőben nagy szüntelenül jár;
Szép tudományával, hogy abutál, beh kár!
De gyomrával köztök ő is egyik tatár.“

Mint a tények igazolják, Tarpai várakozása s számítása Jenőre nézve nem sikerült, mert Belényesből hozatott vissza Kisfalvi Tamás s seniorrá is ő választatott. Ez volt a zarándi egyházmegye utolsó seniora, mint borosjenői lelkész. Ugyanis, a török sereg bevévén a borosjenői várat 1658. szeptember 2-án, Kisfalvi eltávozott Borosjenőből Szalontára s viselte az esperesti tiszteletet 1664-ig. Ember Pál 1661-re bihari esperestül teszi fel Kisfalvit, holott ő csak 1664. július 13—14-én Debreczenben tartott közzsínaton erősített meg, mint bihari esperest. Melyik egyházkerületi gyűlésben, nem bizonyos, de Ember Pál nyilván írja, hogy az egyházkerület megbízta Komáromi Csipkés Györgygel együtt Becskeházi István püspökü és Kisfalvi Tamás szalontai lelkészt is, hogy az egész bibliát az eredeti héber és görög nyelvből magyar nyelvre lefordítsák. E fordítás már 1675-ben készen volt; mennyiben vettek részt a fordítás munkája körül Becskeházi és Kisfalvi: nem tudhatni; azonban hogy közreműködtek abban, el lehet ismerni, mert nem áll az, a mit Mindszenti mond, (Lásd Broughthon: Religióról való históriai lexicona. Komárom. 1792. I. kötet. 307. lap.), hogy ezek elhaltak, mert kétségtelen dolog, legalább Kisfalviról, hogy ő még Komáromi Csipkést is túlélte, s 1667-től 1676-ig zarándi senior volt, mint Kocsi Cs. Bálint írja. Sőt hogy még 1681-ben is élt, bizonyos onnan, hogy ez évben superintendens Nógrádi Mátyással és az érmelléki esperesttel Mislei Mihálylyal együtt elment Erdélybe, Radnótra, I. Apaffy Mihály fejedelemhez, küldöttséggel felkérendők a fejedelmet azon ügyben, miszerint a Bethlen Gábor fejedelem által 1629-ben a lelkészek s azok gyermekeinek adott szabadalmat erősitse meg. (Lásd Tóth Ferencz: Tiszántúli püspökök élete. 1812. 136. lap.) Komáromi Csipkés György, mint tudjuk 1678. október 6-án halt meg. — Elfoglaltatott tehát Boros-Jenő a törökök által 1658-ban s nem akadályozhatta meg azt II. Rákóczy Györgynek Arad mellett 1658. július 14-én a budai basa felett aratott győzelme, sőt a vár és város bevétele után a borosjenői egyház is kihűllott a református egyházak sorából, s végképi feloszlása gyászos igazsággá lett akár azért, mert a város lakossága a vár ostromakor nagy részben elhűllott, vagy a vár bevétele után kardra hánytatott a törökök által, a feletti bosszúból, hogy a jenői katonák a gyulai basát, Muharim Agát növendék fiával s még négy előkelő

törökkel együtt Boros-Jenő alatt meggyilkolták 1651-ben, januárban, akár azért, mert a megmaradt lakosok, nem vélvén ott többé magukat bátorságban, más tájakra elmenekültek. I. Apaffy Mihály adományleveleiből úgy látszik, mintha a borosjenői reformátusok némely töredéke Mikalakára és Ménesre vonult volna, mi ellen nincs szavunk, csupán azon állítást nem fogadjuk el, mintha a nevezett két helyen csakis Boros-Jenő pusztulásával kezdődnék a református egyház, mert kétségtelen, hogy Mikalaka református község volt már 1629-ben, Ménes pedig 1653-ban sőt előbb is. — Elpusztulván az egyházmegye székhelye, megkezdődött az egyházmegye romlása is, mely különösen hangzik bár, de mert történeti tény, tartozunk a részrehajlatlan igazság érdekében bevallani, hogy a török uralom és erdélyi fejedelemség hanyatlásával s végbukásának közeledtével egyre növekedett, melyet I. Apaffy fejedelem pártfogása sem akadályoztathatott meg. A borosjenői egyház maga után vonta a lugosi és karánsebesi református egyházak enyészetét is, mennyiben azok a tatárokkal egyesült törökök által ugyanazon évben kiméletlenül feldúlattak. A Kisfalvi seniorságáról is igen keveset tudunk, volt-e jelen valamelyik gyűlésen: nincs rá adatunk. 1656. június 18-án a szathmári zsinatban avatott lelkészszé Székudvarra, Morvai Jeremiás.

Kisfalvinak, a zarándi egyházmegye seniori székén még négy utódját említ Ember Pál, nevezetesen 1661-re teszi Ujvári János fekete gyarmati lelkészt, de a ki valószínűen egy ugyanazon személy Érsekújvári Andrással, ki az 1664. július hó 13-án Debreczenben tartott közzsínaton erősített meg a seniorságban, — hol egyszersmind Debreczeni István fazekas-vársányi lelkészszé avatott. Két év múlva 1666. július 4-én a szathmárnémeti zsinatban következő lelkészek avattak fel: Csatári András Szalontára, Tószegi Sámuel Karolyosba, Görbedi Péter Csunyakeszibe. — 1666-ra Sarkadi András miskei lelkész van téve Ember Pálnál, de hogy ez meddig viselte hivatalát, arról semmit nem tudunk. Utódját 1680-ra teszi ugyanő. Azonban Kocsi Csergő Bálint 1677-ben írt egyháztörténeti vázlatában Kisfalvi János (Tamás?) szalontai lelkészt nevezi seniorúl. Az egyházkerületi jegyzőkönyvben 1664-en túl egy zarándi esperest neve sem találunk, bár bizonyos dolog, hogy ha mások által nem is, de a senior által minden közgyűlésen képviseltetett az egyházmegye, csakhogy akkor nem vezettetvén részletes pontossággal az egyházkerületi jegyzőkönyv, a nevek bejegyzését nem tartották fontos dolognak. Így pl.: az 1675. évi június 23. csatári közzsínaton jelen volt a zarándi snior, meg is jegyeztetik a jegyzőkönyvben, de neve nem említették; továbbá az 1689. évi július 3-iki Nyirbáthori közzsínaton is jelen volt személyesen a zarándi senior, de neve nem említették. 1669. június 30-án a beregszászi zsi-

natban lelkészekké avattattak: Ar dai István Feltótra, Jenei György Karolyosba, Szegedi Ferencz Vadászra, Harsányi Mihály Szintyére. 1673. szeptember 30-án Diószegen tartott közzsínatban lelkészszé avattatott Kis-Jenőbe K a b a i M á r t o n. 1675. június hó 23-án a csatári zsinatban lelkészekké avattattak: Mikelakára Marosszéki István, Békényérré Bihar István. 1677. június 27—28-ik napjain a berettyó-ujfalui generális zsinatban lelkészekké avattattak: Szilágyi István Csunyakeszibe; Szentpéteri János, Mikelakára. 1678. november 27—28-án a nagylétai generális zsinatban lelkészszé avattatott Szentthamássy János Lippa-Ménésibe. — 1680-ra Gulácsi György fekete vagy körözsgyarmathi lelkészt jegyzi seniorúl Ember Pál, de erről teljességgel nem tudunk semmit. 1689. július 3-án a nyírbáthori közzsínaton lelkészszé avattatott Debreczeni István Roxinba. 1690-re Kolozsvári István fekete-gyarmati lelkészt írja seniorúl Ember Pál, de arról nem szól, hogy az meddig viselte hivatalát, csak azt jegyzi meg 1708—9-ben írt egyháztörténelmi művében hogy „ezen senior után a seniori hivatal szünetel mind e mai napig.” 1699. szeptember 27-én, a krasznai közzsínaton avattatott lelkészszé Pozbai János, Belényesbe. 1702. július 23-án tartott nyírbáthori közzsínaton lelkészszé avattatott Tatai Mihály, Belényes-Remetére. — Ember Pál csak annyit mond Kolozsváriról, hogy az 1702-ben állomását s egyházmegyéjét elhagyta s elköltözött Szabolcs megyébe Kis-Várdára, hol rendes lelkészi hivatalt viselt. Magával vitte oda a zarándi egyházmegyének 1634-ik éven kezdődő jegyzőkönyvét, melyet Ember Pál látott s használt is jegyzeteinél, de a mely nyomtalanúl elpusztult. Kár, hogy inkább Debreczenben el nem helyezte ezen régi jegyzőkönyvet, ott talán megmaradt volna a későbbi kor számára.

3. Az egyházmegye külélete.

Valamint 16-ik, úgy 17-ik századi küléletéről sem sokat mondhatunk ez egyházmegyének. Az egyházkerületi gyűléseken mindenkor részt vett, s jelen volt az 1646. június 10-re I. Rákóczy György által összehívott szathmárnémetii zsinaton három képviselője, ugymint az első volt maga a senior Debreczeni S. István, borosjenői lelkész, ki a zsinat jegyzője volt; a második képviselő volt Kisfalvi Tamás, Ember Pál szerint szinte borosjenői lelkész, miből tehát az következik, hogy akkor a borosjenői egyháznak két lelkésze volt; a harmadik képviselő volt Gyöngyösi Gáspár, Ember Pál szerint vásárhelyi de voltaképen váraskeszi lelkész. — 17-ik századi küléletének némi megvilágítására szolgál azon két adat, hogy 1629-ben 5 forintot,

1667-ben 9 frt 96 dénárt fizetett ez egyházmegye közigazgatási költségül.

Mi befolyást gyakorolt ez egyházmegye a hazai egyetemes református egyház ügyére, jelen volt-e képviselte által az 1647-ben Kolozsváron tartott egyetemes gyűlésen, hol a Gelei Katona István kánonai nyilvánosan felolvastattak és megbíráltattak, vett-e részt az 1648. és 1649. évi gyulafehérvári és marosvásárhelyi egyházi összejövetelekben, annak nagyon homályos jelét birjuk felmutatni. Egyetlenegy közgyűlést sem fedezhetünk fel olyat, mely területén tartatott volna, Kisfalvy borosjenői lelkész ugyan részt vett a komáromi Csipkés-féle bibliafordításban, de mennyiben, nem tudjuk; irodalmi férfiakban is nagyon megfogytakozott ez egyházmegye 17-ik századi korszaka, mert míg az előbbi század mintegy 40 művet mutathat fel, addig a 17-ik század alig termelt 10—12 művet, de azok sem mindnyájan eredetiek, némely részök fordítás. (8. Okmány.)

4. I. Apaffy adományai.

Van ez egyházmegyének két olyan egyháza, a melyek I. Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnek különösebb pártfogásában is részesültek. Ilyenek a ménesi és mikalakai egyházak. A nevezett dicső emlékü fejedelem ugyanis, ezen két egyháznak „praedikátor és schola mester tartására való elégtelenségekre is kegyelmesen tekintve,” külön-külön 100, azaz: száz darab kőszót adományozott a vizaknai sóaknából s annak évenként „minden ide s tova való mulagatások, kifogások és csürés-csavarások nélkül, mostantól fogva jövőre, a következő időkben leendő kiadatását” 1678. szeptember 13-án Gyulafehérváron kelt adománylevele által elrendelte. Az ezen adományokról szóló oklevelek eredetiben a gyulafehérvári káptalan levéltárában őriztetnek, a ménesi egyház részére szóló oklevél hiteles másolatban meg van a ménes-gyoroiki egyház levéltárában, honnan közöltetett az a ménes-gyoroiki református egyház 1874/5-ik évre szóló Értesítvényének 27-ik lapján; a mikalakai egyház számára kiadott oklevelet közlőtte Fábián Gábor „Arad megye leírása”-ban az első kötet 161. és 162-ik lapján jegyzetben, 1835-ben, újabb időben megjelent a „Magyar prot. egyházi és iskolai Figyelmező” 1877. évfolyamában s olvasható a februári füzet 92—93. lapján. Élvezték-e ezen egyházak és meddig ez adományokat, arról közvetlenül idevonatkozólag semmi jegyzet nem található. Hozzávetőlegesen azonban állíthatjuk, hogy 1701-ig élvezetében voltak a száz kőszóbeli javadalomnak, bizonyosságot nyer ez állítás azáltal, miszerint gróf Haller János hivatala tekintélyénél fogva 1693. év november 9-én Tordán kelt intézvényében megparan-

esolja, hogy mindazok, kiket kötelesség szerint e dolog illet, mindazon javadalmakat, ajándékokat s bármily nemű vagy fajú fizetéseket, akár pénz, akár gabona, bor, só s más effélék legyenek, melyek a fejedelmek adománylevelei szerint a kincstári jövedelmekből és jószágokból, Erdélyország elhunyt fejedelmei alatt a reformált hitvallású ekklézsiáknak, iskoláknak, parochiáknak és professoroknak évenként adadni szoktak, minden további folyamodvány nélkül, a só és harminczad felügyelői által kibocsátott utalványra évenként fizessék és teljesítsék. Mert ő cs. kir. fölségének, a mi legkegyelmesebb urunknak, a diploma második cikkelyében nyilvánított akarata ez: hogy az ő királyi uralkodása alatt senki se háborgattassék vagy károsittassék, azokban, miknek eddig birtokában volt, — ismét továbbá a fentebbi állítás erősségére szolgál a debreczeni főiskola folyamodványára, az Apaffy-adománya ügyében kelt legutóbbi királyi leirat, mely Bécsben 1847. január 18-án adatott ki s az erdélyi országgyűléshez küldetett le. E leiratban nyilván mondatik, hogy a debreczeni református főiskola azon esedezése, miszerint az erdélyi sóbányákból egészen 1701-ig szedett bizonyos mennyiségű sónak mind a múlttól, mind jövődre is leendő kiadását megrendeltetni kéri, — — — nem teljesíthetőnek határoztatott.

5. Presbyteriánus mozgalmak.

Nem hagyható figyelmen kívül ez egyházmegye életében a közigazgatás terén felmerült azon jelenség, mely szerint egynehány lelkész a presbyteri kormányzat mellett buzgólkodván, azt érvényre kívánták emelni. A presbyteriánizmus feltűnését a váradi egyházmegyében mindjárt a 17-ik század elején lehet észlelni. Ugyanis: Szilvásujfalusi Imre, ki 1595. ápril 22-én Heidelbergbe ment s ott tanulván, következő évben Debreczenbe hivatott meg tanárnak, de a honnan a század végén Váradra ment lelkésznek, s később esperestté is lőn, felemelte magát akkori superintendens Hodászi Lukács ellen, nem akarván a püspöki igazgatási rendszernek hódolni. Két zsinat tartatott ellene Váradon, 1608. és 1609-ben, de miután Szilvásujfalusi elveitől el nem állott, 1610. november 7-én újra zsinat hirdettetett, melyen a fejedelem Báthori Gábor megbízásából az akkori erdélyi superintendens Tasnádi (Wittenbergi tanulók anyakönyve szerint Tasnádi) Ruber Mihály is megjelent; ez a gyűlés letette ugyan Szilvásujfalusit a váradi lelkészi s seniori hivatalból, de az ügy végleges megoldását csakugyan nem tudta eszközölni. Szilvásujfalusi elől nem záratott el végleg a lelkészi hivatal, azon feltétel köttetvén ki, hogy egy térítvényt alá kellett írnia;

mindazáltal ő nem szünt meg a Hodászi elleni izgatástól és sértegetésektől, azért 1612-ben február 19-én ugyancsak Váradon tartott zsinatban teljesen megfosztatott a lelkési hivataltól s Báthori Gábor rendeletéből börtönbe vettetett Váradon. Két évi fogság után 1614-ben, Bethlen Gábor számkivetésbe küldte Szilvásujfalusit, ki bujdosásában meg is halt 1615-ben. Első áldozata ez eszmének magyar földön.

A mit már Szilvásujfalusi Imre, talán nem is annyira elvből, mint inkább a Hodászi Lukács elleni személyes gyűlöletből tett, két évtized múlva azt több egyházi férfiú (lelkész és tanár) folytatta, kik a franekerei, belga és angol egyetemeken tanulván, a puritánismust vagy independentismust magokkal a hazába hozták és itt terjesztették. E törekvés áramlata ellen 1638-ban szeptember 22-én gyűlést tartottak Debreczenben a magyarhoni reformált egyházak kormányfőfiai s egy esküformát készítettek, melyet minden külföldi egyetemből hazatérő s egyházi hivatalra lépő ifjúnak le kellett tennie, miután az „Articuli majores“ V-ik cikkét aláírta. Az eskü alakja Ember Pál műve 386-ik lapján eként olvasható: „Én (alant megnevezett) lelkiismeretem helybenhagyása mellett, ezen az egyház fent kitett határozatának, szabad akaratból, minden képmutatás nélkül aláírok és annak megtartására igaz hittel magamat kötelezem. A Szentháromság egy Isten engem úgy segéljen!“

Ez egyházmegyében legelső presbyteriánus volt Tölcséki János borosjenői lelkész és senior 1640—1650-ben. Tetteiről, életéről adatok híján igen keveset tudunk. Erről, mint már csatári lelkésről, a gúnyirat szerzője a következő verset mondja:

„Csatáron Tölcséki kését köszörűli,
Szegény nemzetünkre igen élesíti,
Veres bort magával nekünk akar szűrni,
De neki seprejét vissza fogjuk adni.“

Második presbyteriánus volt ugyancsak borosjenői lelkész és esperes Nagyari Benedek, ki 1646-ban, június 10-én a szathmárnémetii zsinaton, mint Tolnai Dali János elvtársa, a tálylyai lelkészségből letétetett s nem sokára a zarándi egyházmegye területére jöven, Tölcséki után 1650-ben borosjenői lelkész és senior lett. Mint már váradai lelkész helyeztetett vád alá s 1656. június hó 18-án Szathmáron, Kovásznai Péter lelkésztársával együtt hivatalától megfosztatott, a polgári hatóságnak kiadva fogságra vettetett, melyből három hét múlva II. Rákóczy György fejedelem bocsátotta őket szabadon, a szathmári várkapitánynak Serédi Istvánnak adott térítvény mellett, melyet aláírtak 1656. július 11-én, ennek következtében aztán másnap 12-én szabad lábra helyeztettek. Ugyanezek dolgában a nevezett 1656-ik év szeptember 3-án Bereghöszörményben tartott semigenerális zsinat a 4-ik pontban így határozott: „Nagyari Benedek és Kovász-

nai Péter uramékat az szent synodus assumálja ilyenformán, hogy az mi kegyelmes urunknak adott reversálisnak subscribáljanak, az ekklezsia könyvébe is magok szabad akaratok szerint, minden mentális, mutabilis, subiecta, aequivocalis nélkül, reversálisokat megpecsételvén.“ (Lásd: Magy. prot. egyh. s isk. Figyelmező. 1870. 612—613. lap.) Itt mellékesen csak azt jegyezzük meg, hogy ez a presbyteriánus, vagyis: esperesti és superintendensi hivatal eltörlési elvét valló, a mellett buzgó, annak érdekében küzdő, az egész gyűléssel szembeszállni merész, hivatalát feláldozni, fogásgot szenvedni kész Kovásznai Péter már 1668-ban egyik utódává lett annak a Gelei Katona István erdélyi superintendensnek, (bár Bod Péter szerint: akarata és kedve ellen), a kinek elnöksége alatt a szathmárnémetii zsinaton a presbyteriánus lelkészek hivatalaiból letétettek. Csak igazat kell adnunk ama példabeszédnek: változnak az idők, de azokban megváltoznak az emberek is! Az ember változtatja elveit, az időjárás szerint, mint öltönyét! Nagyari Benedekről a gúnyirat szerzője következőleg nyilatkozik:

„Nagyari Benedek basiliscus kigyó,
Ki tekintetivel sokakat megfojtó,
Jenőből, Tállyáról, kicsapták mert költő,
Mérgei gonoszak, tudománya sem jó.“

Harmadik presbyteriánus lelkész ez egyházmegyében Kisfalvi Tamás, ki valószínűen 1641-ben, Megyesi után lett borosjenői lelkészszé, de 1646. június hó 10-én letétetvén hivatalából, Borosjenőből eltávozott és Belényesben viselt később lelkészi hivatalt, mert a gúnyirat szerzője úgy említi őt, mint belényesi lelkészt, noha már a következő évben 1656-ban teljes biztossággal ismét borosjenői lelkész és esperest volt. Presbyteriánus érzületért így szól róla a gúnyirat egyik verse:

„Kisfalvi Tamás pap Belényesben vagyon,
Arra van nagy gondja, hogy malma forogjon,
Szép tiszta búzából köve lisztet járjon,
A többivel együtt tömlősipot fűjjon.“

A negyedik presbyteriánus lelkész ez egyházmegyében Pankotai Ferencz, ki 1640-ben Kismarjai Lukács után lett szalontai rendes lelkész, s meg is maradt ott hihetően egészen Szalonta feldúlásáig, sőt úgy látszik élt egészen 1666-ig. A gúnyirat szerzője így jellemzi őt:

„Pankotai Ferencz, Szalontán csak hallgat,
Mert ő fel nem talált hallgatásnál jobbat;
Innovatiórul nem beszélget sokat,
De azonban ő is velek együtt mozgat.“

A gúnyirat 32-ik versében emlékezet van még egy Komáromi nevűről, ki presbyteriánus elvű és egykor borosjenői lelkész lett volna, én azonban az egész egyházmegye történe-

tének összeszedésével való foglalkozásaim közben soha nem táltam ilyen nevű borosjenői lelkészre. Különben három egyénről levén szó a nevezett versben, még azt sem lehet tisztán tudni, hogy melyikről áll a vers tartalma. Ez a Komáromi kétségtől különbözik attól, a ki telegdi, marjai lelkész és varadi tanár volt, s valószínűen nem más, mint Komáromi János szántai lelkész, kinek Telki Bányai István „Angliai puritanismus” című 1654-ben Utrechtben megjelent, ángolból fordított művét ajánlotta. Egyébként szóljon maga a kérdéses vers:

„Bagoly szemű Szél Pál, Takács, Komáromi,
Kicsapták Jenőből, mert azt nem érdemli,
Gonosz erkölceért jó hely bé nem veszi,
Tudatlan, szemtelen, mégis markát póki.”

Azon 34, négy soros versszakokból álló gúnyíratot egész terjedelmében olvashatni a „Magyar prot. egyházi s iskolai Fegyelmező” 1870-ik évfolyama 592—598-ik lapjain, ismertetve és nagybecsű jegyzetekkel kísérve Szabó Károly m. akad. tag s egyetemi tanár által. De vajon miben állt ez a gyűlöletes és rettegett presbyteriánizmus, mely hazánkban a 17-ik században, a református egyház kormányzási terén, oly nagy port vert fel és a melynek csak neve használása ellen egy külön végzést alkotott a szathmárnémethii zsinat (24-ik végzés)? *) A presbyteriánizmus röviden ebben áll: az egyházban a presbyteri tiszten felyül álló semminemű hatalom nincs, minden lelkész egyenlő, a seniori és superintendensi hivatalok eltörölendők, minden lelkész, a mellette álló presbyteriummal, teljes jog- s hatalmikkal bir saját gyülekezetében a közigazgatási ügyekben. A fegyelmet illetőleg legalsó egyházi törvényszék a presbyterium, melynek élén áll a lelkész, ezeknek van hatalmuk arra, hogy az egyház tagjait bizonyos fegyelmi ügyekben magok elé idézhetik, ügyét megvizsgálják, abban ítéletet hoznak, a tévelygőket tanítják, feddik, szükség esetében az egyházból kirekesztik, úrasztalától eltiltják s e jogait a szentíráson alapítják. Szokásban van egy diakonust vagyis szegényekre felügyelőt választani. Van az egyes gyülekezetekénél nagyobb presbyterium, mely több egyház lelkészből és előljáróiból áll, ennek hatalmi köre már terjedelmesebb, és a társult vagy szövetséges gyülekezetek közös ügyei felett határoz. Legfőbb egyházi törvényszék a presbyteri elvek szerint a zsinat, mely lehet tartományi, nemzeti vagy egyetemes zsinat. A hitczikkek ugyanazok a presbyteri elvűeknél mint a püspöki rendszert követőknél, — és így látni való, hogy az újítók törekvései csak az egyház

*) A XXIV-ik végzés így hangzik: „A puritán név, mint botrányos, gyalázatos és rágalmakra vezető, mi előttünk egészen gyűlöletes: annálfogva közölünk senki által meggondolatlanul ne használtassék.”

igazgatásának alakjára vonatkoztak s azok lényege abban állott, hogy az egyház szervezete az ősi népuralmi alapra helyeztessék vissza. A tan és kormányzás egyszerűsége miatt, az ezen rendszert követők puritánusoknak, — gyülekezeteiknek egymástól függetlensége miatt pedig independentseknek is szoktak neveztetni. Ennek sajátképi szülőföldje Angolország, származási ideje Erzsébet királyné uralkodása. Angolhonból későbbben az üldöztetések folyamán elvándoroltak a presbyteriánizmus hívei részint tengerentúlra, Amerikába, részint az európai egységes szárazföldre, pl.: Belgiumba, Hollandiába, s onnan több más országokba. Amesius Vilmos szinte menekülvén az üldöztetések elől, Frisiába ment s ott a franekei egyetemen tanári állást nyert. Ennek munkáját fordította magyarra s adta ki Utrechtben Telki Bányai István, következő címmel: „Angliai puritánizmus. Avagy kiváltképpen való tudományok azoknak, kik Angliában a puritánusok között, (a mint közönségesen neveztetnek) a legkeményebbeknek tartatnak. Melly ennek előtte Deák nyelven kibocsáttatott Amesius Willyam Szent írás magyarázó Doctor által: mostan pedig magyar nyelvre fordítottatott Telki Bányai István által. Ultrajectumban. Nyomtatott Wasberg János által. 1654. esztendőben. 12. rét. 40 lap.“ Erdélyben Apáczai Csere János gyulafehérvári tanár is bevádoltatott II. Rákóczy György fejedelem előtt, állítólagos presbyteriánus volta miatt, mert hiszen ellenségei még a legártatlanabb és legbecsületesebb embernek is támadnak, főképen ha az igaz érdem s önzetlenség útján halad, s hogy mily veszedelmesnek tartotta maga a fejedelem is a presbyteriánizmust, megtetszik azon nyilatkozatából, melyet a bölcsészterén úttörőnek s maig is egyetlennek mondható nagy emberünk irányában tett, (melyre az teljességgel méltó nem vala) így szólván: „megérdemelné ez az ember — úgymond a fejedelem — hogy a fehérvári torony tetejéről dobnák alá!“ Nem jutott épen a Szilvásujfalusi Imre szomorú sorsára, csak áthelyeztetett Gyulafehérvárról Kolozsvárra, hol meg is halt rövid időn, t. i. 1659-ben, a nélkül, hogy bevárta volna a gyulafehérvári torony tetejéről ledobtatást, — mig ellenben, fájdalom! a fejedelem gyorsan ledobtatott nemcsak a lengyel királyi székről, hanem Erdély fejedelmi trónjáról is, mondhatlan zűrzavarban hagyva az országot, 1660. június 7. — Tanúljátok meg fejedelmek! a valódi komoly tudományosság bajnokait tiszteletben tartani, segíni, védni, és üres fejű, léha udvaroncok alaptalan rágalmainak helyet nem adni. Vajha megérténétek, mit mond a zsoldáríró király e szavaiban: „nem lakik az én házamban az álnokság cselekvő; a ki hazugságot szól, nem léssen annak maradása az én szemeim előtt!“

A szathmárnémetii zsinatnak is az volt egyik szülő oka,

melyet I. Rákóczy György hívott össze 1646. június hó 10-ik napjára, — hogy a presbyteriánizmus elhallgattassék. Az egész mozgalom fejéül tekintetett Magyarországon Tolnai Dali János, ki sárospataki tanár, majd miskolci s később tokaji lelkész volt, Erdélyben pedig Megyesi Pál, szinyérvárallyai, munkácsi és váradi lelkész, majd két éven át debreczeni tanár, azután pedig Lórántfi Zsuzsánna fejedelelnő udvari lelkésze, kit állásánál fogva nem is dönthettek meg, a presbyteri elvűek felibe tornyosult felhőkől lecsapó villámok, melyek folytán némelyek hivatalukat veszítették, mások pedig elmenekültek biztosabb helyekre, ha csak ezt megelőzőleg száműzetésre nem ítéltettek. I. Rákóczy György Borosjenőben időzött az 1646-ik év május hó 28-án, midőn Tolnay Dali János ügyében uradalmi igazgatójához, Debreczeni Tamáshoz ezt írta: „Tolnai János dolgában, úgy tetszik, compulsorium mandatumunk nélkül is végbemehet az inquisitio.“ Tolnai nem fogadta el a fejedelem által neki ajánlott dévai lelkészi állomást, sem pedig az 1648. márczius 14-én eleibe adott hat pontból álló térítvényt alá nem írta, hanem Rákóczy Zsigmond udvarában élt, egész a Rákóczy György halálaig, a mikor is sárospataki tanár lett, 1656-ban pedig tarczali lelkész, és 1660. körül halt meg. A tiszántúli egyházkerület 1651. szeptember 3-ik napján Piskolton tartott semigenerális gyűlésében a gyűölt és rettegett presbyteriánizmus ügyében, következőleg határozott: „Valakik ennekutána mind az tanításban, mind penigh az ekkléziák igazgatásában az elébbi usuale regimennek praejudiciumára és egészen tött hiteknek megszegésére avagy publice vagy privatim, ez mostan ujforma, írásban kibocsátott presbyterium*) szerint tanítanak, comperta rei veritate, kötelesek legyenek az senior uraimék az 5-ik articulusnak in minoribus — vigeora szerint élni ellenek.“ — (Lásd: Magyar prot. egyh. s iskolai Figyelmező. 1873. évfolyam. 98—99. lap.) A Tolnai ügye feletti levélváltásokat tekintsd meg: „Magyar prot. egyház s isk. Figyelmező“ 1874. évfolyam 35—42. lapjain, melyekre csak útalok, mivel ide szorosan nem tartoznak. — A Borosjenő bevételétől fogva rohamosan történt sok változások, s hadizaj elfeledtették a közveszélyben az egyházigazgatás formája feletti vitát s vége szakadt a villongásoknak. A presbyteriánizmus

*) Itt czélzás van Megyesi Pálnak ily című munkájára: „Dialogus politico-ecclesiasticus.“ Azaz: két keresztyén embereknek egymással való beszélgetések, kiknek egyike ugymint a kérdező, némely dolgokban, még nem szintén elég tanult és erős, de nem általkodott, hanem örömet tanuló; a másik a felelő tanultabb és vastagabb. Beszélgetések vagyon egyházi igazgató presbterekről, avagy vénekről, öregekről, és az presbteriumról, egyházi tanácsról. Bártfán nyomtatott 1650. esztendőben. 4. rét. 224. lap. Ajánlva van Rákóczy Zsigmondnak, II. Rákóczy György fejedelem öcsésének, Gyulafehérvárat november 10-ik napján, 1649-ik esztendőben.

határozott: „A tiszteletes zarándi egyházmegye Szalontai V. István Ur ő kitűnőségére bizatik kormányzás végett.“ (Lásd: a 24-ik Okmányt.) Ez a Szalontai pedig akkor hódmezővásárhelyi lelkész és csongrádi esperes volt. Az Ember Pál többször említett művében a 638-ik lapon ezt írja az egyházmegye végsorsára vonatkozólag: „Senioratus hic per aliquot iam annos vacat, ecclesiis eius etiam hodie, ob immanitatem rascianam, ut plurimum in desolatione existentibus.“ Ember Pál már a maga egyháztörténelmi művét, lizskai lelkészkedése idejében 1708-ban végezte be, innen tehát szinte bizonyos, hogy miután ő is már néhány év óta üresedésben levőnek mondja az egyházmegyében a seniori hivatalt, ennek elpusztulása idejének 1701—1702. év közé kell esnie. Minthogy azonban az egyházmegye elpusztulásáról az idézett egyházkerületi végzés még nem szól, sőt a tiszántúli Egyházkerületnek az 1705. tavaszán II. Rákóczy Ferencz fejedelemhez, egri főhadi szállásán benyújtott kérelmében 14 dioecesis említettik, mint a mennyiből akkor állt az egyházkerület: az is következtethető, hogy az egyházmegye még fentállott, bár némely egyházai már elpusztultak, vagy említve volt, mind a 14 egyházmegye, és így bár pusztulása után a zarándi is, azon okon, mert a folyamodók a 14-ik, vagyis zarándi egyházmegyét végleg elenyészettnek nem vélték. (Lásd a folyamodványt az arra adott válaszzsal együtt közölve: Sárospataki füzetek. 1869. évfolyam. 273. lap.) A tiszántúli egyházkerület levéltárában levő 1786-ik évről szóló hivatalos kimutatás szerint már csak ezen anyaegyházak voltak Arad megyében: Ágya, Borossebes, Bélzerind, Erdőhegy, Fekete-Gyarmat, Nagy-Zerind, Vadász és Vári. A tizennyolczadik században tehát, Békést és Szalontát, valamint a 18-ik század elején százados hosszú álmuk után halottaikból feltámadt Sarkadot és Gyulát nem számítva, melyek időközben más egyházmegyéhez csatoltatva, léteztek, a zarándi egyházmegye 168 egyházából nem volt már több ama fentebbi 8 egyháznál. Ugyanazon hivatalos kimutatás szerint leányegyház volt tiz, melyek is a következők:

Arad	2 családdal	Borosjenő	2 családdal
Kuvin	1 „	Buttyin	2 „
Ménes	2 „	Menyháza	2 „
Paulis	1 „	Deszni	4 „
Mokra	2 „	Gyorok	20 „

A tiz leányegyházban tehát összesen 38 család volt 1786-ban. — Gyorok után az van jegyezve, hogy az régtől fogva Erdőhegy leányegyháza volt. — Jellemző, a mi e 10 leányegyház mellé egyetemleges megjegyzésképen áll, nevezetesen, hogy

azok a Dunamelléki egyházkerületben levő Feketehegy, Piros és Pacsér nevű bács megyei új gyarmategyházak mintájára társulni akarnak. Lett-e ebből valami, vagy csak tervben maradt: nem tudhatni.

Azon szinte két századon át tartó harcban, melyet a római katolicismus és protestantismus ez egyházmegye területén vívott, bár az előbbi egészen kiszorított helyéből, de az utóbbi sem maradhatott meg abban állandóan, mert egy harmadik elem, a görög szertartás foglalta el a tért. 1606-ban már Lippa a rácok és oláhok püspöki székhelye lön, mely püspöki lak szomszédsága így iratlik le a Lugosy nemzetség productionalis pörében: „A Vladikának (püspöknek) szomszédjai: keletről Eötvös Márk, délről Csállay Simon, nyugotról Darabos útca, éjszokról a közönséges város utsza.“ Borosjenőben is egyet fordult a világ, 1658. után, a népes református magyar városból népes oláh város vált s az azon vidéken alapított görögkeleti püspökség székhelye is oda tétetett és a püspök jenopoli vagy jenei név alatt kormányozta egyházmegyéjét, 1706-ik évig, a mikor Diakovics borosjenei román püspök telket is vevén magának Aradon, odatette által püspöki székét. Oly nagy tért foglalt ez egyházmegye egykori területén a graecismus, hogy mind e mai napig túlnyomó számmal bir minden egyéb felekezetek felett, a későbbi századokban ismét éledezni kezdő katolicismus és protestantismus csak szűk térre van korlátozva mind e mai napig. A graecismus terjeszkedése folytán a fekete-gyarmati templom is rácok vagy oláhok kezére került a Rákóczy mozgalmak idején, 1703—1711. évek közt, s azon időből származtak azon festett képek, melyek az 1862-ik évi templom-újításkor, a falak lehántása után előtűntek. A képek a menyinyire még kivehetők voltak, ezek valának: a déli falazaton egy lovon ülő vitéz volt ábrázolva, messze tőle a távolban egy térdeplő nő, összetett kezekkel, — az átellenes északi falon pedig gyönyörű árnyalattal festett női arc képek voltak csoportot képezve. — De 1711-ben innen a rácok és oláhok eltávoztak, mint ez a II-ik részben bővebben elő lesz adva. A helvéthitvallású lelkek száma az egykori zarándi egyházmegye területén az 1879-ik évi népszámlálási adatok szerint tesz 63,727-et, az ágostai hitvallásúaké 42,570-et, a görögkeletiek száma pedig 964,953-ra megyen. A római katolikusok száma 650,250 lélek, a görög katolikusoké 52,155, együtt 702,405. A római katolikusok egy, a görögkeletiek négy, a görög katolikusok pedig egy püspökséggel birnak e területen, a római katolikusok püspöke Temesvárott, a görög katolikusoké Lugoson, a görögkeletieké pedig Aradon, Karánsebesen, Verseczen és Temesvárott székelvén. — Ha valakinek ez adatok alapján kedve volna számítást tenni arra nézve, hogy milyen népességgel bir

hatott ez egyházmegye a 16-ik században sőt a 17-ik század első tizedében is, midőn egész Magyarországon nem volt a főurak közt sem több, mint három mágnáscsalád római katolikus: akkor nem volna nehéz azon eredményre jutni, hogy a zarándi egyházmegyének, volt idő, midőn népessége túltett a mai 13 egyházmegyéből álló tiszántúli egyházkerület népességén sőt az egy milliót is megközelítette, ha ugyan nem haladta!

Ez egyházmegye 17-ik századi történetének kiegészítéseül megemlítem még azt, hogy 1708-ig, mikor ugyanis Ember Pál a maga, már többször hivatolt egyháztörténelmi művét bevégezte, meg volt még ennek az egyházmegyének azon jegyzőkönyve, mely az 1634-ik éven, Pécsváradi esperességevel kezdődött s melyet az utolsó esperest, Kolozsvári István, magával elvitt, menekülése alkalmával Kisvárdára. Mint fentebb említők, látta e jegyzőkönyvet Ember Pál s a zarándi tractusról készített rövid tudósításának összeállítására nézve használta is azt, mint maga említi. Kár azonban s talán soha ki nem pótolható kár, hogy azon jegyzőkönyvnek az egyetemes magyar református egyházat érdeklő adatait mind fel nem használta, mert lehetetlen, hogy azon, majdnem 70 évre szóló jegyzőkönyvben több adatok is nem lettek volna azoknál, melyeket ő nála s általa birunk. E jegyzőkönyv mellett még némi kéziratokat is használt Ember Pál, ámbár az összes közlemény, melyet ad ez egyházmegyéről, igen rövid és hézagos. — Mind a jegyző és anyakönyvek, mind a kéziratok megsemmisültek az 1703-ban megindult Rákóczy-mozgalmak ideje alatt, s ma már nincs semmi nyomuk.

7. Végző.

Az eddig mondottak folyamán bizonyynyal észrevette a figyelmes olvasó, hogy ennek a ma már nem létező egyházmegyének 16-ik századi élete egy sötét éjszaka, de a melyen néha-néha a felhők szakadozott rostélyain ki-kibukkanó csillagok vagy a terhes felhőkből ki-kigyúló villámok fénylenek s világítanak egy kevés ideig: tizenhetedik századi élete pedig oly szürkület, vagy jobban mondva, holdfény által gerjesztett derengő világosság, melynél folytonosan lehet ugyan szemlélődni és látni, de a tárgyak alakjai, az események mozzanatai nem domborodnak úgy ki s nem körvonalozhatók oly tisztán, hogy azokat felfoghatnók a maguk teljes mivoltában és értékében.

De az is megtetszik e rövid vázlatból, hogy az egyházmegye egész élete, virágzóbb volt a 16-ik, mint a 17-ik században. Hiszen 16-ik századi életét százszor szabadabb szellem lengi át,

mint a következő századbeli; a bécsi béke után kezdettek a viszonyok jegeczei keretökké alakulni, főként a szathmárnémetii zsinat megalkotta a Prokrustes ágyát; az előbbi században az elevenítő léleké, az utóbbiban a betűé lett az uralom, a szathmárnémetii zsinat (melynek végzései létrehozásában legkevesebb része van a váradi és zarándi tractusnak) roppantúl békóba verte a gondolatszabadságot, pl.: megtiltván a puritán névnek még csak említését is. A szellemi munkásságot, az irodalom s tudományok mivelését igen megnehezítette, mint akár egy abszolút politikai hatalom sem tehetné volna különben, a sajtó alá bocsátandó műveket előleges vizsgálat alá vetette. (Lásd a XXV. végzést.) Ez egyházmegye Boros-Jenő elpusztulásával beállott rohamos hanyatlásának megakadályozására nézve a szathmár-németii végzések már semmit sem tehettek. A keret széthullott s több mint 70 egyház, magyar lakosával együtt kihűllött a tiszántúli egyházkerület kebeléből a 18-ik század elején!

Összehasonlítva már ez egyházmegye kétszázadi életét, bizvást kimondhatjuk, hogy ezen egyházmegye a maga fényének és virágzásának azon magaslatára, melyen a 16-ik század vérzivatarai közt állott, daczára létele államjogi biztosításának, melyet az erdélyi törvényeken kívül számára a 17-ik századi békekötések s azokat becikkelyező országos törvények nyújtottak, daczára a fejedelmi pártfogásnak s adományoknak, daczára az erdélyi fejedelmek kormánya s oltalma alatt élvezett vallásos békének s országos törvényekben nyert biztosítékainak, daczára az egyház és állam közti viszonyok rendezésének, daczára a szathmárnémetii zsinat végzéseinek s a Gelei Katona által összeszedett kánonok közhatályba léptetésének — ismétlem, a 16-ik században elért fénye, dicsősége, nagysága és virágzása korszakának magaslatára, soha többé felemelkedni képes nem volt!

Jöttek a századok csendes méltósággal,
S elhullatott hamvok lassanként elfedte,
Emlékét az idő, mint a láva tömeg,
Herkulán s Pompeji várost betemette.
Egy-két csúcs áll csak ki, sejtetve, hogy volt itt
Egy diszes épület, s most már vége: „Fuit!”

OKMÁNYTÁR.

1. Okmány. 1561.

Anno 1561. Registrum secundū subsidii Sacratissimae Caesareo-Regiae Maiestatis Ferdinandi I. per florenum unum ac denarios decem exacti in Comitatibus Csanád, Záránd ac Orod, per Egregium Stephanum Földváry dicatorem et exactorem,

a) Comitatus Záránd.

	portae	flr.	dnr.		portae	flr.	dnr.
a) Pertinentiae arcis Gyula.				10. Ottlaka.			
1. Gyula.				Stephani Gál	11	12	10
Pars oppidi Gyula est exempta				Francisci Bagdi	4	4	40
in perpetuum per Sacram				Emerici Massay	2	2	10
Caesaream Maiestatem Re-				Andreae Miskey	1	1	—
giam	—	—	—	11. Ujfalú.			
2. Pélly.				Relictae Marci Horváth . . .	12	13	—
Regiae Maiestatis	45	49	—	Blasii Székely	12	13	20
3. Simánd.				12. Machia.			
Eiusdem	101	84	20	Joannis Balassa	8	8	75
4. Lekesháza.				Francisci Ketzer	9	9	90
Eiusdem	22	24	20	13. Gyula-Varsán.			
5. Vadász.				Capituli Orodienensis	2	2	20
Eiusdem	31	33	78	Emerici Massay	3	3	30
6. Herczeg-Morócz.				Relictae Georgii Nadány . . .	2	2	20
Eiusdem	4	4	35	Relictae Joannis Horváth . .	2	2	20
7. Kétegyház.				Gaspari Magochy	2	2	20
Demetrii Ocharovich	31	34	—	Relictae Marci Horváth . . .	1	1	20
8. Elek.				Georgii Bebek	2	2	20
Georgii Bebek	3	3	30	Stephani Dersfy	1	1	10
Emerici Massai	3	3	30	Christophori Pongrácz	2	2	20
Nicolai Glesany	2	2	20	Nicolai Glessany pauper . . .	—	—	—
Gaspari Magochy	3	3	30	Gaspari Fogacsy	—	—	—
Relictae Joannis Orlath . . .	2	2	20	14. Csencse.			
Emerici Kátay	9	9	90	Martini Vida	1	1	10
Emerici Csáky	1	1	10	Georgii Erdőhegy	3	3	30
Relictae Marci Horváth . . .	2	2	20	Adalberti Zalai	2	2	20
9. Székudvar.				Gabrielis Sárkeozy	5	5	50
Joannis Balassa	27	29	29	Filiorum Benedicti Erdőhegy .	1	1	10
Francisci Ketzer	15	16	40	b) Pertinentiae arcis Jenő.			
				15. Jenő oppidum.			
				Relictae Domini Losonczi . .	38	13	37

	portae	flr.	dnr.		portae	flr.	dnr.
<i>16. Jenő.</i>				Emerici Kutassy	2	2	20
Eiusdem	6	6	60	Thomae Ártándy	2	2	20
<i>17. Hosszú-Gyarak.</i>				<i>26. Beköny.</i>			
Eiusdem	5	5	34	Joannis Kerecsény	4	4	20
<i>18. Monostor.</i>				Gabrielis Sárkeozy	3	3	30
Eiusdem	10	10	—	Petri Bánrévy	2	2	20
<i>19. Vajdafürva.</i>				Balthasaris Erdőhegy	2	2	20
Eiusdem	1	1	10	Georgii Erdőhegy	1	1	10
<i>20. Apa.</i>				Martini Vida	1	1	10
Eiusdem	4	4	40	Nicolai Glessány	4	4	40
<i>21. Rokszin.</i>				Joannis Földváry pauper	—	—	—
Eiusdem	32	33	97	Petri Beköny	3	3	30
<i>22. Tammaz.</i>				Gaspari Erdőhegy	1	1	10
Thomae Zolándi	1	1	10	Francisci Lovassy	1	1	10
Georgii Bebek	1	1	5	Alberti Szalay	1	1	10
Petri Bekényi	3	3	30	Petri Varga pauper	—	—	—
Francisci Zederkényi	1	1	10	<i>27. Thomashida.</i>			
Joannis Zalay	3	3	30	Relictae Nicolai Buda	1	1	10
Joannis Keretsény	4	4	40	Relictae Georgii Zay	2	2	20
Relictae Nicolai Erdőhegy	1	1	10	Matthiae Veér	—	—	—
Relictae Nicolai Buda	5	5	50	Relictae Matthiae Szenkovich	1	1	20
Petri Bánrévy	3	3	30	Blasii Nagh	1	1	20
Emerici Kutassy	—	—	—	<i>28. Csegedszeg.</i>			
<i>23. Gyarmath.</i>				Stephani Sárossy	1	1	20
Relictae Joannis Gál	6	6	60	Georgii Maróthy	—	—	—
Relictae Georgii Zay	3	3	30	Ladislai Bóka pauper	—	—	—
Blasii Nagh	1	1	10	Matthiae Szegi deserta	—	—	—
Emerici Kutassy	2	2	20	Emerici Nagy deserta	—	—	—
Joannis Tamásy	2	2	20	Antonii Fokosy	—	—	—
Andreae Báthory	2	2	20	<i>29. Nyiske.</i>			
Relictae Matthiae Gerzsény	1	1	10	Francisci Méreg	5	5	40
Relictae Ludovici Nádasy	3	3	30	Marci Miskei	4	4	40
Gregorii Nagh	1	1	10	Relictae Joannis Móre	11	12	10
Thomae Zay	1	1	10	Antonii Miskei et Stephani			
Michaelis Pribe	2	2	20	Deres	6	6	60
<i>24. Nagy-Szerénd.</i>				Relictae Ludovici Nádassy	3	3	30
Relictae Nicolai Buda	18	19	80	Volfgangi Móre	5	5	50
Joannis Buda	1	1	10	Relictae Nicolai Bertóty	4	4	40
Gregorii Szokoly	3	3	30	Stephani Nádassy	1	1	10
Emerici Kutassy	3	3	30	Laurentii Borbély	1	1	10
Thomae Ártándy	1	1	10	<i>30. Viznek.</i>			
Gregorii Sáros	2	2	20	Relictae Ladislai Földesy	14	15	40
Nicolai Földy	1	1	10	Relictae Gabrielis Zolándy			
Relictae Georgii Zay	7	7	70	pauper	—	—	—
Relictae Matthiae Gerzsény	3	3	30	<i>31. Féltelek.</i>			
Blasii Nagh	3	3	30	Francisci Méreg	10	10	—
<i>25. Kis-Szerénd.</i>				Volfgangi Móre	2	2	20
Gregorii Szokoly	6	6	60	<i>32. Talpas.</i>			
				Christophori Pongrácz	28	30	80

	portae	flr.	dnr.		portae	flr.	dnr.
Stephani Dersfy	4	4	40	Petri Jakabffy	—	—	—
Relictae Dionysii Porkoláb	2	2	20	Alberti Józsvika	—	—	—
Thomae Tholdy	1	1	10	Thomae Kéthalmi	—	—	—
<i>33. Chunakeszi.</i>				Relictae Pauli Nagy	—	—	—
Christophori Pongrácz	23	25	20	Alberti Koncsol	—	—	—
Stephani Dersfy	4	4	40	<i>43. Echioka.</i>			
<i>34. Váraskeszi.</i>				Stephani Sárossy	4	4	40
Christophori Pongrácz	9	9	90	Melchioris Társy	1	1	10
Relictae Dionysii Porkoláb	3	3	30	Petri Zekel	—	—	—
Stephani Dersfy	2	2	20	Thomae Bernárth	—	—	—
Thomae Tholdy	1	1	10	Valentini Tóth pauper	—	—	—
Stephani Lovassy	1	1	10	Michael Pipássy	—	—	—
Thomae Jakabffy	1	1	10	Petry Echioky	—	—	—
Valentini Bertóthy	1	1	10	Stephani Társy pauper	—	—	—
<i>35. Elveth.</i>				<i>44. Gaab.</i>			
Relictae Gábríelis Bethlen	1	1	10	Melchioris Társy	3	3	30
Relictae Ladislai Tholdy	—	—	—	Stephani Társy	5	5	50
Relictae Nicolai Kis Tholdy	—	—	—	Georgii Társy	1	1	10
Ladislai Balog	—	—	—	Nicolai Szabó	1	1	10
<i>36. Bethleneszy.</i>				Blasii Társy	2	2	20
Gaspari Kolbász	37	40	70	Ladislai Vaida	2	2	20
Relictae Gabriélis Bethlen	—	—	—	Ladislai Társy	1	1	10
<i>37. Seprös.</i>				Thomae Varsány	2	2	20
Relictae Gabriélis Bethlen	20	22	—	Matthiae Móre	1	1	10
Gaspari Kolbász	—	—	—	Stephani Panasz	2	2	20
<i>38. Apáti.</i>				Georgii Eröss	1	1	10
Relictae Gabriélis Bertóthy	6	6	60	Gaspari Várossy	1	1	10
Stephani Dersfy	4	4	40	Georgii Orsóthy pauper	—	—	—
Ladislai Bóka	3	3	30	<i>45. Thamanus.</i>			
Emerici Massay	1	1	10	Ladislai Pataky	—	—	—
<i>39. Borostelek.</i>				<i>46. Haraklian.</i>			
Episcopi Agriensis	16	17	60	Emerici Massay	16	17	60
Joannis Szinthe pauper	—	—	—	<i>47. Pechsi.</i>			
<i>40. Karalyios.</i>				Joannis Kátay	7	7	70
Relictae Ladislai Tholdy	7	7	70	Joannis Doby	7	7	70
Relictae Gabriélis Bethlen	1	1	10	Regiae Maestatis	1	1	10
<i>41. Kis-Beköny.</i>				Blasii Székely	1	1	10
Relictae Gabriélis Bethlen	15	16	50	Ladislai Báthory	1	1	10
<i>42. Gelvács.</i>				<i>48. Fazekas-Varsány.</i>			
Francisci Méregh	—	—	—	Relictae Ladislai Tholdy	14	15	40
Filiorum Francisci Pipássy	—	—	—	Ladislai Báthori	3	3	30
Valentini Keskeny	—	—	—	<i>49. Somboly.</i>			
Joannis Miklóssy	—	—	—	Episcopi Agriensis	5	5	50
Georgii Nagy	—	—	—	<i>50. Nagy- és Tót-Zaránd.</i>			
Ladislai Ispány	—	—	—	Joannis Horváth	22	24	20
Relictae Petri Matics	—	—	—	<i>51. Fajdos.</i>			
Joannis Eszéki	—	—	—	Relictae Marci Horváth	10	11	—
Nicolai Szabó	—	—	—				

	portae	flr.	dnr.		portae	flr.	dnr.
52. Nagy-Bard.				63. Nyék.			
Capituli Varadiensis	2	2	20	Emerici Massay	1	1	10
Relictae Domini Losonczy	17	18	60	Blasii Liszthy	—	—	—
53. Septely.				Blasii Szentmiklósy	—	—	—
Francisci Méreg	—	—	—	Georgii Szalay	—	—	—
Nicolai Bakóczy	1	1	10	Joannis Vizessy	—	—	—
Blasii Szentmiklósy	1	1	10	64. Nemes-Vásáry.			
Valentini Gorsas	—	—	—	Petri Panasz	1	1	10
Relictae Domini Losonczy	—	—	—	Blasii Liszthy	1	1	10
Joannis Tholdy	—	—	—	Volfgangi Varsányi	3	3	30
Thomae Kolmár	—	—	—	Stephani Varsányi	1	1	10
54. Pankota, oppidum.				Francisci Korody	1	1	10
Relictae Domini Losonczy	76	83	60	Thomae Varsány	2	2	20
55. Szőlös.				Thomae Pongrácz	1	1	10
Eiusdem	17	18	70	Andreae Boka	1	1	10
56. Chigerfalva.				Alberti Varsány	—	—	—
Eiusdem	7	7	70	Valentini Tholdy	1	1	10
57. Kis-Bard.				Lazari Bengy	1	1	10
Capituli Varadiensis (Orodi-				Lucae Jász	8	8	80
ensis?)	—	—	—	Blasii Nemes	1	1	10
58. Borosmegyes.				Relictae Michaelis Vass	1	1	10
Francisci Méreg	10	11	—	65. Nadab.			
Emerici Massay	9	9	90	Gabrielis Dóczy	11	12	10
Stephani Ábrahámffy	3	3	30	Balthasaris Horváth	6	6	60
Joannis Horváth	5	5	50	Francisci Báthory	2	2	20
Gaspari Kolbász	9	9	90	c) Pertinentiae arcis Világos.			
Relictae Georgii Veer	1	1	10	66. Halmágy.			
Relictae Andreae Veer	1	1	10	Andreae Báthory et	—	—	—
Relictae Matthiae Zersinkó	2	2	20	Nobilium Móre cum perti-	—	—	—
Ladislai Kerecsény	6	6	60	nentiis	—	—	—
Capituli Varadiensis (Orodi-				67. Feltót, oppidum.			
ensis?)	25	25	42	Episcopi Váradensis	57	62	35
Blasii Nagy pauper	—	—	—	68. Taars.			
59. Karancs.				Francisci Szabó	2	2	20
Relictae Marci Horváth	10	11	—	Ladislai Vaida	1	1	10
Volfgangi Parolyi pauper	—	—	—	Melchioris Tarssy	2	2	20
60. Erdőhegy.				Stephani Tarssy	1	1	10
Alberty Szalay	1	1	10	Francisci Erdőhegyi pauper	—	—	—
Relictae Matthiae Erdőhegy	2	2	20	Joannis Tarssy	1	1	10
Balthasaris Erdőhegy	—	—	—	Stephani Varsányi	—	—	—
Georgii Erdőhegy	—	—	—	Thomae Varsányi	—	—	—
Martini Vida	—	—	—	Mathiae Móre pauper	—	—	—
61. Nagy-Somos.				Francisci Kóródy	—	—	—
Relictae Marci Horváth	2	2	20	69. Siria.			
62. Alsó- és Felső-Siklós.				Andreae Báthory cum arce	—	—	—
Emerici Massay	1	1	10	Világos	—	—	—
				d) Pertinentiae arcis Dézna.			
				70. Nagy- és Kis-Dézna.			
				Relictae Domini Losonczi	2	2	20

	portae	flr.	dnr.		portae	flr.	dnr.
71. Sebes.				8. Eotven-Ablakos.			
Eiusdem	7	7	70	Sebastiani Ujlaky			
72. Ágya.				Ludovici Papfy			
Domini Episcopi Varadiensis	—	—	—	Gaspari Mágochy			
73. Zinthe.				Nicolai Glessan			
Eiusdem	—	—	—	Relictae Georgii Zay			
74. Sikula.				9. Papok Szeghy.			
Relictae Domini Losonczy	7	7	70	Capituli Orodienensis	4		
75. Bekénes.				10. Gyarak.			
Relictae Domini Losonczy	—	—	—	Gaspari Mágochy		1	
				Relictae Georgii Zay			
b) Comitatus Orod.				Joannis Edenfy			
1. Zombathel.				11. Salafe.			
Domini Ladislai Selemény				Georgii Bebek	27		
Capituli Orodienensis				12. Mènesi.			
Relictae Nicolai Dóczy				Gaspari Mágochy			
2. Panád.				Joannis Pethő			
Domini Blasii Nagy				13. Mikelaka.			
Relictae Georgii Zay				Capituli Orodienensis	20		
Gaspari Mágochy				14. Cserfalva.			
Joannis Pászthory				Joannis Pászthory			
Stephani Ábrahámfy pauper	—	—	—	Gaspari Mágochy			
3. Kovasi.				Relictae Georgii Zay			
Joannis Bertóthy				15. Kewő.			
Relictae Georgii Zay				Relictae Georgii Zay			
Gaspari Mágochy				Gaspari Mágochy			
Joannis Liszthy				Joannis Pászthory			
Stephani Ábrahámfy				16. Bandarlak.			
Blasii Nagy				Gaspari Mágochy			
4. Deszk.				Joannis Liszthy			
Gabrielis Dóczy				Joannis Pethő			
Ladislai Kerecsény	I			Petri Pethő			
5. Háromföld.				17. Élésfalva.			
Pauli Pethő				Blasii Szentmiklóssy			
Relictae Georgii Zay				Joannis Finta			
Gaspari Mágochy				Ambrosii Báldy			
Joannis Pethő				Francisci Méregh			
6. Ároki.				Blasii Barátszegh			
Gaspari Mágochy				Maros balpartján:			
Joannis Liszthy				18. Keresztur.			
Relictae Georgii Zay				Gaspari Mágochy			
Petri Pethő				Relictae Georgii Zay			
Gaspari Pethő				Joannis Patócsy			
7. Arad.				Nobilium Nadány pauperum			
Episcopi Varadiensis	I	I	10				
Capituli Orodienensis	24						

	portae	flr.	dnr.		portae	flr.	dnr.
<i>19. Marian.</i>				d) Comitatus			
Demetrii Ocharovich	16			Bihoriensis.			
<i>20. Lippa.</i>				<i>1. Bél.</i>			
Regiae Maiestatis	22			Francisci Botha			
<i>21. Marthony.</i>				Alexandri Vaida			
Eremitarum de Kalodva	1			Sigismundi Nagy			
<i>22. Baka.</i>				Ignatii Turó			
Melchioris Baky				<i>2. Békényér.</i>			
Francisci Méregh			
<i>23. Kisfalud.</i>				<i>3. Dalom.</i>			
Emerici Balogh	7					
<i>24. Sardoklaka.</i>				<i>4. Fród-Gyarak.</i>			
Gabrielis Dóczy	6			Michaelis Bidi	3 1/2	6	
<i>25. Hidegkut.</i>				Martini Ispán	3 1/2	6	
Relictae Georgii Zay				Michaelis Literati	3	5	
Gaspari Mágochy				Stephani Kereki	3	5	
Joannis Pethő				Nicolai Tholdy	1	2	
Petri Pethő				Georgii Nagy	3	5	
<i>26. Mihállaka.</i>				Michaelis Tholdy	1	2	
Gaspari Mágochy				Nicolai Béda	1	2	
Joannis Liszthy				Pauli Huszár	2	3	
<i>27. Erinth deserta.</i>				Gregorii Hegyi	1	2	
Capituli Orodienensis	—			Pauli Csegöldy	1	2	
<i>28. Novak.</i>				Nicolai Csáky	5	6 75	
Eiusdem				<i>5. Szalonta.</i>			
<i>29. Asszonylaka.</i>				Michaelis Tholdy	7 1/2	12	
Joannis Kassay				Nicolai Tholdy	6	10	
<i>30. Ság.</i>				<i>6. Belényes.</i>			
Eiusdem				Episcopi Varadiensis	70	77	—
<i>31. Aranyos-Szöllös.</i>				<i>7. Remete.</i>			
Gabrielis Dóczy				Eiusdem	13	22	—
c) Comitatus				<i>8. Sarkad.</i>			
Temesiensis.				Francisci Sarkady	35	53	—
<i>Temesvár.</i>				Francisci Bagdy	4	6	—
Regiae maiestatis				Stephani Oláh	5	6 75	
				Francisci Cseffy	4	6	—
				Benedicti Vémery	1	2	—
				Michaelis Vass	3	5	—

e) Documenta ex parte Comitatus huiusce Chanadiensis ad metalem controversiam cum Comitatu Orodienensi vigentem respectu oppidi Pécska et Szemlak, item praediorum Szionda, Bassarágha, Szent-Pál, et Perek Comitatus Orodienensis per articulare Commissionem incorporatorum, nec non intuitu trium praediorum Bodzás, videlicet Medgyes et Dombiratos ab antiquo tentorum et possessorum modo autem per Comitatum Orodiensem in controversiam sumptorum sequuntur hoc ordine.

Antiquus Comitatus Chanadiensis 1561. seu Regestrum secundi subsidii Caesareo-Regii sub Nro 1-o productum sequitur hoc modo :

e) Comitatus Chanád.

	Portae	flr.	dnr.		Portae	flr.	dnr.
<i>1. Szecse.</i>				<i>16. Abon.</i>			
Capituli Chanadiensis, — nunc				Michael Rhedey	7	7	70
Lucas Jász possidet	42	46	—	<i>17. Nagy-Szőlős.</i>			
<i>2. Tárnok. (restat.)</i>				Nicolai Sörény	7	7	70
Michaelis Telegdy				Wolfgangi Sörény	9	7	—
Nicolai Telegdy				<i>18. Szemlak.</i>			
Stephani Telegdy				Episcopi Chanadiensis	3	3	30
<i>3. Dombegyház.</i>				Demetrii Ocsárovics			
Christophori Castellánffy	22	24	20	Relictae Nicolai Dóczy	1	1	10
<i>4. Kunágota.</i>				Ladislai Szelemény	1	1	10
Stephani Ispány				<i>19. Pabar.</i>			
<i>5. Vásárhely.</i>				Episcopi Chanadiensis			
Francisci Sulyok	27	29	70	<i>20. Sajtény.</i>			
Francisci Zay, Joannis Liszthy, ac Matthiae Viczmándy	21	21	55	Ejusdem	11	12	—
Petri Revid	50	55	—	<i>21. Daalegyház.</i>			
Ladislai Ocskay	41	45	10	Demetrii Ocsárovics	10	11	—
Relictae Domini Losonczy	22	24	—	<i>22. Feoldeák.</i>			
<i>6. Kupa.</i>				Matthiae Toldy	1	1	10
Christophori Castellánffy	7	7	70	Francisci Halász	1	1	10
<i>7. Nagy-Iratos.</i>				Dionysii Sárkány	1	1	10
Simonis Forgács	35	38	41	<i>23. Gorzsa.</i>			
<i>8. Teő-Perek.</i>				Caspari Mágocsy	3	3	20
Blasii Szél	1	1	10	Caspari Kovács	2	2	20
Francisci Edenfy	1	—	—	Georgii Bak	1	1	10
Pauli Serény pauper				Christophori Kálmán	1	1	10
<i>9. Bassarága.</i>				Joannis Vásári	1	1	10
Christophori Castellánffy	4	4	40	<i>24. Bathida.</i>			
<i>10. Kutyna.</i>				Valentini Balassa			
Pauli Serény	4	4	40	Caspari Kovács			
<i>11. Kynged.</i>				Christophori Kálmán			
Ladislai Szelemény	2	2	20	Joannis Takács et aliorum No- bilium simul	16	17	30
Relictae Nicolai Dóczy	4	4	40	<i>25. Mező-Kopáncs.</i>			
<i>12. Ziond.</i>				Demetrii Ocsárovics	17	18	60
Episcopi Chanadiensis				<i>26. Rét-Kopáncs.</i>			
<i>13. Maimath.</i>				Petri Kendy	10	11	—
Ejusdem	12	13	20	Valentini Balassa	5	5	50
<i>14. Nagy-Serjény.</i>				Relictae Emerici Bókay	1	1	10
Pauli Sörény	2	2	20	Laurentii et Sebastiani Érczy	2	2	20
Nicolai Sörény	1	1	10	<i>27. Csókás.</i>			
<i>15. Laatoryan.</i>				Demetrii Ocsárovics	14	15	40
Francisci Edenfy	2	2	20	<i>28. Újváros.</i>			
Balthasaris Farkas pauper	—	—	—	Caspari Mágocsy	15	16	40

	Portae	flr.	dnr.		Portae	flr.	dnr.
29. Mágoos.				Ladislai Makó	68	184	—
Caspari Mágoosy	18	19	80	Michaelis Telegdy	—	—	—
Capituli Chanadiensis	22	24	20	40. Férgeđ.			
30. Pörös-Kútas.				Ladislai Makó	10	11	—
Caspari Mágochy	56	61	60	41. Lele.			
31. Varjas Földvár.				Stephani Telegdy	6	6	60
Balthazaris Varjassy	26	22	—	Georgii Czibak	6	6	60
32. Székegyház.				Caspari Vezseny	5	5	50
Joannis Farkas	8	8	80	42. Szent-Király.			
Blasii Székely	5	5	50	Relictae Emerici Bókay			
Relictae Bogdina	2	2	20	43. Tóth-Kutas.			
Joannis Fügedy aufugit	—	—	—	Relictae Nicolai Dóczy	11	12	10
Joannes Kállay pauper	—	—	—	44. Csomorkány.			
33. Komlós.				Relictae Nicolai Dóczy	33	36	30
Relictae Ladislai Glézsán	3	3	30	Ladislai Szelemény	31	34	—
Lucae Jász	4	4	35	45. Nagylak.			
Georgii Köblös	2	2	20	Relictae Nicolai Dóczy	13	14	—
Clementis Erős	3	3	80	Demetrii Ocsárovics	5	5	50
Petri Ranoczy pauper	—	—	—	Ladislai Szelemény	—	—	—
Demetrii Kovács deserta	—	—	—	46. Szent-Lőrincz.			
34. Kovácsháza.				Stephani Tarnóczy	—	—	—
Leonardi Bessenyei	4	4	40	Sebastiani Pankotay	—	—	—
Relictae Balthazaris Langet	13	14	30	Demetrii Stabila	—	—	—
Petri Péchy simul Joanne Vi-	—	—	—	Georgii Takács, simul	24	26	40
zessy pauper	—	—	—	Ladislai Kerecsény ac Matthaei	—	—	—
35. Csató-Kamarás.				Telegdy	27	29	60
Martini Székely	17	18	50	47. Kaszaperek.			
36. Tompa.				Ladislai Kerecsény	40	44	—
Pauli Serény	4	4	40	48. Pítvaros.			
Francisci Edenffy	2	2	20	Joannis Korláth	18	19	20
Joannis Jaxit, deserta	—	—	—	Balthazaris Fekete	5	5	50
37. Kis-Iratos.				Pauli Serény	1	1	—
Francisci Sulyok	7	7	70	49. Monyáros-Fecskés.			
Petri Kendy	10	11	—	Pauli Serény	39	42	90
Ladislai Csáky	5	5	50	Blasii Székely	8	8	80
Relictae Domini Losonczy	5	2	20	Georgii Bebek	7	7	70
Francisci Zay	2	2	20	Caspari Harang	—	—	—
Relictae Petri Kancsar	1	1	10	50. Batonya.			
38. Tempes.				Francisci Edenffy	16	16	80
Stephani Telegdy	9	9	90	Pauli Serény	7	7	70
Georgii Szokoly	5	5	50	Martini Balog deák	5	5	50
Ladislai Makó	9	9	80	Wolfgangi Toldy pauper	—	—	—
Georgii Czibak	5	5	50	51. Fecsk.			
Caspari Vezseny	2	2	20	Episcopi Chanadiensis	—	—	—
Michael Telegdy	—	—	—	52. Szent Miklós.			
39. Makó oppidum.				Ejusedem	—	—	—
Stephani Telegdy	57	11	—				
Joannis Balatinczy	7	7	—				

	Portae	flr.	dnr.		Portae	flr.	dnr.
53. Bak-Tornya.				Capituli Chanadiensis			
Francisci Edenffy				71. Mély Pitvaros.			
Pauli Serény deserta				Relictae Nicolai Dóczy			
54. Csanád oppidum.				Pauli Serény			
Capituli Csanadiensis	44	47	47	72. Rét kert deserta.			
55. Kis Szőlös.				Relictae Nicolai Dóczy			
Nicolai Serény	2	2	20	73. Tadd deserta.			
Francisci Edenffy	2	2	20	Petri Vámos			
56. Kis Fecskés.				Petri Árok			
Ludovici Jász	3	3	20	74. Szent-Lőrincz.			
57. Eborzds.				Michaelis Bodor			
Simonis Forgács deserta				Alberti Panczer			
58. Sámson.				Joannis Petry			
Relictae Nicolai Dóczy				Joannis Csákó			
59. Medgyes-Igaas.				75. Demengh.			
Stephani Telegdy	6	6	60	Episcopi Chanadiensis			
Georgii Czibak	3	3	30	76. Töviskez.			
Caspari Vessený	2	2	20	Relictae Nicolai Dóczy			
60. Vörös Marth.				Episcopi Chanadiensis			
Francisci Edenffy				77. Tóthpalota.			
61. Salánk.				Relictae Nicolai Dóczy			
Pauli Serény	3	3	30	Demetrii Ocsárovics			
Relictae Stephani Korláth . . .	2	2	—	78. Zombor.			
62. Csyka.				Stephani Telegdy			
Episcopi Chanadiensis	2	2	20	Joannis Balassy			
63. Bökénfalva.				79. Kanizsa-Monostor.			
Leonhardi Bessenyei				Stephani Telegdy			
64. Csiegh.				Ladislai Mako simul	10	10	50
Episcopi Chanadiensis				80. Hódegyház.			
Capituli Chanadiensis				Stephani Telegdy	11		
65. Apátfalva.				Joannis Balassy	2		
Episcopi Chanadiensis				81. Szent Tamás.			
Capituli Chanadiensis				Michaelis Vajda	8		
66. Kis Seryen.				Thomae Viczmandy	2		
Pauli Serény	45	45	40	82. Nagy Szent Péter.			
67. Mezőhegyes.				Petri Maczedoniay	10	11	
Relictae Nicolai Dóczy	3	3	30	83. Varjas.			
Ladislai Szelevény	4	4	40	Ejusdem	13	14	30
68. Torony.				84. Perjemes, deserta.			
Demetrii Ocsárovics	7	7	70	Ejusdem			
69. Dedemszegh.				85. Kis Gyála.			
Ladislai Mako	17			Francisci Zay	15	16	45
70. Belesz.				Joannis Litras, Matthiae Vicz-			
Episcopi Chanadiensis				mandy simul			
				86. Szárafalva.			
				Petri Macedoniay			

	Portae	flr.	dnr.		Portae	flr.	dnr.
Caspari Macedoniay	39	42	70	Demetrii Mikelaky			
Joannis Lászy ac nobilium				101. Csóka.			
Petri				Ladislai Kerecsény	7	—	—
87. Nagy-Gyála.				102. Király Monostor.			
Stephani et Joannis Gilány . .	13	14	30	Regiae Majestatis	60	57	—
88. Térvár.				103. Szanáth.			
Stephani Gyulay				Ladislai Kerecsény ac Stephani			
Francisci Zay				Telegdy	9	—	—
Eliae Végh				104. Rév Kanizsa.			
89. Harmata.				Ladislai Csajáky	23	25	—
Stephani Székelyszegy	2	2	21	105. Morotha.			
90. Homokreu.				Ladislai Kerecsény et Stephani			
Stephani Telegdy	10	11	—	Telegdy			
Joannis Palatinczy				106. Vizes Gyán.			
91. Thuregyház.				Nicolai Bácsmegyei ac Stephani			
Balthazaris Fekete ac Demetrii				Despot			
Mikelaky	24	24	50	107. Loránd.			
92. Szent-Iván.				Eorundem			
Stephani Gyulay				108. Kutas Teremi.			
Pauli Balassy				Stephani Kutassy	26		
Francisci Zay				109. Bassahid.			
Georgii Lipo				Stephani Kutassy	21		
93. Nagy Falva.				110. Egres.			
Capituli Váradiensis	23			Episcopi Chanadiensis	7	770	
Demetrii Ocsarovics	5	5	50	111. Bocsiar.			
94. Kerekegyház.				Demetrii Ocsároovics	12	530	
Relictae Nicolai Dóczy	7	—	—	112. Bikács.			
Demetrii Ocsároovics	8	8	60	Ladislai Kerecsény ac Demetrii			
95. Serfesd.				Ocsároovics	15	8	
Relictae Nicolai Dóczy	3	3	30	113. Fellak.			
96. Totty.				Ladislai Szelemény	5	550	
Stephani Székelyszegi	5	5	50	114. Szent Miklós.			
Relictae Stephani Korláth . .	2	2	20	Stephani Telegdy			
97. Rákos.				Ladislai Mako	9	970	
Ladislai Szelemén	6	6	60	115. Rahoncza.			
98. Kis falu (Rét falu).				Pauli Serény			
Regiae Majestati circa arcem				116. Acsád.			
Temeswar	9	—	—	Ladislai ac Dionysii Csáky . .	7	770	
99. Fejéregyház.				117. Sadán.			
Ladislai Galy	2			Capituli Csanádiensis			
Ladislai Kerecsény	6			118. Ders.			
Stephani Telegdy	7	—	90	Domini Episcopi Csanadiensis			
Ladislai Mako	4	—	—				
100. Munar.							
Balthazaris Fekete							

Extractus Libri Regii in Archivo Excelsae Cancellariae Regiae Aulico Hungaricae existens
quo ad Comitatum Csanadiensem sequitur hunc in
modum:

In Csanadiensi

Nro 1 ^o Nihil.	Folio.
Nro 2 ^o Nihil.	
Nro 3 ^o In Csanad Possessiones Nagy-Sceoreg, Kis-Sceoreg ac Deggh	186.
Possessiones Hód Egyház, Sároshely, Monora, Csanád ad Episcopatum Csanadiensem spectantia	198.
Possessio Chyomorkany	267 et 558.
Possessiones Monyáros Fecskés, Koerkyna, Salánk, Pithvaros, Kis-Fecskés, sive Komlós-Fecskés, Komlós, Rahoncza, Kis Zeleüs és Nagy Zeleüs	309.
Possessio Monyáros Fecskés	376.
Possessiones Teoperek, Thompa	379.
Possessio Zevreg Belez, Kis Zevreg Deszk	436.
Possessio Dombegyház	467.
Possessio Thervar, Fecskés	494.
Possessio T o r o n y, Dombegyház, Vyzes, Bak Tornya, Tóperek, Székegyház, Háromfülű, et Szent Pál	552.
Possessio Kupa, Bassarágh, Elemér, Keothegyán, Remethe, Saap, Kuthashely, in Csanad et Bihar Comitatibus	570.
Possessio Torte Zadon aut Ladon, Zadon Zál et Kys-Mező	575.
Possessio Makó, Tharnuk, Palotha, Zombor, Monostor, Passahyd, Szent Miklós, Homokreu, Feyéregyház, Verese gyház, Szenthes in Csanad, Vyzes Gyán in Temesiensi Comitatibus	578.
Possessio Toperek, Thompa, Székegyház, Kurtha, Feyéregyház, Boronya et Baktornya	595.
Possessio Oroszlányos	598.
Possessio Kupa et Dombegyháza	606.
bis et	662.
Possessio Felső Kamarás, Oroszlányos, Makó	671.
Possessio Belthos	674.
Possessio Billed, Chyatat, Keszy	682.
Possessio Deszk et utraque Zeoregh	698.
Praedia Zenth Miklós et Thoti	733.
Possessio Szent Iván	739.
Possessio Kovácsháza	752.
Possessio Sővénháza, Mindszent et praedium Abon	181.
Oppidum Makó	331.
Oppidum Mező-Vásárhely ac praedia Pörös-Kútas, ac Monyáros Fecskés	149.
Nro 9 ^o Possessio Keresztur, Szent Iván, Kunbaja, et Tabánkut, Térvár	266.
Nro 11 ^o Possessio Chomahalma ultra fluvium Maros Kécskés, Ladon, Daal, Palota, Zombor, Komlos, Kutyna	205.
Possessio Szentés, Hodics, Szaján, Homokreu, Kis-Telek, Szent Péter, Jegres, Szarafalu seu Sarafalu, Harmada, Priamos, Praedium Torvold, Kövesd	357.
Nro 15 ^o Praedium Csokás	272.
Praedium Szent Miklós	270.
Nro 15 ^o Praedium Dorosma et Szent Mihály Pusztá-Telek	855.
Nro 17 ^o Possessiones Rascianicae desolatae Fecskés et Mágocs	345.
Nro 18 ^o Possessiones Rascianicae seu Villa Deszk et Megyer	219.

	Folio.
Nro 34 ^o Oppidum Makó	191.
Praedium Kovácsháza	496.
Nro 36 ^o Pagus Földeák	267.
Nro 38 ^o Vizes et Kevermes Praedia	35.
Nro 39 ^o Makó Oppidum	224.
Nro 40 ^o Praedium Iratos, Tompa et Bassarága.	
Proiectati sub Nro 3 ^o Instrumenti series sequitur hoc modo etc.	
etc. etc.	

URBARIUM

sive processus dicalis Anni 1549. revisum et correctum.

Comitatus Chanad.

1 Bathyda	Soppron	Mezew-Zewlews
Gorza	Pechk	Komlos
Dombegyház	Tarnok	55 Tompa
Zeche	30 Twperék	Cyokás
5 Kuppa	Bassaragh	Salang
Nagh Iratos	Zyhond	Torony
Kinged	Pabar	Tóth Kwthas
Zemlék	Maimath	60 Palotha
Dalegyház	35 Kwnagota	Királyhegies
10 Mezew Koppanch	Zekeghház	Rákos
Ret Koppanch	Kaszaperek	Sámson
Fewldwar	Kwtina	Igas
Kowachhaza	Nagh Zewlews	65 Cek
Ciato Kamarás	40 Nagh Serien	Weresmarth
15 Tempews	Latorian	Bewkenfalva
Mako	Mel Pitthvaros	Mezewhegies
Ferged	Abon	Belez
Vásárhely	Kys Serien	70 Rétkert
Zent Király	45 Sayty	Tad
20 Ciomorkán	Zenth Miklós	Demeng
Nad-Lak	Kis Zewlews	Thewyskez
Zenth Lewrinch	Fwldeak	Kys Iratos
Pitthwaros	Vywaros	75 Kys Fecskés
Chanad	50 Magoch	Bozzás
25 Batonia	Perews Kwthas	Meggyes
Bak Thornia	Moniaros Fechkés	78 Periemes

Praesentem Locorum olim in Inclytu Comitatu Chanadiensi existentium extractum ex Originali Dicarum sive Portarum ejusdem Comitatus Conscriptione genuine desumptum atque in eadem praeapposito ordine recensitis Locorum nominibus adaequate conformem esse in fidem subscriptus testor et recognosco. — Budae. 30-a Mensis Augusti Anno 1791. (L. S.) Martinus Lendvay mp. V. Archivarius Reg. Cameralis.

Csanád megye levéltárából, T. Gyöngyössy János levéltárnok ur szíves és nagy készséggel teljesített közlése folytán.

2. Okmány. 1563.

Szikszaí Fábricius Demeter akademikus
dicskölteménye. 1563. Aug. 6.

— — Ezt, Gyula is, melyet a kettős körös árja övedz be
Látta, tanúja levén szép diadalmainak.
Mert tudományom s jó erkölcsömnek Mecenásit
Legfőbb mérvben a vár birja erődei közt.
Már ö t s z ö r fordúlt meg az év, a mikor Gyula engem
Tápláló kebelén ápolá és nevele.
S gyermekek elméjét s szívét képezve, nyerém meg
A t u d ó s t a n o d a tiszteletét s jogait.
Jól van! mert hogy külföldet módom vala látni,
Annak most teljesh mérveit érzi erőm.
Mert elkülde a dús Gyula engem az A l b i s i *) révhez,
S bőkezű és nyájas volt tanulásom iránt.
Míg könnyű szekeren k é t s z e r fordúla az év meg,
És a harmadik év két hava is tovaszállt!
És teneked, K e r e c s é n y L á s z l ó! most tiszteletedre, —
A kit a fegyver övedz: zengnek a lant-idegek!
Mint föld súlya: aként bétölti királyi erődjét —
Nagyságos czimed, — ő s Gyula várnak, imé!
Már nagy tisztesség készül néked, fejedelmi
Férfit! s bétölti Északot s Ármeniat.
Ifjaidat te magad kormányzod a tiszta tanokban,
A te segélyed után nyerhetik a tudományt.
Észszel munkálsz és fegyverrel vívsz a hazáért,
És a török véres fővel iramlík odább!
Zeng neked is szép hírű n e m e s s é g! mert tudományom
Legfőbb oszlopa vagy! — háladal, üdv, s köszönet!
A kit erényekkel díszít a jeles Gyula, a n é p
Nagy tömegével mind, Krisztus! ezek tied.
Tégedet illet előbb dicséret, M a s s a y I m r e!
Kinn a dicsőség nagy fénye körülsugarol.
Mert rég méltó vagy te a z o n v e r s e k r e, miket bár
Én nem elég csinnal néked irék e z e l ő t t.
S most méltatlannak ne tekintsd e feléd röpülő dalt,
Tisztultabb irány jelzi ez elmeművet.
A te csinos palotáid, V á r a d o t is szeszitik,
Melyet is árával kétféle metsz a körös.
Ámde tudós módon leirom neked a mi Gyulánkat,
Mínthogy sok helynél ismeretesb ez a föld.
Ugy vélem, hogy ez a magyar A l f ö l d legközepén áll,
S mint a híres Buda, néz sik mezeidre alá.
Mert hisz aranyszínű fővenyet ver a két körös árja
Ott, s a város két oldalait köríti.
Sőt e városnak jól épült vára hatalmasb,
Mít csak megfeszített szorgalom építe fel.
Ezt a vitéz Gyula építé vala, hajdan e sikon,
Egyike a szittyák hősi vezéreinek.
Itt Ceres és Bachus is, dús, bő adományait osztja,
Semmi hiányt nem lát étel, italban a test.
Mert mit a báródság s vad Mokra hegyalja teremhet,
Teljes bővében mind Gyula kapja meg azt.

*) Németsországi folyóvíz, ma Elbe.

A sik föld is az ő termését gazdagon adja
 Jó művelés által bőven ereszt a kepe.
 Ám van elég járhatlan hely, hol biztos az ember,
 S két ellenszomszéd közt, veszedelmes az út.
 Mert észak fele mind magyar atyjafiára tekinthet,
 Kiknek hűsége nyújt nekik új örömet.
 Délen agyarkodik a bősziált tar, vallva kudarcot,
 Kóbor terveinek, kézre nem áll ez a hely.
 Mert e helyen nem olyan szellő leng! itt a vitézség
 Lángol a keblekben s honszerelem tüze ég.
 Van természettől s mesterséggel sok erőssé
 Tett hely, mely bizton védi a harczfiakat.
 Mert a széles síkokon át, vont kőfalak, árkok,
 S örvényző vizek, a város erődei, mind.

E dicsköltemény, melyből e néhány célunkra tartozó sort, magyarfordításban itt közlöm, meg van eredetiben a debreczeni református főiskolai könyvtárban, a Sinai-féle miscellák közt, honnan közlöttem Ha a n „Békés megye hajdانا“ II-ik kötetében, az okmánytárban.

3. Okmány. 1548.

Izabella királyné adománylevele, melynek erejénél fogva Alsó- és Felső-Csállya, Peél, Bartaháza és Kovaszi, Panád, Cserfalva, Gyarak, Kevi, Keresztur és Deszk Orod megyében, Thergovistia Temes megyében, Zsidóvár, Nadrág és Zidimicz Szörény megyében fekvő, egykor Haraszty Ferenczet és Korsai Csorba Ferenczet illető birtokok, Petrovics Péternek adományoztattak, ki is az orodi káptalan által ezekbe beigtattatott Orod, Szörény és Temes megyék képviselőinek jelenlétében, 1548-ban.

Capitulum Ecclesiae Orodensis omnibus Christi fidelibus praesentium pariter et futuris praesentiam notitiam habituris salutem meo qui est omnium vera salus. Cum mundi labilis conditio sit, caduca est gestae rei memoria; propter vitam brevem hominum caligine oblivionis obfuscata, nequeat in eum perdurare, provida mentis humanae sollicitudo adinvenit, ut ea, quae in tempore gerunt, ne simul cum eodem elabantur, sed harum patrocinio fulciantur, atque solidentur, proinde ad universorum notitiam, harum serie volumus pervenire, per nos litteras Serenissimae Dominae Dominae Izabellae Dei Gratia Regiae Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Dominae nobis Clementissimae Introduكتورum pariter Statutorum pro parte Spectabilis ac Magnifici Domini Petri Pethrovich Comitis Themesiensis ac partium Regni nostri Hungariae inferiorum Capitanei Generalis etc. confectas et emanatas, nobisque praeceptorio sonantes et directas, summa cum reverentia recipimus hunc tenorem continentem:

„Isabella Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. fidelibus nostris Capitulo Ecclesiae Orodensi salutem et gratiam! Quod nos debitum ut de-

cet habentes respectum, ad praeclaram fidem, ac gratissima cumulatque merita fidelis nostri Spectabilis ac Magnifici Domini Petri Pethrovich Comit. Temesiensis, ac partium regni nostri Hungariae inferioris capitanei generalis etc. quae ipse sacrae primum huius regni nostri Hungariae Coronae ac Serenissimo quondam Principi Domino Regi Hungariae Domino et marito nostro longe Charissimo, felicis memoriae et post obitum eius Maiestatis, nobis ac Illustrissimo filio nostro, in tanta temporum varietate, constanter et animose exhibuit et impendit et de ceterorumque exhibere et impendere conatur, totales portiones Castri Chyály a nuncupati, duas, et item totales portiones possessionarias, in possessionibus utraque Chyály a, Peél, et Barthaháza, ac Kovaszi, — Panád, — Cherffalva, Gyarak, — Kevi, Kereszthur ac Deszk, nempe universas pertinentias dictarum portionum castri Chyalya in orodiensi, denique totales portiones in pertinentiis possessionis in Thergovisthia in Temesiensi, ac portiones castri Zsidóvár binas et totales portiones in possessionibus Nadrág ac Zidimicz in Zereniensi comitatibus existentibus sitas, quae quidem portiones Egregiorum Francisci Haraszty ac Francisci Csorba de Korsa praefuissent, sed ex eo, quod item Franciscus Haraszthy, immemor fidei et Fidelitatis suae, qua defuncto ipsi Maiestati Regiae fuerat strictus, falsarum monetarum cussione, attentare eamque exercere non est veritus, alter vero Egregius Franciscus Csorba, absque heredis masculi sexus solatio decessisse perhibetur, ad sacram dicti regni nostri nimirum Hungariae coronam collationemque nostram ac eiusdem filii nostri Charissimi, universa eorundem bona et iura possessionaria spectata, rite et legitime revolutae sunt, et redacta, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuscumque ac pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis, ad easdem pertinentes possessionarias castrorumque deinde et ab antiquo spectantes ac pertinere debentes et promissis, sunt refertur stantibus et se habentibus memorato Petro Pethrovich Comiti, suisque haeredibus et posteritatibus universis per easdem notam et defectionem sexus masculini per quas eadem Majestas defuncta eidem vigore litterarum suarum dedisse et donasse dignoscitur, dedimus, donaverimus ac in perpetuum contulerimus, velimusque eundem in dominium eorundem bonorum ac iurum possessionarum, per nostrum et verum homines legitime introduci facere, fidelitati igitur vestrae harum serie firmiter mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum quo presente comitatus Temesiensis, vel Joannes Ravaszdy de Félegyház, aut Joannes sive Stephanus Zekelszeghy de Thóti, seu Michael et Georgius Vajda de Themes, Gregorius Bethlen de Bethlenes, ac Ladislaus Békés de Kornith, Stephanus Vass de Káka et Joannes Besan de Chaba, Nicolaus Kerty de eadem, Michael Gregorius, item Gregorius Vajda de Karan-Sebes, Nobilis Joannes Ettenim, Stephanus Ettenim, Michael Mona de Bartaház, Josephus Nagy, Franciscus Gwlya de Krywim, licet Stephanus Mona de Chykova, aut Petrus Macskássy de Chynkova, sive Franciscus Ungar de Kerchova, aliis absentibus, homo noster ad faciem praescriptarum portionum in possessionibus Castri Chyály a, item possessorum portionum in possessionibus utraque Chyály a, in Orodien. et portionum in pertinentiis possessionis Thergovistia in Temesiensi ac portionum Castri Zsidóvár, binarum et totaliu portionum in possessionibus Nadrág ac Zidimicz in Zereniensi comitatibus existentibus sitarum, ad facies videlicet universorum bonorum ac iurum possessionarium dictorum utriusque Francisci praetactorum, vicinio et commetaneis earundem universis, in ibi legitime convocatis, et praesentibus accedentibus introducat praefatum Petrum Pethrovich, in territorium earundem statuatque easdem suisque haeredibus et posteritatibus universis, praemisso jure ipsi incumbendis in perpetuo possidentibus, si non fuerit contradictum; contradictores vero si qui fuerint, evocet eosdem et annotatam Petrum Pethrovich Comitem ad tricesimum sedem diem in praesentiam nostram, rationem contradictionis eorundem reddituri et post hac huiusmodi introductionis et statutionis seriem, cum contradictorum et evocatorum, si qui fuerint, vicinorumque et commetaneorum, qui praemissae statu-

tioni intererunt, nominibus terminoque assignato, ut fuerint expedientibus nobis fideliter et conscientiose describatis. Datum in Oppido nostro Thorda Sabbatho proximo ante festum die beati Barnabae Apostoli, anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo octavo.

Unde nos mandatis praefati Regiae Maiestati, semper et in omnibus obedire volentes ut tenemur, una cum Nobilibus Joanne Zekelszeghy de Thoti, Stephano Vass de Káka, et Francisco Gwlya de Keyvim hominibus eiusdem Regiae Maiestatis in dictis litteris inter alios nominatim conscriptos specificatis numerum hominum videlicet magnorum Emericum de Naghdech socium ad praemissa summo fideli exequentem, nostro pro testimonio fide dignum, et qui tandem ad nos reversi nobis retulerunt eomodo, quomodo idem Joannes Zekelszeghy feria quarta proxime ante festum beati Joannis Baptistae noviter transactum, primum ad facies praescriptarum portionum duarum Castri Chyálya, item possessionarum portionum in possessionibus utraque Chyálya pertinentiaeque earundem in Orodienti. Tandem memoratus Stephanus Vass de Káka convocato in die festo beati Joannis Baptistae proxime praeterito, ad totales portiones in pertinentiis possessionis Thergovistia in Temesiensi. Demum per allegatum Franciscum Gwlya feria tertia in festo beati Ladislai Regis et confessoris ad portiones Castri Zsidóvár binas et totalium portionum in possessionibus Nadrág et Zidimicz in Zereniensi comitatibus existentibus sitorum, ad facies videlicet universorum bonorum ac iurium possionarum pertinentiarum eorundem dictorum utriusque Francisci praetactorum vicinis et commetaneis, earundem universis et signatis nobilibus Esaia de Papy Judice nobilium eiusdem Comitatus Orodientis, et Theodor Cswka de eadem, Matthia Zokoly de Deszk, Michaelae Horváth de Chyálya, item Michaelae Vajda de Themes, Simone Zthanicha de eadem, Gabriele Déchy de Welthe, Joanne Fodor de eadem Welthe, Bela Nemes de Némethy, tandem Stephano Móna de Korzsa, Michaelae Filai officiale in eadem Zsidóvár constituto, Mathia Mona de eadem Korzsa, Joanne Gwlya de dicta Kryvina, Stephano Ungar de Kerchova, Nicolao Balko, de eadem et Petro Macskássy de Chykova, minorum, item providis et circumspicis Sebastiano de Ároky, Bartholomeo Nagy et Stephano similiter Nagy de eadem Ároky et quodam de Pávássy, Balthasare Pathocsy, Georgio Oláh, de dicto Ároky iudice in egregiis, Gaspare Mághochy, Elia Kuthasy, de Zeczk Judice nobilibus Gregori Chyályay eadem, Nicolao Flyz Syana Judice in Egregiis, Nicolai Csóka Zehengh alio nomine Balogh de Keorvár Judice in Egregiis, Joannis Máthédemum Nicolao de Zárosfalva officiali Francisci Patóchy in eadem Thergovistia constituto, Ztheykövig Janko Egregii Stephani Zabo Lárythsay Judice, Egregii Nicolai Cynegythe, Joanne Albo altero Joanne Pathóchy jobbagionibus in praeallegatis possessionibus commorantibus in ipsorum latorum dominorum scilicet ipsorum nominibus et personis et aliis pluribus in ibi legitime convocatis et praesentibus accessissent, ibique memorati homines reginal dicto nostro testibus semper praesens introduxissent, praefatum Magnificum Petrum Pethrovich, in dominium earundem statuissentque easdem eidem suisque haeredibus et posteritatibus universis promisso jure ipsi perpetuo possidentibus in faciebus earundem ac tandem nostri in legitimis litis diebus et horis congruis juxta regni consuetudinem primariam nullo penitus contradictione apparente, in cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam litteras nostras privilegiales pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratus, salvis nostris et Ecclesiae nostrae annotates iurisque in eisdem permanente, eidem duximus concedendas. Datum vacante officio lectoratus, per manus magistri Andreae de Monoszló, litteris et concanonici nostri, sedecimo die, diei

huiusmodi contradictionis et statutionis praemissarum, anno Domini millesimo quingentesimo quadragésimo octavo, praesentibus ibidem honorabilibus Dominis et magistris Stephano de Mohach, cantori; Urbano de Bachia, custode; memorato Andrea de Monoszló, Stephano de Bilak, Michaelle de Diós, Thoma de Zeghedio caeteris fratribus concanonice nostris ipsarum Dei Ecclesia Regi sempiterno jugiter famulantibus.

Külső szinén áll: Litterae privilegiales super statutione portionum in possessionibus et Castris Csálya utrisque, Peél et Barthabáza ac Kovaszi, Panád, Cserfalva, Gyarak, Kevi, Keresztur ac Deszk, in Orodienzi, Thergovistia in Temesiensi, Zsidóvár, Nadrág et Zidimicz in Zereniensi comitatibus existentibus habitarum, per notam Egregiorum Francisci Haraszi ac alterius Francisci Csorba de Korza Magnifico Petro Petrovics instituta emanatae Anno 1548. Comitatus Orodienzi, Temesiensis, et Zereniensi. — Petro Petrovich in Hungaria Comitatus Orodienzi, Temesiensi et de Zeoreniensi existentibus 1548. Izabella Regina.

Ennek az oklevélnek eredetije a gyulafehérvári káptalan levéltárában van. Divers. Cista 2, Fasc. 3, Nro. 46.

4. Okmány. 1568.

„Az Szent Jánosnactótt jelenesnec igaz és írás szerint való magyarázása predikatioc szerint, a jámbor bölczes tudos emberek írásából szereztet. Melius Péter által. Váradon. Anno 1568.“ 4-rét.

E munka előmájában, következő kortársait nevezi meg Méliusz, mint a reformáció pártfogóit, a harmadik lap végén és a negyedik elején így szólván:

„A te felséged házában ezek építették a Jeruzsálem kőfalait és tárházit: A Nagyságos Mágoecsy Gáspár az ő jámbor házastársával a Massai Euláliával, a Nagyságos Balassi János az ő jámbor házastársával Sulyok Annával, a Nagyságos Patócsi Zsófia, a Nagyságos vitéz Bebek György is. A Nagyságos Forgács Simon, egri főkapitány. Mindezek között Te Felségednek hű sáfára a Nagyságos Kápolnási Bornemisza Farkas, a Nagyságos Török Ferencz és a Nagyságos Gyulafy László. Vannak te Felségednek több hivei is: kiknek az ő tejökkel tartod a te árváidat, mint a jámbor Istenfélő és vitézlő nemes Uram Telegdy Miklós, a vitézlő nemes Bocskay György és a vitézlő nemes Csaholyi Ferencz. Ezeket számlálom elő, hogy megmutassam ezt, hogy a te Felséged ígéreti igaz ebbe, hogy a te Anyaszentegyházadat nem hagyod.“

5. Okmány. 1555.

Ennek tartalma az, hogy Nagy-Zerind leányegyházi viszonyban állott Fekete-Gyarmathoz, 1555. évben.

Kuthy Lajos lelkész, ki 1817-ben ment Gyuláról Fekete-Gyarmatra és ott hivataloskodott 1848-ig, némi feljegyzéseket tett a fekete-gyarmathi egyházra vonatkozólag, főleg Lampéből és Fábián Gábor „Arad megye leírása“-ból. E jegyzetek közt, melyek általában véve igen csekély értékűek, eme figyelemre méltó pont is olvasható: „1555-ről van egy eredeti okirat az egyház lá-

dájában, melynek szavai arra mutatnak, hogy Nagy-Zerind leányegyháza vala Gyarmatnak.“ Ez okirat felől azonban a fekete-gyarmati egyház mostani nagytiszteletű lelkésze s egyházmegyei tanácsbíró Feren-
c z y G e d e o n Ur, múlt 1878-ik évi december hó 6-án kelt levelében azt írta hoz-
zám, hogy ő már azt nem látta és szorgalmas keresés daczára sem találta meg, hihetően
elveszhetett. Igen kár, egyháztörténelmünkre való tekintetből, hogy ha már maga a
nevezett régi irat meg nem mentetett az enyészettől, legalább tartalma bővebben fel
nem jegyeztetett. — Szinte nincs a békés-bánati egyházmegye levéltárában sem.

6. Okmány. 1677.

„Brevis delineatio ecclesiarum reformatarum in
Hungaria et Transylvania, hic quidem sub uno su-
perintendente, illic vero sub quinque superinten-
dentibus et totidem senioribus, — ab anno 1647. us-
que ad annum 1676. Tiguri. Anno salutis 1677. die 9.
Octobris.“

E kéziratban levő művében előadja Kocsi Csergő Bálint, hogy a tiszán-innen
és túl levő Superintendenciában 13 egyházmegye volt, úgymint: szabolcsi,
nyíri, ugo csai, máramarosi, nagybányai, szathmári, belső-
szolnoki, szilágyi, érmellyéki, bihari, sármellyéki, makói
és kunsági. A zarándi vagy sármellyéki egyházvidékről így szól: Undecimus
Senioratus est S á r m e l l y é k i e n s i s, eius senior est J o h a n n e s (talán Tamás)
K i s f a l v i, pastor ecclesiae Szalontaiensis, celebres ecclesiae in hoc senioratu sunt
ipsa Szalontaiensis, Belényes, Békés etc. Celebris fuit ecclesia etiam
Boros-Jenőensis, Anno 1658. a turcis capta. Celebriores Lippensis, circa
initium huius saeculi, Világosvár, Julia, Temesvár, Sarkad praece-
denti saeculo utrinque propter importunitatem Austriacorum, qua et per vim Regno
Hungariae contra legitime electum Regem se se imponebant et impositi Regno hun-
garorum libertates conculcabant, in potestatem Turcarum redactae.“

A tiszántúli egyházkerület levéltárából.

7. Okmány. 1500—1717.

A zarándi egyházmegye területén született s ott
tanult vagy ott működött azon egyének névsora,
kik a külföldi egyetemeket látogatták.

A) Bécsi egyetemen tanultak :

1500.
Anthonius de Yvanich.
Thomas de Lippa.
Christophorus de Themezwar.
1503.
Thomas de Zentkyrall. Ez 1506-ban
baccalaureatus volt,

1505.
Christophorus Pannonius de Themes-
war baccalaureatus.
1515.
Bernhardus de Kyss Jenew.
1518.
Paulus de Byhor.

1522.

Andreas ex Pancuta.
Franciscus Panassy.

1524.

Stephanus de Galzeeth.
Michael de Chwra.
Andreas de Kwthus.
Albertus de Feltóth.

1525.

Andreas Sarkady.
Ambrosius Clementis de Doboz.
Demetrius Temeschensis.

1526.

Stephanus de Giwla.
Franciscus Giwla.
Gabriel Giwla.

1527.

Stephanus de Karansebes.

1532.

Nicolaus B.-jenőy.

1534.

Demetrius Themeswari de Themeswar.

1535.

Valentinus Laczovicz de Buttyin.
Stephanus Balthasar de Gerla.
Stephanus de Zegedino.

1536.

Nicolaus Fabri Cenadinus.

1538.

Stephanus Gulai.

1539.

Emericus Gulay.
Michael de Nagy Szentmiklós.

1540.

Michael Julay.
Josephus Lippai Albensis.

1548.

Joannes Kereczini de Kanafolde.

1566.

Stephanus Makay de Julia.

B) Krakói egyetemen tanultak:

1504.

Lachus Lwanti de Békés.
Franciscus de Lippa.

1510.

Stephanus de Chanadino.
Balthasar de Cheresbánya.

1511.

Ladislaus de Gyula.
Stephanus de Chanadino.

1513.

David de Gyula.
Laurentius de Boroz-ienye.

1517.

Joannes de Themeswar.
Petrus de Gyula.

1519.

Albertus de Gyula.

1521.

Anthonius Canonicus Gyulensis.
Gregorius Rector de Kamancs (Kamancs vagy Karánsebes?)
Emericus Canonicus Gyulensis.

1524.

Emericus de Lipka (Lippa) Baccalaureus.

1526.

Stephanus de Galzeeth.

1527.

Gabriel de Gyula.

1528.

Lucas de Thur.

1531.

Petrus de Zintha (Szintye?)
Matthias plebanus de Wásárhely.
Emericus Ozorinus.
Lucas Thurius.
Demetrius Themesváry.
Stephanus Gyulai.
Benedictus Bihari.

1532.

Petrus Chanadinus.

1533.

Michael Temesváry.

1534.

Stephanus Bardy.
Benedictus Abády.

1535.

Mattheus Figulus de Tárkány.

1536.

Franciscus Vyer Pankotay Canonicus.

1537.

Stephanus Naghi Zegedinus.

1539.

Franciscus Koch de Zewlews.

C) Wittembergai egyetemen tanultak:

1524.

Conradus Kordatus de Veisskirchen,

1529.

Matthias Biró Dévay hungarus,

1531.

Emericus Ozorinus ex Hungaria.

Lucas Thurinus ex Hungaria,

1532.

Stephanus Galzeechy hungarus,

1538.

Demetrius Temeswarinus pannoni,

1543.

Stephanus Seghedinus hungarus.

Benedictus Abadius hungarus.

Blasius Byhorinus hungarus.

Blasius Váry hungarus.

1544.

Caspas ex Giulia hungarus.

Christophorus Lippensis Ungarus.

Albertus Feltóti Ungarus.

1549.

Matthias Gulai Ungarus.

1550.

Joannes Vid Bassaracius

Mattheus Ghönczi hungarus.

1551.

Gervasius Nagalakinus Transylv.

1554/5.

Matthias Chabay hungarus.

1558.

Stephanus Pankotai hungarus.

Basilius Zickzovinus.

1558/9.

Demetrius Sybolthius ex Hungaria.

1559/60.

Andreas Mágocki Ungarus nobilis.

1561.

Demetrius Szikszay.

1562.

Laurentius Szegedy.

1563.

Stephanus Monostorius.

1564.

Jacobus Thurlus.

1565.

Georgius Saderckiny (Szederkényi?)

1566.

Stephanus Békési hungarus.

Matthias Thurius hungarus.

1567.

Nicolaus Monostori hungarus.

1568.

Balthasar Thurius cognomine Volfus.

Petrus Lippensis.

1569—1571.

Benedictus Cynadi hungarus. (Lampe 279. lap szerint: Tsanadius.)

Michael Varsánus.

1572.

Mattheus Toronaeus.

1573.

Melchior Thurius.

Nicolaus Biharinus.

Laurentius Carantius.

1575.

Petrus Tsanadinus hungarus.

1576.

Thomas Szöllősinus et

Lucas Gyarmathinus.

1577.

Andreas Pankotay hungarus.

Paulus Varsanias.

1578.

Joannes Szöllősius.

Martinus Szöllősius.

1579.

Basilius Varschanus.

1580.
 Emericus Békési.
 1581.
 Bernhardus Csathari.
 1582.
 Joannes Julius.
 1584.
 Johannes Csanadius, ungarus.
 1585.
 Matthias Buza, gyulanus.
 Johannes Varsanius ungarus.
 Lucas Bihari.
 1587.
 Martinus Thuri.
 Michael Ruber Tsanadinus.
 1588.
 Georgius Sártori Békési.

1589.
 Johannes Thoronaeus.
 1591.
 Laurentius Thurius.
 Johannes Vári.
 Thomas Várinus.
 Emericus Ujfalvius.
 Johannes Bedő Szöllősy.
 1595.
 Johannes Thuri.
 Johannes Békési.
 1596.
 Johannes Gellai Békessinus.
 1597.
 Georgius Thurius.
 (L. Frankl: Hazai és külföldi
 iskolázás a 16-ik században. 1873,
 Bpest.)

D) Heidelbergben tanútlak:

1573. szept. 15.
 Michael Gorsa Varsanius.

1577. szept. 26.
 Paulus Varsanius.

E) Franequerában tanútlak:

1687.
 Joannes Békési ungarus.
 1694.
 Benedictus Jenei ungarus.
 1696.
 Stephanus Vári ungarus.
 1699.
 Stephanus Szederkényi.
 Michael Solymosi.
 1700.
 Michael Szalontai.
 Andreas Békési.

1701.
 Andreas Békési.
 Michael Szalontai.
 1705.
 Stephanus Simándy.
 1715.
 Petrus Toronyi.
 Johannes Tabajdi.
 1717.
 Joannes Bánhorváthi.
 Michael Váry.
 Andreas Eölvédi.

Magyar prot. egyházi s iskolai Figyelmező. Szerkeszti s kiadja Révész Imre. Ötödik évfolyam. 1874. Debreczen. 43—48. lap.

8. Okmány. 1535—1686.

A zarándi egyházmegye iskoláiban tanult, vagy annak területén lakott vagy ott működött református írók művei, ide számítva a zarándi egyházmegye területén sajtó alól kikerült műveket is.

1535. **Krakkó.**

Ozorai Imre: „De Christo et eius Ecclesia. Item de Antichristo eiusque ecclesia.“
Krakkóban nyomtatta Vietor Jeromos. 1535. 8-rét.

1536. **Krakkó.**

Gálszécsi István: „Magyar énekes-könyv.“ Krakkó. 1536. Perényi Péternek ajánlva. — Lásd a Debreczenben 1602-ben megjelent énekeskönyv előszavát.

1537. **Krakkó.**

Dévai Biró Mátyás: „Disputatio de statu, in quo sint beatorum animae post hanc vitam, ante ultimi iudicii diem. Item de praecipuis articulis christianae doctrinae. Per Matthiam Deuay Hungarum. His addita est Expositio examinis, quomodo a Fabro in carcere sit examinatus.“ Krakkó. 1537.

1538. **Krakkó.**

Gálszécsi István: „A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske. Gálszécsi Estván mestertől szereztetett. Nyomtatott Krakkóban Lengyelországban. 1538.“ 8-rét.

1538. **Krakkó.**

Farkas András: Cronica de introductione Scyttharum in Vngariam et Judeorum de Aegypto. Hely és év nélkül. 8-rét 8 levél.

1538. **Ujsziget.**

Dévay Biró Mátyás: Orthographia ungarica. Azaz: igaz írásmódjáról való tudomány. Magyar nyelven irattatott. 1538. Ujsziget. C. D. M. (Csinálta Dévai Mátyás.)

1544. **Krakkó.**

Dévai Biró Mátyás: At tiz parancsolatnak, ah hit ágazatinak, am mi atyánknak, és ah hit pecsétinek röviden való magyarázattya. Matyas Dévai. Táblája is vagon az végén. Hely és év nélkül. 8-rét. 56 számozatlan levél.

1546. **Krakkó.**

Ozorai Imre: De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo et eius ecclesia. Nyomtatott Krakkóban. 1546. 8-rét.

1549. **Krakkó.**

Dévai Biró Mátyás: Orthographia ungarica. Azaz: igaz írás módjáról való tudomány. Magyar nyelven irattatott. Mostan pedig újonnan megigazított és ki-nyomtatott. 1549. Kis 4-rét. C. D. M. Krakkoviae, apud Viduam Hierony. Viet. 1549.

1550. **Krakkó.**

Batizi András: Keresztyeni tudományról való könyvecske Batizi Andrástól irattott. Krisztus urunknak 1550. esztendeiben. 8-rét. Krakkóba nyomtatta Strikovia beli Lázár.

1550. **Krakkó.**

Sztárai Mihály: Comoedia lepidissima de sacerdote. Az igaz papságnak tüköre. 8. Krakkóba nyomtatott Kerekoczkí Ferencz által. 1550.

1555. Kolozsvár.

Batizi András : Catechismus. Az az a keresztyéni tudománynak rövideden való tanúsága. Bathizi András által irattatott. Kolozsvárba nyomtatott, György Hofgref által. 1555. 8-rét.

1557. Wittenberg.

Szegedi Gergely : Epistola ad Illustrissimum ac Magnificum Dominum Petrum Petrouit scripta a Gregorio Zegedino. Wittenberg. 1557.

1559. Magyar-Óvár.

Sztárai Mihály : Comoedia lepidissima de sacerdotio, authore Michael Starino Altiniensis Ecclesiae ministro. Az igaz papságnak tüköre, melyet a Sztárai Mihály mester mostan szerzett. Azt is megtalálod atyámfia keresztyén e kis könyvecskének végében : mi módon és főképen mire választják az igaz keresztyének a lelkipásztorokat. S mi okáért vonszák le is némelyekről, a szentegyházi szolgaságot. Hely és év nélkül. 8-rét. 63. lap. Nyomtatta Huszár Gál.

1563. Wittenberg.

Szikszai Fabricius Demeter : Carmen Apobaterion simul et Epibaterion. Scriptum a Demetrio Fabricio Zikszai e celeberrima Academia Vitebergensi in Ungariam redeunti 6. die August. 1563. Witebergae. Excudebat Jacobus Lucius Transylvanus. (Partraszálláskori és bemeneteli vers.)

1564. Hely nélkül.

Bassarági Vitus János : De remediis pestis prophylacticis. 1564. H. n.

1567. Wittenberg.

Vetési János : Carmen in laudes et meritorum praedicationem Reverendissimi ac Magnifici Domini Michaelis Czakii, Joannis secundi electi regis Ungariae etc. Consiliarii ac Cancellarii Supremi etc. Domini ac Maecenatis sui perpetua gratitudine colendissimi a Joanne Vetésio alumno. Wittenbergae. 1567.

1568. Hely nélkül.

Szikszai Fabricius Balázs : Refutatio argumentorum Lucae Agriensis. 1568.

Szikszai Fabricius Balázs : Oratio de vita et obitu Spectabilis et Magnifici Domini Gabrielis Perenii Comitis Comitatus Abaujváriensis, supremi Regiae Curiae in Ungaria judicis, Musarum Maecenatis beneficentissimi etc. habita a Basilio Fabricio Zykzai, ludimagistro in Sárospatak. A. Ch. 1567. die julii 28. Wittenberg. 1568.

1569. Wittenberg.

Varsányi Mihály : Propempticon. Ingenio, eruditione et morum honestate decorato juveni Domino Johanni Bonifacio Debrecino e gymnasio Varadinensi Witebergam proficiscenti amico suo carissimo Michael Varsanuis, scribebat. Wittenberg. 1569.

1571. Hely nélkül.

Bassarági Vitus János : A keresztyéni vallás ágazatának rövid summája. 1571.

1573. Genf.

Szegedi Kis István : Assertio vera de trinitate contra quorundam deliramenta, quae ex Serveti, aliorumque phantasticorum hominum opinionibus nunc primum in quibusdam Hungariae partibus exorta ac publicata sunt. Genevae. 1573.

1574. Debreczen.

Sztárai Mihály : Achab kyrál hitetlenségéről és Illyés profetának megfeddéséről való szép historia. Debreczenbe nyomtattatott Komlós András által. Anno 1574.

1575. Debreczen.

Szegedi Lőrincz: Theophania. Azaz: isteni megjelenés. Új és igen szép Comoedia a mi első atyáinknak állapotjáról, és az emberi tiszteknek rendeléséről avagy gradicsáról. Szegedi Lőrincz által. Debreczenbe nyomtatott Komlós András által. 1575. 4-rét.

1582. Debreczen.

Sztdrai Mihály: Historia Cranmerus Thamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságról. Debreczen. R. Hoffhalter. 1582. 4-rét.

1582. Világosvár.

Beythe István: Köröztyeni Tvdomannak reuid Summaya, az tiz parancholatrol, Euangeliumról, imádságról, köröztségről és az Vr vachorájáról, az gyermek-chéknak isteni félelőmben való neuködesökért iratot Beythe István predicator által. Nyomatott Velágos Varat Manlius Jánostul. 1582. esztendőben. 8-rét. — Terjedelme 6 iv. 48 számozatlan levél.

1584. Galgóc.

Sibolthi Demeter: Vigasztaló könyvecske. 12-rét. Nyomtatta Mantskouit Bálint.

Sibolthi Demeter: Lelki harcz. Az bűnös embernek felötte igen nehéz lelki kísértetekről való vetekedése és azoknak Isten igéjéből való meggyőzése. Iratott Sibolti Demeter által. 1584. 12-rét. Nyomtatta Mantskouit Bálint.

1584. Hely nélkül.

Szegedi Kis István: Speculum Romanorum pontificum, in quo decreta cum verbo Dei pignantia, vitae cursus, prodigia horrenda, accurata brevitate depinguntur. Ejusdem de traditionibus pontificiis quaestiones jucundae. 1584. 8-rét.

1585. Bazel.

Szegedi Kis István: Theologiae sincerae Loci Communes de Deo et homine. 1585. Basileae.

1586. Hely nélkül.

Szegedi Kis István: Speculum romanorum pontificum, etc. 2-ik kiadás. 1586.

1588. Bazel.

Szegedi Kis István: Theologiae sincerae etc. 1588. Basileae. 2-ik kiadás. Ezt Grünradi Ottó IV. Frigyes választó fejedelem nevelője nézte át és bővíté 1588.

1590. Debreczen.

Szikszai Fábrius Balázs: Nomenclatura seu Dictionarium latino-ungaricum, per Clarissimum virum D. Basilium Fabricium Szikszauianum. Debrecini excudebat Joannes Czaktornyai. Anno Domini 1590. 8-rét. 236 lap. — A 2-ik kiadás Debreczen 1592.

1592. Schaffhausen.

Szegedi Kis István: Tabulae analyticae in prophetas, Davidem, scilicet Esaiam, Danielelem, Ezechielem et Hieremiam Analysis in Matthaeum, in Joannem in Acta apostolorum, in epistolas Pauli, in epistolam Jacobi, Petri, Joannis in Apocalypsim. Ajánlva Galler Zsigmond cs. kir. tanácsosnak. Schaffhausen. 1592.

Szegedi Kis István: Speculum romanorum pontificum etc. 3-ik kiadás. 1592.

Szegedi Kis István: Theologiae sincerae etc. 3-ik kiadás. Bazel. 1592.

1592. Hely nélkül.

Pathai István: Az sákramentomokról in genere. És kiváltképpen az Vr vachorájáról való könyvecske, melyben kérdezéseknek és feleleteknek formájában

az keresztyéni tökéletes és igaz vallás, az Vr Chrisztusnak teste ételének és vére italának igaz értelméről befoglaltatik: és minden rendbeli tévelygések ellen, szent írásnak igaz magyarázattal való helyyeivel megerősittetik. Pathai István pápai praedicator által. Anno 1592. 8-rét. 153 levél.

1593. B á z e l.

Szegedi Kis István: Theologiae sincerae etc. Basileae. 1593. 4-ik kiadás.

1593. Hely nélkül.

Pathai István: Az Sacramentomokról in genere. 2-ik kiadás. 1593. A szöveg egyezik az első kiadással, csak a czimlap különbözik.

1593. Debreczen.

Szikszai Fábrius Balázs: Nomenclatura seu Dictionarium latino-hungaricum. Debreczen. 1593. 11 és fél iv. 3-ik kiadás.

1596. Debreczen.

Batizi András: Jónás prophetának históriája Ninive városáról és Jónás prophetának az tengerben bevetéséről, az czethalnak elnyeléséről és kiokadásáról és Istentől megfeddéséről. Debreczembem. Nyomtatta Lipsai Pál. 1596. 4-rét. 4 számozatlan levél.

1597. Debreczen.

Szikszai Fábrius Balázs: Nomenclatura seu dictionarium latino-ungaricum Clarissimi viri Domini Basilii Fabricii Zikzovii. Editio prioribus limatior et auctior, cum indice duplici opera Emerici A. Uyfalvii. Debrecini. Typis Pauli Rhedae. Lipsensis. M. D. III. C. — 8-rét. 259. lap. — Negyedik kiadás.

1598. B á z e l.

Szegedi Kis István: Tabulae analyticae evangelistarum Matthaei et Johannis: item Actorum Apostolorum quibus omnes etiam epistolas paullinas et Apocalypsin adiecit Stephanus Szegedi. Bazilae. 1598.

16-ik század. É v és hely nélkül.

Batizi András: Izsák patriarchának szent házasságáról való szép história. 4-rét. Négy számozatlan levél.

Sztárai Mihály: Historia az zsidó Ahab királynak bálványozásáról, az hívek kergetéséről, sz. Ilyés prophetának rajta tölt cselekedetiről, és Ahab királynak haláláról. Ez mostani időbeli igaz keresztyéneknek vigasztalásokra, szent írásból énekbe szerzőtetett. 3. kir. 18. Ezen notára: Sokat szóltunk immár néktek szent írásból. 4-rét. 14 számozatlan levél.

Sztárai Mihály: Historia de vita beati Athanasy Alexandriae Episcopi fidelissimi. Authore Michaeli Starino. Ad notam: Röttenetes bűn lám volt az fősvénység. Debrecini Excudebat Andreas Lupulus. 4-rét. 25 számozatlan levél.

1602. Hely nélkül.

Szegedi Kis István: Speculum romanorum pontificum, etc. 1602. 4-ik kiadás.

1602. S á r v á r.

Szikszai Fábrius Balázs: Nomenclatura seu Dictionarium latino-hungaricum. Cui nunc denuo adjecimus idioma Germanicum in usum puerorum. Sárvári. Excudebat Joannes Manlius. Anno 1602. 8-rét. 153 levél.

1608. B á z e l.

Szegedi Kis István: Theologiae sincerae Loci Communes de Deo et homine. Basileae. 1608. Ezen 5-ik kiadás ivrét nagy alakban Waldkirch Konrád és az episcopianusok költségén jelent meg 506 lapon. Ez elébe van bocsátva élet-rajza és arczképe Skaricza Mátétól.

1619. Debreczen.

Szikszai Fábricius Balázs: Nomenclatura seu Dictionarium latino-ungaricum. Clariss. viri D. Basilii Fabricii Szikzovii. Editio prioribus limatior et multo auctior, cum indice duplici, opera Emerici A. Sz. Uyalvii. Debrecini. Typis Pauli Rhedae Lipsensis. 1619. 12-rét. 142 levél.

Sztárai Mihály: Historia az zsidó Ahab királynak bálványozásáról: az hívek kergetéséről; sz. Illyés prophetának rajta tött cselekedetiről; és Aháb királynak haláláról. Ez mostani időbeli igaz keresztyéneknek vigasztalásokra szent írásból énekbe szöröztetett. Nyomtatta Lipsiai Pál 1619. esztendőben.

1624. Hely nélkül.

Szegedi Kis István: Speculum romanorum pontificum, in quo decreta cum verbo Dei pugnantia, vitae cursus, prodigia horrenda, decurata brevitate depinguntur. Eiusdem de traditionibus pontificiis quaestiones jucundae. H. n. 1624. Meg van a londoni britt muzeum „Bibliotheca Grenvilliana“ osztályában, T. 488/2. jegy alatt.

1626. Pápa.

Pathai István: Amaz hét fejű és tíz szarvú fene bestián ülő, bársonynyal s drága kövekkel felruházott parázna Babilionnak, mely az ő tisztátalan paráznaságának, arany pohárba töltött részegítő útálatosságával megérseztette, ez földnek lakozóit, mezítelenségének túlköre. 12-rét. Hely és év nélkül. 185 számozatlan levél.

1628. Lőcse.

Batizi András: Szép rövid história. Miképpen Susánna a két vén biráktól hamissan elárultatván, halálra ítéltetett. És miképpen az Ur Isten látván ártatlanságát, Dániel prophéta által megszabadította, énekben irattatott. B. A. által. 1541. esztendőben. 4-rét. 4 számozatlan levél. Lőcsén. 1628. esztendőben.

1629. Debreczen.

Pécs-Váradi Péternek, váradi lelkipásztornak felelet, Pázmány Péternek, esztergami érseknek két könyvecskéire, melyeket a szentírásról és az Anyaszentegyházról irt és Bihar vármegyének dedicalván M.DC.XXVI. esztendőben kibocsátott. Debreczenben. Nyomtatott Rhéda Péter által. 1629, esztendőben. 4-rét. 888 lap.

1630. Bártfa.

Szikszai Fábricius Balázs: Nomenclatura, seu Dictionarium latino-hungaricum. etc. Bartphae. Typis et sumptibus Jacobi Klöz. Anno 1630. 12-rét. 277. lap. Hetedik kiadás.

1632. Debreczen.

Pécs-Váradi Péter váradi pap praedikációja. 26. nov. 1631. Megjelent a „T e m e t é s i p o m p a“ című gyászbeszédgyűjteményben. Melly amaz jó hírrel névvel tündöklő Nagyságos ifjú Gróf Iktári Bethlen Istvánnak, egyetlenegy magzattyának, az N. Gróf Iktári Bethlen Christina kis-Asszonynak utolsó tisztességének meghadásában — — Ecsedben és Báthorban Anno 1631. diebus 25. et 26. Novembris. kiszolgáltattott. stb. Debreczenben nyomtatott Fodorik Menyhárt által. 4-rét. 40 számozatlan levél az egész gyűjtemény. 1632.

1632. Gyulafehérvár.

Sibolthi Demeter: Lelki harcz. Az bűnös embernek nehéz lelki kísértetiről való vetélkedése és azoknak Isten igéjéből való meghgyőzése. Irattatott Sibolthi Demeter által. Fejérvárat Nyomtatott Lignicei Effmuth Jacob által. 1632. esztendőben. 12-rét. 40 számozatlan levél.

1643. Gyulafehérvár.

Pathai István : Az Sacramentomokról közönségesen. És kiváltképen az urvacsorájáról való könyvecske. Melyben kérdéseknek és feleleteknek formájában, az keresztyéni tökéletes és igaz vallás az Ur Chrisztusnak test ételének és vére italának igaz értelme felől befoglaltatik : és minden rendbeli tévelygések ellen, szent írásnak igaz magyarázattal való helyeivel megerősítettik. Pathai István pápai praedicator által. Másodszeri nyomtatás. Fejérvárratt. Anno 1643. Typis et impensis Celsissimi Principis. 8-rét. 330 lap.

1648. Gyulafehérvár.

Fogarasi István : Catechismus, azaz : A keresztyéni Vallásnak és hitnek rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott szent írásbeli bizonyságokkal megerősített summája avagy veleje. Melyet deák és magyar nyelvből oláh nyelvre fordított Fogarasi István, Iugosi, már az igazságot részszerint megismert oláh-magyar ecclesiának lelkipásztora. Feiervárratt nyomtatott. Brassai Major Márton által. 1648. esztendőben. 8-rét. 48 lap.

1650. Várad.

Pankotai Ferencz : S. Hilarius. Avagy mindenféle szomorúságoknak nemei ellen, sz. igaz és állhatatos öröme vezérlő elmélkedés. Mely elsőben Vedelius Miklós doctor által franciai nyelven kiadattatott ; annakutánna egy Gallus Pareus nevű tudós embertől deákul fordittatott ; most pedig újonnan a sok külömb külömb-féle kedvetlen alkotmatlanságok miatt szomorúságokban forgó együgyű hiveknek kedvéért, magyar nyelven kibocsáttatott ; Pankotai Ferencz szalontai Praedicator által. Váradon, nyomtatta Senczi Ábrahám. 1650. 12-rét. 251 lap.

1651. Várad.

Nagy-Ari Benedek : Orthodoxus Christianus : azaz : Igaz vallású keresztyén ; melynek nevezeti alatt, az igaz és Isten előtt megigazító hit, szerző okaival, tulajdonságival és azokat követő szükséges dolgokkal, a szent írás szerint úgy szem eleiben adatik és leiratik, hogy a sok vélekedések között az egy keresztyéni vallásnak megkülönböztetésére, a sok tettetes keresztyénségek között, az egy igaz keresztyénségnek megismerésére, a sok reménségek között az egy Istenben való reménségben való megerősülésére, akármely valláson levő embernek is nem keveset használhat. Melly egynehány anglus és deák authorokból összeszededetett, e mostani jótul elfajult és az Isten kegyelmességével gonoszúl élő világ fiainak serkentetésekre s kiváltképen az Isten beszédére megcsó lelkeknek vigasztaltatásokra. Nagy-Ari Benedek, a boros-jenői Szentgyülekezetnek méltatlan praedikátora által. Váradon nyomtatott Lucas Deák Boros-Jenői egyik patronus költségével. 1651. esztendőben. 8-rét. 253 lap.

1654. Fejérvár.

Fogarasi Ferencz : Kis Keresztyén. Fejérvár. 1654. 8-rét.

1671. Sáros-Patak.

Pathai István : Amaz hét fejú és tiz szarvú fene Bestián ülő, bársonnyal s drága kövekkel felruházott parázna Babillonnak — — mezitелenségének tüköre. Náhum. 3, v. 5. — Anno 1671. 12-rét. 158 számozatlan levél. Második kiadás.

1686. Kolozsvár.

Boros-jenői Hegyesi István : Kegyességnek nagy titka. A mennybéli amaz három tanúbizonyságoknak, Atyának, Fiúnak, Szent Léleknek egy örök istenségeről. Mellyet azon jó Istenének dicsőségére, annak szent segedelme által és tiszta szent igéjéből rövid kérdésekben és feleletekben foglalva, csekélyen és együgyüképen kibocsáttott B. J. H. I. Kolozsvárratt. Némethi Mihály által. 1686. 8-rét. 855 lap. Ez a Hegyesi kincstári javak igazgatója volt Erdélyben, Alvinczou.

9. Okmány. 1582.

„Beatissime Pater! post humilem pedum osculationem, suae Sanctitati Salutem et pacem in Dno Jesu! Mi keresztények, kik itt Temesvárot lakunk, és egy szívvvel adunk hálát az Istennek Te szentségedért. Szentségedtől igen jó néven vettük, hogy te szentséged minket meglátogattál a te tanítóddal és apostoloddal, és igen nagy jó kedvvel vettük ő tőle is, de mennyiben volt minékünk örömünk az ő vételében, annival inkább volt minékünk bánatunkra az ő halála, mert ha az Ur Isten őket ki nem viszi vala e világból, Ő minékünk, mint keresztényeknek nagy sok ígéretekét s fogadásokat tett vala, hogy te szentségedtől kellett volna mind minékünk, mind a szegény kereszténységnek előmenetére és üdvösségére, hogy egy scolát vagy egy tanúsnak helyét csináltatna te szentséged költségeddel, mivel hogy a gyermekeink tanulnának és valami gyökeret verhetnének, hogy a sok lutherseknek és tévelygéseknek vége lehetne és kitisztítója, hogy Istennek segítségéből oly nevedkedne közülök, ki pap méltóságot vinne és a juhokat táplálná. Mert ha a papok volnának itt a tartományban, ne talántán még se áradott volna el annyira a hitetlenség, de mind ott közöttünk csak három pap vagyon, az egyik, ki közöttünk vagyon, az is Dobronzky hiják, fr. Dominicusnak, de az is nem tud magyarául predikálni, mind az által mégis egynéhány gyermeket tanít, mert igen szegény nép vagyon köztünk, az idegen fejedelmek igen megszegényítik és megnyomorítják a földet. Azért nem lakhatnak a gyermekek, mert sem tanítójok nincs, sem fizethetnek az ő tanítójoknak, sem ételek, sem italok, sem ruházatjok nincsen, kivel az atya vagy anya ruházhatná. Azért nem tanulhatunk, hanem szentségedtől kérvén segítséget, és ezt a mit kérünk, Szentségedtől hiszszük is, hogy megadod, mint jó lelkipásztor az ő juhainak. Ezt is tudtára adjuk Szentségednek, hogy jönek ide mi közöttünkbe oly hitetők, az ő rendek szerint, kik a szegény községet igen megháborítják az ő tévelygő tudományával, kiért kérjük Szentségedet, hogy a mi nyelvünkön is küldjön Szentséged tanítót, ki állhasson ellenők az ő hamis tudományuknak. Egyebet nem kérvén Szentségedtől, mi mindnyájan hanyathomlok könyörögvén és lábadhoz esvén, imádunk Istent éretted. Kelt e levél Temesvárot, böjtmás havának 8. napján Annus Domini 1582. én Herczeg István, Temesvári főbíró irtam egész keresztényeknek akaratajokból, — En Petrus Egeg Ungarus peto a Sua ut supra. — En Simon Mihály fia, az egész városnak nevébe irok, — Ego Martinus filius Gaspar Ungarus, nomine meo et totius populi catholici me subscribo. Ego Thomas Boccovius nomine universitatis et meo subscribo superioribus manu propria, — ego Petrus Balom Ungarus nomine omnium Cath. fidei professoribus et meo subscribo. En Szabó Tamás magyar, egyenlő akaratajokból irom. — Kivülről: Beatissimo Patri ac Dno nostro Divina providentia Papae Gregorio XIII.“ — (Lásd Oltványi: „A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak leírása.“ 1867. Szeged. 129—130. lap.)

10. Okmány. 1549.

A toronyi első zsinat határozatai.

„Secunda Synodus magis generalis reformatorum nostrorum Anno 1549. cogitur Tornam seu Toronam, ubi definirunt articulos XIII. de Officiis, vita, moribus et habitu pastorum (testibus Stephano Katona Geleino in Praefatione dedicatoria Praeconi Evangelici; Francisco Pápai in Rud. Redivivo. Ad Annum 1549. et Stephano Tholnaeo Hodegi Libr. III. Cap. XII. etc.) Distinctim articulos istos nemo expressit.“

Ennyit mond Ember Pál a zsinat határozatairól. Lampe Historia ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Traiecti ad Rhenum. 1728. 95. lap.

11. Okmány. 1550.

A toronyi második zsinat határozatai.

„Anno 1550. itidem ibidem, Toronae videlicet, convenerunt. In hac Synodo actum est de officio Episcopi in visitandis Ecclesiis et XIX. Observationes sunt propositae, iuxta quarum seriem procedere debeat visitatio, ut mea faciam verba post memoratum Stephanum Katona Gelei ex Praefatione Ded. Praeconii Evang. Confer Franc. Pápai Páriz Rud. Rediv. Johannem Posaházi in libro vernaculo Catechetico, p. m. 176. Jam tum igitur rite ab episcopis et senioribus ordinatae, ecclesiasticaque disciplina, visitatione mediante, circumvallatae erant ecclesiae nostrae, tametsi a nostris non sit consignatum, in quam priorum Synodorum constituti sint seniores, episcopus item seu superintendens. Ita saltem ad Annum 1554. signatum est. — Caeterum XIX. observationes pro visitatione ecclesiarum in Synodo Toronensi secunda sancitae, non sunt a nostris ad posteritatem transmissae.“

Lásd ugyancsak Lampe említett művében Ember Pál előadását e zsinatról a 98—99. lapokon.

12. Okmány. 1437.

Fehér Georg. Codex diplom. Hungariae eccles. et civilis Tomi X. Vol. VII. 1a p 893+894+895. §. CDLI.

„Processus inter Raphaelem Herczeg de Székcső et Laurentium de Hédervára. Palatinum. A. 1437.

Processus ad recipiendam rationem Contradictionis per Reverend. P. Raphaelem Herczeg de Székcső Electum Ecclesiae Bosniensis; Fratresque ejus Carnales Philippum et Paulum Herczeg, filios Petri, filii alterius Petri, filii Henrici Bani, contra Laurentium Héderváry Palatinum, ejusque filium Emericum Banum et Nicolaum, velut Successores Ladislai et Henrici filiorum Joannis Vajvodae, filii Nicolai, filii Joannis, filii dicti Henrici Bani, occasione statutionis eorumdem, titulo N. Donationis in medietate castri Ujvár ac Poss. Deushida, Azzaló, Egres, Rethel, Onnak, Rupol, Malina, Rupolfő, Pykevölgy, Gyekfalva, Magyarfalva, Békástó, Zerdahely, Zena, Denna, Vinerlaka, Zentrálhoztartozó, Várnézfölgye, in Simeghiensi; item Castri Tamási et Possession. Tamási, Nagy et Kis Tengelicz, Kopsa, Zente, Porosa, Gonozd, Megyesfőg etc.; item Castrorum Posega et Podversa possessionum appertinentium; item Castri Beletincz cum 30 possessionibus in Valkoviensi Comitatu; ac oppidorum, et possessionum Hód et Vásárhely, ac *Torony*, Ábrány, Tarján, Szentmihály uczája, Csomorkán, Sámson, Donáth-Tornya, Hegyes, Kutas et Kamarás in Csanádiensi; item Kéth Sopron, Varjas, Mikeháza, Lukácsfalva, Kinged, Zionda, Kangafalva, Batonya et Tompa in Districtu Szárazérmellyéke; et Dombegyház, Iratos, Vizes, Marján, Abon, Praediorum Két-Kupa, Kerecsén-Ardó, Vasegyháza, Megyes, Nádas, Három Asszonfen in Orodienzi Comitatus existent. habit. peractae oppositae coram Judice Curiae Regiae promotus, ac amicaliter eo modo, ut Castra Tamási ac Posegavár, ac Fortalitium Podversa penes Palatinum Laurentium eiusque successores; medietas Castri Ujvár, Castellum Beletincz, oppidum Hedrehely, Poss. Majsa cum pertinentiis, item Possessiones in dictis Comitatus Csanádiensi, Orodienzi, de Valkó, Simeghiensi et de Baranya, nec non Districtu Szárazérmellyéke existentes penes Actores Herczeg in perpetuum, salva successiones unius ex defectu alterius permanente terminatus.

Ex adjudicatoriis Ludovici II. Regis sub Lecta Stephani de Verbőcz Anno 1523. ex nota Francisci Héderváry emanatis, ac in Archivo Révayano exstan.

tibus. Genealogia Familiae Hédervárianæ per Belium et Wagnerum errone edita tenore Diplomatis hujus aliam induit faciem. Gabr. Nagy.

A fentírt másolatnak az idézett helylyeli szóról szóra s betűről betűre egyezéseért. Debreczen, 1879. márcz. 15. Dicsőfi József m. k. k. könyvtárnok mint másoló.

13. Okmány. 1332—1337.

A csanádi püspöki megye torontáli főesperestségében a 14-dik századi pápai tizedjegyzék szerint létezett egyházak.

Archidiaconatus Thoronensis.

1. Chaubul. — 2. Jeebec. — 3. Beche. (Becse.) — 4. Burdas. — 5. Galas. (1560-diki összeírás szerint Galad. 1561-diki szerint Gyelid.) — 6. Achac. (Acsad.) — 7. Bunagi. — 8. Aniankahida. — 9. Babato. — 10. Aracha. (Aranka?) 11. Bochkereki. (Becskekerek.) — 12. Chezerek. — 13. Hurusi. — 14. Luas. — 15. Modus. (Módos.) — 16. Tharnuk. (Tárnok.) — 17. Baka. — 18. Hurchhida. — 19. Ittebew. — 20. Gallov. — 21. Ivankahida. (1560-diki összeírás szerint Jankahida.) — 22. Racha. — 23. Ach. — 24. Bosorhida. (1560-diki összeírás szerint Basalhida.) — 25. Tharhus. (1514-ben Thornyos és 1561-ben Thoron és Torom.) — 26. Harhida. (Bathida.) — 27. Chavas. (Csávos.) — 28. Sel. — 29. Vosvar. — 30. Bechereki. — 31. Arad. — 32. Huruszy. — 33. Zere. — 34. Burdas. — 35. Helasi. (Hélyas.) — 36. Huiankayda. — 37. Cheztreg. — 38. Babata. — 39. Kytebew. — 40. Gatád. (Gattaja?) — 41. Fel. (Fellak?) — 42. Wosuar. — 43. Zebereky. (Teoperek.) — 44. Chumbul. — 45. Luar. — 46. Hymonkajda. — 47. . . . rreg. — 48. Chialad. (1561. Chiolott.) — 49. Bathia. — 50. Bursa. — 51. Thymes. (Temes.) — 52. Sien. — 53. Adriaui. — 54. Bezon. — 55. Vynep. — 56. Hoslau.

A vaticani levéltárból közli Oltványi Pál „A csanádi püspöki megye birtokviszonyai. Szeged. 1867“. czimű műve 120-dik lapján.

14. Okmány. 1750.

Arad és Csanád megye küldöttsége barátságosan kiegyezkedik a két megye határaitra nézve, megállapítván kölcsönös egyetértéssel, hogy az azelőtt katonai határörvidéket képezett Csanád, Nagylak és Saitin Csanád megyébe kebeleztessék puszta Pécskával és Tornyával együtt, mely azelőtt Toromnak neveztetett s a mohácsi vészig Orod megyéhez tartozott; Pécska és Szemlak pedig Arad megyében hagyassék. Makó. 1750. november 11.

Transactionis seu cambii ad profectum Incltyi Comitatus Aradiensis interventi tenor est sequens:

Nos universitas Comitatus Csanadiensis ab una, et infrascripti deputati Plenipotentiarii Incltyi Comitatus Aradiensis partibus ab altera damus pro memoria sig-

nificantes quibus expedit universis. Quod posteaquam cum Reincorporatione marusi-anorum Locorum militarium et Confinio inferiori juxta benignam Caesa-reo-Regiam Resolutionem diviso, Comitatus quidem huic Csanádiensi Loca Csa-nád, Nagylak et Saitin, cum suis praediis per Excelsam articulearem Commis-sionem effective jam resignata obtigissent intuituque Locorum Szemlak et Pécska a Comitatu Aradiensi applicatorum ast ad huncce Csanádiensem praetenso-rum recursus ad altatam Caesareo-Regiam Maiestatem factus fuisset. Ex parte prae-libati Comitatus Aradiensis vero remonstratio eo, quod aliud Pécska pro nunc Praediale penes Csanád situm, alioquin jam huic Comitatu Csanádiensi obtigerit, Possessio vero Pécska ab ipso Csanád quinque milliariibus distans territori-quo Oppidi Arad vicino et contermino existat, quo ad Szemlak vero formata praetensio solidari nequeat. Quin imo e converso Possessionem Tornyá antehac Torom vocatam, olim et usque ad cladem mohácsianam ad Com-itatum Aradiensem tunc Orodiensem nominatum spectasse, solide probari valeat, consideratis invicem tam his, tum vero eo; quod limi-tes Comitatum horum in ipsis etiam Praediis usque nunc indeterminati, et adeo confusi sint, ut permixtio locorum negari nequeat, in nonnullis vero mixtus etiam usus ac Jurisdictio abutrinque exerceatur et confusiones has, incommoditatesque invicem subortas, amice superandas, et accommodandas jam dudum abutrinque tendebatur.

Nunc igitur omnibus his finem Imponere Limitesque nostros determinare volentes convenientiamque et commoditatem Locorum invicem considerantes accedente eatenus utriusque Supremi Comitatus consensu ad benignam Sacratissimae Caesareo-Re-giae Maiestatis ratificationem taliter invicem convenimus. 1-mo etc. etc. Datum in Generali nostra Congregatione Die 11-ma mensis Novembris. Anno Domini Millesimo septingentesimo quinquagesimo, in Oppido Eppiscopali Mako celebratae. Lectum et extradatum per praelibati Inclyti Comitatus Csanadiensis Juratum Notarium Geor-gium juniorem Navoy. — Ladislaus Skvarics Inclyti Comitatus Aradiensis Ordinarius Vice Comes m. p. L. S. Michael Vankay, eiusdem Inclyti Comitatus substitutus Vice Comes m. p. L. S. Matthias Edlspacher eiusdem Inclyti Comitatus Ord. Judium. m. p. L. S. etc. etc.

T. Gyöngyössi János Ur szíves közlése folytán, Csanád megye levél-tárából.

15. Okmány. 1670.

I. Apaffy Mihály levele Gróf Rottalhoz, melyben tiltakozik a protestánsok üldöztetése ellen s ki-mondja, hogy a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvét ürügye alatt a protestánsok kiirtása czéloztatik. Radnóth. Jun. 22. 1670.

Méltóságos Gróf Ur, kedves Ur Apám!

Noha ennekelőtte is ednchány nappal irtam kegyelmednek, de kéntelenítettém ujlag kegyelmed méltóságát terhelnem, hallván az elő Felsége Armadiájának Ma-gyarországban való kegyetlenkedését, és noha némely magyarok-nak alkalmatlan cselekedeteket nem mint javallattam volna, sőt én is ártatlanoknak nem mondhatom, de méltán kérdésben tehetem, mi az oka, hogy ezen dolognak kez-dői, forogatói s fejei a pápista Atyafiak közül valók voltak, s mégis, az mint hallatik, azoknak semmi bántódásuk, hanem az mi vallásunkon valók és Lutheránus Atyafiak üldöztetnek, károsítatnak, kergettetnek, holott azok közül, ha kik vétettek is, eme-zeknek csak asseclái voltak, sok hamis hitekkal s álnok mesterségekkel vötték reá. Könnyű édes Apám Uram az községet fellázasztani s veszedelemben hozni, de taná-csosabb dolog elő Felségének azokat az motusokat placitis mediis lecsendesíteni.

Egyébaránt is az dolgok az eddig való folyásokban menvén elő, kilátszik, az feltett czél csak az, hogy a mi vallásunkbeli és Lutheránus Atyafiainak egészen való extirpálásukra tendálljanak, Ecclesiáinkat végképpen igyekezzvén kifordítani, melyet tudom, Isten is nem enged, egyébaránt is eő Felsége azzal sok keresztyén országbelieket megbánt. Ugyanazért szeretettel kérem édes Apám Uram ezen tüzet ügyekezze megoltani, ne harapózzék tovább, tudván azt, gyakorta nagy tüzet, kicsiny viz is megh szokott oltani, alig is gondolhattam volna, hogy az eő Felsége széles e világra kiterjedt kegyességének hire ily keményen engedjen az dolgokhoz nyúlni, holott az vétkesek az nem vétkeseknek oppressiójok nélkül is megbüntethetettek volna s büntethetnének most is. Hallatik az is, bizonyosan az eő Felsége hivei közül sokan az én birodalmamra is fenyegetőznek, kérem parancsoltasson eő Felségínél, afféle nélkül legyenek el, egyébiránt én eő Felségének véteni nem kívánok; de ha kik birodalmambelieket háborgatni akarják, kintelen oltalmakra köteles levén, hatalmas császárom parancsolatya is azt tartván, omnibus viis et modis oltalmaznom kell.

Nyavalyás Bocskay Istvánné Asszonyom is megfosztatván mindenétől, mint vitetett Szatmárba, most is arrestomban lévén, nyilván lehet kegyelmednél, ki mellett is feleségem sok reménykedésére nézve instálok kegyelmed által eő Felsége előtt, méltóztassék kegyelmesen elbocsájtása felől parancsolni, például vevén magának eő Felsége, az idegen nemzet is, mely igen praecaveála a kifutott Vajdának feleségéhez nyúltni s másképpen is, az Dámákkal mint szoktak az keresztyén világban cselekedni, kegyelmed nálamnál jobban tudja. Én is arestáltathattam volna Zolyomi Feleségét, de Asszony-ember Rabot tartatnom illendőnek nem ítéltém. Ajánlván ezzel Isten gondviselése alá Kegyelmedet, maradok

Datae Radnothini 22. Junii Anno 1670.

kegyelmed köteles szolgáló fia:

Apafi Mihály.

Czim: Méltóságos Gróff Rottál János kedves Uramnak, Apámnak, eő Kegyelmenek.

Közzölve azon „Oklevelek“-et tartalmazó füzetből, melyet a székesfehérvári országos kiállítás alkalmából közzétett Károly János, 1879. Franklin-társulat nyomdája. — Lásd az 50–52. lapot.

16. Okmány. 1607.

1607-ben junius 10-ik napjára Kolozsvárra hirdetett országgyűlés törvényczikkelyei a vallásügyben.

„Legelőször azért az mi eleinknek dicséretes példájokat követvén, kik gyűlésüket az Isten tiszteletire néző dolgokon kezdték el; mi is az religio dolgáról így deliberáltunk: hogy ennek előtte való articulások szerint religiójokban mindenek minden bántás nélkül megtartassanak; hanem az jesuita sectáról, a kit ennekelőtte Medgyesen generalis gyűlésünkben communibus omnium votis et suffragiis ez országból kiigazítottunk volt, mostan is az Nagyságod birodalmából minden helyekről kimenjenek és soha ez a szerzet többé e országba bé ne vésésék, és senki se jószágában, se házában az féle szerzetet ne tarthasson; ha valaki temeritate ductus, ez ellen cselekednék: citatus per directorem causarum convincáltassék és juridice megbüntetessék; kinek minden részeiben az medgyesi generalis gyűlésben 1588. esztendőben adatott articululus observáltassék. — — — — —

Találtanak meg az catholikus uraink és atyáinkfiai, hogy az kik közülök szabad város helyeken laktának, lenne liberum exercitiuma az catholica religionak: ugymint betegeteket visitálni és gyóntatni, gyermekeket keresztelni; miért penig az catholica religio is az több recepta religiókhoz való, végeztük: hogy az catholikus pap bėjöhessen ide Kolozvárra, egyéb helyekre, exceptis Váradienibus, betegeteket, kik in agone vagynak, visitálhassanak, gyóntathasson, keresztelhessen és

elvégezvén, czféle ceremoniakat, ismét tartozzék recedálni; semmi egyéb ezen kívül való ceremoniakat ne peragálhasson.“

Lásd: Erdélyország története tára. Kiadják: Gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István, II. kötet. 1566—1613. Kolozsvárott, 1845. 93. és 118. lap.

17. Okmány. 1606.

Kis-Máriai Bocskay István. Isten kegyelméből Erdély ország fejedelme, Magyarország részeinek Ura, Székelyek grófja stb. Tisztelendő és tiszteletes kegyelt Atyák! Üdvözlétünket és kegyünket! Jelen soraink által értésekre adjuk, hogy, miután bizonyos és titkos fondorlatok, melyekkel a haza nyilvános békéjét nagy mértékben zavarni törekedtetek, a ti kezeitek által szövettek, melyek miatt tartani lehet attól, nehogy a lakosoknak, kiket nyughatatlanságotok által, eleitől fogva, sok ízben elkeseredett ellenségeiteké tettetek, heves méltatlankodása miatt reánk is, tudtunk s akarattunk nélkül bizonyos romlás következék: kegyelmesen akarjuk életeteket és megmaradáistokat, nehogy talán a veszély okául, ha bekövetkeznék, igazságtalanul mi, keresztény fejedelmek bélyegeztessünk meg! Áhitatosságtokat, komolyan eleve meg akarjuk inteni, hogy jelen soraink közzétételétől számítandó tízenöt napok alatt, felekezetetek és jezsuitai rendetek tagjait, összesen és egyenként, kik nyilvánosan vagy magánosan azon vallást tartják, akár magános, akár nyilvános pártfogók alá vannak helyeztetve, Erdély ország határán belől, nevezetesen pedig Gyulafehérváron, Udvarhely városban és Gerend kastélyban s minden más helyeken vannak, odáig, hol most tartózkodtok, a bold. szűz Mária kolosmonostori zárdájába nyilvános rendelettel összehívjátok, és hogy annak határain belől békével viseljék magukat, azt nevünkben mindennek szívökre kössétek, tudván, hogy ha annak a mi parancsunk folytán engednek, bizton várhatják a mi és az ország-lakos urak rendeletét a ti elhelyezésekről. Tekintve pedig azokra, kik azt teljesíteni elhanyagolják, ha az eleve kitűzött határidő után valami szerencsétlenség történik rajtok, mentek, és ártatlanok leendünk azok bajától, bántalmazásától és vérétől. — Az eleve megirt 15 nap és társaitok megszabott összegyűlése után pedig ti ketten, Tisztelendő Argent és Káldy György hozzánk jöttök ide Kassára, a mit hogy bátorságosabban megtehettek, jelen sorainkkal együtt védleवलünket is veenditek, és számotokra biztos kíséretéről a kormányzó Ur által mindenütt gondoskodva lesz. Midőn előttünk megjelentek, bizonyosabban fogunk határozni és tanácskozni elhelyezésetek felől. Az előre becsátott védintézkedés alatt semmiképen különben nem cselekedvén! Kélt Kassa szabad városunkban, Május 7-dik napján 1606-dik esztendőben.

Latinul lásd: Veszely Károlynál, nevezett műve I. köt. 376—377. lapjain.

18. Okmány. 1610.

1610-ben márczius 25-ik napjára Beszterczére hirdett országgyűlés törvényczikkei vallásügyben.

Panaszolkodnak némely atyánkfiai, hogy az pápás patronusok az községnek kedve és akarattja ellen pápás papokat vittenek jószágokba, templomokat elvették, jövedelmeket is elvették, és az községet papjától elszakasztották. Végeztük azért: hogy az hol azféle pápás papokat az község kedve ellen collocáltak, amoveáltassanak onnat; templomokat és jövedelmeket, melyeket az községtől elvettének, restituálják. Ha pedig valamely pápista patronus az ország végezése szerint az papok jövedelmét meg nem akarná adni, az ispánok az vármegye aszfélék jószágára reá menjenek és megvegyék rajtok az papok jövedelmét és megadják nekik, Sőt se Tövisen, se Fejérvárat,

se Monostoron, se a somlyai jóságban, se Székely-Udvarhelyt, abban az székben egybeült is, pápás papnak szabad ne legyen lenni; minthogy bizonyosan comperialtattott, hogy ez mostani ő Felsége ellen való praktikába is, ők is misceálták magokat — és alattomban azt főveálták; az hol templomokat építettek az pápista papoknak, úgy mint főképpen Telegden, elrontassék. És miérthogy az előbbi templomot elrontván, abból építették, helyire hordják, és az mint akkor volt az, mikor elrontották, úgy meg is építsék. Senki pedig az alatta való községet az pápista pap predikáció-jára, miséire se közönséges helyre, se házához erőszakkal ne cogálja; ha maga akaratjából reá megyen, szabad vele. Az ki pápás papot akar tartani, h á z á n á l tartsa. A z p á p i s t a p a p o k n a k p ü s p ö k j ö k n e l e g y e n .

Jesuita papot pedig ez birodalomban, se Magyarországbán, se Erdélyben, sohol senkinek tartani szabad ne legyen. In summa: az religio dolgában az megyesi 1588. esztendőbeli articulus tartassék, kinek tenora ez:

„Noha pedig Kegyelmes urunk az Nagyságod közlünkbe küldött propositiói is olyak, hogy az minemű dolgok hazánk jóvát nézik, in eodem potissimum cardine versantur. Mindazáltal miérthogy minden időben az mi eleink minden gyűléseket az Istennek tiszteletére nézendő dolgokon kezdték el; mi is azoknak dicseretes példajokat követvén, azt itiljük országúl, elsőnek lenni, kiről Nagyságoddal együtt végezünk. Occurrál pedig elsőben az jesuita szerzet, kiért Nagyságodat instantissimis nostris precibus bántottuk; mozdított — praeter alias innumeras rationes, melyeket Nagyságodnak proponáltunk ez, hogy az a szerzet hazánknak romlására és posteritásunknak veszedelmére tendálna, bőségesen megmutatták — az mi eleinknek dicseretes cselekedeti, melynek általa Iza bella királyné Asszonyoknak b é j ö v e t e l i n e k előtte ez az pontificia religio minden professorival és szerzetivel, cum omnium votis communibus, mind ez mi hazánk ből, mind pedig Magyarországból kiigazított volt. Sőt következő időkben királyné Asszonyunk b é j ö v e t e l i n e k utána in generalibus regni comitiis, az mint akkori, 1556. esztendőben emanáltatott articulus megmutatja, azoknak megtérésekre, vagy az országba visszahozásokra minden útát elrekesztettek, ezzel is, hogy jóságokat confiscáltak és sub gravi interdicto efféle szerzettől in perpetuum elszakasztották. Illyen méltó okból való könyörgésünket azért — melylyel Nagyságodat megtaláltuk, hogy Nagyságod az szerzetes jesuitákat birodalmából kiküldenz — hogy te Nagyságod szemei eleibe vevén, kegyelmes hozzágk való szeretetit ezzel declarálta: hogy kedvünk szerint való választ tett, Nagyságodtól nagy hálaadással vettük.“

„Végeztük azért országúl, három nemzetül magyarországi atyánkfiaival egyetemben: hogy a dato praesentium computando huszonöt nap alatt ezek a szerzetes jesuiták mindenünnen az Nagyságod birodalmából mindenestől kimenjenek, és soha ez a szerzet, minthogy még florente pontificia religione in regno Hungariae, sohol még hírrel sem hallatott, többé ez országba bé ne vétessenek; sőt még egyébféle, római religión való szerzeteseknek klastromok, collegiumok és közönséges helyen templomok ne lehessen, se pedig az országoknak régi constitutiója ellen efféle religión valók, se egyéb ecclesiastica personák közöttünk donatiónis titulo aut alio quaesito sub colore nemes jóságot, örökséget ne bírassanak.“

„Miérthogy pedig ezek, uti praemittitur, mindenünnen removeáltattak, sub amissione bonorum proprie ipsos concernentium; efféle szerzetes jesuitákat se háznál se jóságában senki ne tarthasson; ha valaki temeritate ductus az ellen cselekednék, citatus per directorem causarum convinctassék iuridice és megbüntettessék.“

„Hogy pedig mind az mi kegyelmes urunknak, és mind egyéb az római religión való fő urainknak, atyánkfiainak conscentiájok quietáltassék; urunk ő nagysága maga szükségire magyar nemzetből való jámbor praedicatort, papot avvagy barátot tartson, kinek tárházából fizessen.“

„Hasonlóképpen az több főuraink és nemes atyánkfiai is azon rendbéli tanítókat tarthassanak, ha akarnak, magoknak egyet-egyet, ne többet házoknál; de senkinek, se szegény subditusainak, se egyebeknek conscentiájokat senki per vim ne kényszeritse: hogy e képpen in recepta religione az régi articulusok tartása szerint religionis libertas megmaradjon.“

„Végeztük továbbá ezt is: hogy ez mostani reprobáltatott jesuitarum secta ez hazába nullo unquam temporis successu admittáltassék; sőt ha vocatióra is ez mi végezésünk ellen az országra bérőni merészelve: mindeneknek szabad legyen őket persequálni és marhájkokban zsákmányt tenni. Azonképpen egyéb szerzetek is azon kívül, az mint felyül meg vagy on irva, ha bejőnek, azon büntetés alatt legyenek.“

„Az mely jószágok peng, az mi szabadságunk és régi constitutióink ellen nekik conferáltattanak volt, mind Erdélyben s mind Magyarországha, azokról országul deliberáltuk: hogy Nagyságod azokat az helyül megirt articulusok szerint az fiscushoz foglaltassa; az jesuitáknak azokat senkinek se pénzen se alia quacunque ratione aut quovis modo eladni vagy elidegeníteni az fiscustól szabad ne legyen. Ha peng valakik tőlők megvennék vagy vették volna is, pénzek belé veszzen, és a fiscushoz visszafoglaltassék.“

Lásd: Erdélyország történetei tára. Kiadják: Gróf Kemény József és Nagy Ajtai Károly István, II. kötet, 1566—1613, Kolozsvárott, 1845, 148—152. lap.

19. Okmány. 1628.

G a b r i e l. Dei Gratia Sancti Romani imperii et Transsilvaniae Princeps etc. Udvarhely városunkban lakozó, pápista valláson levő hiveink találanak meg bennünket, alázatosan könyörögvén minékünk azon, hogy mivel ők felesen volnának, kegyelmesen engednők meg nekik és annuálnánk, hogy az régi szokás szerint az pápista papnak az ő ceremoniájok s rendtartások szerint való keresztelésre, temetésre, praedicálásra stb. Udvarhely városunkban ennekutánna is lehetne szabados bemenetele: Mi azért, ebbéli alázatos esedezéseket kegyelmes szemeink eleibe vevén, megengedtük, s annuáltuk kegyelmesen, hogy ennekutána az ő ritusok, szokások szerint, keresztelni és temetni szabadon bemelessenek az pápista papok Udvarhely városunkban; de misézni, praedicalni, copulálni és gyónatni ne menyenek. Hűségteknek annakokáért hagyjuk és serio parancsoljuk, hogy ez leve-lünket látván, valamidőn megmondott hiveink keresztelésre vagy temetésre az pápista papokat békíják s beviszik ebbeli kegyelmes annuentiánk és induitumunk ellen őket semmiképen ne bántsá s ne háborgassa, sőt az egyházi szolgálktól avagy egyebektől is megháborgattatni ne engedje hűségtek. Secus non facturi! Praesentibus perlectis exhibenti restitutis: Datum in possessione Rákos, die ultima mensis Januarii Anno Domini Millesimo Sexcentesimo vigesimo octavo. Gabriel m. p. (L. S.) Gregorius Ormankeozi m. p.

Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Szerkeszti s kiadja Veszely Károly I. kötet. Kolozsvárott. 1860. 396. lap.

20. Okmány. 1630. és 1657.

„A jezsuitai szerzetnek kirekesztésének módjáról és okáról.“ „Néha pedig ez országnak és hozzávaló birodalomnak minden részeiből teljességgel exuláltattanak (1588) mind személyekben s mind pedig mindennemű jóknak birodalmítól priváltattanak in perpetuum: még pápista fejedelmeknek s akkori tekintetes nagy embereknek idejökben is“. — — — „Mostan is annakokáért a felőlők emanalt régi constitutiói az országnak, azoknak pedig különbözésére nézve, signanter Articuli Annorum 1588. 1607. 1610. helyekben hagyattatnak, ujittatnak és confirmáltatnak: a jezsuitai szerzet pedig mostan is e hazának minden részeiből, a feljebb megirt Articulusok tartása szerint kirekesztett és azoknak emanálásától fogva nem recipiálhatott: ezután is sem titkon, sem nyilván nem admittálandó szerzetnek tartassék in perpetuum, mind magok, javok és azoknak fantori felől azon articulusokban specificalt poena alatt.“ Lásd; „Erdélyországának három könyvekre osztott törvényes könyve, mely

approbata, compilata Constitutiókból és Novellaris articulusokból áll. Mostan ujabbán, minden hazafiaknak hasznokra kibocsáttatott, Kolozsvárott. Nyomtatott a királyi Lyceum betüivel. 1815-ben." Titulus II-us. Articulus I. második kikezdése.

Az approbata Constitutio Pars I. Tit. I. XI-ik articulusa szóról szóra így van: „A katolikus papoknak Kolozsvárra, mivel többire hóstatókban laknak és városokban is promiscue azon Religion levők közül vadnak, betegeknek (kik súlyos nyavalyákban vadnak, juxta Articulum Anni 1607.) látogatására, gyóntatására, keresztelésre, halottaknak kikísérésére bemenniek szabados legyen; ezeken kívül való senmi ceremóniákat ne perághallassanak; melyeket elvégezvén, ismét helyekre recedáljanak. Egyéb helyekben is pedig, exceptis Várad, Boros-Jenő et Debrecen, a megirt casusokban való exercitiumok admittáltassanak, observáltván mindazonáltal az 1630. és 1649, esztendőbéli articulusok, mind hasonló s mind egyéb exercitiumok dolgából.”

21. Okmány. 1606 – 1702.

A zarándi egyházmegyére vonatkozó kivonat, a tiszántuli egyházkerület 1578-on kezdődő s 1735-ön végződő jegyzőkönyvéből.

1606. decz. 3.

Szathmáron közzsínat; jelen van mint esperest Zagrábi Mihály borosjenői lelkész, de tractusának neve említve nincs.

1629. jun. 17.

Váradon közzsínat; jelen van Ilovai Gáspár borosjenői lelkész, mint esperest s hozott 5 forint taxát, közigazgatási költségül. Ily keveset csak a máramarosi senior hozott még. — Ekkor ordináltatott Szerdahelyi Mihály Mikulákára lelkészül.

1630. június 9.

Debreczenben közzsínat. Itten ordináltatott Csiki János Erdő-Gyarakra lelkészül. Jelen volt mint senior a zsinaton Ilovai Gáspár, borosjenői lelkész.

1631. szeptember 7.

Báthorban közzsínat. Itt ordináltatott lelkészül Ágyára Sajókeresztúri György; Kis-Jenőbe pedig Veresmarti János.

1633. február 3.

Tasnádon közzsínat. Itt ordináltatott Pátrohi György Kis-Jenőbe lelkészül.

1634. június 18.

Szathmáron közzsínat. Itt erősítették meg Pécsvárad Páter, borosjenői lelkész, zarándi esperesté.

1635. június 17.

Váradon közzsínat. Jelen van Pécsvárad, mint esperest. Itt ordináltatott lelkészül Komáromi György Bethlen Ösibe. — Ezen a zsinaton, Keresztesi Hermán István elnöklété alatt történt az Alföldi tractusnak két részre osztása, úgy a mint az 1567–91-ben volt, turira és makóira s ugyan csak itt mindenik egyházmegyének külön esperestje választatott.

1635. November 18.

Bagaméron közzsínat. Jelen van Pécsvárad borosjenői lelkész s senior,

1637. június 14.

Közssinat Debreczenben. Itten ordináltatott Megyesi István Boros-Jenőbe, Huszti András Szalontára, Ghidófalvi Balázs Belényesbe lelkészül.

1638. június 6.

Közssinat Nagy-Bányán. Itt ordináltattak Kismarjai Lukács Szalontára, Ungvári János Kétegyházára lelkészül. Jenei esperestül Megyesi István volt jelen e zsinaton. Nagymihályi Lukács békési lelkész itt erősítettett meg makói esperestté,

1639. június 25.

Közssinat Váradon. Zarándi esperestül Megyesi István volt jelen e zsinaton.

1646. június 10.

Egyetemes zsinat Szathmár-Németiben. Jelen voltak ezen, mint a boros-jenői egyházmegye küldöttei: Debreczeni S. István boros-jenői lelkész és esperest; Kisfalvi Tamás, boros-jenői lelkész; Gyöngyösi Gáspár váras-keszii lelkész.

1650. június 26.

Közssinat Szathmáron. Jelen volt itt Nagy-Ari Benedek boros-jenői lelkész, mint zarándi esperest. Itt ordináltatott Boldogfalvi Péter Belfenyérré lelkészül.

1650. szeptember 4.

Közssinat Tasnádon. Jelen volt itt Nagy-Ari Benedek boros-jenői lelkész, mint zarándi esperest.

1653. június 15.

Közssinat Nagy-Bányán. Itt ordináltatott Váralyai István Karolosra, Sellyei András Sikolára, Devecseri Mátyás Ménésibe. E zsinaton erősítettett meg zarándi esperestül Szöllősi Jó János, boros-jenői lelkész.

1654. június 7.

Közssinat Szathmár-Németiben. Itt ordináltatott Fegyverneki János Talpasra, Barcsai Ádám Thamaszra, Jenei István Ágyára, Óvári György Csunya-Keszibe, Szalontai Péter Feltótra, Makai János Szederkénybe. Mind ezek mellé világosan oda van téve az egyházkerületi jegyzőkönyvben, hogy a jenei tractusban.

1655. május 30.

Közssinat Debreczenben. Itt ordináltatott Beszerményi István Bethlen-Ósibe, lelkészül.

1656. június 18.

Közssinat Szathmáron. Itt ordináltatott Morvai Jeremiás, Székudvarra lelkészül. Itt a presbyterianus (szuperintendensi és esperesti hivatal eltörlésén munkálkodó) lelkészek Nagy-Ari Benedek volt borosjenői, most váradi, ugyancsak váradi lelkész Kovásznai Péterrel együtt hivatalukból letétettek, a polgári hatóságnak kiadva fogságra vettettek, melyből 3 heti fogság után II. Rákóczy György fejedelem bocsátotta el őket a szathmári várkapitánynak Serédi Istvánnak adott térítvényök mellett.

1664. július 13—14.

Közssinat Debreczenben. Itt erősítettett meg Érsekújvári András fekete-gyarmati lelkész zarándi, — és Kisfalvi Tamás bihari esperestül. Itt ordináltatott Debreczeni István Fazekas-Varsányba lelkészül.

1666. július 4.

Közssinat Szathmár-Németiben. Itt ordináltatott Csatári András Szalontára, Tószegi Sámuel Karolyosba, Görbedi Péter Csunya-Keszibe.

1667.

Ezen és ezt követő néhány évben 9 forint és 96 dénár taxát adott összesen a zarándi tractus.

1669. június 30.

Közssinat Beregszászban. Itt ordináltatott Arday István Feltótra, Jenei György Karolyosba, Harsányi Mihály Szintyére, Szegedi Ferencz Vadászra, lelkészül.

1673. szeptember 30.

Közssinat Diószegen. Itt ordináltatott Kabai Márton Kis-Jenőbe lelkészül.

1675. június 23.

Közssinat Csátáron. Itt ordináltatott Bihar István Belfenyérbe, Marosszéki István Mikelakára. E zsinaton jelen volt a zarándi senior is, de neve nincs feljegyezve a jegyzőkönyvben.

1677. június 27—28.

Közssinat Berettyó-Ujfaluban. Itt ordináltatott Szilágyi István Csunya-Keszibe, Szentpéteri János Mikelakára.

1678. november 27—28.

Közssinat Nagy-Létán. Itt ordináltatott Szentthamásy János Lippa-Ménésibe.

1681. július 6.

Erdődre közssinatot hirdetett a szuperintendens Nógrádi, de azt a hadi zaj miatt nem lehetett megtartani.

1689. július 3.

Közssinat Nyir-Báthorban. A zarándi esperest még személyesen jelen volt e zsinaton, de neve felemlítve nincs. Itt ordináltatott Debreczeni István Rokszinba.

1699. szeptember 27.

Közssinat Krasznán. Itt ordináltatott Pozbai János Belényesbe lelkészül.

1702. július 23.

Közssinat Nyir-Báthorban. Itt ordináltatott Tatai Mihály Belényes-Remetére lelkészül. A zarándi egyházmegye romjai ezen zsinatban bizattak felügyelet végett a makói esperestre.

Nt. Révész Imre egyházkerületi levéltárnok Ur szíveségéből.

22. Okmány. 1678.

I. Apaffy Mihály erdélyi fejedelem adománylevele a ménési reformált egyház számára. 1678. Szeptember 13-án.

Michael Apaffy, Dei gratia Princeps Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. etc. Fidelibus nostris Generosis, Egregiis et Nobi-

libus Petro Budai de Rakos salis fodinarum nostrarum et Portus Mváradgyiensis Arendatori Joanni Sáfár de Remete salis fodinae nostrae Vizaknaiensis Camerario Rationistae ceterisque Officialibus, nec non Portus nostri Mváradgyiensis Rationistis modernis scilicet et futuris quoque pro quovis tempore constitutis et constituendis praesentes nostras visuris nobis dilectis salutem et gratiam nostram.

Az Lippai sattszóságbeli m é n e s i kevés számú Magyarainknak Boros-Jenő veszedelemtől fogva az Hatalmas nemzetnek jármából való meghszakaszkodott és az sok adózás miatt elfogyatkozott állapotjakot, és azokon P r a e d i c a t o r e t S c h o l a M e s t e r t a r t á s i r a való elégtelenségekre is kegyelmesen tekintve Fejedelmi szokott kegyelmességünkéből, az aránt való jó igyekezeteket akartuk elősegíteni, rendelvén számokra váradgyai Portusunkról Vizakna száz kósókat, a modo in posterum successivis semper temporibus mváradgyai Portusunkról annuatim adadni, a mint hogy megváltozhatatlan képpen rendeljük, és ki is adattuk ez levelünk által, minekokáért KeGYelmeTEKNEK és HűségTEKNEK felyül megirt minden rendbéli hieveinknek kegyelmessen és serio megparancsolyuk megirt m é n e s i református kevés számú Magyarokhoz mutatott KeGYelmeSSégünKET így értvén, és tőlők vagy arra rendeltetett emberektől ez annuationalis levelünk mellett requiráltatván, az megirt száz kósókat 6 sales Nro 100.// = említett váradgyai Portusunkról, minden ide s tova való mulagatások, kifogások és Cavillumok nélkül, a modo in posterum successivis semper temporibus annuatim kiadatni vagy kiadni e l n e m u l a s s a, nem várván rólla más rendbéli parancsolatunkat, acceptályuk ratiojában. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibentis restitutis, earumque Paribus pro sui expeditioni reservatione. Datum in Civitate nostra Alba Julia, die decima tertia mensis Septembris Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Septuagesimo octavo.

Kivül: Anno 1679. praesentes Litterae suae Celsitudinis annuacionales vel Donationales ex veris Originalibus Transumtae collocatae per Requisiteorem Capituli Albensis Transylvaniae Stephanum Gyarmathi.

Ezen oklevél eredetiben a gyulafehérvári káptalan levéltárában található, következő czímmel registrálva: „Collatio centum lapidis salis pro reformata ecclesia m é n e s i e n s i in Comitatu Orodienzi. 1678. P. Nro. 88. — Hiteles másolatban megvan a ménesgyoroki református egyház levéltárában.

23. Okmány. 1678.

I. Apaffy Mihály adománylevele, a mikalakai református egyház részére 1678. szeptember 13-án.

Michael Apaffy, Dei gratia Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae Dominus ac Siculorum Comes, etc. Fidelibus nostris Generosis, Egregiis et Nobilibus Petro Budy de Rakos, Salisfodinarum nostrarum et portus Váradgyaiensis Arendatori Joanni Sáfár de Remete salisfodinae nostrae Vizaknaiensis Camerario Rationistae, caeterisque Officialibus modernis videlicet et futuris quoque pro quovis tempore constitutis et constituendis, praesentes nostras visuris, nobis dilectis salutem et gratiam nostram!

Az aradi Sattszóságbeli Mykalakai kevés számú magyarinknak, a hatalmas nemzet jármában való meghszakaszzkodott és szükült állapotjokat és J e n ő n e k megvételétől fogva templomok nélkül való léteket, mostanában pedig annak mind helyének s mind megépítésének megnyerésében illő kevés alkalmatosságokat kegyelmesen tekintvén s mind Predicator, mind Scholamester tartására való jó igyekezeteket elősegíteni akarván, szokott fejedelmi kegyességünkéből rendeltünk számokra Vizaknai aknánk Savát Sal Nro. 100 6 száz kó sókat Váradgyai portusunkról a modo in posterum successivis semper temporibus annuatim adadni, a minthogy rendeljük és ki is adatjuk minden időknek forgásában ez levelünk által. Minek okáért keGYelmeTEKNEK és HűségTEKNEK

fölül megirt hiveinknek, a szerént M. Váradgyai Portusunk Rationistáinak is kegyelmesen és igen serio parancsoljuk, megirt Mykelaka Reformatamagyar Ekklesiához való kegyelmességünket így értvén, és tőlök vagy arra rendeltetett emberektől ezen annuentionális levelünk és Commissiónk mellett requiráltatván, a megirt Vizaknai száz kősokat Váradgyai portusunkról számokra a modo in posterum successivis semper temporibus annuatim kiadatni el ne mulasztza, nem várván róla más rendbéli parancsolatunkat, acceptáljuk Ratiójokban. Secus non facturil Praesentibus perlectis, earumque paribus pro sui expeditione reservatis, alioquin exhibenti restitutis. Datum in Civitate nostra Alba Julia die decima tertia mensis Septembris, Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Septuagesimo octavo.

Ezen oklevél eredetije a gyulafehérvári káptalan levéltárában találtatik, közlötte legelőször Fábian Gábor „Aradvármegye leírásában I. kötet. 161—162 lapján, jegyzetben, 1835-dik évben. Újabb időben megjelent a „Magyar prot. egyházi s iskolai Figyelmező“ 1877-dik évfolyamában s olvasható a februári füzet 92—93 lapján.

24. Okmány. 1702.

A tiszántuli egyházkerületnek az elpusztult zarándi egyházmegyéről rendelkező végzése 1702. Julius 23-án.

A Tiszántuli egyházkerület az 1702-ik évi julius hó 23-án Nyir-Báthorban tartott közgyűlésében a Zarándi egyházmegye sorsa felett, a mennyiben hat egyház, ugyanint : Fekete-Gyarmath, Nagy-Zerind, Ágya, Erdőhegy, Boros-Sebes és Vadász megmaradt, 3-dik számú végzésében következőleg intézkedett :

„Venerabilis Tractus Zaránd committitur Clarissimo Domino Stephano Szalontai regendus.“

Az egyházkerület levéltárában levő régi jegyzőkönyvből kiírva Nt. Dr. Révész Imre egyh. ker. levéltárnok Ur szives közlése folytán.

II. RÉSZ.

Az egyházmegye részletes története.

I. Abaad.

Feküdt Orod megyében, a Solymosi vár tartozéka volt. Legelső nyomát találjuk az 1332—37-ik évi pápai tizedszedési jegyzékben, mely szerint az, az orodi főesperességben volt Lippával s több helyekkel együtt. Ismét találjuk említve a 14-ik században a váradi káptalannak 1359. évi kiadványában, mely kelt Péter és Pál apostolok napjának vigiliáján és a melyben jelenti Lajos királynak, hogy Péter orodi praepostnak és azon hely káptalanjának panaszára s az ügyében való nyomozásra a kellő intézkedéseket megtette, nevezetesen a hely színén való megjelenésre László mestert, székeklyek egykori ispánját, András erdélyi vajdát, s László fiait Miklóst és Pált, kik az orodi káptalannak Mikelaka, Cemperd, Milova és Abaad nevű faluit és birtokait elfoglalták, a praeposttal és káptalannal együtt, szentháromság napjának nyolczada utáni legközelebbi hatodnapra megidézte, s a nevezett birtokok használatától a hatalmaskodókat eltiltotta. Abaad tehát az orodi káptalan birtoka volt, de a 16-ik század elején, nevezetesen pedig a mohácsi vész után több birtokaiból kiforgattatván a káptalan, Abaad is a Horváth Mihály és Jaxith Péterné kezére került s bár állandóan nem maradt is meg nálók, a mennyiben az 1544. évi tordai országos végzés tőlök elvételni és a káptalannak visszaadadni rendeli, de már e körülmény utat nyitott ide is a reformációnak. S minthogy Petrovics Péter azon időben lippai várparancsnok volt, az ő pártfogása is előmozdította Solymos és Lippa vidékén a reformáció terjedését. Innen úgy véljük, hogy alig hibázunk, ha egyik nagy reformátorunknak, Abádi Benedeknek születése helyét ezen Orod megyei Abádon keressük. „Keveset lehet erről az emberről tudni,” ezt írta Abádiról Bod Péter 1766-ban, s csakugyan nem sokkal több az sem, a mit 1880-ban tudunk felőle. Annnyival inkább ezt az Abádot vélem nagy reformátorunk szülőhelyének, mert itt az ő kiképzetésére minden meg volt adva. Petrovics Péterről tény, hogy a lippai várban főiskolát állított, melyet temesvári várparancsnokká lételekor kétségkívül Temesvárra helyezett át; itt volt Jaxith Anna Orod megye egyik nagy birtokosa, kinek és Petrovicsnak is költségén Lippán kezdett, s talán Gyulán folytatott tanulása után, 1534-ben a krakkói egyetemen tanult, hol a nyom-

dászatot is elsajátította. 1541-ben Gróf Nádasdi Tamás által Ujszigetre hivattatva, az Erdősi János magyar Ujtestamentomának más nyomdász által kezdett, de lassan haladt nyomtatását nagy ügyességgel elvégezte, s mint a könyv végén álló ajánló szavai-ból kitűnik, ő maga is készített betűket, „hogya szapora lenne a dolog és hamarább végit érhetnők.“ 1543-ban Wittembergben tanult, Szegedi Kis Istvánnal együtt, de még azon év őszén visszahívatott mind kettő a hazába, Abádi Szegedre, Szegedi Csanádra. Abádi mint lelkész mintegy 6 évig működött Szegeden, 1549 után pályája eltűnik szemeink elől, mint a homok sivatagok folyója. Abádnak ma Arad megyében, sem neve, sem egykori hol fekvése nem ismeretes.

2. Ágya.

Ez a község létezett már a 13-ik században, mint Rogér nagyváradi kanonok „Siralmas éneke“ e szavai bizonyítják: „Innen (t. i. Tamáshidáról) egy szigetre betérénk, mely az ágyai nép, a gyarmathi vajda és több más ezen környékbeli falvak népe által erősen elvala készítve“ (Lásd: Rogér Siralmas éneke a tatárjárásról 1241—42. Fordította Szabó károly. 37. lap.) A sziget nevezet alatt, hova Rogér a tatárok elől menekülése közben betért, Gyula értetik, Rómer szerint pedig a nádabi vár. (Lásd: „Alföld.“ 1878.—222. szám. Rozvány tudósítását.) Ágya az 1552. évi összeírás szerint Bihar megyéhez tartozott, s 49 portája volt, az 1561-ik évi összeírás szerint pedig mint a Zaránd megyében fekvő deszni vár tartozéka, a váradi püspök birtokául íratik, noha mint tudjuk, a váradi püspökség 126 éven át, mely idő alatt 14 czimzetes püspök volt 1556—1682-ig szünetelvén, a püspöki javak világiak kezén voltak. Porták száma 1561-ből feltéve nincs. Báthory Zsigmond 1590. augusztus 25-én, Szalay János kihalta folytán Váradi Kis Jánosnak és mindkét nemű utódainak adományozta Ágyát, a beigtatás történt 1591-ben szent Bálint napján.

A mohácsi vész után Czibak Imre kezére kerülvén a váradi püspökség birtokai közt Ágya is és azok birtokában őt I. Ferdinánd meghagyván és megerősítvén, bár ő nem igazoltatik is a történelem által a reformáció pártfogójául, még is, a Gyulához való közelségénél fogva, Ágya reformáltatását az ő idejére kell tennünk, a miben nem is lehet semmi kétség, sajnos azonban az a körülmény, hogy 16-ik századi egyházi életéről semmit se tudunk. 17-ik századból már ismerjük némely lelkészeinek nevét, legelső, kiről tudomásunk van: Sajókeresztúri György, ki 1631. szeptember 7-én avattatott fel a báthori zsinatban ágyai lelkésszé. — Másik lelkésze Jenei István, ki 1654-ben június 7-én a szatmárnémetii zsinaton rendeltetett Ágyára. Ember Pál

jegyzéke szerint Ágya a Zarándi egyházmegyéhez tartozott 1702-ig, azon túl 120 éven át a makói egyházmegyéhez csatolva állott fen. 1822. óta az akkor létesített nagy-szalontai egyházmegyében van. III-ik Károly adomány levele 1726-ban pusztult falunak (pagus populatus) nevezi ezt, s mint ilyen Raynald modenai herczegnek adományoztatott 1732. decz. 11-én. Ma is létező, 1554. lélekből álló magyar-román község, Arad megyében, a kis-jenői járásban.

1702 előttről semmiféle ingó s ingatlan vagyon vagy egyházi felszerelvénnyel nem találhatók Ágyán, urasztali edények, harangok, s egyéb készletek mind későbbi időből valók. Van ugyanis az ágyai reform. egyháznak két czintányéra, egyik 1737-ből W. S. betűkkel; másik 1814-ből A. J. és P. A. betűkkel. — Van egy sárga réztányér e felirattal: „Vegyétek és egyétek, ez az én testem, az új testamentomban.“ Van két, mindenben tökéletesen egyenlő aranyozott ezüst pohár. Az egyikre ez van írva: „az Adgyai Reformata Sz. Ekklesia ezen ezüst-poharat a maga számára tulajdon költségén készíttette. Tiszt. Tudós Dávidházy János Predikátorságában, 1803-ik esztendőben.“ A másikra ez: „Ezen Urasztalához tartozó Ezüst poharat az Adgyai Reformata sz. Ekklesia számára a magok költségeken csináltatták T. T. Dávidházy János ur, mint jó hazafi és felesége Tóth Mária asszony 1803-ik esztendőben.“ — Van három harang, a nagy és kis harang öntetett 1826-ban, a középső 1790-ben, felirata mind a háromnak egyenlő, mely is így hangzik: „Az Ágyai Reformata szent Ekklesia a maga költségén öntette. Temesvár.“ Az anyakönyv 1772-ik évtől kezdődik. A zarándi egyházmegye elpusztulása után a makói egyházmegyéhez csatoltatván Ágya, az ottani legrégibb jegyzőkönyvben következő lelkészeinek sajátkezű névaláírása találta: Bósházy János, 1723. ápril 18. Szigeti István, 1730. febr. 19. Márton Sándor, ki Gyulaváriból jött, azelőtt pedig Makón segédlelkészkedett. Szenté Pál, 1771. márcz. 25. Madarassi Imre, 1772. márcz. 26. Jelenlegi lelkésze: Nagy Sándor. Tanítók: Jakab József és Varga Károly.

3. Almaszeg.

Orod megyében feküdt Szabadhely, Gyorok és Paulis közt, az 1561-ik évi összeírás szerint 4 kapu volt benne. Birtokosai Banuri Péter, Méregy Ferencz, Társy György, Nagy György és Makay Albert voltak. Semmi kétség benne, hogy ez a hely a 16-ik században a reformációnak hódolt, egy részről birtokosait tekintve, kik közül némelyekről határozottan bizonyos, hogy a reformáció hívei voltak, más részről azon körülménynél fogva, hogy Orod megye a Petrovics várparancsnoksága alatt volt

1522-től, midőn ő még Lippán lakott, egészen 1551. július 14-ig, vagyis temesvári várparancsnoksága végéig. — Almaszeg ma pusztá Arad megyében Paulis községnél felvéve. — Gyorok filiája.

4. Apa.

Ez a hely, mint praedium, II-ik Andrásnak 1214. karácson napján kelt azon oklevelében, melylyel Boleslav váci püspöknek a leleszi praepostságra vonatkozó alapítványait megerősíti, mint egyik alap, ekként neveztetik meg: „et predium, nomine de Macra, videlicet Apa.“ 1561-ben a Losonczi István özvegyeé volt 4 portával, — mint falu az Apa nevezetet megtartotta egészen a 17-ik század végéig s minthogy akkor elpusztult, üres helye a Telek nevet nyerte, s egy Telek nevű egyházat csakugyan említ Ember Pál a Zarándi egyházmegye egyházainak sorozatában. Szőlőhegye a galsai és mokrái szőlőhegyekkel egyenlő régiségű, mert már 666 évvel ezelőtt említés tétetik róla. Apateleket az Ember Pál által 2-ik helyen említett Telekkel Fábíán Gábor azonosítja „Arad megye leírása“ I. 176-ik lapján, de ehhez még kétség fér. Van ugyanis Fábíán e műve 209—210-ik lapján közölve III-ik Károly adománylevele, melyben Rajnald modenai herczegnek 42 elpusztult falut, 50 pusztát adományoz Zaránd megyében, ugyancsak ott a jenői kerületben 76 pusztult falut, Arad megyében 6 elpusztult falut, és 12 pusztát, ezekhez jön még a jenői kerületből 13, melyet az adománylevél illető pontja így sorol el: „Praedia autem: Asuka, Apatelek, Gáp, Gyarak, Gécz, Monostor, Pipas, Pintlaka, Piskia, Rokszin, Tamásd, Társ et Telek.“ Itt világosan megkülönböztetik egymástól Telek és Apatelek, s ugyan ily megkülönböztetést látunk a határőr katonák által 1733. augusztus 8-án a Rajnald javára történt birtokok némely részének adományozása ellen Boros-Jenőben készített s Aradmegye Ménesiben tartott kisgyűlése által megerősített tiltakozványban, — Zaránd megye 1561-ik évi összeírásában azonban hiában keressük Teleket, mert nem találjuk, ha csak a Világosvár tartozékául említett „Velend“ nevű helyet a „Telek“ szó elferdítésének nem vesszük. (Lásd: Kozma Pál: Zaránd vármegye leírása. Kolozsvárt. 1848. 31. lap.) Van ugyan említve itt két „Telek“ nevű hely, de mindegyik előnévvel; egyik (21. lap) Boros-Telek, másik (27. lap.) Erdős-Telek, s ha e kettő közül egyiket azonosítani akarjuk a fentebbi adománylevélben foglalt Telekkel, azt csak ez utóbbival tehetjük, mert Boros-Telek az egri püspök birtoka volt melyet tehát, főleg a 18-ik század elején, a római kathólíka egyház még inkább a klérus jogainak és hatalmának hazánkban vissza állíttatása korában, világi egyének adományozni, képtelenség lett volna. — Telek, mint possessió a Szalontai Toldy Istváné volt 1609-ben, kivülte még 53 hely-

séggel és pusztával. Volt-e Apateleak valósággal a zarándi egyházmegye egyházai közül való: tisztán kimutatni nem lehet. 1748-ban keletkezett ott ágostai hitvallásu egyház, mely azóta fen is áll. Jelenlegi lelkésze Chovan Viktor. Tanító: Genyeta János. — Apateleak 1350 lélekből álló román-magyar község, a boros-jenői járásban. A szőlőhegy neve után most a nép nyelvén *Mokra*. Fentartotta jelen időig a „*Rákóczi szőlő*” nevet. Az itt szándékoltt evangélikus templomépítésnek Engel csanádi püspök ellent mondott, a helytartó tanács pedig 1752-ben a templom építését eltiltotta. — (Lásd Arad megye s város ismertetése. Parecz István-tól. Arad 1871.)

5. Apáti.

Az 1561-ikévi dicalis összeírás szerint Zaránd megyében két ily nevű község létezett, egyik a gyulai vár tartozéka és a gyulai plébános birtoka volt s benne akkor 29 porta találtatott. Ma ez Uj-Kigyóstól fél óra járásnyira levő pusztá Békés vármegyében, s az uj-kigyósi r. k. egyház leányegyháza. (Lásd: Schematismus Cleri dioecesis M. varadinensis pro Anno 1864. 77. lap.) Több mint valószínű, hogy ezen Apáthiban soha sem alakult református egyház, egyrészt azért, mert földes ura a gyulai plébános volt, más részről azért, mert Haan szerint (Diplomatarium Békésiense 280. lap) Békés megye 1733-ban bizonyította ott a római katolikus templom fenállását. A másik Apáti a borosjenői vár tartozéka volt s 1561-ben következő birtokosai voltak: Bertóthy Gábor özvegye 6 portával, Dersfy István 4 portával, Boka László 3 portával és Massay Imre 1 portával. Ezt már 1732-ben a III-ik Károly adomány levele pusztult falunak nevezi. — Kétségen kívül azért, mert Massay Imre is földes urai közé tartozott, vagy egyéb okoknál fogva, itt is meghonosult a reformáció s ez az Apáti is egyike volt a Zarándi egyházmegye elpusztult egyházainak, mint az Ember Pál által fenhagyott sorozat mutatja, melyben 12-ik helyen áll. Erről nevének kívül alig tudunk egyebet. A reformáció előtti korban apátság létezett itt, melynek zárdája némi romokban még áll a közeleső oroszkeszi erdőben. A helység határában levő 11 dombot a hagyomány temetkező helynek tartja. Ma Arad megyében van 322 lélekből álló román ajku község a boros-jenői járásban. Mint reformált leányegyház *Vadászhoz* tartozik. — A Francia háboru után báró Ditrich kapta adományul.

6. Arad.

Mielőtt az aradi protestáns egyházzal szólnánk, melyet az első részben még csak feltételesen említenk, itt előrebocsátunk némely megjegyzéseket. Az őseink bejövételétől fogva 1718-ig Orod-

nak nevezett megye, a Maros folyó két partján terült el, mely azonban különböző időben különböző kiterjedéssel birt: a 14-ik századig nyugoti irányban csak Mikalakáig terjedt, legnagyobb kiterjedése volt a 16-ik század közepén, midőn Zádorlak és Deszk is Orod megyében volt. E megye vette nevét a honfoglaláskor itt talált Orod nevű vártól, mely még a Hunnok vagy Avarok idejéből való volt. Az Orod név származott az or gyök szótól, a *d* képzővel, megfelelő vastag hangú magánhangzóval pótolva, mely eredetet, kezdetet, csúcsot, valaminek kiálló részét, hegyet jelent; innen a persák jó istene Ormuzd vagy Ormós, innen a hegyek, épületek orma vagy ormója, emberek és állatok orra, óros, (ivó edény) s több egyéb rokon szavak. Orod vára a Maros egy délkeleti kanyarulatában, síkságon épült. Az e körül későbbben épült Orod városának egy Vonúcz nevű külvárosában alapított az orodi káptalan, 1173 körül, noha az orodi zárda fenált már Sz. István korában 1030-ban, a csanádi főispán idejében. (Lásd: Budai: Polgári hist. lexicon. I. 498. lap.) Orod városa a maga várával és káptalanával ott állott egykor, a hol ma Glogovác német falu van, ezt bizonyítják kettős keresztalakra épült két tornyú templomának még 1805-ben is jó magasan fenállott falai, s ezekből még ma is fenlevő s a pozsonyi ölet haladó vastagságú darab, melyet a mostani csanádi püspök korláltal körülvéttetett, hogy az által e rom megóvassék kortársainak azon sorsától, mely szerint azok anyagai részint a glogováczi templomra, részint egyéb köz- és magánépületekre felhasználtattak. Ez azon város, hol 1132-ben II. Béla alatt a 68 főur felkonczolásával végződött véres országgyűlés tartatott. Az 133²/₇-ik évi pápai tizedszedési jegyzék szerint a csanádi püspökség hét főesperessége közül egy, Orodtól vette nevét, noha maga Orod, a jegyzékben nem található, mivel kebelében káptalan volt. Hogy ez a város, melynek három főutczája volt, a mai Glogovác helyén feküdt, bizonyosága annak egy a váradi káptalan által 1431-ben kiállított okmány, melyben előadatik, hogy az orodi egyház praepostja György, bizonyos, használatban levő Marosköz nevű földet, mely Orod és Mikelaka közt terült el, s melyet a praepost a káptalannal közösen birt, kizárván abból a káptalant, magának foglalta el, s szénát kaszáltatott rajta, azonkívül ezzel meg nem elégedve, a mikelakai Kö t ö z f e n é k nevű erdő (nem Körösfenek?) némi részét szinte maga és jobbágyai használták, sőt e felett, a közös mezőt, hol a vásárok tartattak, felszántatta és a mezőből kertet kezdett alakítani, sőt a mellett még egy utcának vagy közutnak nagy részét, mely régtől fogva közhasználatban volt, a káptalan törvényes tiltakozása ellenére, sövényekkel és igen erős torlaszokkal elzárta és saját lakása kertjéhez kapcsolta és alkalmazta, önhatalmúlag, a káptalan igen nagy kárára. (Fábián: „Arad megye leírása. 1835.“ B. okmány.)

Ezen Orod várát és városát ostromolta meg a török 1551. szept. 18-án s miután bevette, a várat lerombolta, s helyette a Maros balpartján kezdett más várat építeni. Ez az Orod soha sem volt protestáns egyházközség, ide a reformáció be nem juthatott s jogfolytonosság-e vagy véletlenség? az 1724-ben Orod pusztja helyére telepített Glogovác német községnek is római katolikus lakosai vannak, mind e mai napig.

Volt egy Arad nevű hely Torontál megyében és a csanádi püspökség torontáli főesperességében az 133^{2/7}-ik évi pápai tizedjegyzék szerint, de erről a jelenévi schematismus azt tartja, hogy az nem más, mint a Nagy-Becskerekhez közel eső mai Aradác, noha bizonyos dolog, hogy a 15-ik században Tőperek, Torony és Kazzaperek is a Torontáli főesperestségben voltak, minél fogva a mai Arad is, ha ugyan akkor létezett, szinte oda tartozhatott. A mai Aradác, mint torontál megyei helység a makói egyházmegye területén lévén, mint protestáns egyház, kétségkívül oda tartozott.

A mai Aradnak, melyet a 16-ik században s a 17-ik elején protestánsnak vélünk, s melyben a jelen században mindkét felekezeti protestáns egyház alakult, neve és emlékezete, Fábíán Gábor szerint azon 1517-ik évi okmányban van először, mely arról szól, hogy midőn Orod megye rendei 1517-ben „Szent Lucza szűz napja előtti legközelebbi szombaton“ törvényszéket tartottak, előttök az orodi káptalan tagjainak megbízottai Kenderesi Pál olvasó és Csethy Rafáel örkanonok a káptalan nevében ellenmondtak és tiltakoztak az ellen, hogy a kalodvai (ma: Kladova) szentpálremeterendi szerzetesek a magok zombatheli (ma: Szabadhely) rész birtokukat nagylaki Jaxith Márknak és Istvánnak (mely utóbbi azonban már akkor nem élt,) szabadkéből és önként eladták. (A., okmány.) Ez okmány kelte így hangzik: „kelt Aradon helyben,“ s az Arad név vezette Fábíánt arra, hogy ez okmány keltihelyeül a mai Aradot vegye fel; minden kétség eloszlatása és a dolog tisztába hozása céljából az eredeti okmányt akartam megtekinteni, de az sem a megyei sem a városi levéltárban nem találtatik Aradon, mit 1880. ápril 1-én személyesen tett tudakozódásommal igazolhatok; Fábíán pedig nem említi, hogy honnan vette az általa közlött okmányt. A mi azonban az Arad nevet illeti, az vonatkozhatik a régi Orodra is, mert mint némelyek állítják, kimondásilag az is Aradnak hangzott, e mellett a mai Aradra magyarázás ellen szinte nehézséget képez a mellette álló szó „helyben“ (loco), a mely, különben is az orodi káptalan ügyéről levén szó, sokkal inkább illik a régi Orodra. Szerintem továbbá, még az 1561-ik évi összeírásban is azon Arad, melyben Földváry István 3 kaput talált, nem a mait, hanem az akor már nagyrésztben pusztulóban állott Orodot jelenti, mit annyival inkább bizonyosnak tartok, mert az Orod név az összeírásban nem jön elő. — Igaz, hogy a török a Maros balpartján a mai

Araddal átellenben már 1552-ben megkezdette egy várnak az építését, de a mai Aradnak legelső nyomára 1589-ben találunk, mikor az akori nevezet szerint a körös-marosközi, későbbi néven pedig zarándi egyházmegye gyűlést tartott benne azon évi június 8-án, s melyre a szomszéd makói egyházmegye esperestje Pankotai János is meghivatott lelkésztársaival együtt, s melyen értekezések s viták tartattak az egyházi szolgálatról. Szathmárnémeti Mihály ugyan Váradot említi a gyűlés helyéül, de hogy ő, ki a 17-ik század vége felé élt, a névben tévedt, avagy abból is megtetszik, miszerint fel nem tehető az, hogy a zarándi egyházmegye a szomszéd egyházmegyébe ment volna gyűlést tartani, holott épen 1588-ban tiltattak ki területéről országos törvény által a jezsuiták és továbbá, mert Orod megye legnagyobb részét akkor épen a nagy Mágoicsy Gáspár méltó fia Ferencz birta, ki a reformáció pártolása tárgyában semmivel nem állott alább atyjánál. Ha pedig csakugyan más egyházmegyében kénytelenítettett volna gyűlését tartani a zarándi egyházmegye: közelebb lett volna Makón gyűlnie egybe, mely várostól nevezett egyházmegye lelkészeit különben is meghívta a gyűlésre. Maga Ember Pál is fenakadt a Szathmárnémeti szavain s már ő benne is kétely támadt a gyűlés helyére nézve, ugyanazért azt el is hallgatja. (Lampe: 641. lap.) Ismét a 17-ik század elején jő elő Arad neve azon okmányban, mely kelt Gyulafehérváron s mely nap és esztendőszám nélkül találtatik a gyulafehérvári káptalan levéltárában. Ez okmányt Rákóczy Zsigmond állította ki, ő pedig csak 1607-ben volt erdélyi fejedelem; minélfogva az évet bizvást megállapíthatjuk, hogy az 1607, annyival inkább, mivel ez adománylevél azon szerbek javára adatott ki, kik 1606-ban a lippai várat árulás által, a törökorséggel együtt Petneházy magyar vezérnek kezére juttatták. Ez adomány levélben Arad már mezővárosnak neveztetik, s ezt Rákóczy Zsigmond Bálvány, Csicsér, Csolt, Basa, Bikacs, Szentgyörgy és Szentiván pusztákkal együtt a lippai szerb várörségnek, árulása díjául adta. A várat pedig Bethlen Gábor fejedelem 1614-ben 7 más várral együtt átadta a töröknek. — Micsoda vár és város állhatott 1561-ig a mai Arad helyén: arra nézve lásd a 152. cikket, mely szól Torony mezővárosról. — Arad, mint leányegyház 1800-ban a kisperegi református egyházhoz tartozott, maga az aradi vár, a benne levő református katonákkal Gyorokhoz volt csatolva; a zarándi egyházmegye elpusztulása után 1702-től 1822-ig a makói egyházmegyéhez tartozott; azóta a nagyszalontai egyházmegye hatósága alatt áll. Az aradi mindkét protestáns egyház újabb keletű. (Lásd: B. okmányt). A helvéthitvallású egyház mintegy 3000 lelket számol, jelenlegi lelkésze Ferenczy Gedeon. Leányegyházak: Mikalaka, Kurtics, Zsigmondháza, Uj-Arad, Vinga, Zádorlak, Kispusztá, nagyiratosi, szentpáli és sofronyai puszták. — Az ágostai

hitvallású egyház 850 lelket számlál, mostani lelkésze Stiegler Gusztáv; tanító: Grásznel János. Leányegyházak: Új-Arad, Sofronya, Ötvenes, Schöndorf, Féregyháza és Fűskút. Az ágostai hitv. egyház a békési esperességekben van. — Arad most szabad királyi város 32726 lakossal.

7. Ároki.

Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházai közt a 60-ik helyen említi Árok nevűt, mely nem más, mint azon Ároki nevű község, mely az 1332—37. évi pápai tizedszedési jegyzék szerint az orodi főesperességekben volt, és azonos a Földváry 1561-ben készült jegyzékében foglalt Ároki nevű helylyel. Birtokosai voltak: Mágocsy Gáspár, Liszthy János, Zay György özvegye, Pethő Gáspár és Pethő Péter. Kapuszáma 7. Feküdt Orodi megyében, de hogy mely tájon, azt ki nem nyomozhattam, okmányok alapján úgy vélem, hogy pusztja helye ma Arad és Kurtics közt van a vaspálya mentén. Arad megye közigazgatási bizottságának 1878-ban kiadott munkálatában nem jön elő a neve. 16-ik századi életről semmit sem tudhatunk. 1609-ben a Szalontay Toldy István birtoka volt. Portái számáról Fábián nem tesz említést. III. Károly adománylevelében 1732-ben már pusztult falunak mondatik ez az Árok s hibásan Zaránd megyében levőnek mondatik. Ma még helyét sem vagyunk képesek megmutatni, nem hogy múltjából valamit tüzetesen adhatnánk, — minek oka bizonyosan az, hogy csekély, jelentéktelen község lehetett, míg fenállott. Elpusztulása oka és ideje ismeretlen.

8. Bandarlak.

Ez nincs Ember Pál által említve, de bizonyos, hogy itt is volt reformált egyház a 16-ik században, miután az 1561-ik évi összeíráskor birtokosai Mágocsy Gáspár, Liszthy János, Pethő János és Pethő Péter valának. *) Bandarlakot Zardoklakával együtt elfoglalta 1551-ben, a Szalánkemenről hódításra induló Mahomet beglerbég. — Kapuszáma 10. — Feküdt ez a község a Maros azon szigetében, melyben a 16-ik század elején elenyészett bizerei apátság is létezett. Most a falu Mondorlak nevet visel s az

*) Ezek egyik utódát, Gersei Pethő Zsigmondot bárói rangról grófi rangra emelte I. Leopold, Bécsben, 1666. április 21-én kelt, öt nyomtatott nyolczadrétű levélre terjedő kiadványa által. (Lásd Schwartzner: „Introductio in rem diplomaticam, aevi intermedii, praecipue hungaricam. Budae. 1802.“ 393—403. lap.) A Gersei Pethő család a csopóni Nádasdiaktól származik le oldalágon. (Oklevelek a Nádasdi-Ladányi levéltárból 1879. 16. lap.)

aradi járásban levő 1537. lakossal bíró román község. A falu most nem a Maros partján, hanem attól távolabb az Arad-erdélyi országút mellett áll, Csicsér tözsomszédságában. Mint leányegyház, a gyoroki reformált egyházhoz tartozik.

9. Bassarág.

Ez igen régi hely, létezett már a 13-ik században az Árpád-királyok korában: Fábián Gábor ugyanis „Arad vármegye leírása” című munkája I. kötete 57-ik lapján a „Ritus explorandae veritatis” című könyvből erre vonatkozólag idéz egy adatot, mely azt tartalmazza, hogy az orodi várórség s ezek nevében Mátyás és Sorlonda bepanaszolták Miklós orodi főesperest és csanádi kanonokot, Dezső püspök mint királyilag ki-nevezett bíró előtt, (ez a Dezső 1204-től 1228-ig volt csanádi püspök), — azon okból, hogy az ő Bassarág nevű földjüket erőszakosan elfoglalta 1216-ban. — Bassarágot Mátyás király 1464-ben a (a midőn hihető, az orodi várórség már megszűnt), Péter apostol napján Budán kelt adománylevelénél fogva, mint Világosvár tartozékát, a Báthory őt fitestvének adományozta, több Orod és Zaránd megyei birtokokkal együtt. — Ez nem említettik, mint protestáns egyházközség, pedig, hogy a 16-ik században az volt, túl van minden kétségen, mivel már akkor Jaxith-birtok volt, és itt neveltette kisdéd korában Vid Jánost, anyai nagybátyja Fodor Ferencz, mintegy 6 éves koráig, a midőn is aztán, atyja emléke iránti tekintetből a Jaxith Péter özvegye Anna, (ki talán a Báthory-családból való volt, vezeték nevét sehol nem olvastam) vette gondjaiba s taníttatta bel-, leánya pedig külföldön. Innen vette ő a Bassarági előnevet, melyet íróink Balsaráti-ra ferdítettek; holott a wittenbergi egyetem anyakönyvébe is, 1550-ik évre, így van neve beírva: „Joannes Vid Bassaracius.” Bassarág az 1561-ik évi összeíráskor, mint Orod megyei birtok, a Banuri Péteré és Pongrácz Kristófé volt, mely utóbbi a gyulai várban egy törökkel vívott párbajban esett el, lándzsától átütve. — Kapuszáma 11. — Bassarágot 1627. július 2-án a fogarasi várban kelt adománylevele által Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, Atyai Gálfy Györgynek s utódainak adta, mint Orod megyei birtokot, de a mely az ország köz alkotmányos törvényhozása által (publica Constitutione Regni) Zaránd megyébe kebelezetett. (Lásd: Arad v.-megye leírása. Buda. 1835. 251. lap.) — Bassarág ma puszta, Arad vármegyében, a pécskai járásban, Ó-Pécska községnél felvéve. — Volt az 1561-ik évi összeírás szerint Csanád megyében is Bassarág a nevű hely, melyben volt négy porta s birta Castellánffy Kristóf. (Lásd: 1. Okmány e., Comitatus Chanad. 9. sz. a.)

10. Békás-Össy.

Ily nevű református egyházat is említ Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházainak sorozatában, 29-ik helyen, a Földváry 1561-ik évi összeírásában azonban neve teljességgel nem található. Nem is jön elő neve Ember Pálon kívül egyébütt, csak a III. Károly adománylevelében, mely 1732. december 11-én Rajnald modenai herczeg javára kiadatott, s melyben a Zaránd megyei praediumok közé soroltatik, s úgy látszik, K.-Bököny, Gyula-Vári és F.-Gyarmat közt esett, igazolja ezt Arad megye bizottságának az 1878-ik évre kiadott közigazgatási munkálata, melyben „Ösi pusztá” név alatt Fekete-Gyarmat községnél van felvéve. Az itt lakó reformátusok Erdőhegyhez, a római katolikusok pedig Kis-Jenőhöz vannak leányosítva.

11. Békés.

Ez egyike a zarándi egyházmegye legelső egyházainak s hihetőleg az első seniorok székhelye is, annnyival inkább, minthogy a reformáció előtt is az volt, Békésről nevezetvéen el a nagyváradi püspökség második főesperestsége. Békést Ember Pál a makói esperestség egyházai közé számlálja, s egy az övénel korábbi, nevezetesen a 17-ik század negyedik évtizedéből való adat szerint is már csakugyan oda tartozott, noha Kocsi Csörgő Bálint még 1677-ben is azt írta, hogy Békés a sármellyéki vagy zarándi egyházmegyében van. Alig is szenved kétséget nemcsak a 16-ik, de a 17-ik század három első tizedében a zarándi egyházmegyéhez tartozása, részint múltjánál, részint fekvésénél fogva, s egy sikeresebb nyomozás kifogástalanul bebizonyíthatandja, hogy a hibásan bezermentinek nevezett egyházmegye legelső nevét Békéstől vette, nevezetvéen békési egyházmegyének. Midőn aztán 1635-ben június 17-én, a Keresszegi Hermán István idejében s általa, Nagy-Váradra összehívott zsinaton az 1591. után, de bizonytalan melyik évben egygyé olvadt s csaknem félszázadig „Alföldi tractus” neve alatt létező makói és túri egyházmegyét ismét két részre osztották, s ez alkalommal mind a két egyházmegyének külön seniort is tettek: akkor történhetett, hogy Békés a makói egyházmegyéhez csatoltatott; ezt igazolja az is, hogy csakis ezen túl találunk a makói seniorok közt békési lelkészeket, nevezetesen 1638-ban Nagymihályi Lukácsot; 1660. tájon Bujdosó Istvánt.

A mi Békés történetét illeti: alaposan megvan írva „Békés vármegye hajdaná”-ban, ugyanazért itt mellőzzük, csupán azt jegezzük meg, hogy Gyula, Vári, Sarkad és Dobozzal együtt már az Árpád-korszakban virágzott. („A fekete körörs és vidéke. Márki Sándortól. 1877. N.-Várad.” 80 lap.) Korán termékeny ta-

lajra talált itt a reformáció, melynek meleg és szilárd keblű avatottja lön Ozorai Imre békési lelkész, ki Békésen s környékén reformátorkodott a Massai és Nadányi család oltalma alatt, 1523-tól 1552-ig, vezetéke neve után ítélve, Tolnából, Ozoráról vagy Trencsén megyéből Ozorról való volt. Talán ő az az Imre kanonok, ki 1521-ben Gyuláról Krakkóba ment. Mikor lett békési lelkészszé: bizonytalan, több történetírók szerint már 1523-ban működött, mint reformátor. 1531-ben elment Wittenbergbe, hogy ott a főreformátoroktól mélyebb ismeretet s nagyobb világosságot nyerjen a megtisztított tudományban. Nem sokáig tartózkodott Wittenbergben, mert még azon évben Krakkón át, hol szinte csaknem félévig időzött, visszatért a hazába, előbbi állomására. Ki helyettesíté egy évi távolléte alatt: nem tudható. Első protestáns írónak tartatik eddig elé, a mennyiben az ő 1535-ben megjelent munkájánál korábbi magyar protestáns szellemi termék nincs. Ozorai reformatori pályájának részletei ismeretlenek előttünk. Közvetlen utóda Literáti vagy Turi Lukács lett-e 1563. tájig, bizonytalan. Szegedi Kis István 1553-ban nem itt, hanem Belényesben működött. Még 1564-ben is fenállott a Szűzmária tiszteletére szentelt kápolna Békésen. Szegedi Lőrincz, ki előbb Gyulán, 1562—3-ban pedig Wittenbergben tanult, Túrít követte a lelkészi hivatalban. Ez 1567-ben már körözsmarosközi senior volt, jelen volt 1569. okt. 10-én a nagyváradí zsinaton, hol szinte jelenvolt a makói senior is Endrédi Zsigmond makói lelkész, a mezővásárhelyi, szentesi, szentandrásí, decsei, dombegyházi és szenttornyai lelkészekkel, tehát a makói egyházmegye hat képviselőjével, vagyis hetedmagával együtt, úgy hogy a makói tractus a legerőteljesebben volt a szentháromság tagadók elleni zsinaton képviselve, a körösmarosí vagy zarándi tractusnak a senioron kívül csak egyetlenegy képviselőjét sikerült még felfedeznünk, nevezetesen Atyim Ferenczet, a vajdafalvai oláhreformátus egyház lelkészét, különben, mint fentebb láttuk, Szegedi a többi megjelent és távol volt „atyafiak személyében“ írta alá a nagyváradí zsinat végzéseit. — Meddig volt Szegedi Lőrincz Békésen, bizonytalan. Abból, hogy Balázs István kolozsvári unitárius lelkész 1570-ben befurta magát Békésre a Békési Gáspár indítása és segélye folytán, az látszik, mintha, már akkor nem lett volna ott Szegedi; „Theophania“-ja előszavának, melyet 1575-ben írt, nem levén kelti helye, nem lehet tudni, ha Békésen írta-e vagy már Szathmáron? Ha Békésen kelt volna az előszó: akkor arról is bizonyosok lehetnének, hogy a gymnasium még fenállott, mert Szegedinek e műve tanodai dráma és nagyobb tanulók által adatott elő, tanítók vagy tanárok hozzájárulásával. De minthogy „Báthory Miklósnak, Miksa császár és király tanácsosának és bírójának, Szathmár és Szabolcs vármegyék örökös ispánjának, — és neje-

nek, Losonczy Fruzsínának⁴ ajánlotta, többek közt ezt mondván: „annakokáért akartam e kis könyvet nagyságtok neve alatt kibocsátani, hogy lenne Nagyságtoknak mivel mulatni és e mostani próbában a vigasztalás életét és hitét bátorítani... hogy azért én is nagyságtoknak az én rendem és tisztetem szerint vigasztalásra legyek, itélem nem méltatlan dolognak lenni, e kisded könyvecskét is nagyságtok neve alatt közönséges olvasásra kibocsátanom... kérem azért nagyságtokat, hogy vegye nagyságtok jó néven e mostani kisded munkásságomat, — rövid nap, ha a kegyelmes Isten életemet meghosszabbítja, nagyobb dolognak megmagyarázatában is munkálkodom, abból is nem hagyom nagyságtokat részletlenné lenni:“ bajos dolog feltenni, hogy a békési lelkész érzette volna magát arra indíttatva, hogy az ő rende és tiszte, vagy is hivatala szerint a szathmári és szabolcsi főispánnak legyen „vigasztalására,“ — ámbár az is igaz, hogy a békésmegyeinek nem lehetett, nem létezvén azon időben Békés megye. Van Szegedi Lőrincztől egy ének a Gönczi György énekes könyvében, melyet ő a VII. zsoltárból készített, neve az ének versfőiből jön ki. Annyi bizonyos Ember Pál szerint, hogy 1584-ben már szathmári lelkész volt. — Békési Imre lett-e utódja 1584-től 1630. tájig, vagy Gellai János békési fi is lelkészkedett ott a 17-ik század elején, kik közül amaz 1580-ban, emez 1596-ban tanult Wittenbergben, még tisztára deríteni nem bírtam. De az bizonyos, hogy 1636-ban már Nagymihályi Lukács, békési lelkész, ki az 1638. június 6-án tartott nagybányai zsinaton erősítettet meg a makói esperességekben. Békés tehát az 1635-ik évi egyházmegyei rendezés alkalmával elvéttetett a zárandi egyházmegyétől, minélfogva róla itt tovább szólni nem is volna helyén. Mindazáltal, mert Kocsi Csergő Bálint még 1677-ben is a zárandi egyházmegyéhez számítja, azontúli története is álljon itt vázlatosan. Nagymihályi már 1646-ban zsákai lelkész volt s innen ment a szathmárnémetii zsinatra. Utódja lett Bujdosó István 1645—1669-ig. Erről Ember Pál után csak annyit tudunk, hogy 1660. tájon senior volt. Ezt követte Bölcskei Mihály 1670—1701-ig. Ez 1670-ben avattatott lelkésszé, de két év múlva az urvacsora kiszolgáltatása körül változtatást tett, miért is hivatalából kitétetett, de miután írásilag kötelezte magát, hogy a Kálvin értelmét követendi s a mellett marad állhatatosan, 1673-ban ismét visszahelyeztetett hivatalába. Felváltotta őt három év-tized múlva Békési András 1702—1711-ig, ki két évig (1700—1701.) Franequerában tanult Campegius Vitringa alatt; Kabai Dániel 1711—1716., ki 1711. december 29-én jegyezte be nevét sajátkezűleg, mint békési lelkész, az egyházmegye e célra rendelt anyakönyvébe. Debreczeni Kis Sándor 1716-tól fogva, mely év július 8-án írta be nevét, mint békési lelkész az egyházmegye anyakönyvébe stb.

Mint fentebb (I. Rész.) előadtuk, volt Békésnek jeles iskolája, gymnasium jellegű tanintézete, melyben Ozorai, s hibás adat szerint Szegedi is tanított. Az unitarismus is tett kísérletet Békésen a Balázs István kolozsvári unitárius lelkész személyében 1570-ben (Lampe: 267. lap.), de Békés nem mutatkozott alkalmas helyiségül unitárius propaganda számára, sőt Méliusz egyenesen kiutasította Balázst Békésről. — Igen különös, hogy Békés, a Gyula szomszédságában érintetlen maradt a belháborúk dúlásaitól, s csaknem egyedüli egyházunk, melynek történetét a reformációtól, sőt kevés hézagossággal lelkészeit is, maig levezethetjük és kimutathatjuk. — Sok volna még Békésről mondani való, mert igen nevezetes hely volt, némely egyháztörténészek szerint Sztáray Mihály is volt 1557—8. táján békési lelkész, sőt Veres Ferencz sarkadi lelkész feljegyzése szerint Dévay Biró Mátyás is megfordult ott 1546. tájon, midőn valószínűen Erdődről távoznia kellett, a Ferdinánd király, Drágffy Gáspárhoz ismételve intézett azon parancsa folytán, hogy Dévait és elvtársait távolítsa el magától; s elébb Gyulára, onnan Békésre s végre Sarkadra ment. Annyi bizonyos, hogy mind a három városnak és egyháznak 1552. előtti történetei nagyon homályosak és hézagosak; Sarkad multját pedig 1552. előtt épen nem ismerjük. Már pedig Batizi András szerint Dévay még 1550-ben is élt, — midőn ugyanis kátéja előszavában Gálszécsit úgy említi, mint a ki „immáron Istenben nyugszik,“ Dévayról pedig jelen időben beszél, azt mondván 1550-ben megjelent könyvében felőle, hogy „Dévay, Krisztusnak igaz prédikátora.“ — A békési egyház újabb történetének megírásához nem lesz érdektelen adat azon földrajzi kérdés és felelet, mely Petik Ambrus gyulai római katolikus kántortanító 1784-ben kiadott földrajzi tankönyvében olvasható, mely Békés megyéről szólva, Békés városát illetőleg azt mondja: „Vannak-e római katolikusok avagy pápisták Békésen?“ S e kérdésre így felel: „Igenis vannak, három tisztek és egynehány közemberek gyermekeikkel együtt.“ A reformátusoknak szerinte tévelygőknek templomát r o p p a n t é p ű l e t n e k nevezi. — Minő hódítást tett nem egészen 100 év óta a római katolicismus Békésen, megtetszik abból, hogy az ottani r. katolikusok száma megközelíti a kétezeret. A reformátusok száma összesen 19,792. Jelenlegi lelkészek Hajnal Ábel és Szegedi Károly.

Végül megemlítendő, hogy több békési származású ifjú látogatta a külföldi egyetemeket, nevezetesen a krakkóit L u a n t i L a c h u s, 1504-ben; a wittenbergit Békési István 1566-ban; Békési Imre 1580-ban; Szártóri György 1588-ban; Békési János, 1595-ben; Gellai János 1596-ban; Békési János 1687-ben Franequerában tanult; Békési András pedig 1700—1-ben, ugyanott. — Egy Békési

Mátyás nevű ifjú a 16-ik században tolnai rektor volt a Dunántúl. (Lampe 670.)

12. Belényes.

Ezt Ember Pál a váradi egyházmegyéhez számítja s bizonyos is, hogy 1631-ben már odatartozott. Azonban a 16-dik században a zarándi egyházmegye egyik kitünő egyháza volt, sőt Kocsi Csergő még 1677-ben is ahoz számítja. (6. okmány.) 1333-ban már virágzó róm. katolikus egyház volt itt, mely azonban a a reformáció terjedésével megszűnt. Már 1553-ban kitünő protestáns egyház és iskola állt helyére, melyben Szegedi Kis István, a legtudományosabb magyar reformátor tanított, fájdalom, alig 10 hónapig. — 1554. és 1558-ban némely kiváltságai erősítették meg Belényesnek. A váradi püspöknek 70 kapuja volt benne. 1570-ben itt is kísérletet tettek az unitáriusok, de Méliusz elutasítása következtében tovamentek onnan. Hogy Belényesen kitünő reformált egyház volt: csak abból is következtethetjük, hogy Pathai István, pápai lelkész és dunántúli superintendens méltónak tartotta a belényesi lelkészséggel cserélni fel a maga tekintélyes állását, elfogadni a Bethlen Gábor fejedelem meghívását 1629. november havában. Innen irt levelet 1631. május 16-án superintendensi utódjának Kanizsai Pálfi Jánosnak. Pathai 1631. június havában váradi egyházmegye seniorává választott, Decsi István helyébe. Irodalmilag is ismeretes. Legelső műve 1592-ben jelent meg. A tiszántúli egyházkerületben használatban levő holtotti énekeskönyv 36. szám alatti énekét is ő irta. *) Pathai 1637-ben 82 éves korában meghalván, ugyanazon évi június 14-én a debreczeni közzsínaton avattatott utódjává Ghidófalvi Balázs, ki azonban már 1646. június 10-én, a szatmárnémetii zsinaton mint tótfalusi lelkész volt jelen, a nagybányai egyházmegyéből. Ki lett utódja, nem tudhatni. Későbbben, 1655-ben Kisfalvi Tamás, volt belényesi lelkész, ki 1656-ban visszament Borosjenőbe. Azon túl egészen a század végeig, egy lelkészt se nevezhetünk meg, ekor azonban t. i. 1699. szeptember 27-én Krasznán tartott közzsínaton Pozbai János rendeltetett belényesi lelkészszé. Az egyház anyakönyvei 1760. óta vezettetnek. A 18-dik századból szinte ismerünk egy lelkészét, Takács Jánost, ki 1784-ben Sarkadról ment Belényesbe. — Leányegyházai Rézbánya, Vaskoh, Petrosz, Krincsed, Hogyes, Pokola A lelkek száma 701. Jelenlegi lelkésze Sipos Imre. Tanító: Hajdú Zsigmond. Belényes Bihar megyében s nagyszalontai egyházmegyében van.

*) Ugyanezen könyvben levő 11. szám alatti éneket, mely így kezdődik: „Figyelmetes keresztyének! kik ide gyűltetek,“ a versek kezdőbetűi szerint „Forgács Miklós leánya Éva-Mária“ irta, miből kijő, hogy a Forgács család még a 17-ik század elején is református volt.

Minthogy Szegedi Kis István reformátori működésének első év tizede nagy részben a zarándi egyházmegye területén folyt le, és mert tudománya alapját ez egyházmegye főiskoláiban vetette meg: a zarándi egyházmegyének is elvitázhatlan joga van hozzá, és mivel, a tiszántúli egyházkerületre tekintve, itteni utolsó működési helye Belényes volt, mert mint életirója megjegyzi: „átkelvén a Körözs folyón, 1553. vége felé Tólnára ment“; tehát álljon itt az ő életének rövid vázlata. Szegedi Kis István született előkelő nemes családból, Szegeden, 1505-ben. Elemi tanulmányait végezte szülővárosában, felsőbb tanulmányokat hallgatott a hazában Lippán és Gyulán, folytatta tanulmányait a külföldön, 1535-ben Bécsben, 1537-ben Krakkóban, honnan hazatérve, 1538-tól fogva a lippai főiskolában tanított; 1543. tavaszán pedig kiment Wittenbergbe, de a honnan alig félévi ott időzése után Csanád városának polgáraitól prédikátorul meghivatott. A csanádi püspöki lakban berendezett iskolában tanított s a székes egyházban, mintegy második Péter vagy Pál apostol hirdette az evangéliomot, tűzzel és lélekkel. Dús sikerű működése 1544. vége tájáig tartott. Akor, a politikai párttusák által élesztett választásos gyűlésen folytán, Martinuzzi megbízásából, Csanád akkori birtokosa, Perusics Gáspár üldözőbe vette Szegedit, sőt személyesen bántalmazá, 200 darab könyvétől és ingó birtokaitól megfosztá s a városból kiűzé. Ekor Gyulára ment, hol a főiskolában 1545—1546-ban tanított; majd néhány tudományos ember javaslatából 1547-ben Szegedre ment, segitendő ott Abádinak ama válságos állomáson, de hihető, itt nem sok sikert tapasztalva, 1548-ban átment Makóra. Innen hívták meg a Petrovics Péter temesvári várparancsnok küldöttei a temesvári főiskola igazgatói állomására, hol 1551. július 13-dik napjáig, munkálkodva, maradt. Innen a Petrovics utódává nevezett Losonczi István által elűzetett s még azon évben Túrra ment, hol másfélévig működve, 1553-ban, Belényesre törvényesen meghivatott. Elfogadván a meghívást, a templomban szónokolt, az iskolában pedig tanított. Itt egy Kis Kampó nevű katona vezérlete alatt futkározó rablókatonák kizsákmányolták. Legelső szülöttét Katalint, ki mintegy 3 éves lehetett, Belényesben temette el. Innen Tólnára, 1554-ben Laskóra, onnan pedig 1558-ban Kálmáncsára ment, végre 1561-től 1563-ig tartott török fogságban léte után Ráczeke városában telepedett meg s ugyanott halt meg is 1572. május 2-án, — levén egyszersmind a hódoltság 35 egyházának superintendense.

13. Bélfenyér.

Ezt is a zarándi egyházmegyébe teszi Ember Pál, a 16-dik helyen említvén. Fekszik Bihar megyében. Bélfenyérnek és Kőte-

Gyánnak a törökök általi megrohanása miatt panaszkodik Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem 1586-ban. Egyházi életéről a 16-dik századból semmit nem tudunk; a 17-dik századból ismerjük két lelkésze nevét, egyik Boldogfalvi Péter, ki 1650. június 26-án a szathmári közzsínaton rendeltetett oda, a másik Bihari István, ki 1675. június 23-án a csatári közzsínaton avattatott bélfenyéri lelkészszé. Ez egyház is megérte az egyházmegye végpusztulását. Róla adatok hiányában többet nem tudunk, bár ily célból a római kath. lelkészi hivatalt is megkerestem, mert onnan csak azon választ nyertem, hogy Bélfenyéren semminemű régi iratok nincsenek, mint ezt T. Bunyitay Vincze róm. kath. s. lelkész Urnak 1879. február 12-én kelt levele igazolja. — Bélfenyér nevezetes azon csatáról, mely 1703-ban szeptember havában a kuruczok és labanczok közt folyt, s melyben Majos István kurucz generális halálos sebet kapván, Debreczenbe vitetett s ott nagy pompával eltemettetett, mint ezt a város 1547-en kezdődő jegyzőkönyvének e pontja igazolja: „eltemettetett pompásan, h a r a n g s z ó v a l, mely másként praxis nem volna, de kénytelenek voltunk vele.“ (L. Révész I. „Figyelmező.“ 1873. 16. lap.) Bélfenyér ma is létező község Biharmegyében, 1600 lélekből álló róm. kath. egyházzal.

14. Béli.

Ily nevű egyházat is említ Ember Pál a zarándi egyházmegye sorozatában, 45-dik helyen és semmi kétség benne, hogy ez a mai Bél mezőváros, Bihar megyében, 1470. magyar és román lakossal. Nevét tekintve régi városnak kell lennie. 1333-ban két katolikus lelkészség volt benne. 1574-ben, Khalib bég jegyzékében hódoltsági központként van említve; Birtokosai, Botha Ferencz, Vajda Sándor, Nagy Zsigmond és Turó Ignác, a törökkel együtt osztoztak a földesúri jogokban. Szalárdi „Siralmas Króniká“-jában azt írja, hogy a béliek, a szalontaiak és sarkadiakkal együtt, II. Rákóczy György fejedelem parancsára, 1658-ban szept. 3—4. városukat porrá égették, hogy a török-tatár sereg se hajlékot, se élelmet ne találhasson; ezt azonban nem valószínűk bizonyítja azon körülmény, hogy Szalontának 1660—64 években két lelkésze is volt, nem különben Béltre nézve Kemény János fejedelem 1661. ápril 29-én azt mondja, hogy az hódoltság, mit pusztá helyéről nem mondhatott volna. — Mikor hódolt meg Beél a reformáció hatalmának: szinte ismeretlen, de, hogy meghódolt s a római katolikus egyház elenyészett benne, már az is bizonyítja, hogy az 1864-dik évi Schematismus 57-dik lapján az mondatik róla: „visszaállított 1744-ben.“ — Beél ma a borossebesi református egyház leányegyháza. — Végül megemlítem, hogy Zaránd megyében is volt III-dik Károly király 1732. de

cember 11-én kelt adomány levele szerint egy Kis-Belli nevű pusztá. — (Lásd: Fábián: Arad m. leírása. 209. lap.) A béli református egyházzal okmányok hiányában bővebben nem szólhatok, mert noha megkísérlettem a tudakozódást a római katolikus lelkészi hivatalnál, semmi okmányt nem nyerhettem, miután, mint Hamvay Károly esperes-plébános ur szíves válaszában írja: „Bélen semmi nyoma a helvét vallású egyháznak.“ — Utasított ugyan a bélfenyéri plébánia hivatalhoz, de mint a Bélfenyérről szóló közleménynél megemlítettem, onnan se kaphattam semmi adatot.

15. Bél-Zerind.

Ezt mint református egyházat Ember Pál nem említi, bizonyos pedig, hogy szinte az volt ez is, mint több jelek mutatják. — Az 1561-ik évi összeírás és egy 1731-ik évből való urasztali bádogganna felirata szerint korábban Kis-Szerindnek is neveztetett. — 1512-ben már előjön egy oklevélben, mely arról szól, hogy Kubinyi László és Gyulaffy István itt levő részbirtokaikat eladják Telegdy Istvánnak, Budán. — 1561-ben a boros-jenői vár tartozékai közé számíttatik, mint Zaránd megyei helység, volt akkor benne 10 kapu, birtokosai voltak: Szokoly György, Kutassy Imre és Ártándy Tamás. Bél-Zerindet 1726-ban III. Károly Raynald modenai herczegnek adományozta, s 1732. decz. 11-én kelt oklevelében a pusztult faluk közé sorolja. — Mikor hajlott a reformáció elveihez: bizonytalan, valamint ismeretlen előttünk egész 16-s 17-ik századi egyházi élete. — Ha voltak is erre vonatkozó okmányok az egyház birtokában, azok az 1775-ik évi nagy tűzvész alkalmával, midőn az egész falu leégett, megsemmisültek. Lelkészeinek névsora 1727-től fogva ismeretes, mint szinte urasztali edényei s harangjai is a 18-ik s 19-ik századokból valók. (Lásd: B. Okmány). Bél-Zerind most is létező magyar-község, Arad megyében, a kisjenői járásban, — a fekete körözs balpartján, — mint református egyház a nagyszalontai egyházmegyében van, 410 lélekkel. Jelenlegi lelkésze Szöcs Imre; tanító: Baksai Lajos.

16. Bethlen-Ösi.

Ez is református egyház volt Ember Pál közleménye szerint, de más adatok is ugyanazt igazolják. Állott Zaránd megyében, Boros-Jenő és Gyula közt a mai Seprős község határában. Fábián Gábor „Arad vármegye leírása“-ban (168—169. lap.) Bethlen Gábor életirója Böjthy Gáspár után azt írja róla, hogy e fejedelem egyik öse Bethlen János, ki igen híres nyilas volt (egy ízben pl. egy lövéssel 2 hattyu nyakát lőtte keresztül), Zsigmond

királytól bizonyos földbirtokkal ajándékozott meg Zaránd megyében, 1387-ben, hol falut épített, melyet a maga nevéől Bethlen-Ősinek nevezett, s mely idő haladtával várossá fejlődött. 1561-ben birtokosai Kolbász Gáspár és Bethlen Gábor özvegye voltak, volt benne 37 porta s a Borosjenői vár tartozéka volt. Még a 16-ik század utolsó felében is a Bethlen-család birtokában volt, mert nevezett Bőjthy írja, hogy midőn Kerecsény László Gyula várát 1566-ban Pertáf basának feladta, s kivonulásakor, seregével együtt a törököktől hitetlenül megtámadtatott: akkor Bethlen Farkas, az adományos János unokájának unokája, ki szinte Gyula várában harczolt, a támadó törökökön keresztülvágott s magát a rétekbe vette, honnan harmadnapra 17 sebbel megrakva, vergődhetett haza, birtokára Bethlen-Ősibe. 1732-ben mint praedium említetik III. Károly adománylevelében. Most puszta. Templomromjai közt egy a római katolikusok által használt ostyasütő találtatott 16-ik századi évszámmal. Kár, hogy nem jegyeztetett meg az év! Ez ostyasütő 1823-ik évig a seprősi görögkeleti templomban őriztetett. Sajnos, hogy ezen régiség a Déznán történt rablás alkalmával eltűnt. — Bethlen-Ősi puszta helyét ma a seprősi román lakosok Boklensónak hívják. Ez a Bethlenősi nem találtatik „Arad megye szervezési szabályzata. Arad. 1878.“ című hivatalos kiadásban, — pedig puszta helye ma már Arad megyében van.

Mikor enyészett el a római katolika egyház Bethlen-Ősiben s mikor honosult meg a reformáció: arra adatunk nincs, de nagyon hihető, hogy mint a Bethlenek birtoka, korán bevette a reformációt. 16-ik századi egyházi életéből nincs adatunk, szinte keveset tudunk a 17-ik századból is felőle. Csupán két lelkészének nevét ismerjük, ugymint egyik Komáromi György, ki 1635. június 17-én avatott bethlen-ősi lelkészszé a váradi közzsínaton, másik Beszerményi István, ki 1655. május 30-án avatott fel a debreczeni közzsínaton.

17. Bikacs.

Ez a Korvin János birtoka volt Orod megyében a Maros jobb partján, már az 1561-ik évi összeíráskor négy földes ura van, ugymint Mágoocsy Gáspár, Pethő Péter, Pethő János és Zay György özvegye. Kapuszáma 3. — Kétségtelen, hogy a 16-ik században Bikacs is bevette a reformációt, azonban múltjáról teljességgel nem tudunk semmit. A 17-ik század elején már puszta volt, mert mint ilyet adományozta Rákóczy Zsigmond a lippai rácz várórségnek 1607-ben. — Ma neve sem él, helye sem ismeretes Arad vármegyében. — Különbözik ettől a hajdani csanád megyei, ma torontáli Bikács helység, melyben 1561-ben 15 kapu volt, s birta azokat Kerecsény László és Ocsárovecs Demeter.

18. Bike.

Ez a hely Orod megyében feküdt a Maros mellett, de hol, azt meg nem mondhatjuk, ma sem neve nem él, sem helye nem ismeretes. 1561-ik évi összeírás szerint birtokosai ezek valának: Mágocsy Gáspár, Zay György özvegye és Pethő Péter. — Sem polgári, sem egyházi múltjáról nem tudunk semmit. Kétségtelen, hogy Petrovics kormánylata alatt s később is még, míg Mágocsy is birtokolt benne, protestáns helység volt, s a zarándi egyházme-gye 16-ik századi egyházainak egyikét alkotta. — Kapuszáma feltéve nincs.

19. Boros-Megyes, vagy Megyer.

Ezt Ember Pál nem említi a református egyházak közt, de bizonyos dolog, hogy az volt, habár csak a 16-ik században is, a mennyiben a benne levő 71 porta 11 birtokosa közt ott van az 1561-iki összeírásban Massay Imre, Kerecsény László, Kolbász Gáspár, Méregh Ferencz, kik a reformáció pártfogói valának. A borosjenői vár tartozéka volt, Zaránd megyében feküdt, s Kozma Pál szerint, ki Boros-Megyernek nevezi, a váradí, Fábíán szerint az orodi káptalan 25 kapuval birt benne. — Hol feküdt ez a község, meg nem mondhatom, Arad megye szervezési szabályza-tában neve sem fordul elő, valamint az országos helynévtárban sem. Tekintve azon helyeket, melyekkel a régi okmányokban együtt emlittetik, úgy látszik, mintha Pankota és Magyarád táján feküdt volna. Fábíán is ily értelemben van, midőn műve 55. lapján azt mondja, hogy Nádudvary János Boros-Megyeren és Pankotán két szabad szőlővel ajándékoztatt meg Rákóczy Zsigmond által 1607-ik évben s minthogy, ugymond e két szőlőt egy ember egyszerre nyerte, jele, hogy Boros-Megyer közel volt Pankotához s talán épen ott, hol most Uj-Pankota fekszik. De ezt megállapítani még most minden bizonyító okmány nélkül nem lehet.

20. Boros-Sebes.

Ez az 1561-ik évi összeírás szerint Zaránd megyében feküdt és a déznai vár tartozéka volt, 7 kapu volt benne, birta Losonczy István özvegye. 1597-ben mezővárosnak neveztetik Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek, ugyanazon évi április 24-én Gyulafehérváron kelt adománylevelében, melynek tartalma sze-rint Sebes, a radnóti és déznai várakkal s ezek tartozékaival együtt huszti várparancsnok s fejedelmi tanácsos Ruszkai Kor-nis Gáspárnak adományoztatott. 1609-ben Szalontai Toldy

István birtokába jutott Boros-Jenő várával s városával együtt, mint ez azon oklevélből megtetszik, mely a gyulafehérvári káptalan levéltárában található ily czímmel: „Transumptum Capitulare authenticum.“ Divers. Cista 2. fol. 2. Nro 2. — Ember Pál ezt is a zarándi egyházmegye egyházai közt említi 61-ik helyen. Mikor vette be a reformációt: nem lehet tudni, csak annyi bizonyos, hogy mind a 16-ik, mind a 17-ik században református egyház volt, bár egyházi életéből egyetlen mozzanatot sem ismerünk. Midőn elpusztult a zarándi egyházmegye, akkor Boros-Sebes is, mint egyike a megmaradt öt egyháznak, a makói egyházmegye esperestjének kormányára bízott. Legelső lelkészét csak a 18-ik századból ismerjük, ez Balogi Gergely, ki 1712. május 21-én irt alá a makói esperestség törvényeinek; ezt követte Kakas Mihály, 1736-ban, kit felváltott Sikó Ferencz 1748. július 27-én, — ezt követte Fogarasi István 1752. április 21.; azután jött Tóth István 1760. május 16-án; ennek helyét nem sokára elfoglalta 1765. febr. 22-én idősb Szilágyi János, ki 1767-ig volt B.-Sebesben, s akkor elment Vadászra, hol 1797-ben történt haláláig megmaradt. Ki lett utódja nem tudhatni; de hat év múlva 1773. június 30-án Jancsó András a lelkész; 1782. május 10-től fogva pedig Mészáros András. E községet, 1732-ben mint pusztult falut, III. Károly király, decz. 11-én kelt levelében Raynald modenai herczegnek adományozta. Ma Arad megyei mezőváros, a róla nevezett járásban, 1885 magyar és román lakossal. A református egyház jelenleg a nagyszalontai egyházmegyében van, 307 lelket számlál. Leányegyházai: Boros-Jenő, Buttyin, Beel, Berza, Dézna, Gurahoncz, Menyháza, Repszeg és Zimbró. Mostani lelkésze Tömöri Mihály, tanító Salamon Ferencz.

21. Boros-Telek.

Ez a hely sem említettik, mint református egyház, pedig hogy a reformáció benne lábra kapott, egyebek mellett bizonyítja azon tény, hogy a mohácsi vész után a Perényi Péter birtokába jutott, ki tudvalevőleg az általa elfoglalt egri püspöki javak birtokában mindkét király által megerősítettet. Az 1561-ik évi dicalis összeírásban, mint már Perényi halála után, ismét az egri püspök birtokául írja a klerus jogfolytonossága iránti nagy buzgalomában Földváry István, 16 kapuval, társbirtokosként ott figurál még „Szinthe János szegény,“ kinek már egy portája sem volt ott. Az 1561-ik évi összeírás szerint Zaránd megyében feküdt s a borosjenői vár tartozéka volt, hihető, hogy a fekete körözs mellékén feküdt, Belényes közelében, mert hozzá $\frac{3}{4}$ óra járásnyira fekszik egy Telek, vagy Teleki nevű hely, 152 görög nem egyesült lakossal, ma Bihar megyében. — III-ik Károly 1732. decz.

11. adománylevelében említették: Társ és Telek, mint predium a b.-jenői kerületben. — Van a vadászi határban is egy Telek nevű pusztá, hol a hajdani ref. templom omladványai s alapja ma is látszanak, de ez alkalmasint Féltelek nevű helység volt; szinte van Bihar megyében is egy Boros-Telek, Mező-Telegtől másfél óra járásnyira, de ez éppen fekvésénél fogva nem lehet a zaránd megyei, mert Zaránd a fekete körözsön nem nyúlt át, legkevésbé oly messzire.

22. Boros-Jenő.

Ez áll Ember Pálnál a zarándi egyházmegye egyházainak élén, e megjegyzéssel: „oppidum cum arce.” Boros-Jenő, Gyula után a legjelesebb városa volt Zaránd megyének, vára azonban mindegyiknek későbbi a zarándi várnál, mely a megyének nevet adott. — A Borosjenő nevezet csak a 16-ik században jön elő legelőször, ugyanis: a krakkói egyetem anyakönyvében 1513-ra bejegyezve ily nevet találunk: Laurentius de Borozienye;“ a bécsi egyetem anyakönyvében pedig 1532-re ily bejegyzés fordul elő: „Nicolaus B.ynnoy;“ korábban, t. i. a 16-ik századot megelőzőleg Nagy-Jenő vagy egyszerűen Jenő néven jön elő, sőt így jön az a Földváry összeírásában is elő, 1561-ben, csak a 17-ik század kezdetétől fogva lehet a Borosjenő nevezet rendes használatát feltalálni a Bethlen és Rákóczyak okleveleiben midőn pl. Pankotai Tibáth Mihály és Lőrincz borosjenői lakosok általa czimeres nemességgel megajándékoztatva, szüleik is felszabadíttatnak minden tized és egyéb terhek alól, — I. Rákóczy György 1643. jun. 20-án kelt okmányában eként említi: „arx nostra Boros-Jenő.“ — Jenő már a 12-ik században létezett, mert a Fehér György „Codex diplomaticus“-ában közölve van 1199-ik évről Imre király egy okmánya, mely szerint ő egy Beche nevű főúr fiaitól Lukácstól és Jánostól elvette a körözs folyó mellett a Makra hegyéhez közel levő s Dienes vértanúról nevezett zárdának és Szent Lélek egyházának pártfogóságát azért, mert rombolók, zavargók és az Isten vitézei javainak eltérőzlői voltak s a testület fizetését mint sajátjukat vesztegették, és azt Onth főúr fiainak Jánosnak, Jakabnak és Onthnak adta vissza, kiktől amazok jogtalanul elfoglalták.*) Ez

*) Szent Dénes 1609-ben már mint pusztá említették azon adománylevelében, melylyel Báthory Gábor erdélyi fejedelem Szalontai Tóldy Istvánnak követező helységeket és pusztákat adott: Boros-Jenő, Vadász, Nagy és Kis-Nyüved, Gela, Rokszin, Árok, Árkostó, Monyorós, Ujárkos, Monostor, praedium Sz.-Dénes, Földes, Vári, Telek, Kőlt, Dud, Sebes, Bökény, Ujfalú, Gross, Selestye, Köszönd, Csolt, Felső-Makszin, Bárd, Brusztureszk, Szlatina, Tekeres, Csígér, Berzova, Felső-Ménés, Zerb, Ples, Zöldes, Gurahoncz, Almás, Plop, Almásd, Bungyesty, Ferecz, Muresd, Terniczsd, Madárzesd, Solymos, Zatura, Alsó-Zékás, Honczisur, Bunczesd, Musted, Funác, Kápolna, Kápolnicza, Felső Zékás in de Zaránd Comitatu existentium. Károlyfehérvári káptalan Divers. Cista 2. fol. 2. Nro 2.

a zárdá és egyház a Mokra hegye közelében és a Körözs mellett sehol másutt nem lehetett, mint a mai Borosjenő határában, miután a balukányi malomnál, Bokszeg felé e féle romok most is láthatók s azok közelében a Körözs partján levő rétet a románajkú köznép most is „barátrét“-nek, (ritu kaluger) nevezi. Mellékesen megjegyzendő, hogy a keresztyénség még Imre király korában sem volt teljesen meghonosúlva s találkoztak még ellenségei itt, ott, mint az oklevél szavai mutatják. A borosjenei ezen zárdá tehát a Zaránd megyei legrégebbi zárdák egyike. Keresztury is említi egy zárdát Nagy-Jenőben (A váradi püspökség leírása. 113. lapon) melyről a 122-dik lapon azt mondja, hogy azt Gergely fráter alapította volna 1266-ban; a mi nem lehetetlen, annyival inkább, mert Knais és Urbán Frigyes szerint szürke barátok, a hagyomány szerint pedig templáriusok vagy vörös barátok bírtak Jenőben zárdával, épenugy mint Feltóthon. Erzsébet V-dik István király leánya, a nyulak szigetében hirneves apáca, miután a zárdának fejedelemnőjévé lett, atyjától birtokokat kért a zárdá részére. Egyebek közt a jenői révet, falujával együtt, nemkülönbén a nyulakszigetebeli falut is nyerte atyjától, 1270—71-ben. Arról is olvasunk régi okmányokban, hogy a Mokra hegye mellett fekvő jószág Dienesé volt 1280-ban, de akkor cserébe adta Zemplén megyében fekvő Kövesd váráért Rolánd nádor fiainak, Mátyásnak és Ratóldnak. Ugy látszik, hogy a 14-dik században már a Losonczi családé volt Borosjenő, s az is maradt egész a 16-dik század végéfélig. 1387-ben Jenőben kelt Losonczy István adománylevele, melylyel a királyi javakból egy falut ajándékozott Dézsi Péternek s két fivérének Kristófnak és Mihálynak, mivel Mária királynő elfogatásakor hősiessé harcoltak Horváthi és Palisna János ellen. Borosjenő 1561-ben mezőváros volt 38 kapuból állt s bírtá Losonczy István özvegye, Pekri Anna. Későbbi viszontagságai ezek: 1565-ben János Zsigmond foglalta el, 1566-ben a török, midőn 100,000 emberrel ment ellene s bírtá 1596-ig. Ugyanez évben hozott 35-ik törvényczikk így szól: „ha az erdélyi fejedelem Jenőt, Lippát, Pankotát, és Világosvárt visszaszerzi, tartozik a földes uraknak jószágait visszaadni.“ 1599-ben ostromolta a török, de be nem vehette. 1601-ben Básta kezére került a vár, 1606-ban Bocskainak hódolt, 1609-ben Szalontai Tóldi István bírtá. 1611. május 15-én a szebeni országgyűlésen elhatározott, hogy Várad, Jenő és Lippa várak jó karba helyeztessenek. 1636-ban Boros-Jenő körül szállott táborba I. Rákóczy György. Székely Mózes 1645-ben eladta elhagyott borosjenei telkét b-jenei Tisza Istvánnak 200 forintért. I. Rákóczy György a közbátorság fentartását célzó bizonyos czikkelyeket adott ki, melyek 10 pontból állanak. Hogy Bethlen Gábor 1614-ben át nem adta B-jenőt, Lippával és más várakkal együtt, oka a Petneházi ellentállása volt. Az 1651-dik évi január 31-én tartott

Zaránd megye közgyűlése B.-Jenőben, melyen Tisza István választatott követül az erdélyi országgyűlésre, a Zaránd megyei alispánnal együtt. Az aranyművesek szabadalmazott czéhének szabályait mind Bethlen Gábor, mind 1652-ben ujlag II. Rákóczy György megerősítette. 1658. szeptember 2-án elfoglalta a török B.-Jenőt s birta 1693-ig. Hogy milyen családok lakhattak Borosjenőben, fogalmat alkothatunk róla azon néhány lakos neve után kik a 16-ik század végén s a 17-ik elején az erdélyi fejedelmek által megnevesítették s egyszersmind minden tizedtől, szolgálmányoktól s egyéb terhektől felszabadított szőlőkkel és házakkal bírtak. Ilyenek a következők: Paizsgyártó Mihály, Halászy István, Mezőmegyery Mihály, Simándy Dániel, Zöldy István, Kozma Mihály, Oláh Mátyás, Balogh Imre, Borbély Tamás, Almásy István, Makay György, Tóth Gáspár, Baka Ferencz, Pankotai Tibáth Mihály és Lőrincz. A tizenhetedik század közepén pedig többek közt ezen családok éltek B. Jenőben, 1649-51-ben: Borosjenei Lukács, Tisza, Vandza, Botta, Nikodni, Szentandrassy, Szilágyi, Jeney, Bornemisza, Tatay, Szegedy, Mágovics, Simándy, Nagyari Benedek és Tölcséki János lelkészek. A nagy többség neve ismeretlen, mint ez rendszeren történni szokott mint Berzsényi mondja:

„A közembernek neve vész magával,
Kincs, kevély márvány paloták homályba
Dőlnek; elmúlnak s heverő uroknak

Hire enyészik.“

Mikor vette be Borosjenő a reformációt, adatok hiányában meg nem mondhatjuk. Legelső lelkészét is csak Ember Pál után ismerjük a 16-ik század végéről, nevezetesen Almásy Jánost, kiről annyit mond, hogy 1597-ben senior volt, de mikor lett ott lelkésszé s hány évig lakott ott, nem említi. Ez 1604-ben már gyulai lelkész és esperes volt Ugocsa megyében, utóda lett Zágrábi Mihály, 1604-től 1628-ig; ezt követte Illovay Gáspár 1628-34-ig; ki hogy hova ment innen, nem tudhatni, helyébe jött váradi lelkész Pécsváradi Péter, kiről a seniorok sorozatában, bőven szó van; úgy látszik, hogy ő csak három évig volt b.-jenői lelkész, mert már 1637. jun. 14-én a debreczeni közzsinatban debreczeni tanár Megyesi István avatott fel b.-jenői lelkésszé. Ez is négy év múlva már Szatmár-Németibe ment lelkésznek s utóda lett 1641-ben Debreczeni S. István. Minthogy a Szathmár-németii zsinaton két oly képviselője volt jelen a zarándi tractusnak, kiknek mindegyikéről azt olvassuk az Ember Pál által közlött jegyzékben, hogy ugyan akkor b.-jenői lelkészek voltak, egyik Debreczeni, ki senior volt másik Kisfalvi Tamás: ebből tehát az jő ki, hogy Borosjenő két lelkési állással bírt, a mi a város népességét és előkelő voltát tekintve, nem is lehetetlen; de egyháztörténelmünk hézagossága miatt nem bírjuk kimutatni, hogy mikor lett B.-jenő kettős lelkésszéggé

s meddig birt azzal? Polgári történelme azt mutatja, hogy a 17-ik század közepén már sok aljas nép lepte meg Borosjenőt, mely körülmény miatt a város hajdani dísze s jóléte hanyatlani kezdett. „Értvén azért — ugymond I. Rákóczy György 1643. junius 20-án Gyulafehérváron kiadott tiz pontú czikkének bevezetésében — Jenei végházunkban is némely dolgokban az különb-különbféle lakosoknak nem egyenlő vóltok miatt ottanottan egyenetlenséget történni és abból nagyobb nagyobb alkalmatlanságot származni naponként: hogy az ilyenből nagyobb inconvenientiák ne történnének, ezen dolgot szükségesnek itéltük vólt becsületes tanács ur hiveink eleibe támasztani, kikkel való egy értelemből, annak a szép végháznak békeséges, s abból a közönséges jónak is, megmaradásának akarván atyaiképen consulálni, minekelőtte arról derekasabb ordinácionkat tehettük volna, szükségesnek itéltük az alább megírt artikulusokat boros-jenei végházunkban minden tisztviselőknék, mind nemes és szolgáló rend hiveinknek pro perpetuo statuto elejekbe adni és rendelni.“ Mire következik a rendelet tiz pontjának elősorolása. Mutatványúl álljon itt a 6-dik pont, melyből kitűnik, hogy Boros-Jenőben a torony, órával és harangokkal kellően el vólt látva, és hogy az estveli harangozás vagy ugynevezett takarodó szokásban vólt. A kérdéses pont így hangzik:

„6-or: Takarodó harangozás után, a kerülőkön kívül senki fegyverrel ne járjon, hanem ha a főemberek közül valaki oly barátjánál, vagy jóakarójánál való mulatozásban vagy egyéb dolgában eltalálna késni, az oly ember lámpással vagy szövétnekkel menjen házához, mert egyébaránt ha lámpás nélkül valaki fegyverrel éjtszaka találtatik, abban az előbbeni jó rendtartás observáltatik ezután is, ugymint: megfogattatik és virradtig kalodában tartatik.“

Debreczeni S. István, Ember Pál szerint 1651-ben már váradi lelkész és senior vólt (636. lap.) A vele együtt működő Kisfalvi Tamás is elment Belényesbe, hol 1655-ig lakott. Ezeket követték Tölcseki János és Nagy-Ari Benedek, amaz 1649—50-ben, emez 1648-tól 1653-ig. Tölcseki váradi tanársággal cserélvén fel állását, helyét Komáromi N. foglalta el, de a kit az 1655-ben költött gúnyírat úgy említ, mint a kit Jenőből kicsaptak, nem különben Nagy-Ari-ról is azt mondja, hogy: „Jenőből, Tállyáról kicsapták, mert költő;“ Nagy-Ari 1653-ban váradi lelkésszégre távozott el, kinek helyébe Szöllősi József lett b-jenői lelkésszé s zarándi esperestté, de Kisfalvi is visszajött 1656-ban Borosjenőbe és seniorságot is viselt azontúl húzamos ideig, bár mint borosjenői lelkész alig működhetett már két évig, a mennyiben 1658. szept. 2-án a törökök megrohanván Borosjenőt, ott a református egyház lenni megszűnt, s szünetel is mai napig, mivelhogy az ostrom alatt el nem hullott lakosság szét-

futott s egy része magával Kisfalvival együtt Szalontára menekült s ott telepedett meg. Szőlősről mit sem tudunk tovább, Kisfalviról azonban tudjuk, hogy Szalontára költözvén, darab ideig ott lelkészkedett s még 1681-ben is élt. — 1659-től fogva oláhok szállották meg a magyarok által elhagyott várost. Így a népes magyar városból népes oláh város és 1706-ig görög keleti püspöki székhely lőn. — Ma 4427 lakossal bíró magyar-román mezőváros, Arad megyében, a borosjenői járásban. Fekvése a fehér Körözs mindkét partjára kiterjed. Mint református leányegyház Boros-Sebeshez tartozik. — Az esperesti székhely két század óta leányegyház. Sic transit gloria mundi!

23. Csanád.

Ezt, mint református egyházat, egy protestáns egyháztörténetíró sem említi, van azonban reá adat, hogy ebben is lábrakapott a 16-ik század nagy szellemi mozgalma, habár kevés időre is, mivelhogy alig két év leforgása után erőszakkal irtatott ki onnan, s nem is honosúlhatott meg többé soha, mind e mai napig. Ez Csanád megyében feküdt, a Maros balpartján, mezőváros volt, állt 44 portából, 1561-ik évi összeírás szerint bírta a csanádi káptalan. Mint Csanád megyei hely, kétséggkívül a makói egyházmegyéhez tartozott, ha ugyan 1543—4-ben egyáltalán meg voltak már alakulva, vagy alaprajzban megalkotva a protestáns egyházmegyék; de mivel még eddig egy egyházmegyébe se volt felvéve, azért hogy emlékezete fenmaradjon, a zarándi egyházmegye kebelébe felvenni jónak láttam; egyébiránt pedig, ha a makói egyházmegye története meg fog irratatni, azon esetre készséggel átengedjük Csanádot ez egyházmegyétől.

Csanád régi neve Morussena volt, a Maros melletti fekvésétől, később, a 11-ik században István király egyik vezérétől nyerte ma is használatban levő nevét. Sok viszontagságon ment keresztül. Zárdai iskolái a legelsők közül valók, melyekben az ismeretes Gellért püspök tanított. — A tatárjáráskor ide menekült Rogér váradi kanonok a vadhordák elől. — A csanádi káptalan e város kebelében állott fen egészen a mohácsi vészig. A 16-ik században több csanádi fi tanult külföldi egyetemeken, nevezetesen Csanádi István két évig a krakkói egyetemen 1510—11-ben; Csanádi Péter szinte ott 1532-ben; Csanádi Fábri Miklós a bécsi egyetemen 1536-ban; Csanádi Benedek a wittenbergi egyetemen 1569—71-ben; Csanádi Péter ugyanott 1575-ben; Csanádi János ugyanott 1584-ben; végre Ruber Mihály, ki Franknál szinte Csanádinak mondatik. Csanádi János pesti református lelkész volt 1576-ban, midőn ugyanis a Herczegszőlősen augusztus 16. és 17-ik napján tartott zsinaton alkotott 47. czikkelynek negyedik helyen aláírt.

Csanádot, mint szinte a csanádi püspökség birtokainak nagy részét a mohácsi vész után Perusics Gáspár horvát származású főúr, a Martinuzzi sógora foglalta el, ki eleinte pártolta, vagy legalább elnézte a reformáció terjedését Csanádon, innen történt, hogy a csanádiak az 1543-ik évben Wittenbergben tanuló Szegedi Kis Istvánt azon év őszén egyházuk s iskolájuk vezetésére, mely utóbbit a csanádi püspöki lakban rendeztek be, meghívták, de alig egy évre rá, a Martinuzzi izgatásából Perusics kegyetlenül bánt Szegedivel s azt elűzte onnan, 200 darab könyvét pedig elkobozta. Ez történt 1544-ben. Kik tanultak a csanádi főiskolában: adatok hiányában kénytelenek vagyunk hallgatással mellőzni. Hogy Csanádon működött Szegedi, egyik erősség erre nézve az, hogy ha Tasnádon lett volna 1543-ban, kétségkívül őt is megidéztette volna Martinuzzi a kolozsvári országgyűlés elé, épen úgy, mint Hontér Jánost, de a ki helyett Kálvin Mátyás jelent meg, továbbá Fuchs János bírót, két tanácsossal, Fackel Jeremiást, Miklós brassói lelkészszel és István rosenauai lelkészszel és Holtzmann Bálinttal együtt, mert a Martinuzzi kezén volt a váradi és csanádi püspökség, továbbá: Szathmár, Közép-Szolnok, Bihar, Zaránd, és Békés megyék, s több erős várak Erdélyben. — Csanád régi fényét elvesztette, a 18-ik századi restaurációkor Temesvárra tétetvén a káptalan és püspöki szék. — Ma is létező s Német-Csanád név alatt Torontál megyéhez tartozó 2038 római katolikus lakossal bíró német község, a nagyszentmiklósi járásban.

24. Csencse.

Ezt Ember Pál a zarándi egyházmegye névsorozatában a 36-ik helyen említi. 1561-ben Zaránd megyében volt a gyulai vár tartozéka és 12 portából állt. Akori birtokosai ezek valának: Vida Márton, Erdőhegyi György, Zalay Albert, Sárközy Gábor s Erdőhegyi Benedek fiai. Egyházi múltjáról semmi adattal nem bírunk. III-dik Károly adomány levelében Csintye néven fordul elő s mint pusztult falu, sok más helységekkel együtt Raynald modenai hercegnek adományoztatott 1732. decz. 11-én. Ma Arad megyében van, a kisjenői járásban 1523 lakossal bíró román falu. Mint leányegyház, Erdőhegyhez tartozik, Csintye név alatt.

25. Csermesi.

Nem említi ezt Ember Pál az általa közlött sorozatban, azonban kétségtelen, hogy a 16-dik században itt is gyökeret vert a reformáció. Az 1561-dik évi összeírás szerint Losonczy

István özvegyeé volt. Porta száma feltéve nincs. A borosjenői vár tartozéka volt. 1574-ben Mustafa spáhi tulajdonát képezte. Bővebben olvashatni róla a „Történelmi adattár“ 1874. évi folyama II. füzetében. Protestáns multját homály fedi. Ma Csermő név alatt Arad megyében van, a borosjenői járásban, 2728 magyar román lakossal. Mint leányegyház Vadászhoz tartozik. 1732-ben, mint pusztult falu a Raynald herczeg birtokába került.

26. Csertelek.

Ily nevű egyház nem találtatik az Ember Pál által fenhagyott sorozatban, de bizonyos dolog hogy reformált egyház volt ez a hely, habár csak a 16-dik században is, midőn egy ideig Petrovics Péter volt a földes ura. Ez a hely Orod megyében volt, emlékezet van róla, egy 1457-dik évi okmányban, hol praediumnak nevezetik és Kisfalud, Soprony és Mathustornya birtokokkal együtt a Czibak család birtoka volt, Palocsai Czibak László fia azonban Osváth, a maga birtokrészét a nevezett négy birtokból, az orodi káptalannak adta 1457-ben. Ez a hely, a Petrovics részére Izabella királynő által 1548. jun. 7-én Tordán kiadott adománylevelben, valamint a Földváry István 1561-dik évi összeírásában, Cserfalva néven emlittetik s hogy a két nevezet egy helyet jelent, igazolja Fábián is, műve 171-dik lapján, bár abban téved, midőn a mai Csermővel egynek veszi, mert Csertelek mindig Orod megyében volt, Csermő pedig 1746-ig Zaránd megyében feküdt s 1561-ben a borosjenői vár tartozéka volt, birtokosa lévén Losonczy István özvegye Pekri Anna. Cserfalvának 1561-dik évben több birtokosai voltak, nevezetesen: Pásztory János, Mágocsi Gáspár és Zay György özvegye; kapuszáma 5. Nagy valószínűség szerint, az okmányokat egybevetve, ott feküdt a hol ma Szentleányfalva községe van, melynek rövid vázlatát lásd a C. okmányban.

27. Csigerszeg.

A zarándi egyház megye egyházainak sorozatában ezt huszadik helyen említi Ember Pál, Csigetszeg néven. Arad és Zaránd megyék leírásában pedig Csegedszeg néven fordul elő s 1561-ben 1 portával birt, mert akkor nagy részben pusztult állapotban volt. Birtokosai voltak: Sárossy István. Marossy György, Próka László szegény, Nagy Imre pusztá telekkel, mint szinte Szegi Mátyás is pusztatelekekkel (deserta) s ezeken kívül még Takossy Antal. A borosjenői vár tartozéka volt. Van azonban

ugyancsak a borosjenői vár tartozékai közt szinte Zaránd megyében egy Csigerfalva nevű község, mely 1561-ben 7 portából állt, Szőlős és Pankota közelében, ma Szőlős-Csigerel név alatt 2358 román lakossal Arad megyében van, a borosjenői járásban. Mint leányegyház Pankotához tartozik,

28. Csimoszlek.

Feküdt Zaránd megyében, 1561-dik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt, 5 portával, birtokosa volt Masay Imre, s miután ő nagy pártfogója és hive volt a reformációnak, ez alapon Csimoszleket is a reformált egyházak közé sorozandónak ítéltük, noha egyházi multjáról semmi tudomással nem birunk. Ma a községnek sem neve nem él, sem helye nem ismeretes Arad megyében.

29. Csúcs.

Feküdt Orod vármegyében, 1557-ig Petrovics Péter birta, kinek azon évi október 13-án történt halálával a királyi kincstárra szállott: három évvel később, ugymint 1560-ban II. János király Csúcs helységet minden hozzátartozó részekkel, egészen és sértetlenül Bereghszoói Hagymás Kristóf huszti várkapitánynak s ő általa nejének Léway Dorottyanak, továbbá fiának Hagymás Miklósnak és leányának Hagymás Annának s azok mindkét nemű örököseinek és utódainak adományozta, Gyulafehérvárott 1560. augusztus 18-án kelt adománylevelénél fogva. Ez a helység az 1561-dik évi dicális összeírásban nem találhatik, sem Orod, sem Zaránd megye helyei közt, melyeknek sorozata Fábián és Kozma által közöltetik, hihetően, tévedésből kimaradt. 1441-ben, mint Világosvár tartozékát és Zaránd megyei helyet I. Ulászló Maróthi Lászlónak adományozta, több birtokokkal együtt Esztergomban, szűz Mária tisztulásának innepén. (Lásd Fábián: Arad megye leírása 1835. 71—72. lapján jegyzetben.) Csúcsi Lőrincz jelen volt a beregszászi zsinaton 1552-ben s Ember Pál által 6-dik helyen emlittetik. (Lampe: 104.)

30. Csunya-Keszi.

Ezt az egyházak sorozatában 13-dik helyen említi Ember Pál. Keszi előjön egy 1519-ik évi okmányban, az mondatván róla, hogy a Báthoriak birták Rozgonyi István osztályos társuk-

kal. Az 1561-dik évi összeírás szerint Csunya-Keszi Zárandvár-megyében feküdt s a borosjenői vár tartozéka volt birtokosai lévén Pongrácz Kristóf és Derzszy István 27. portával. 16-dik századi egyházi életéről semmit se tudunk, de a 17-dik századból legalább három lelkészének nevét ismerhetjük. A szatmárnémetii zsinatban, 1654. június 7-én ordináltatott ide lelkésznek Óváry György; 1666. július 4-én a szatmárnémetii zsinatban Görbedi Péter; 1677 június 27—28-án a berettyó-ujfalui generalis zsinatban ordináltatott Szilágyi István. Ezt a községet III. Károly adománylevele 1732. december 11-én már praediumnak nevezi. Ma neve sem él, Arad megye hely nevei közt nem található.

31. Csura-Szombat.

Feküdt Orod megyében, a mai Szabadhely és Paulis közt. Másik neve volt Ternova. E község nem található Fábíánál az 1561-ik évi összeírásban, minek oka az lehet, hogy már akkor elpusztult, nem lehetetlen ugyanis, hogy a Szalánkemenről 1551-ben dúlásra, hódításra kiindult Mahumet beglerbég elpusztította. Igen régi helynek kellett lenni, épületeinek kőalapjai most is kivehetők a paulisi határnak Szabadhely felől eső részében. A keresztes barátok itt létezett conventjének még emlékeztétét is bemohosította a régiség, úgy, hogy arról, semmi egyebet annál, hogy létezett egykor, nem tudunk. Még a reformáció előtti időkben elenyészett az. A 16-ik század első felében a Patócsy Ferencz gyulai várparancsnoké és zarándi főispáné volt Csura-Szombat, melyet ő 1543-ban Móricz Péternek adományozott, Izabella királynő jóváhagyásával, azért, mert a kezére bízott gyulai várnak híven gondját viselte. — Csurai Mihály 1524-ben a bécsi egyetemen tanult Kutasi Andrással és Feltóti Alberttel együtt.

32. Czipán.

Az egyházmegyei névsorozatban nem található, de valószínű, hogy a 16-ik században ez is reformált egyház volt. A 17-ik században már pusztá volt. 1645. szeptember 18-ik napján Czipánt még más három Orod megyei helylyel, u. m.: Komlós-, Ernye és Petővel s két zarándmegyei helységgel Kovásházával és Kurtilevel együtt, melyek mind a hatan a borosjenői vár tartozékai voltak, a borosjenői várórség négy tagjának, nevezetesen Jenei Tamásnak, Szegedi Jánosnak, Mágovics Györgynek és Simándi Györgynek adományozta I. Rákóczy György. Egyházi életéről semmi tudomással nem birunk. Ma sem neve, sem helye nem ismeretes. Valyon nem egyugyanazon hely-é ez Zimánddal, mely nem található Földváry azon jegyzékében, melyet Fábíán Gábor közöl „Arad megye leírása“-ban?

33. Deszk.

Ez a helység 1548-ban Petrovics Péteré volt egészen 1552-ig, mikor is adománylevelei megsemmisítettén, királyi birtok lett. Orod megyében feküdt s az 1561-ik évi összeírás szerint két birtokosa volt, Dóczy Gábor és Kerecsény László. Kapuszáma 1. Kétségtelen, hogy a 16-ik században ez is bevette a reformációt. — Deszk ma Torontál megyei község, 2250 magyar és szerb lakossal.

34. Dézna.

Az Ember Pál által fenthagyott sorozatban a 62-ik helyen jön elő, hol Deszni helyett hibásan Detrin áll. Dézna kettő volt, ugymint Nagy- és Kis-Dézna, mindkettő a déznai vár tartozéka lévén, Zaránd megyében. A déznai vár 51 tartozékával együtt, melyek közt volt Nagy- és Kis-Deszni, egy-egy portával, 1561-ben a Losonczy István özvegyéé volt. 1565-ben Dézna várát Borosjenővel és Világosvárral együtt elvette Maximiliántól János Zsigmond. 1566-ban János Zsigmondnak adta a török császár Déznát, ő pedig Bebek Györgynek adta, kinek özvegyéről azt olvassuk 1576-ban, hogy árvaival együtt magát is abból táplálja. Kis Deszni 1584-ben Deli Farkasnak adományoztatott. Déznát 1597-ben Báthory Zsigmond Kornis Gáspárnak adta, kitől Báthory Gábor azt elvevén Keresztesy Pálnak adományozta, de Bethlen Gábor 1623-ban elvevén tőle, Kornizs Zsigmondnak visszaadta.

Hogy mily nyomorgattatás alatt volt a török hódoltság idejében, Dézna vára és vidéke, megtetszik a szultánhoz 1592-ben beadott azon panaszlevél kivonatából, melylyel a zaphiák ellen beadandó panaszokat akarták megelőzni, kik is Báthory Kristófnak a fővezérhez 1577. évben írt levele szerint: „minden dúlást, fosztást, kegyetlenséget, lopást, ragadozást, pusztulást, újabb-újabb foglalást cselekednek,” ugyanők ösztönözték a községeket fenebbi panasz beadására. Erdély és Porta. 327. lap. Lásd: Arad megye és város ismertetése. 1871. 13. lap. Dézna, mint pusztult falu 1732. decz. 11-én Raynald modenai herczegnek adományoztatott. — Egyházi életéből Déznának semmi mozzanatot fel nem mutathatunk adatok hiányában. Dézna ma is létező, 1189 román lakossal bíró község, a borossebesi járásban Arad megyében. Közeliében a vármegy egy hegyen most is szemlélhetők, sőt a várba vezető két kocsí út is kivehető. — Ó-Dézna, Zugó és Restyirata gyártelepítvények Dézna községnél felvéve. Mint leányegyház, Borossebeshez tartozik.

35. Doboz.

E község mindenkor Békés megye területén feküdt, de legszílen Bihar és Zaránd felől, mely helyzeténél fogva a 17-ik században, midőn nem létezett Békés megye, egy 1616-iki okmány szerint Bihar megyéhez tartozónak mondatik. Ember Pál szerint a makói egyházhoz tartozott, a 18-ik század elejéni özszeírás szerint; de lehetett sőt volt idő, a 16-ik században, midőn a zarándi egyházmegye Békést is magába foglalta, hogy Doboz is ide tartozott. A legrégibb magyar helységek egyike az egész hazában, melyekről okleveleink emlékeznek. Már I. Géza idejében 1075-ben van róla említés, mint ezt láthatni s multját is bőven megismerhetni Haan Lajos ily című két kötetes könyvéből: „Békés vármegye hajdana.“ Pest. 1870. Nagy erdősége miatt főleg királyi sertések hizlaló helye volt. Egész 1561-ig királyi birtok volt, azután magánosok kezébe került. — Egyházi életéről igen keveset tudunk, a 16-ik századból épen semmit. Kétségtől Gyula-, Békés- és Sarkad közti fekvésénél fogva korán bevette a reformációt. Ma is létező 3421 lakossal bíró magyar falu, mely lakosság közül 3274 református. Mostani lelkesze Kéri Kálmán. Tanítók: Szabó Gábor és Nagy Ferencz. — Jelenleg a békésbánati egyházmegyéhez tartozik. — Végül megjegyezzük, hogy Kelemen Ambrúzs dobozi fi 1525-ben a bécsi egyetemen tanult Sarkady Andrással együtt.

36. Dolom.

A zarándi egyházmegye egyházainak sorozatában 15-ik helyen említi ezt Ember Pál. Feküdt és fekszik most is Bihar megyében a fekete Körözs mellékén. Ma pusztá Bélfenyértől egy óra járásnyira, a mint ezt olvashatni „Schematismus V. Cleri Dioec. Magno-varadinensis, l. r. 1864. 59. lapon.“ Nevén kívül multjáról semmit nem mondhatok. Dolom tehát sem Orod, sem Zaránd megyei helység nem volt.

37. Egres.

Régi okmányokban Egreg és Egregy néven jó elő. Emittetik már a 13-ik században II-ik András király azon kiadványában, melylyel Boleslav váci püspöknek a leleszi prépostság alapjául tett hagyományait megerősíti 1214-ben, melyek közt említés van Golsa faluról és Egregyről, amabban 10 darab szőlő, szőlőmivesekkel s lakásra és szántásra elegendő földdel, emebben 12 darab szőlő jelöltetvén ki, szőlőmunkások

nélkül, azonban egy Lodomir nevű jobbágygyal és fiaival együtt, kiknek számára szinte elegendő föld mutattatik ki lakásra és szántásra. — Az 1561-ik évi összeírás szerint, Alsó- és Felső-Egresre volt osztva, amaz volt Kolbász Gáspár birtoka 1 portával, emez Massay Imréé 2 portával, Zaránd megyében, mint a borosjenői vár tartozéka, 1574-ben mint török hódoltságbeli hely említettik Egrögy név alatt. (Márky: Fekete Körözs és vidéke. 32. lap.) 1732. decz. 11-én, III. Károly által Raynald modenai herczeg javára kiadott okmányban már a pusztult faluk közé soroztatik és Ágris néven jön elő. A 16-ik században kétségkívül református község volt. Ennek határában, a falu felett magasló hegycsúcson zárdaalakú alapok láthatók, Fábián szerint vára is volt Egresnek, hihetően annak alapjai látszanak. R. Ensel szerint a 14—15-ik századokban Szent-György vitézek lakták, kik keresztyén rabokat kiszabadító barátoknak is hivattak. Elöljáróik voltak Egresy s Pankota apát urak, ezek vitézsége miatt neveztetett nevökről Egres és Pankota. — Ágris ma Arad megyében, a ternovai járásban van, 2663 lélekkel bíró román falu. — Mint leányegyház Pankotához tartozik.

38. Elek.

Ez sem találtatik a zarándi egyházmegye névsorozatában, de hogy itt a reformáció meghonosult, azt hinnünk engedi egy felől Gyulához való közelsége, más felől azon körülmény hogy itt a reformáció kitűnő pártfogói voltak birtokosok, mint Massay, Bebek és Mágocsi. Az 1561-dik évi összeírás szerint ugyanis nemesi birtok volt Elek, Zaránd vármegyében, a gyulai vár tartozéka, állt 25 portából, melyek így oszlottak meg, Bebek Györgyé volt három, Massay Imréé 3, Glesány Miklósé 2, Mágocsi Gásparé 3, Orláth János özvegyéé kettő, Horváth Márk özvegyéé kettő, Kátay Imréé kettő, Csióky Imréé 1. Egyházi multjáról semmit nem tudunk. Ugy látszik pedig, hogy nemcsak a 16-dik, de a 17-dik században is református község volt mert birtokosai Nadányiak voltak, kikről tudva van, hogy reformátusok voltak. Általában pedig minden új telepítvényű s főleg német vagy román lakosokkal megületett faluról bizvást mondhatni, hogy igen csekély kivétellel mindnyájan református községek voltak a karloviczai békét megelőzőleg. Ilyenek Ért-Adony, Erdőd, Boros-Jenő, Ménes, Mikalaka, Arad, Székudvar, Sikló, Mácsa, Szentmárton stb. Elek, Csigatóvis, Megyer és Peszér helységekből, valamint Óstelek pusztában (ma Póstelek?) volt birtokrészét, Körösnadányi László, Nadányi Erzsébettől nemzett gyermekeinek, borosjenei Tisza Istvánnak 1644. évben 1600 magyar forintért a váradi káptalan előtt elzálogosította. Ugyanezen helyeken körösnadányi Nadányi

György a maga részét ugyanannak 1646-ban a váradi káptalan előtt elzálogosította 200 tallérért. Ezekbe, Rákóczy György fejedelemtől nyert ígtató rendelet folytán, Tisza István 1647-ben magát beigtattatta. (Noe-acquistica commissio iratai. Tisza-család irataira adott válasz.) Eleken és Csigatóvisen volt birtokrészeit Kemenczey László Tisza Istvánnak 20 magyar forintért eladta. Ugyanaz Zaránd községben volt részét 1642-ben szinte Tisza Istvánnak eladta 50 magyar forintért, melybe 1649-ben beigtattattott. (Aradmegye s város ismertetése Parecz Istvántól. 1871.) Elek 1724-től fogva német lakosokkal betelepítve ma is létező község, mintegy 4593 lakossal, a róla nevezett járásban, Arad megyében.

39. Élésfalva.

Orod megyében feküdt a Maros jobb partján várral is birt, de a melynek ma nyomai sem látszanak: régi okmányokban mindenütt Pálillésnek, Pálélésnek iratik, birták a kladovai pálos szerzetesek s minthogy innen éltek, azért nyerte e hely a fentebbi neveket. Legelső említését csak II-dik Ulászló korában találjuk 1511-ben, egy Veécsen kelt okmányban, mely az orodi káptalannak küldetett, ebben előadatik ugyanis, hogy eperjesi Patócsy János törvényesen megnyervén Pálélését, abba magát beigtattatta, de a beigtatás után Harasztly Ferencz belőle kiverte. A Szalánkemenről hódításra kiindult Mahumet beglerbég csaknem egy kardrántás nélkül foglalta el 1551-ben. Az 1561-dik évi összeírás szerint birtokosai ezek voltak: Szentmiklósy Balázs, Finta János, Báldy Ambrús, Méreg Ferencz és Barátszeg Balázs. Kapuszáma 10. Kétséggkívül ez is bevette a reformációt, mert a midőn a 16-dik század nagy szellemi mozgalma, a reformatio, hazánkban is takarodót fűtt a zárdák lakóinak, 1520 után már egy pálos barát sem találtatott Orod vármegyében. Önéletiratában Kemény János említést tesz Páléléséről, midőn elbeszéli azt az esetet, hogy 1638-dik évben a Maros kiöntése miatt nem közelíthetvén a magyarok a lippai törökökhöz; vezérök Losonczy Zsigmond intézkedése folytán Élésfalva körül nagy sánczokat hánytak és azokba szállottak, mit is midőn a törökök észrevettek, őket ott bekerítették, s rajtok 40.000 tallér sarczot huztak, azért hogy a nagy Urnak, a Szultánnak földjét feltúrni merésztették a magyarok. E sánczok nyomai ma is kivehetők a helység felett magasló hegy tövében, mit a nép ma is sáncznak hív. Mai neve Paulis, mely ó- és uj Paulisra oszlik. A régi falu közelebb állt a Maroshoz, mint a mostani, s az előbbi helye ma is ó-falunak neveztetik. Ma 2637 román-magyar-német lakossággal bíró, körjegyzőséget alkotó kettős falu a radnai járásban, Arad megyében, két római katolikus és egy gör. keleti szertartású templommal.

40. Eperjes.

Feküdt Zaránd vármegyében, annak északnyugoti szélén. Ennek a 16-dik században várként megerősített kastélyában született Patócsy Ferencz, ki 1534-től 1551-ig volt gyulai várparancsnok, de a kit Martinuzzi Ferdinándhoz szitása miatt elfogott és Nagyváradra hurczoltatott. Kiszabadult ugyan még azon évben s Lippa felszabadításában részt vett, de 1556-ban Ferdinánd kegyét vesztvén, birtokai elkoboztattak. Innen már az 1561-dik évi összeírásnál Eperjes, 32 kapuval, mint a gyulai vár tartozéka, királyi birtokul van írva. Básta György erdélyi hadvezér Szebenben 1602. július 16-án kelt levelével az eperjesi kastély egész helyét, a hozzátartozó zarándmegyei falukkal, melyeket Báthory Zsigmond fejedelem Szentlászlói Kamúti Farkasnak és Balázsnak a tőlök kölcsön vett 10,000 magyar forintban elzálogosított volt, és melynek azok attól fogva háborítlan birtokában voltak, a királytól nyert teljes fölhatalmazása erejénél fogva ugyanazoknak, ugyanazon összegben elzálogosítja. Egyházi múltjáról semmit nem tudunk. Ma pusztá Arad megyében, Uj-Kigyóstól fél óra távolságra, Arad megye szélén.

41. Erdő-Gyarak.

Ember Pál erről nem is emlékszik, mint református egyházzól, sem a bihari, sem a zarándi egyházmegyéről adott közleményében. A kettő közül melyikhez tartozott, azt nehéz eldönteni, különben pedig nem is lényeges dolog. Az 1552-dik évi biharmegyei összeírás szerint volt Erdő-Gyarakon 28 porta, melyek birtokosai ezek voltak: Bidi Mihály, Ispán Márton, Literati Mihály, Kerek István, Töldi Miklós, Nagy Gergely, Töldi Mihály, Beda Miklós, Huszár Pál, Hegyi Gergely, Csegödi Pál, Csáky Miklós. Egyházi múltjáról keveset tudunk, legelső lelkészét csak a 17-dik századból ismerjük s ez Csiki János, ki 1630 június 9-én Debreczenben tartott közzsínaton ordináltatott ide lelkészül. Mikor enyészett el az erdő-gyarakai egyház, bizonytalan, sőt azt sem lehet tudni, hogy a 18-dik század elejét megérte-e? A bihari egyházmegyének 1714-ből fentmaradt s tűz által csonkulást szenvedett régi jegyzőkönyve, mely az egyházak neveit s a predikátorok fizetésének leírását tartalmazza, csak Nagykerékivel kezdődik, tehát az A—M betűkön kezdődő egyházak nevei hiányoznak belőle, miért is nem lehet tudni, hogy akkor létezett-e még Erdő-Gyarak vagy sem? Ugyancsak a bihari egyházmegye 1786-ból való jegyzőkönyvében elsorolt 69 egyház közt Erdő-Gyarak említve nincs. Mint az egyház birtokában levő I. számú anyakönyv mutatja, csakis a 19-dik század elején ébredt újra, az 1806-dik évben is még csak 16 családból állván az egyház. Anyaegyházzá 1853-ban lett. Ujabb

történetéhez lásd a D. okmányt. Ma 995 lélekből álló egyház, jelenlegi lelkész Nagy Lajos, a tanító Debreczeni József. Leányegyház Csegöd.

42. Erdőhegy.

Ezt 58-dik helyen említi Ember Pál a zarándi egyházmegye sorozatában; múltját illetőleg, a 16-dik század közepénél feljebb nem mehetünk, a mennyiben csak 1553-ban van emlékezet róla, midőn ott a törökök egy váracst építettek, csak az 1561-dik évi összeírásban találjuk ismét említve s ha bár korábban is létezett, min nem enged kétkednünk az akkor igen virágzó Erdőhegy család, s bár azelőtt tekintélyes hely volt légyen is, de már a Földváry által tett összeíráskor igen jelentéktelen helynek látszik, mert csak 3 porta volt benne 1561-ben, s a birtokosok is igen elszegényedtek, kik következők voltak: Szalay Albert, Erdőhegyi Máté özvegye, Erdőhegyi Böldizsár, Erdőhegyi György és Vida Márton. Erdőhegy, mely az országos helynévtárban Hendics néven is említették, Zaránd megyében feküdt 1746-ig; a 16-dik században a borosjenői vár tartozéka volt. A török foglalás idejében a gyula-világosvári egyenes útvonalban esvén Erdőhegy, 1553-ban egy kastélyt vagy váracst építettek itt a törökök, honnan sok alkalmatlanságot okoztak mind Miksa király gyulai váraparancsnokának, Mágocsi Gáspárnak, mind Báthory Istvánnak. E kastélyt Báthory, a maga követe Kendy Sándor által elhányatni s nagyobbra építését félbenhagyatni kérte a szultántól, azon oknál fogva, mivel a vidék közbiztonsága általa veszélyeztetik. Az erdőhegyi, jenei és lippai várak miatt ólegénye vágatott le, mint azt előzőleg bepanaszolta s az erdőhegyi váracslerontását azon okon kérte, mivel az nem egyéb rablófészeknél. (Erdély és Porta. 40. és 50. lap.). Ezen kastélynak, Török Gábor szerint (Arad m. és város leírása, 1871. 14. lap.) nyomai nem találtatnak: de a még 1735-ben is létezett erdőhegyi vár alapjának körvonalai ma is láthatók a község keleti végén, a fehér körözs mellett, mely ugyanaz volt-e, vagy különböző a törökök által épített váracstól: bizonytalan. A Rácz Péro és társa Sebestyén által 1735-ben indított zendülés, leginkább Arad és Zaránd megyékből toborzotta a maga párthiveit, kik is előbb a pécskai sáncokban vonván meg magukat, az ott megállapított terv szerint először titkon, később nyíltan garázdálkodtak, raboltak s gyilkoltak, és szüntelenül retteggették a békés lakosokat, mig nem végre Arad megye indítványára Békés, Heves, Csanád és Csongrád megyék a kunokkal együtt felkelvén ellenök, az oláh és rácz pórnépből álló hadat egyesült erővel Gyula alatt szétverték, Sebestyént Túron, Pérot pedig Erdőhegynél fogván el, mind a kettő azonnal kivégeztetett. Erdőhegy

több Zaránd megyei helyekkel együtt Raynald modenai herczegnek adományoztatott III. Károly által 1732. decz. 11-én, pusztult falunak neveztetvén.

Alig van a zarándi egyházmegye egyházai közt Erdőhegyen kívül több, melynek 16-dik és 17-dik századi egyházi multjáról annyira semmit nem tudnánk, mint ennek. Csak neve maradt fen Ember Pálnál és az egyházkerületi levéltárban levő s 1786-ban készült táblázatos kimutatásban, mindegyik helyen mint anyaegyház említettvén, utóbbi jegyzékben, az egykori zarándi egyházmegye maradványaként, azon hét egyházzal együtt soroltatván elő, melyek Arad megyében estek, azonban az Egyházkerület 1702. július 23-diki nyirbátori gyűlésében a makói seniorra Szalontai V. István h. m. vásárhelyi lelkészre bizattak, mely nyolcz egyház következő: Ágya, Bél-Zerind, Boros-Sebes, Erdőhegy, Fekete-Gyarmat, Nagy-Zerind, Vadász, és Vári. Erdőhegynek leányegyháza volt Gyorok, e hivatalos kimutatás szerint „régől fogva“ (ab antiquo) s az is maradt 1799-ig.

Erdőhegy 18-ik századi története egészen 1822-ig a békésbánnáti egyházmegyével van összeforrvá, melynek kormánylata alatt állt a nagyszalontai egyházmegye felállításáig, erről tehát itt nem szólhatunk, mindazáltal azon idő alatti lelkészeit, kiknek neveit kinyomozhattam, felemlitem. Legelső lelkész, kiről tudunk, Köszeghi István, ki 1713. november 15-én irt alá a makói egyházmegyei törvényeknek, továbbá S. Maklári Mihály, ki 1722-ben irt alá, harmadik Tunyogi József, ki 1742. január 26-án irt alá nevezett törvényeknek, ennek utóda volt Szoboszlai Gergely, ki 1750-ben jött ide Fekete-Gyarmatról, hol helyét Tunyogi József foglalta el. Szoboszlai idejében épült a mai erdőhegyi templom s befejeztetett 1784. november 14-én. Végül, az ötödik lelkész Lázár Pál, 1786—1799-ig, mely utóbbi évben Bél-Zerindre távozott s utóda lett N. Nagy István. Ennek idejéből 1804-ből megemlíthető az ugynevezett „macskaper“, melynek folytán némely erdőhegyi s kisjenői protestáns lakosok sokféle zaklattatást és sanyart, némelyek pedig 2—3 évig tartó terhes rabságot szenvedtek. Erdőhegy ma is létező, 1862 lélekkel bíró magyar-román község, Arad megyében, a kisjenői járásban. A református egyház 1461 tagot számlál, jelenlegi lelkész: Patóh Károly, fitanító Balogh József, leánytanító Izsó Károly. Leányegyházai: Kis-Jenő, Nadab, Csintye, Simánd, Székudvar, Sikló, Mácsa, Bardi, Bökönyi, Karancsi, szederkényi puszták s gazdaságok és Somos erdő. Újabb történetéhez lásd az E. okmányt.

43. Ernye.

Nem emlittetik a reformált egyházak közt, de oda sorolható épen úgy, mint a többi marosmenti községek. Régi voltára követ-

keztethetünk onnan, hogy 1055-dik évben emlékezet van egy Ernye-i nevű főurról, ki Orod megyei főispán és Salamon király szelid lelkű, békeszerető tanácsosa volt; elesett 1074-ben a mo-gyoródi ütközetben, midőn Géza és László hercegek fényes győ-zelmet arattak Salamon felett. Midőn megpillantá László her-czeg az Ernye-i holttestét, könnyezett, leszállt lováról, megölelte a holttestét, és megcsókolván eszavakat intézte hozzá: „Békeség-szerető Ernye-i! úgy szánlak téged, mint testvéremet; mert szíved s tanácsod mindig békeségre célozott.“ Azután Vácra vitetvén a tetemet, ott tisztességgel eltakarította 1074 évben. Szinte van emlékezet Ernye-i Istvánról, ki nádor volt 1303-ban Venczel király idejében. (Lásd Budai polgári Lexicon. N.-Várad 1804. I. 604—607. lap.) Az 1561-dik évi összeírásban Erinth, vagy Ernith néven jó elő, mint elpusztult birtok (deserta), midőn az orodi káp-talan birtokául iratik, Orod megyében, a Maros balpartján fekvő No-vák községgel együtt. Ismét 1645-ben van felőle okmányos emlékezet, a menyinyiben I. Rákóczy György, Pranda vagy Ko-vácsháza és Kurtile nevű Zaránd megyei, Komlós, Ernye, Pethő és Czipán Orod megyei praediumokat vagy pusztákat, Jenei Ta-más, Szegedi János, Mágovics György és Simándy György boros-je-női várőrségi katonáknak adományozta, hűséges szolgálataik jutalmául 1645 szeptember 8-án Váradon kelt kiadványával. Egy-házi multjáról semmi ismerettel nem birunk. Ma neve már nem él, s helyét, hol feküdt, meg nem mondhatjuk. Az adomány levél-ből következtetve, Komlóssal volt határos, mely ma község Arad megyében Ó-Szent-Anna név alatt, s meglehet, annak hatá-rával forrt össze s így nevét is elvesztette.

44. Farkastelek.

Feküdt a Maros balpartján, tehát azon részén Orod megyé-nek, mely a karloviczi béke által elszakított a megye testé-től s török uralom alatt maradt, még tovább is. — E községet Mátyás király 1478-ban „szent Marcellus pápa napján“ Kor-neuburgban költ adománylevele által Jaxith Istvánnak és Demeternek s azok örököseinek s egyetemes utódaiknak adta „bizonyos tudata és szabad akaratja“ szerint. — Minthogy már Jaxith-birtok volt, következtethető s nem alaptalanul, hogy a mohácsi vésztől fogva 1551. július 13-ig, vagyis Petrovics-nak Temesvárról eltávozásáig ebben is virágzott a reformáció. Későbbi sorsáról semmit se tudunk. Ma neve sem él, helye is ismeretlen. — Az 1561-ik évi összeírásban már nem említettik.

45. Fajdas.

Ezt Ember Pál 37-ik helyen említi, a zarándi egyházme-gye egyházai közt. Emlékezet van róla 1412-ben, midőn a Ma-

róthyak birták, kik akkor Orod, Békés, Zaránd és Bihar megyében a legelső birtokosok voltak. 1418-ban a Maróthy János báné és fiáé Lászlóé volt Fajdas, meg is maradt a Maróthyak birtokában a családnak 1470-ben történt kihalásáig. Már az 1561-ik évi összeírás a Horváth Márk özvegyéének mondja. 10 porta volt benne, Zaránd megyében feküdt Boros-Jenőtől nem messze délre, Hecsoka és Apateleik közt, s a borosjenői vár tartozéka volt. — 1726-ban már praedium volt, mint egy III-ik Károly által Raynald modenai herczeg részére kiadott adományleveléből megtetszik. — Ma neve sem él, Arad megyében, helye is ismeretlen. — Egyházi életét is homály borítja.

46. Fazekas-Varsánd.

Varsány nevű egyházat is említ a 40-ik helyen Ember Pál, mely alatt kétségen kívül Fazekas-Varsándot érti, nem pedig Gyula-Varsányt, hol már a 17-ik században nem volt reformált egyház. — Multjára nézve 1561-nél korábbi adatot nem találunk, ekor azonban a Földvári István által készített jegyzékben a borosjenői vár tartozékai közé sorolva, „Fazikas-Varsány“ név alatt megemlítették, volt benne 17 kapu, melyből 14 a Toldy László özvegyéé, 3 pedig a Báthory Lászlóé volt. — Mikor vette be a reformációt, arról, valamint egész 16-ik századi életéről sem tudunk semmit. Gorsa Mihály varsányi fi és Varsányi Pál Heidelbergben tanultak, amaz 1573. szept. 15-én, emez 1577. szeptember 26-án iratván be az egyetem anyakönyvébe. — Varsányi Pál 1577-ben a wittenbergi egyetemen tanult, Pankotai Andrással együtt, 1579-ben ugyanott tanult Varsányi Balázs; 1585-ben Varsányi János magyar. A 17-ik századból egyetlenegy lelkészét ismerjük, nevezetesen Debreczeni Istvánt, ki felavattatott az 1664-ik évi július 13-án Debreczenben tartott közzsínaton, hol egyszersmind ugyanakor Érsekújvári András fekete-gyarmati lelkész zarándi esperestté erősített meg. — F.-Varsánd (ó és uj) ma is létező s 2269 lélekkel bíró román és magyar község Arad megyében, a világosi járásban. Egyházilag a bányai ágost. hitv. evang. Egyházkerületben, a békési esperestséghez tartozik. Lelkész Csepregi György; tanítók: Jeszenszky János és Freitag János. Leányegyházai: Simánd és Zaránd.

47. Fehéregyháza.

Feküdt Zaránd megyében s az 1561-ik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt 2 porta találtatott benne, melyek

a Kolbász Gáspár és Massay Imre tulajdoni valának. — Nem bírnunk adattal arra nézve, hogy valyon bevette-e a reformációt, de birtokosai feljogosítanak az igenlő feleletre. 1732-ben már pusztának neveztetik ez a hely, midőn Raynald herceg birtokába jutott. Ma helye sem ismeretes Arad megyében. 1455-ben az orodi káptalan birtokába jutott, midőn Literáti Kéry Balázs és neje ezen birtokot, három pusztával együtt a káptalannak ajándékozta.

48. Fekete-Gyarmat.

Létezett már a 13-ik században, a mennyiben Rogér „Siralmas énekében“ említi, hogy midőn 1241-ben a tatárok elől Váradról Csanádra menekült, útközben betért egy szigetbe, hol a gyarmati vajda és több más ezen környékbeli falvak népe összegyűlve volt azon hely megerősítése végett, mely közhiedelem szerint a gyulai vár volt. — Birtokosait csak a 15-ik századtól fogva ismerjük, ugyanis 1476-ban egyéb községekkel együtt Nadabi Lázár Somogyi Andrásnak és fiának a Gyulán lakó Benedeknek zálogosította el; de már 1478-ban egész Gyarmatnak birtokába Mátyás király parancsára a budai káptalan Dóczy Pétert s Imrét vezette be; majd 1494-ben Nadabi Lázár örök áron adta el Dóczy Imre özvegyének és fiának. Gyarmat egy részét a 16-ik század elején már a Báthory-család bírta, nevezetesen: 1519. november 30-án Budán kelt jóváhagyó levelében megerősíti II. Lajos a Báthory István nádor, kunok bírása és temesi főispán, s András és György testvérek azon egyezségét, mely szerint ők Rozgony Istvánt s annak örököseit és egyetemes utódait felvették magukhoz osztályos társul, Világosvár és tartozékaira nézve, melyek akkor négy mezővárosból és 121 faluból állottak, ez utóbbiak közt Gyarmath, mint birtokrész említetik. Az 1561-ik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt, 24 porta volt benne, melyek a következő birtokosok közt oszlottak meg: Gál János özvegye, Zay György özvegye, Nagy Balázs, Kutasy Imre, Tamássy János, Báthory András, Gerzsény Máté, Nádassy Lajos özvegye, Nagy György, Zay Tamás, Pribék Mihály. — Fekete-Gyarmat egyike a zarándi egyházmegye legelső tekintélyes egyházainak, a mennyiben okmánynyal igazolható, hogy 1555-ben már anyaegyház volt, melynek leányegyháza volt még akkor Nagy-Zerind. — Az Ember Pál által közlött névsorban 25-ik helyen említetik. — Egyike ez a 300 év óta megszakadás nélkül létező reformált egyházaknak. Örökre kár, hogy azon 1555-ik évi okmány, mely 1848-ig meg volt a f.-gyarmathi egyház ládájában, Ember Pálnak, vagy más történészünknek kezeibe nem jutott, mert akkor talán megmenekült volna az enyészet markából, míg így teljesen megsemmisült. — A f.-gyarmathi refor-

mált egyház 16-ik századi életéről semmit nem tudunk, csupán annyit mondhatunk, hogy Gyarmathi Lukács 1576-ban a wittenbergi egyetemen tanult; Biró Miklós szinte gyarmati fi, ugyanott tanult 1569—71-ben; ki Helmecezen viselt lelkészi hivatalt, és 1598. tájon a beregi egyházmegye seniora volt, irodalomilag is ismeretes. (L. Bod P. Magyar Athenás. 1766. 92.) 17-ik századi életét is csak a század vége felé, Boros-Jenő elpusztulása után ismerjük némileg bővebben. Első lelkésze, kit ismerünk Érsekújvári András, ki 1660—80. közt volt f.-gyarmathi lelkész, az egyházmegye seniori hivatalát pedig 3 évig, ugymint 1664—67. évig viselte, az 1664. július 13—14-ik napjain Debreczenben tartott közzsínaton erősítettén meg esperestül. Második lelkésze volt Gulácsi György, 1680—90. közt, ki egyszersmind a seniori hivatalt is viselte ugyanazon 10 éven át; harmadik lelkész volt Kolozsvári István 1691—1702-ig; ki utolsó kebelbeli seniora volt a zarándi egyházmegyének, mivel ő utána a csongrádi seniorra bizattak a zarándi egyházmegye romegyházai. — F.-Gyarmat 1726-ban a III. Károly adománylevelében pusztult falunak neveztetik. — 1702. július 23-iki nyír-bátori közzsínat óta egészen 1822-ig, a makói egyházmegyéhez tartozott F.-Gyarmath, 1822-től fogva pedig a Nagy-szalontai egyházmegye egyik nagyobb egyházát képezi. Ma Arad megyében van, a kis-jenői járásban, 1489 lakossal. — Mostani lelkésze: — — — — Tanítók: Balogh József és Borza Lajos. — Leányegyházak: Feset és Bedőszeg puszták. — Lásd az F) okmányt.

49. Féltetek.

Ez 19-ik helyen áll Ember Pálnál, Zaránd megyében feküdt Vadász közelében. Templomromjai ma is észlelhetők. — 1561-ben a borosjenői vár tartozéka volt s birtokosai voltak Méregh Ferencz és Móré Farkas. Volt benne 12 porta. Egyházi multjáról semmit nem tudunk. Ma pusztá a vadász határban. A kőhalmazok közt b. Simonyi ezredes, Vadász földes ura több izben ásátásokat eszközöltetett, minő eredménnyel? előttem ismeretlen.

50. Feltót.

Ezt 63-ik helyen említi Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházai közt s egyike volt a népesebbeknek, mit részint portái számából, részint lelkészeinek huzamosabb időre terjedő szolgáltatából következtetünk, egyébiránt pedig Földváry már a 16-ik században mezővárosnak mondja. Igen régi hely lehet ez, már 1198-ban emlékezet van róla Imre király azon kiadványában,

melyben a templáriusokat, az általok nyert javadalmaknak és így Feltótnak is birtokában megerősíti. Ugyanezt tette II. Endre király is. Midőn majd V. Kelemen pápa eltörölte a templáriusok rendjét 1312: márczius 2-án kelt bullájával, *) a rend javai a Johannitáknak vagy keresztes barátoknak, kik közé olvadtak be a némely országokban megmaradt templáriusok, adattak át. 1312. óta tehát a Johanniták bírták Feltót, de hogy meddig, teljesen meg nem határozhatjuk; nagyon hihető, hogy midőn 1523-ban Rhódusi birtokukat megtámadván a török, annak védelmére, királyi engedély mellett kimentek, ott mindnyájan elvesztek, s bizonyos dolog, hogy 1526-ban, a mohácsi ütközetben csakugyan nem volt egy johannita vitéz sem; minélfogva Feltót még a mohácsi vész előtt megszünt a johanniták birtoka lenni, azonban kié lett azután, szinte nem tudjuk, II. Lajos 1519. nov. 30-án Budán kelt s Fekete-Gyarmatról szóló cikkben idézett kiadványában levén egy „Feldhyd“ nevű részbirtokról is szó, ha ez alatt Feltóth érthető, akkor a Báthory-család birtoka volt az, már a mohácsi vész előtt. A „Feldhid“ név előjön 1476. évben, midőn Nadabi Lázár annak hatod részét elzálogosította Szemogyi Andrásnak s fiának Benedeknek, — s az okmány szerint nevezett hely Zaránd megyében volt. A Földváry összeírása szerint későbbi birtokosa a váradi püspök volt 57 portával, vagyis, mivel a mohácsi vész után Czibak Imre kezére kerültek a váradi püspökség birtokai, 1534-ig ő bírta. — Mikor vette be Feltóth a reformációt, nem tudjuk, 16-ik századi életéről nincs egyéb adatunk annál, hogy Feltóti Albert magyar ifjú, 1544-ben a wittenbergi egyetemen tanult, Gyulai Gáspárral és Lippai Kristóffal együtt. A 17-ik századból tudunk felőle annyit, hogy a zarándi egyházmegyében volt s lelkészül ordináltatott ide a Szathmár-Némethiben 1654. június 7-én tartott zsinatban Szalontai Péter, másfél évtized mulva pedig a beregszászi 1669. június 30-án tartott zsinatban, ide való lelkészszé

*) Hazánkban is voltak a templárius rendnek tagjai több helyen, Nyír-Bátorban, Boros-Jenőben, Feltóthon és Csura-Szombatban, a mai szabadhelyi határban. — Midőn a rend nagymestere Molay Jakab, és a normandiai nagy prior Guido, Párizsban, 1314. márczius 18-án tűzhalomra állítottak, hogy megégettessenek: Molay, a máglyán e szavakat intézte a pápához V. Kelemenhez és Filip francia királyhoz, égre emelt szemekkel: „Téged oh pápa! és király! megidézek egy évfelforgása alatt a Mindenható Isten színe eleibe, ezen ellenünk elkövetett igazságtalanságért!“ Molay és marttyártása elhamvadt, — de egy hónap mulva ápril 19-én meghalt a pápa is, ugyanazon év november 29-én maga a király. A rend vesztét óriási birtokai okozták, a mennyiben a francia király azokra áhítozván, több európai fejedelmeket is megnyert tervének s végre a pápát is rávette, hogy a rendet törölje el. Beszélik, hogy azon éjszakán, melyen a templáriusok rakásra összefogatva, részint leölettek, részint megégettettek, minden évfordulatban megjelen egy fehér köpenybe öltözött lovag, mellén veres kereszttel, (ez volt a templáriusok formaruhája) és így kiált: „Ki fogja megszabadítani Jeruzsálemet?“ Melyre egy hang így felel: „Senki! senki! senki! mert lerontatott a templom!“

avattatott Ar dai István. — Elpusztult ez is a zarándi egyház-megyével, s hogy még neve se emlékeztessen arra, hogy azt valaha magyarok lakták, a 18-ik században magyaros nevének nyakatekertetett s lett a Feltóthból: Taucz. Így nevezi már e „pusztult falut“ III. Károly adománylevele, 1732. decz. 11-én, így nevezi az 1832-ben az omladékok közt talált pecsétnyomó, melynek ilyen körirata van: „Sigillum Oppidi Thouc.“

A régi épületek kőalapjai, valamint a templáriusok roppant épületének romjai és árkai ma is szemlélhetők. Ennek temploma alatt levő csontház oly tömve volt csontokkal, hogy a sir üregek számához és minden 30-ik évben történhetett kiürítettetéshez vetve, legalább 200 évig kellett használtatnia. (Lásd: Arad megye s Arad város leírása. 1871. 19 lap.) Taucz ma Arad megyében van, a ternovai járásban, 2486 román lakossal bíró község. Mint leány-egyház, Pankotához tartozik,

51. Földvár.

Orod és Zaránd megyék 1561-ben készült jegyzékében nem fordul elő a neve, mi azt mutatja, hogy akkor már pusztá volt. A földvári pusztá Ó-Világoshoz tartozik s ma Arad megyében van. A 16-ik században azonban Zarándban kellett lennie, miután Orod megye csak Kovaszinczig terjedt. Az új szentannai határban, az aradi út mellett, római erődalakú nagy terjedelmű és a folytonos szántás daczára magas földhányás van, kevésbé látható árok mélyedéssel. Ezen földhányásban találtattak földből égetett, paritytyába használt veres golyók; úgy szintén égetett földrétegek. Ezen sánczozattól nem messze, keletfelé e század első tizedében történtek némi ásatások, melyek eredménye több ütő és vágó vasfegyver volt. Ezen helyiséget Földvárnak, a román nép Várbának nevezi, melytől a szomszédos földvári pusztá vette nevét. Talán azonos ez egy 1214-ik évi okmányban előjövő V ár h el nevű Zaránd megyei pusztával. 1732-ben, mint aradi kincstári kerületi pusztá Raynald modenai herczegnek adományoztatott. Ez a Földvár volt az 1561-ik évi összeírást készítő Földváry Istvánnak születési s családi lakhelye, de a mely a 16-ik század közepén Orod és Temesvár török kézre jutása után elpusztult. Egyházi múltjáról semmi tudomással nem birunk.

52. Gáb.

Ezt ötödik helyen említi Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházainak sorozatában. Zaránd megyében feküdt, a borosjenői vár tartozéka volt s 22 porta találtatott benne az 1561-dik évi

összeíraskor, melyek birtokosai ezek voltak: Társy Menyhért, István, György, Balázs, László; Szabó Miklós, Vajda László, Varsány Tamás, Móre Máté, Pánthi István, Eröss György, Vásáry Gáspár és Orsóthy György szegény. Egyházi életéről semmit nem tudunk. A Zarándi egyházmegye elpusztulása után, 1726-ban, a III. Károly által Raynald modenai herceg részére kiadott okmányban prediumnak nevezetik. Soha többé fel nem épült. Ma már neve sem él Arad megyében, hova területe 1744. óta tartozik, legalább „Arad megye szervezési szabályzata. Hivatalos kiadás Arad 1878.” című munkálathatban Gábot felvéve nem találom. Gáb feküdt a fehér körözs jobb partján, templomának romjai ma is láthatók a sikulai határban, hol egy dülő ut és szállás tartja fen Gáb nevét.

53. Gelvács.

Ember Pál által 27-dik helyen említették a zarándi egyházmegye egyházainak sorozatában. Multját csak a 16-dik század közepe óta ösmernék, a midőn ugyanis Gelvácsot 1553-ban I. Ferdinánd király több birtokokkal együtt gyulai Gál Ispán özvegyének s György, András, István s Bertalan nevű fiainak új adományképen ajándékozta. Izabella királynő visszatértével azonban Zarándmegye ismét az erdélyi fejedelemség fenhatósága alá esvén, a Ferdinánd adománylevele semmisnek tekintett Gelvácsra nézve, ugyanazért azt mások kapták, s Földváry István által 1561-ben teljesített összeíraskor ugyanis Gelvácsban, mely a borosjenői vár tartozéka volt 14 közbirtokos volt a porták száma megnevezése nélkül, ugymint Méregh Ferencz, Pipásy Ferencz fiai, Keskeny Bálint, Miklósi Ferencz, Nagy György, Ispán László, Matics Péter özvegye, Szabó Miklós, Jakabffy Péter, Józsika Albert, Bekönyi Tamás, Nagy Pál özvegye, Koncsol Albert és Eszéki János, ki 1559-ben tatai várkapitány volt s azért, hogy a várat, gondatlansága miatt török kézre hagyta jutni, fejével lakolt. Egyházi multjáról ennek semmit nem tudunk. 1726-ban ez is mint praedium Raynald modenai herceg birtoka lett. Ma pusztá, Fekete-Gyarmattal határos, Sikló községnél van felvéve, az eleki járásban, Arad megyében.

54. Gyelid.

Orod megyében volt, vár volt benne; multjáról egyebet nem tudunk, mint azt, hogy 1561-ben következő birtokosai voltak: Magocsy Gáspár, Liszthy János, Zay György özvegye, Pethő Gáspár és Pethő Péter. Kapuinak száma 11. Gyelid a Maros jobb

partján feküdt Csállya és Pécska közt. Ma neve nem él, helye sem ismeretes.

55. Gyorok.

Ugy látszik, régi hely, a mennyiben Kálmán királynak (1095—1114) volt egy Gyorok nevű fővezére, ki, midőn Kálmán és Álmos viszályba keveredtek egymással, azt tanácsolta nekik, hogy vivjanak párbajt, mert a népnek nincs kedve miattok életök kockáztatni. Gyorok a 16-dik század elején azon birtokokhoz tartozott, melyeket Haraszty Ferencz és Korsai Csorba Ferencz birt s mely birtokokat aztán 1548. június 7-én kelt adománylevelében Izabella királynő Petrovics Péternek adta, s ennek birtoka maradt 1552-ig, mely évi országgyűlés 23-dik törvényczikke által megsemmisítettven adománylevelei, Gyorok mások birtokába jutott, nevezetesen az 1561-dik évi összeírás szerint hárman bírták, ugymint Mágocsy Gáspár, Edenfy János és Zay György özege, kapuszáma 1. Feküdt a hely eleitől fogva Orod vármegyében, a hegy tövében, hol ma is van, azon külömbséggel, hogy a 16-dik századig, határán keresztül folyt a Maros egy ága. Gyorok és Szabadhely közt vonul el a hibásan ugynevezett római sáncz, mely hazánk némely vidékén Csörsz árának nevezetik, mely azonban „se nem demarkáczióális vonal, se nem vízcatorna, se nem hadi védsáncz, hanem egyenesen közlekedési út volt gyors lovas hírnökök vagy futárok számára s azon rendeltetéssel bírt, hogy a nagy magyar síkföld roppant területén szétszórva levő hunn vagy bármiféle lovasokat, néhány óra alatt egy valódi nagy sereggé összpontosítani lehessen. A hírnök a mint vette a vezérparancsát, gyors ménen nyargalt éjjel és nappal a legközelebbi őrállomásig, innen váltott lovon tovább s néhány óra alatt egy valódi hatalmas sereg lehetett a kijelölt helyre összpontosítva. Maga azon tény, hogy az árok, a mint neki vág egyik parton a Tiszának, vagy más folyamnak, a szóban forgó esetben a Marosnak nyomban a másik parton az eddigi irányban folytattatik vagy neki vág valamely nagy erdőnek, pl. a debreczeni cserének, az erdőn keresztül folytatja megkezdett irányát, maga mondom ezen tény, nyilván mutatja, hogy itt csak útról lehet szó. A lovas a mint nyargalva, a Tiszához ért, keresztül usztatta azt, a mint az erdőt érte, keresztül nyargalt azon, lévén az ő útja természetesen nem az árok, hanem az árokból középen felhányt jó széles oromzatu töltés.“ (Lásd bővebben Magyar prot. egyház s isk. Figyelmező. Révész Imrétől. 1875. évf. 338—339. lap.) Gyorok 1726-ban pusztá volt, mint ilyen adományoztatott Raynald modenai herczegnek 1732. decz. 11-én. Gyorokon némi váracs is volt a 16-dik században, azon helyen, hol a Dományi és Horváth-féle kolnák építvék, itt egyik szomszédos szőlőskertben évekkel ezelőtt találtatott egy buzogány, de a melyet a rozsdá már egészen összemart. ugy

hogy ágai pusztá érintésre lehulltak, továbbá egy nagy vassar-kantyu s I. Leopold idejéből kis ezüstpénzek, melyeken 3-as szám és 1670. évszám olvasható. Gyorok, mint reformált egyház, nem található a 17-dik század végéről fenmaradt névsorban, de bizvást elhihetjük, hogy bevette a reformációt Petrovics és Mágocsi idejében, elpusztulván azonban Gyorok a 16-dik század végén, a témérdek ellenséges hadak kóborlásai miatt, melyeknek épen utjában esett, Solymos és Világosvár közt szinte központon feküdven, sőt 1599-ben tőből felégettetvén, elenyészett a reformált egyház is. Az 1798-ban újra éledt jelentéktelen gyoroki egyház birtokában több régi tárgyak vannak az urasztalához való készletben, s többnyire a 17-dik századból, melyek a mult század végén a hód-mezővásárhelyi egyháztól kerültek ide, honnan ugyanis egy tanító küldetett legelső lelkésztanítóul a gyoroki plántaegyházba, Igaz Sámuel, ki a vásárhelyi egyház szíves gondoskodása folytán, a már használaton kívül volt régi czinedényeket elhozta Gyorokra, hol azok ma is használatban vannak. Hogy Vásárhelyről kerültek, bizonyos onnan, mert a 8 szegletű czintányéron belől, a szélén egy kis koszorúba 1669. év számmal T. T. I. betűk vannak vésvé, már pedig Ember Pál műve 641-dik lapján a makói seniorokról szólva egyebek közt azt mondja: „Johannes Tyukodi, Pasztor Eccl. M. Vásárhely et senior circa Anno 1669.“ A tányéron álló 3 betű tehát ezt jelenti: „Tiszteletes Tyukodi János, 1669.“ mellé értetvén predikátorságában vagy seniorságában, sőt a tányéron levő évszám, az Ember Pál által körülbelőlegesen tett állításhoz okmányúl szolgál és megerősíti azt. Gyorok a zarándi egyházmegye elpusztulása után 120 éven át a makói traktushoz tartozott, 1822. óta a nagyszalontai egyházmegyében van. Gyorok jelenleg Arad megyében, az aradi járásban, mintegy 1187 lelket számláló mezőváros, magyar, román, német és izraelita lakosokkal, a reformált egyház 270 lelket számlál, leányegyházai következők: Berzova, Csicsér, Dorgos, Gros, Halalis, Iltyó, Keszincz, Kladova, Konop, Korbést, Kovaszincz, Kujás, Kuvin, Lippa, Ménes, Mondorlak, Obersia, Ottvos, Paulis, Petris, Radna, Rossia, Soborsin, Szabadhely, Szelistye, Temesest, Tok, Tótvárad, Trójas, Vinyest. Összesen 30. Mostani lelkésztanító: Rác Károly. Az egyház keresztelési anyakönyve 1759. január 26-án kezdődik, mely az erdőhegyi lelkész által vezetett; esketési és temetési anyakönyvei csak 1801-dik évvel kezdődnek. Bővebb értesítést nyerhetni ez egyház multjára s jelenére ily című füzetkéből: „Értesítvény a reformátusok ménesgyoroki gyülekezetéről az 1874¹/₅-dik évre. I. évf. Sárospatak. 1875.“ Ára 30 kr. o. é.

56. Gyula.

„Venio nunc ad fortissimum Virum“ mondotta Cornelius Nepos, midőn a legderekabb görög vitéznek Datamesnek életrajza

írásához fogott. „Elértünk most a zarándi egyházmegye legkiválóbb egyházához“ mondhatnók mi is, midőn a gyulai egyház történetének rövid rajzát akarjuk adni. A 16-ik századi gyulai egyház nem volt helvéthitvallású, legalább hivatalosan nem, mivel fél évvel előbb megszűnt létezni, mintsem a helvéthitvallás az 1567. évi februári zsinaton Debreczenben elfogadtatott s köztekintélyre emeltetett a Kálvin értelmét követők által hazánkban is; mindazáltal, bizvást állíthatjuk, hogy ha formászerint nem is, de a valódi tényállásra tekintve, már 1546-tól fogva a mikor Szegedy és Dévay, a kor két nagy embere, a két legnagyobb magyar reformátor ott személyesen összejöttek, s a toronyi zsinatokat előkészítették, melyek a helvétirányú magyar reformált egyházak zsinatai valának, — a Zwingli, vagy Kálvin-féle tanokat vallotta, s azok mellett maradt is meg elenyészéig, 1566. szeptember 2-ig. De lássunk röviden némely pontokat polgári történelméből! Akár a fejedelem melletti főbíró nevétől, ki Gyula-s-nak neveztetett, s mely nevet még a szent László törvényeiben is fel lehet találni, akár Gyulától az erdélyi vezértől, ki Zaránd megyét is bírta, s ki birtokának a szoros értelemben vett Magyarország végpontján egy nevéből nevezett várost építtetett, nyerte a maga nevét Gyula, annyi bizonyos, hogy igen régi lakhelye az embereknek. Mind e mellett multját a 13-ik század közepénél feljebb nem vihetjük, a tatárok dúlásakor azonban mint erősített hely tűnik fel, bár valódi nevén nem, hanem csak Szigetnek nevezetik Rogér által. Váráról, melyből egy csonkatorony és négyszög kőfalépitmény áll még, a 16-ik századnál korábbi időről említést nem találunk. Mert a midőn 1387-ben, László erdélyi vajda és szolnoki főispán, kiadta Gyulán azon okmányt, melyben az orodi káptalantól, bizonyos kártételek fejében 2000 frtért elzálogosított Mikelakát, tekintettel János praepost és a káptalan tagjainak szegénységére, követeléséről lemondván, ingyen visszaadja a praepostnak s káptalannak, az okmány kelte így van aláírva: „Datum in Gyula, feria tertia proxima post festum Pentecosten. A. D. 1387.“ Gyula 1418-ban a Maróthy János birtoka volt, s a váradi káptalan egy 1458-ik évi kiadványában már civitasnak nevezetik, a mely elnevezés rendesen csak a szabad királyi városoknak adatott. „Civitas Gywla, in vico Wyfalw, Magister Emericus plebanus de Gywla.“ Az illető eredeti okmány található a gyulafehérvári káptalan levéltárában, Cista Marmaros. 4. csomag. 59. darab. Hogy azonban a Mátyás király uralkodása alatt csakugyan volt Gyulán valami várac, abból következtethető, hogy az 1486-ik évben Ethele György és Farnossy László gyulai castellánusoknak neveztetnek. (Századok. 1870. 476—477. lap.) Gyula birtokosa 1490-től fogva Korvin János volt, kinek 1504-ben történt halála után özvegyéé, Frangepán Beatrixé, s ennek jogán, a Brandenburgi örgróffal, Györgygyel történt egybe-

kelése által, ezé lett s birtokában meg is maradt 1526-ig, — a mohácsi vész után 1527-ben Perényi Péternek adományozta I. Ferdinánd király, mely adományt Zápolya János is megerősített, mindazáltal tényleges birtokosa Gyulának igen kevés ideig volt Perényi. Későbbben török kézre jutásáig, hol Ferdinánd, hol Zápolya s illetőleg özvegye birtokában volt Gyula, mit bizonyít az, hogy 1537—41 évek egyikének folyamán maga Zápolya tartózkodott ott, egy kevés ideig, s továbbá Izabella királyné Gyulán adta ki azon okmányt, melyben Thar Mihálynak és testvéreinek Balázsnak, Mártonnak és Tamásnak tehermentességet adományoz az Orod vármegyében fekvő Tótvárads mezővárosában levő házukra nézve, s a kiadvány így iratott alá: „Datum in arce nostra Gyula in festo die Purificationis Virginis Mariae. A. D. 1549. Izabella Regina. m. p.“ (Lásd a G. okmányt.) Azontul, hogy Izabella a Martinuzzi fondorlatai folytán 1551. júliusban kivonult Erdélyből, mindig osztrák kézen volt Gyula 1566. szept. 2-ig.

Mint hazánk egyik előkelő városa és Brandenburgi György birtoka, igen korán megismerkedett Gyula a reformáció tanaival, az évet biztosan meg nem határozhatjuk, de mindenki igen természetesnek találja a reformációnak Gyulán történt korai és gyors terjedését, ha meggondolja, hogy maga a birtokos örgróf határozott híve lett mindjárt kezdetben annak, s e mellett a Maros- és Körös közti gazdag birtokosságnak mintegy központi lak- és tartózkodási helyévé vált Gyula, értve különösen a reformációnak hódolt Massay, Patócsy és Nadányi családot. A külföldi egyetemek látogatásában sem maradtak hátra a gyulai születésű ifjak, mert bár eleinte a tudományszomj, de később csakugyan a reformáció elveivel, tanaival való közvetlen ismeretség vezetett néhányat a wittenbergi egyetembe.

Krakkóban tanult Gyulai László 1511-ben, Gyulai David 1513-ban, Gyulai Péter 1517-ben, Gyulai Albert 1519-ben, Antal és Imre, mindkettő gyulai kanonok 1521-ben, Gyulai Gábor 1527-ben, Gyulai István 1531-ben, mely időn túl aztán gyulai származású ifju nem látogatta a krakkói egyetemet, hanem részint a bécsit, mely szabadelvűség és a protestáns elvekhez hajlás hírében állt egészen 1551-ig a midőn is a jezsuiták Bécsbe nemcsak bementek, hanem ottani nyilvános és erélyes működéseiket magában az egyetemen is megkezdték*), részint a wittenbergit keresték fel tudományuk s tapasztalataik öregbitése végett.

Bécsben tanultak Gyulai István, Gyulai Ferencz és Gyulai Gábor 1526-ban, Gyulai István 1538-ban, Gyulai Imre 1539-ben, Gyulai Mihály 1546-ban, végre Makay István gyulai fi, 1566-ban.

*) Lásd: „Erdősi János magyar protestáns reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére. Irta Révész Imre Debreczen. 1859.“ 15. és 17. lap.

Wittenbergben tanultak: Gyulai Gáspár, 1544-ben, Gyulai Mátyás 1549-ben, Mágocsy András, a gyulai várparancsnok Mágocsy Gáspár fia 1559—60-ban, Gyulai János 1582-ben, Buza Mátyás, gyulai fi, 1585-ben.

Ezen kívül több reformátori férfiak származtak Gyuláról, ilyen Gyulai Miklós, ki jelen volt az erdödi zsinaton 1545-ben s Ember Pál által 10-dik helyen említették: Gyulai Pál, ki 1568-ban gyulafehérvári rektor volt s Dávid Ferencz és Blandrata oldalán küzdött az unitarismus mellett, Gyulai István aláírt a Herczegszőlősen 1576. augusztus 16—17-dik napjain tartott zsinaton alkotott 47 cikkelynek a 14-dik helyen; Gyulai János 1586-ban debreczeni tanár, 1597-ben pedig váradi lelkész és tanár volt; ezzel azonban vége szakad a gyulai származású ifjak egyetemlátogatásának, de nem is találunk gyulai fit többé sem lelkészi, sem tanári pályán, az egész 17-dik századon keresztül sőt a 18-dik század három első tizedében. S mi ennek az oka? A reformációnak Gyulából történt kienyészése!

Kik voltak a gyulai reformált egyház és főiskola pártfogói, fentartói, s kik működtek azokban, hirdetve az ígét és hintetgetve a tudományok magvait, és kik tanultak a gyulai főiskolában, azt az első részben a gyulai főiskoláról szóló cikkben előadtam, itt csak azt jegyzem még meg, hogy a Gálszécsi utóda 1550-ben az erdélyi származású Göcsi Máté lett, ki az 1550-ben tartott 2-dik toronyi zsinaton seniorrá választatott s 1566-ig volt gyulai lelkész és senior, azután pedig, hogy Gyula török kézbe esett, visszament Erdélybe, hol később Székely- vagy marosvásárhelyi lelkész lett s úgy tetszik, hogy az a Dézsi Máté, ki 1569. okt. 10-én a váradi zsinaton jelen volt s 21-dik helyen aláírt, mint székely-vásárhelyi lelkész a Dávid Ferencz és Blandrata elleni 6 cikknek, nem más, mint ő. Ugyanő az, ki a marosvásárhelyi apáczák közházát 75 forintért megvette; a marosvásárhelyi reformált egyház levéltárának ugyanis legrégibb s 1576. október 1-sőjén kelt okmányában következő tétel olvasható: „Nobiles et religiosae Virgines domum lapideam, una cum certis cellulis Monialium in oppido Zekel-Vásárhely in Sede sicutalium Maros existenti habitae Venerabili Matheo Geocz y concionatori eiusdem oppidi Zekel-Vasárhely in Claustro in eodem oppido confecto degenti pro florenis septuaginta quinque currentis et usualis monetæ vendidisse et a se abalienasse dinoscitur.“ Ugyanerről van bejegyezve a marosszéki tractus egyik régi jegyzőkönyvében a következő tétel, hol az esperestek időrendben bejegyezve vannak: „Göcsi Máté m.-vásárhelyi praedicator, erdélyi 3-dik református püspök, 1576. Kolozs-Torda vármegyének és Maros-Széknek esperestje.“ Ha felteszszük, hogy Göcsi mintegy 25—30 éves volt, midőn 1550-ben Wittenbergbe ment, akkor mintegy 60—65 éves volt midőn 1585-ben Maros-Vásárhelyen elhunyt. A püspöki hi-

vatal 6 évig viselte. A gyulai protestáns egyház fenállása mintegy 40 évet töltött be s elenyészett a főiskolával együtt s csak a 18-dik században kelt ismét életre.

Végül felhiva érezzük magunkat ez alkalommal arra, hogy történelmi adatokkal bebizonyítsuk, miszerint valamint maga Gyulavára és városa is egy részben (az 1561-évi összeírás szerint) politikai, hadászati és földrajzi tekintetben mindig Zárándmegyéhez tartozott, jóllehet a gyulai várparancsnokok békésmegyei főispánsággal is felruháztattak néha, mint pl.: Patócsy Ferencz, Mágocsy, de a kik egyszersmind zárándi főispánok is voltak: úgy egyházi tekintetben is a zárándi egyházmegyéhez tartozott mindig. Igaz, hogy Ember Pál Temesvárt és Gyulát egyik tractushoz sem sorozza határozottan, mindazáltal azon körülmény, hogy a zárándi egyházmegyeről adott közleménye kapcsában szól mindkettőről, azt mutatja, hogy ő is ahoz tartozandóknak vélte, így szól ugyanis: „Valyon a gyulai és temesvári erősségekben hajdan létezett reformált egyházak, mielőtt a török „Allah“ kiáltás azon helyekben viszhangzani kezdett, ezen zárándi egyházmegyéhez tartoztak-e, méltó volna nyomozni. Mert semmi esetre sem vehetni azokat fejetleneknek és függetleneknek, helyesebben pedig más tractushoz nem alkalmaztathatnak.“ A mit Ember Pál sejtett s a földrajzi helyzetből következtetett, azt mi történelmileg is igazolhatjuk. Ugyanis Kocsi Csörgő Bálint, ki Ember Pálnál mintegy 30 évvel korábban (1677.) írta meg Zürichben a maga „Rövid rajzolatát“ a magyar- és erdélyországi református egyházakról, a 11-dik egyházmegyébe, melyet Sármedgyének nevez, következő egyházakat sorolja: Szalonta, Belénycs, Békés, Borosjenő, mely utóbbi elenyészett 1658. szeptember 2-án. Ide sorolja továbbá: Lippát, Világosvárt, Gyulát, Temesvárt és Sarkadot, melyekről azt mondja, hogy az előbbieknél kitűnőbb egyházak valának, azonban a lippai a 17-dik század elején (1614.) a négy utolsó a 16-dik században került török uralom alá, az osztrákok alkalmatlansága miatt, a mennyiben erőszakoskodásokat követtek el az országban a várak helyőrségei, és szembeszálltak a törvényesen választott királylyal, és az ország nyakán ülve, a magyarok szabadságait eltiporták. Látnivaló ennél fogva, hogy Gyula a zárándi egyházmegyében volt és a makói vagy már ma békés-bánátinak nevezett egyházmegyéhez a 16-dik században nem tartozott, csakis a 18-dik század elején csatoltatott a makói tractushoz, melyhez már akkor különben is tartoztak az elenyészett zárándi tractus romegyházai, összesen 8-án.

Gyula ma is létező, 18006 lakossal bíró, Békés megyében, a gyulai járásban levő mezőváros és megyei székhely. Református lakosainak száma 4900. Mostani lelkész Papp Mihály; tanítók: Rácz János, Kincses Dániel, Gyóji Miklós, Asztalos Ferencz. Leányegyháza: Kétegyháza, 25 lélekkel. Jelenleg a békésbánati

egyházmegye kiegészítő részét képezi, s annak tekintélyesebb egyházai közé tartozik.

57. Gyula-Vári.

E községet nem említi Ember Pál az egyházak sorozatában, azon alapon azonban, mert még a 17-ik század elején is Zaránd megyéhez számíttatott, a zarándi egyházmegye egyházai közé felvesszük. Már 1230-ban van róla emlékezet, a Fehér György „Codex diplomaticus“ című műve III. kötet 2. szakasz 204. lapján közölt oklevélben, mely arról szól, hogy IV-ik Béla, ki már akkor atyja mellé társuralkodóul felvéve volt, atyja meghagyásából, vizsgálat alá vette a hazai birtokosok adományleveleit, a királyi pecséttel akkoriban üzött nagymérvű csalások kiderítése végett. S történt, hogy az esztergomi érsek Ugrin öcscsének Miklósnak kezén is talált néhány oly birtokot, melyek nem őt, hanem bátyját illették. Az ezen vizsgálatról szóló s már nevezett okmányban előszámlálatnak vármegyénként azon birtokok, melyek Miklóstól elvételtek, valamint azok is, melyek nála meghagyattak. Elvételtek tőle Orod vármegyében: Anha, Zehund és Hude; Zaránd megyében Alba, Cracou és Scerbeth; nála hagyattak Orod megyében Alsu Woyla; Zarándban pedig Wáro és Wáry. Így tehát a 13-ik század első felében a Miklós birtoka volt Vári. Azután a 15-ik században, nevezetesen 1412—18-ban a Maróthyak birták, akkor is Zaránd megyéhez számíttatott, sőt oda-soroltatott az még 1609-ben is azon káptalani hiteles kiadványban, mely Szalontai Toldy Miklósnak Boros-Jenő s azonkívül még 53 helység és pusztá — azok közt Vári — birtokába való beigtatásáról szól. 1718-ban Vári oláh lakosai szűknek találván határukat és a gyulai malmok által előntéssel fenyegettetvén, Kétegyházára telepítették át, onnan pedig a magyarok Váriba mentek. 1729-ben gróf Löwenburgnak adományoztatott Vári, Kétegyházával és a Keszii pusztával együtt. — Részint Gyula közelében fekvése, részint földes urainak protestáns volta oda mutat, hogy noha nem emlitik egyháztörténezeink, kétségtelenül protestáns község volt Vári is; egyházi múltjáról semmit se tudunk, sőt azt se tudjuk voltaképen kimutatni, hogy mikor szűnt meg kebelében a protestáns egyház. A 16-ik század folyamán több, Váriból származott magyar ifjú tanult a wittenbergi egyetemen, ugymint: Váry Balázs, 1543-ban, Szegedivel, Abádival és Bihari Balázssal együtt, 1591-ben Váry János és Váry Tamás. — Ma Békés megyében van, a gyulai járásban 1970 lakossal; mint reformált egyház a békés-bánáti egyházmegyébe kebeleztetett a 18-ik század elején s azóta ott is van folyvást, leányegyházai Gyula-Varsánd és Nagy-Pél, mindkettő Arad megyei község. Je-

lenlegi lelkész: Ecsedi János, tanítók: Csete György és Bagoly Ferencz.

58. Gyula-Varsánd.

Egy Varsány nevű egyházat is említ Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházai közt, a 40-ik helyen, de az kétségkívül Fazekas-Varsánd lesz; azonban, hogy Gyula-Varsánd is református egyház volt a 16-ik században, arról kezeskedik, részint azon körülmény, hogy Gyula közelében feküdt, részint az, hogy birtokosai közt, ott találjuk Massay Imrét, Mágocsi Gáspárt és Bebek Györgyöt. Politikai története bőven tárgyalva van Haan Lajos „Békés vármegye hajdaná“-ban, ugyanazért, itt csak néhány főbb pont felemlítésére szorítkozom. A 14-ik században Márton békési főispáné volt, királyi adományozás útján, nyerte pedig 1341-ben azért, hogy a Bazarád havas alföldi vajda ellen vívott szerencsétlen hadjáratban a király életét megmenté, s e birtokba hosszas pereskedés után 1343-ban be is igttattatott. Későbbben nevezetesen 1490-ben kelt országos végzés folytán Gyulával együtt Korvin János kapta, ki egy ideig ott is lakott. Az 1561-ik évi összeírás szerint Zaránd megyében volt s a gyulai vár tartozékát képezte, 17 kapuval, melyek közül kettő az orodi káptalan birtokául iratott. — Mint Veráncz említi, 1556-ik évben itt is egy váracstot akartak építeni a törökök, de abban Mágocsy Gáspár várparancsnok által megakadályoztattak. Gyula-Varsándot, Jánosházát, Kis Pélt Váradon volt házával, egyéb családi birtokaival és Völgy-Pankotával együtt hitesének adományozta Török István 1649-ben. (Kolosi káptalan. L. 2. sz. a.) — Gyula-Varsánd ma is létező, 2396 román lakossal bíró község Arad megyében, az eleki járásban. Mint leányegyház Várihoz van csatolva. — 1732-ben, mint pusztult falu, Raynáld herczegnek adományoztatott.

59. Halmágy.

Feküdt Zaránd megyében, a világosi vár tartozéka volt, s 1441-ben István vajda hűtlensége miatt Maróthy László orodmegyei főispánnak adományozta I. Ulászló király Világosvárral és minden tartozékával együtt, melyek Orod és Zaránd megyében voltak; az 1561-ik évi összeíráskor Báthory András és a Móre nemes család birta a következő kilencz községgel együtt: Polgárfalva, Bertond, Lonka, Pinike, Lugozó, Brád, Magastaga, Kristyór és Csaga-Szenicze. A 17-ik század elején a Kasza-család tulajdona volt, s midőn 1604-ben a szerbek beütöttek Zaránd megyébe s nagy pusztítást vittek véghez, főként a fehér körözs mellékein, a törnyékbeli lakosok legnagyobb része a halmágyi várba húzó-

dott. 1628-ban Iktári Bethlen János kapta adományúl Nagy-Halmágyot, Poenar nevű nemesi telekkel, s Bongyesd, Szerkfalva, Bucsava, Nyernivez, Bazarabasa és Ternova Zaránd megyei helységekkel együtt. Egyházi multjáról nincs adatunk. Ma Arad megyében a nagy halmágyi járásban levő 2167 lakossal bíró román magyar község, Nagy- és Kis-Halmágy nevezet alatt.

60. Haraklián.

Feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt, 16 kapuval, birta az 1561-ik évi összeírás szerint Massay Imre, mely körülménynél fogva bizonyynyal a reformált egyházak közé sorozandó ez a hely is. Egyházi multjáról semmit se tudunk. Ma sem neve nem él, sem helye nem ismeretes Arad megyében.

61. Háromfalu.

Feküdt Orod vármegyében, s az 1561-ik évi összeírás szerint birtokosai ezek voltak: Pető Pál, Zay György özvegye, Mágocsy Gáspár és Pető János. Kapuinak száma 7. Sem egyházi, sem polgári történetéből nem mutathatunk fel semmit. Ma mind neve, mind helye ismeretlen Arad vármegyében.

62. Hecsoka.

Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházai közt 3-ik helyen egy Hetsoka nevű egyházat is említ, mely alkalmasint nem más, mint azon Echioka nevű község, mely Zaránd megyében feküdt s a borosjenői vár tartozéka volt 1561-ben öt kapuval, mely évben következő egyének iratnak birtokosaiul: Sárossy István, Tarsy Menyhért, Székely Péter, Bernárth Tamás, Tóth Bálint szegény, Pipási Mihály, Echioky Péter és Társy István szegény. — Ennél több adatot azonban felőle nem találunk, egyházi multját sem a 16-ik, sem a 17-ik századból nem ismerjük. Ma sem neve nem él, sem helye nem ismeretes, Arad megyében.

63. Hidegkut.

Ez Orod vármegyei község volt s az 1561-ik évi összeírás szerint birta Zay György özvegye, Mágocsy Gáspár, Pető János és Péter. Feküdt és fekszik ma is a Maros balpartján s most Temes megyéhez tartozik. A török uralom alatti elpusztulása után

1730-ban telepítettett újra, német lakosokkal s mostani neve Guttenbrunn.

64. Hodos.

Feküdt Orod megyében a Maros balpartján, az 1561-dik évi összeírás szerint négy földesura volt, ugymint: Pethő Péter, Zay György özvegye. Mágocsy Gáspár és Liszthy János, s épen ezen körülménynél fogva sorozzuk azon községek közzé, melyek a reformációt elfogadták. Későbbi történetéről, valamint általában egyházi multjáról semmit nem tudunk.

65. Karancs.

A zarándi egyházmegye egyházai közt 42-dik helyen említi ezt Ember Pál; feküdt Zaránd megyében s az 1561-dik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt, 10 kapuval, birtokosai voltak Horváth Márk özvegye és Parolyi Farkas szegény. 1573-ban a wittenbergi egyetemen tanult Karancsi Lőrincz, Bihari Menyhérttel együtt. Ma pusztá az erdőhegyi határban, Erdőhegytől félóra járásnyira, Arad megyében, területe mintegy 2000 holdat tesz.

66. Karánsebes.

Feküdt s fekszik ma is Szörény megyében, a 16-dik században Petrovics Péter bírta s midőn Izabella királynő kíséretével együtt neki is távoznia kellett Temesvárról, 1551. július 14-én, akkor átadta a Ferdinánd biztosainak Karánsebest, Lugossal s több más birtokaival együtt, melyekért aztán kapta Munkács várát. Külföldi egyetemet látogató fiai is voltak Karán-Sebesnek, nevezetesen: Karánsebesi István, ki 1527-ben Bécsben tanult; Gergely karánsebesi rektor 1521-ben Krakkóban tanult. A 16-dik század végén elpusztult az a város, és csak Bethlen Gábor telepítette újra 1621-ben, mely időtől fogva ismét meghonosult a reformáció Karánsebesben, épen úgy, mint az előző században a Petrovics idejében, azon külömbséggel, hogy 17-dik századi lakosai nem magyarok, hanem románok voltak. Csak egy lelkészét ismerjük, Fogarasi Ferenczet, ki egyszersmind utolsó református lelkésze volt Karánsebesnek, mert midőn 1658. szeptember 2-án Boros-Jenőt bevette a török, akkor a tatárokkal vegyes török sereg egyenesen rohant Karánsebesnek s feldúlta és elpusztította azt, minek következtében a szépen virágzó oláh református egy-

ház és iskola elenyészett. Buzgó, jeles és tudományos ember volt Fogarasi, mivel a „kis keresztyén“ című kátéját angol nyelvből magyarra fordította s Bogárfalvi Sebesi György kedvéért kiadta 1654-ben Gyulafehérvárott, nyolczadrét alakban, megvolt ez a könyv az enyedi ref. collegium könyvtárában, gróf Bethlen Katalin könyvei közt, hol azonban 1849-ben, a forradalom rombolásai közben pusztult el. Most egy példánya sem ismeretes. (L. Szabó Károly: „Régi magyar könyvtár. Bpest. 1879.“ 375. lap). Midőn elenyészett a karánsebesi reformált egyház, Fogarasi is elmeneült Erdély felé, hol azután vizaknai lelkészszé lett. Ma Szörény megyében létező, román-magyar mezőváros 3082 lakossal. Görögkeleti szertartású püspöki székhely.

67. Karolyos.

Ezt a hetedik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében, az 1561-dik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt, 8 portából állt, birta Tóldy László özvegye és Bethlen Gábor özvegye. Tizenhatodik századi egyházi multja előttünk ismeretlen, a 17-dik századból azonban ismerünk három lelkészét, nevezetesen Várallyai Istvánt, ki 1653. június 15-én Nagy-Bányán tartott közzsínatban rendeltetett Karolyosra; továbbá Tószegi Sámuel, ki 1666. július 4-én a szathmárnémetii közzsínaton avattatott karolyosi lelkészszé, s végre Jenei Györgyöt, ki 1669. június 30-án a beregszászi közzsínatban avattatott lelkészszé, rólok azonban semmi egyéb tudomásunk nincs. 1726-ban ez a község is Raynald modenai herczegnek adományoztatott s 1732-ben mint pusztult falu Kerülsnek nevezetik. Határában a Töz vizének régi medre mellett vannak Olveggy nevű zárda alakú romok. Ma 2503 lélekkel bíró román község Arad megyében a kisjenői járásban.

68. Kasza.

Feküdt Orod vármegyében, az 1561-dik évi összeíráskor Földvály István, Mágoosy Gáspár, Pilethy Mihály és Móre Mátyás birta. Kapuszáma 5. Fábíánnál hibásan Kosának van írva. Már a 17-dik század elején pusztta volt ez a helység, mert az 1607-dik évben, Rákóczy Zsigmond által kiadott okmányban, mint pusztta emlittetik s adományoztatik Arad mezővárossal és hat pusztájával együtt a lippai rácz várórségnek, azért, hogy a lippai várat, árulás által, a török őrséggel együtt Petneházy magyar vezérnek feladták. 1651-ben Marosnémethy Gyulay Ferencz nyerte adományul II. Rákóczy Györgytől, mint orodmegyei pusztát. 1726-

ban az aradi kincstárikerülethez tartozott; 1732. decz. 11-én Bécsben kelt adománylevelél erejénél fogva III. Károly, Raynald modenai hercegnek adta; de 1733. augusztus 8-án Boros-Jenőben kelt okmány szerint a határőrkatona birtoka volt. Mivel már a 16-dik században Mágocsi Gáspárt is földes urai közé számítja, kétségtelül benne is ismeretessé lett a reformáció, de mily mérvben, meddig virágzott, s miként enyészett el, magával a helységgel együtt, melynek ma neve sem él Arad megyében, bizonytalan.

69. Kaszaperek.

A 14-dik századból van felőle első adatunk, ugyanis az 1332—37-dik évi pápai tizedszedési jegyzék szerint a toronyi főesperestségben volt s feküdt Orod vármegyében, birta a Kerecsény-család; 1486-ban Ramochházy Albert csanádi kanonok és toronyi esperest egy Bacsányi András nevű ifju áldozárt ajánl az akkori földes urnak a kaszapereki plébániára; az 1561-dik évi összeírás szerint Csanád megyéhez számíttatik s akkori birtokosa Kerecsény László gyulai várparancsnok volt, 40 kapuval. Az 1569-dik évi váradi zsinaton Kaszapereki György albenesi református lelkész, Ember Pálnál 57-dik helyen jegyezve, jelen volt. A 17-dik században már pusztá volt, s mint ilyet adományozta II. Rákóczy György fejedelem, Gyulafehérváron 1649. július 2-án kelt kiadványában T a t a y I s t v á n, borosjenei várjóságok bérelőjének, tanusított érdemeiért s a kiadvány szavai szerint orodmegyei pusztá volt Kaszaperek, ma is pusztá Csanád megyében.

70. Keresztur.

Feküdt a Maros balpartján Orod vármegyében, Zombathelytől délre, 1548-ban Petrovics Péter lett földes urává, az 1561-dik évi összeírás szerint négyen birták, ugymint Mágocsy Gáspár, Zay György özvegye, Patócsy János és a Nadányi nemesek szegényebb ága. Kapuszám 4. Egyházi multjáról semmit se tudunk. G u t t m a n kincstári biztosnak későbbi jegyzéke szerint két Keresztur volt, ugymint Nagy- és Kis-Keresztur, melyek ma mint puszták a szabadhelyi határ részeit képezik, Arad megyében. 1732-ben, Keresztur, mint aradi kincstári kerületi pusztá Raynald modenai hercegnek adományoztatott.

71. Kétegyháza.

A zarándi egyházmegye egyházai közt 57-dik helyen említi ezt Ember Pál. Ezen község neve az I. István király idejéből való.

Midőn ugyanis ő kiadta azon rendeletet, hogy minden 10 falunak legyen egy háza, egy közös hajléka, melyben az isteni tisztelet végeztessék, tehát minden 10 falu épített templomot, mely innen egy háznak neveztetett, de meg kell jegyeznünk, hogy nem minden dekakomion épített számra, nagyságra, alakra, anyagra és külszinre egyenlő egyházat, némelyik fehérre meszelte, s arról az a tiz falu nyert Fehéregyháza nevet, másik kerekre építette, innen lett Kerekegyháza, ma pusztá a kunszentmiklósi határban, de a templom romjai még 1865-ben láthatók voltak, szinte volt egy 1332. évi vaticáni kézirat és egy 1377-ben Vizsegrádon, Dorottya szűz és vértanu napján kelt kiadvány szerint Orod megyében is a mai Glogovác környékén egy Kerekegyház nevű falu, mely a vaticani kéziratban Ecclesia rotunda-nak neveztetik; Fél-egyháza onnan származott, mert az a dekakomion csak felényi egyházat épített; Botegyház, Orod megyében, de a mely 1455-ben már pusztá volt, onnan nyerte nevét, mert a tizfalu ugynevezett botfák ből (milyenekből a románok ma is készítik Arad megyében lakhelyeiket) épült: Kétegyháza pedig onnan vette nevét, mert a tiz falu vagy nagyon népes, vagy nagyon gazdag volt s azért két egyházat épített. Kétegyháza Zaránd megyében fekküdt már a 15-ik században, midőn Nadabi Lázár 1476-ik évben birtokrészeit Zentmárton, Kezy, Feldhid falukban, valamint Veresegyház, Kwdegház és Gyarmat puszták hatodrésztét, 900 aranyforintért elzálogosította Somogyi Andrásnak és fiának Benedeknek, kik Gyulán laktak, 1478-ban már Dóczy Pétert és Imrét vezette be Mátyás király parancsára a budai káptalan, kik Kétegyházát több zarándmegyei birtokokkal együtt vétel útján szerezték Nadabi Lázártól, Pétertől és Ferencztől. 1481. évben Nadabi Lázár Veresegyházán és Kydegyházán levő részbirtokait 9 arany forintért elzálogosítá Dóczy Imrének: ugyane Nadabi Lázár 1494. évben Nadab, Tótfalu, Háromháza, Gyarmat, Földhid, Keszi, Szentmárton, Veresegyház és Kijdegyház részbirtokait Dóczy Imre özvegyének és fiának 1000 forintért örökre eladta. (Századok, 1870. 468—470. lap.) Az 1561-ik évi összeírás szerint a gyulai vár tartozéka volt, találtatott benne 31 porta, birtokosa volt Ocsárovics Demeter. 1592-ben adományozásra ajánltatik Fodoróczy György, Kovács János, és Ghémes György javára. Tizenhatodik századi egyházi multja ismeretlen, a 17-ikből is csak egy lelkészét ismerjük Ungvári Jánost, ki 1653-ban junius 6-án tartott nagybányai közzsinaton avattatott kétegyházi lelkészszé. Az egyházmegye pusztulása után 1718-ban a gyula-várii román lakosság szűknek találván határát s a gyulai malmok által mindig előntéssel fenyegettetvén, Kétegyházára vándorolt ki, mely akkor sőt később is, t. i. 1746-ig Zaránd megyéhez tartozott. Ez a költözködés a munkaerő fogyása és adócsökkenés tekintetéből nem volt inyére a békésmegyei hatóságnak, hová Vári tartozott

és azért egy 1724. évi levélben olvassuk, hogy Kétegyháza lakosai, minthogy kivándorlásuk nem a megye akaratából történt, Békés vármegyének szintugy adóztak, mint Zarándnak. Kétegyháza ma Békés megyében van, 3162 lélekkel bíró román-magyar község. Mint leányegyház, Gyulához tartozik.

72. Két-Sofron.

Feküdt Orod vármegyében, 1437-ben azon birtokok közé tartozott, melyek Szekcsői Herczeg Rafáel és Hédervári Lőrincz nádor közti per tárgyát képezték. Az 1561-ik évi összeírás szerint Ábrahámfy Ferencz, Serény Pál, Farkas Boldizsár, Kerecsény László, Székely Péter és a királyi felség birtoka volt. Kapuszáma 14. — Ez a helység egy 15-ik századi okmányban Soprony néven jó elő; a budai káptalannak ugyanis 1457-ben, Epiphania innepének nyolczada utáni legközelebbi vasárnapon kelt kiadványa szerint Nemes Czibak Oswald, néhai Palocsai Czibak László fia, a maga részbirtokait, melyek Kisfalud, Soprony, Mathustor-nya helységekben és Csertelek pusztán voltak, Orod vármegyében, az orodi káptalannak ajándékozta. — 1732-ben mint az aradi kincstári kerületben levő puszta Sopronya néven Raynald modenai hercegnek adományoztatott. Ma aradmegyei puszta s mint filia az aradi ref. egyházhoz tartozik.

73. Kewő.

Feküdt Orod vármegyében, Gyorok és Kovaszincz közt, 1548-ban Petrovics Péternek adományozta Izabella királyné s az adománylevélben Kewy-nek neveztetik. Később, nevezetesen az 1561-ik évi összeíráskor a Zay György özvegyeé, Mágocsy Gáspáré és Pásztory Jánosé volt, s Kewőnek íratik. Kapuszáma 6. 1726-ban már pusztult falu volt, s mint ilyen adományoztatott 1732. decz. 11-én Raynald modenai hercegnek, s az adománylevélben Kuvin néven jó elő, mint aradi kerületi kincstári birtok. — Egyházi multja teljesen ismeretlen. Ma is létező 1820 lélekkel bíró román község Arad megyében, az aradi járásban; mint leányegyház Gyorokhoz tartozik. M. k. kincstári birtok.

74. Kis-Bárd.

Ember Pál a 33-ik helyen Bárd nevű református egyházat is említ, a zarándi egyházmegyében. Az 1561-ik évi összeírásban találtatik Kis- és Nagy-Bárd. A betűrendi sorozat szerint szóljunk

e helyen Kis-Bádról; ez feküdt Zaránd megyében, volt a borosjenői vár tartozéka, kapuszáma feltéve nincs; 1561-ben Fábián szerint az orodi, Kozma Pál szerint a váradai káptalan birtoka volt, noha már akkor az orodi káptalan az örök álmodat aludta, megsemmisítettén a török által 1551. szeptember 18-án; de maga a váradai káptalan is szünetelt. — 1609-ben Szalontai Toldy István birta Bárdot, több más Zaránd megyei helyekkel együtt. — Egyházi múltjáról semmi ismerettel nem bírunk. Ma sem neve nem él, sem helye nem ismeretes Arad megyében.

75. Kis-Bekény.

A zarándi egyházmegye 66-ik egyházaul Kis-Bökönyt említi Ember Pál; Zaránd megye leírásában azonban csak Bekény említették, mely a borosjenői vár tartozéka volt, egyébiránt a déznai vár tartozékai közt van egy Bekenj nevű, kétségkívül ez lesz az, melyet Ember Pál Nagy-Bökönynek nevez a 30-ik helyen. — Nem nagy jelentőségű hely volt, csak az 1561-ik évi összeírásban jó legelőszőr elő, Zaránd megyében feküdt, a fehér Körözs jobb partján, a borosjenői várhoz tartozott, volt benne 23 kapu, 13-an birták, ugymint: Kerecsény János, Sárközi Gábor, Banóczky Péter, Erdőhegyi Boldizsár, Erdőhegyi György, Vida Márton, Glésán Miklós, Földváry János szegény, Bököny Péter, Erdőhegyi Gáspár, Lovassy Ferencz, Szalay Albert, Varga Péter, szegény. 1609-ben a Szalontai Toldy István birtoka volt. 1726-ban már pusztá, volt mint ilyen adományoztatott 1732-ben Raynald modenai herczegnek. — Egyházi múltjáról semmit se tudunk. Ma pusztá Arad megyében, Kis-Jenő községnél felvéve,

76. Kis-Csálya.

Izabella királyné azon adománylevelében, mely 1548. június 7-én Tordán kelt Petrovics Péter javára, két Csállýáról van említés, de a kettő jelző által megkülönböztetve nincs. Maga a csállýai vár már 1539. előtt a Petrovics Péteré volt, állott Aradhoz közel abban az erdőben, mely királyi kincstári birtok, s mely csállýai vagy nagy erdőnek nevezetik. Több rendbeli épületek alapjai látszanak ott még most is, melyek a vár és hozzátartozó építmények alapjai voltak. 1530-ban a Petrovics Péteré volt, ki azt 1539-ben négy özvegnőnek eladta 6000 arany forintért. 1548-ban ismét övé lett Csállýavára, melyben 1549-ben Ujhelyi János volt a várnagy. 1551-ben ezt is elfoglalta a hódításra Szalánke-menről kiindult Mahumet beglerbég. Csállýa vára a hozzátartozó helységekkel együtt Orod megyében feküdt s az 1561-ik évi ösz-

szeirásban Alsó- és Felső-Csala van említve, melyek közül amazt Pásztory János és Ábrahámfy István birta, emezt pedig szinte Ábrahámfy István és Berthóty János. — Báthory Gábornak Gyulafehérváron 1609. április 14-én kelt adománylevele szerint Kutas és Mácsa birtokok és a székkudvari részbirtok, Zaránd megyében s Nagy- és Kis-Csállya Orod megyében, Beöky Paczód Ferencz özvegyének, Balassa Annának és fiának Ferencznek adományoztatott, a székkudvari részbirtokkal együtt. — A Nagy- vagy Szélső-Csályában 6, a Kis- vagy Belső-Csályában 5 volt a kapuk száma az 1561-ik évi összeírás szerint.

77. Kisfalu.

Ez Csanádmegye 1561-ik évi összeírásában jön elő, hol az van megjegyezve róla, hogy Temesvár körül feküdt, akkor 9 kapu volt benne; ez is Petrovics Péter birtokai közé tartozott, mely aztán az ő Temesvárról 1551. július 14-én történt eltávoztása után királyi birtok lett, ilyenül van megnevezve az 1561-ik évi összeírásban. — Egyházi múltjáról semmit nem tudunk; mivel azonban Temesvár közelében volt s földes ura Petrovics volt; nem kételkedhetni a felett, hogy Kisfalu is meghódolt a reformáció tanainak.

78. Kisfalud.

Feküdt Orod vármegyében a Maros balpartján; itt levő részbirtokát a palocsai Cibak László fia Osvald 1457-ben, vízkereszt nyolczada utáni legközelebbi vasárnapon kelt s a budai káptalan előtt tett bevallása szerint az orodi káptalannak adományozta. Az 1561-ik évi összeírásban már Kisfaludnak egyedüli birtokosául Balogh Imre iratik. Ugyanakor találtatott benne 7 kapu. Ennek egyházi múltja is ismeretlen előttünk. Ma Engelsbrunn néven Temes megyéhez tartozó 1190 római kath. német lakossal bíró község az újaradi járásban.

79. Kis-Nyüved.

Feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt, 6 kapuval, birta az 1561-ik évi összeírás szerint Losonczy István özvegye Pekri Anna; 1609-ben a Szalontay Toldy István birtoka volt, későbbi sorsából azonban, valamint egyházi múltjából is semmit fel nem mutathatunk. Ma helye sem ismeretes.

80. Kis-Szeg.

Ember Pál 65-ik helyen emlit K.-Szeg nevű egyházat a zarándi egyházmegyében. Feküdt Orod megyében, a szárazérmel-leki kerületben, az orodi káptalan birtoka volt, a 15-ik század elején azonban Benkefalvi Benke Péter kezére került, de úgy látszik, nem legigazabb úton, mert a káptalan érte pert indítván, azt 1411-ben visszanyerte azon ítéletnél fogva, melyet Rozgonyi Simon akkor országbírája ez ügyben hozott s magát a csanádi káptalan által még azon évben szegi birtokában újra beigtattatta. — Az igtatásról szóló okmányban Seegh nevezet áll, az 1561-ik évi összeírásban pedig Papok Szeghy néven fordul elő az orodi káptalanának egy birtoka, mely kétségkívül nem más, mint ez a Szeg nevű hely, mely a 17-ik században Kis- és Nagy-Szegnek neveztetik. Mai neve Séga, s egyik külvárosát alkotja Aradnak, melynek szállásaitól csak az ugynevezett Szárazér által választatik el. Az 1561-ik évi jegyzék szerint 4 kapu találtatott benne.

81. Kis-Jenő.

Ezt 24-ik helyen emliti Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházai közt. Feküdt Zaránd vármegyében, a borosjenői vár tartozéka volt az 1561-ik évi összeírás szerint, 6 kapuval; birta a Losonczy István özvegye Pekri Anna. Kis-Jenő 16-ik századi egyházi multjából semmit fel nem mutathatunk; azt mindazáltal megemlíthetjük, hogy Kis-Jenői Bernáth 1515-ben a bécsi egyetemen tanult (Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskoláztatás. 1873. 225. l.), a 17-ik századból azonban ismerjük három lelkészét, ugymint Veresmarti Jánost, ki 1631. szeptember 7-én Nyir-Báthorban tartott közzsínon avattatott fel kis-jenői lelkészszé; továbbá Patrohi Györgyöt, ki 1633. február 3-án Tasnádon tartott közzsínatban avattatott kis-jenői lelkészszé s végre Kabai Mártont, ki 1673. szeptember 30-án Diószegen tartott közzsínon rendeltetett Kis-Jenőbe. Ez a hely már 1726-ban pusztult falu volt s mint ilyen adományoztatott Raynald modenai herczegnek, 1732. decz. 11-én. Ma is létező 2174 lakossal bíró magyar-román község, a kisjenői járásban, Arad megyében. Mint leányegyház Erdőhegyhez tartozik.

82. Komlós.

Feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint a boros-jenői vár tartozéka volt, 8 kapuval, melyek közül 7-et Massay Imre, 1-et pedig Sasy Gergely birt. Tizenhatodik századi

múltjáról egyebet nem tudunk; hogy Komlóson is meghonosult a reformáció, azt merjük következtetni abból, hogy Massay Imre volt egyik birtokosa. A 17-ik században I. Rákóczy Györgynek 1645. szeptember 18-án kelt adománylevelében van róla említés, mikor ugyanis Komlós, mint Orod megyei pusztá Ernye, Pető és Czipánnal együtt Jeney Tamás, Szegedy János, Mágovics György és Simándy György nemes vitézeknek, kik a borosjenői várórséghez tartoztak, adományoztatott. — Ma 4974 román-német-magyar lakossal bíró népes község Arad megyében, Ó-Szent-Anna név alatt, a körözsölgyi vasút mentén. Mint leányegyház Fazekas-Varsándhoz és Pankotához tartozik.

83 Kovácsháza.

Az 1561-ik évi összeírás szerint Csanád megyéhez számított, volt benne 17 kapu, melyeket birtak Bessenyei Lénárt, Langát Bóldizsár özvegye, Péchy Péter és Vizesy János, szegény. I. Rákóczy György 1645. szeptember 18-án kelt kiadványában Kovácsházát, melynek másik neve Pranda volt, Zaránd megyei pusztának s a borosjenői vár tartozékának mondja, Kurtile, Ernye, Pethő, Czipán és Komlós pusztákkal együtt, melyeket, a fentnevezett évben Váradon kelt adománylevelénél fogva a borosjenői várórséghez tartozó négy nemes vitéznek adott. Kovácsháza ma Csanád megyei község 3475 magyar-tót lakossal, három községre osztva, ugymint Hosszumező-Kovácsháza 1900 lakossal, Református-Kovácsháza vagy Űrgehát 722 lakossal, s végül Tót-Kovácsháza 853 lakossal. Ma a b-bánati tractusban van. Lelkész: Huszti Mihály. Tanító; Soós Zsigmond.

84. Kovási.

Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházai közt 49-iknek Kovaszit mondja, mely azonban régenten Kovásinak nevezetett, bizonyosan azért, mert vidéke mindig köves volt. Neve már az 1332—37 évi pápai tizedszedési jegyzékben előjön, a mikor tehát már fenállt kebelében a róm. katholika egyház. Ma is fenálló régi tornya 16-dik század előtti építmény, alapjától hegyéig kőalkotmány, minő a hód-mező-vásárhelyi ó-torony; a 16-dik századnál azonban régibb nyomára nem akadunk. Azon birtokok közé tartozott, melyek a Harasztly Ferencz és Korsai Csorba Ferencz kezei közt voltak, de a melyek, az előbbinek hűtlensége, utóbbinak magvaszakadása miatt a koronára szállván, Izabella királynő adománya folytán 1548-ban Petrovics Péteréi lettek, de a ki nem sokáig birta azokat és így Kovásit sem, mert az 1552. évi 23. törvénycikk által megfosztatván minden birtokaitól, a mennyiben

adománylevelei megsemmisítették, akkor birtokainak legnagyobb része Mágocsy Gáspárnak adományoztatott; Kovásinak az 1561-ik évi összeírás szerint több földes ura volt, ugymint Berthóty János, Zay György özvegye, Mágocsy Gáspár és Liszthy János, Ábrahámffy István és Nagy Balázs. Kovási 1561-ben mezővárosnak iratik, egyszersmind egy utcza még 1561-ben is a csanádi püspök birtokául van jegyezve, de ez évtől fogva az a tizedfizetést megtagadta. Kapuszáma 33-at tett. 1580-tól 1612-ig Mágocsy Ferencz bereghmegyei főispán és a felső magyarországi hadak főkapitánya birta Kovásit, de Mágocsy Ferencz halála után, Bátory Gábor 1612. január 12-én a nagy-ecsedí várban kelt adománylevele által Sövényházi Móricz Mártonnak adta. Az 1715-ről kelt országos összeírás Kovásiban egy régi templomot és magas négyszögű toronyromot említ, mely a 18-dik század elején innen kipusztult vagy elvándorolt magyar reformátusok temploma s tornya volt, tehát a templom is állott még a múlt század elején, ma azonban csak a torony áll egyedül, némi emlékeül az egykor létezett református egyháznak: szőlőkkel koszoruzott hegy oldalban, hol nem régen egy csuporban 24 tallér, néhány hollandi arany, és számtalan kis ezüst pénz találtatott; a tallérok nagyobb részint I. Ferdinánd és I. Leopold közti időből valók, Ferdinándéi közt egy meg volt aranyozva. A tallérok közt volt egy Báthory Zsigmondé 1591. évszámmal, ez a Déznán talált régi pénzekkel együtt a magyar muzeumnak beadatott. A kisebb pénzek közt volt egy, II-ik Lajosé, 1526-ból, ugyanazon évről Zápolya Jánostól s szinte azon évről I. Ferdinándtól. Ezek, valamint nagyobbbrészt Báthory István és III. Zsigmond lengyel királyoktól származott többi érme Török Béla éremgyűjteményében vannak. Kovási mindenkor Orod megyében feküdt, 1726-ban már pusztult falu volt, s az aradi kincstári kerülethez tartozott. 1732. december 11-én Bécsben kelt adománylevél által Raynald modenai herczeg birtokába jutott, s az adománylevélben Kovaszincznak neveztetik. Mikor vette be a reformációt, arról nincs adatunk, valamint homály borítja egész egyházi multját s nem vagyunk képesek egyetlen lelkészét se felmutatni. Ma Arad megyében, a világosi járásban levő, 3808 lakossal bíró román népes község, a m. kir. kincstár tulajdona. Mint leányegyház a ménesgyoroki egyházhoz tartozik, Kovaszincz névvel.

85. Kurtile.

Feküdt Zaránd megyében, egy 1519. évben Budán András napján kelt okmányban, melyben II. Lajos, Rozgonyi Jánosnak a Báthoryak által osztályostársul felvevését megerősíti, ez a hely Kurtegháznak neveztetik, s csak pusztá volt már akkor. A

keresztyénségnek hazánkban terjedésekor s nevezetesen I. István alatt onnan nyerte nevét a hely, mert rövid vagy kurta egyházat építtetett. Későbbben benépesedett a hely s az 1561-ik évi összeírás szerint birtokosai voltak: Méregh Ferencz és Bigedy Mihály. A borosjenői vár tartozéka volt, de már 1561-ben el volt pusztulva, a Földvár összeírásában ez van utántéve jegyzésül: „deserta,” s nincs is portaszáma felvéve. Népesedett-e be későbbben vagy nem: bizonytalan, mert nincs rá adatunk, csak egy 17-ik századi okmányban jó elő neve ismét, midőn ugyanis I. Rákóczy György Kurtilét mint zarándmegyei pusztát, Jeney, Szegedy, Mágovics és Simándy jeles vitézeknek adományozta, több szomszédos pusztákkal együtt, 1645. szept. 18-án Váradon. Valamint a Bács megyeiek a Feketehegyből Feketicset csináltak, úgy bérálták el az aradmegyeiek Kurtegyházát Kurticscsá. Ma 5404 lakossal bíró románmagyar község Arad megyében az aradi járásban. A kurticsi határban régi sirok találtaknak s néhány ásatás alkalmával ezüst gyűrűket s ékszerdarabokat leltek, melyek római korra mutatnak. Egyházi multjáról semmit nem tudunk. Mint leányegyház Aradhoz tartozik.

86. Kutas.

1437-ben azon birtokok közé tartozott, melyek a Szekcsői Herczeg Rafáel és Hédervár Lőrincz nádor közti per tárgyát képezték. Az 1561-ik évi összeírás szerint Zaránd megyében feküdt, a gyulai vár tartozéka volt 21 kapuval, s Ezerszer Kutas néven említettik. Birtokosai voltak Balassa János és Keczer Ferencz. Kutast Mácsa helységgel, a székudvari részbirtokkal, s Orod megyei Nagy- és Kis-Csállya helységekkel együtt, a Balassa Bálint és Ferencz eleste után, Báthory Gábor Gyulafehérváron 1609. április 14-én kelt adománylevele által Nemes Beoky Paczód Ferencz özvegyének Balassa Annának s fiának Paczód Ferencznek új adományként adta. Ma pusztá Arad megyében, Kurtics községnél felvéve az aradi járásban. Egyházi multjáról semmit nem tudunk. 1524-ben a bécsi egyetemen tanult Kutasy András.

87. Lekesháza.

Feküdt Zarándvármegyében, a gyulai vár tartozéka volt s királyi birtokot képezett. Az 1561-ik évi összeírás alkalmával 22 kapu találtak benne. Ennek sem polgári, sem egyházi multjáról nem tudunk semmit. Ma pusztá Arad megyében.

88. Lippa.

Kocsi Csergő Bálint egy rangba helyezi Lippát Gyulával mivel a lippai egyház és iskola semmivel se volt alábbvaló a

gyulainál. Felette sajnós, hogy az adatforrásokat a mult idők rombolásai betömvén, ki nem birjuk deríteni, hogy valyon volt-e Dévay Biró Mátyás Lippán, noha annyit történeti tényül fogadhatunk el, hogy ő az erdödi zsinat után a zarándi egyházmegye területére jött s itt megfordult több helyen, sőt nem lehetetlen, hogy pályáját is ezen a területen végezte be. Lippa egyike a legelső protestáns egyházaknak, mit onnan következtetünk, hogy Pethrovics Péter, kit főuraink közt első kálvinistának tartanak, már 1522-ben lippai várparancsnok volt. Oltványi szerint a lippai várban főiskolát is szervezett, melyben 1530 tájon Szegedy Kis István és Abádi Benedek, egy évtizeddel később pedig Lippai Kristóf tanult.

Lippa Orod megyében feküdt, a Maros balpartján, erős várral. Hunyady János többször időzött Lippán s szép kertet rendezett be a szerzetesek számára. I. Mátyás egy kiadványában, 1463-ban „mi városunknak“ nevezi ezt, holott 1462-ben Giskrának adományozta, s az ő uralkodása alatt Lippa és Solymos a Lindvai Bánfy Miklóse volt, azonban 1490-ben az ifju Hunyady János birtokába került adományozás után, kinek 1504-ben történt halála után, özvegye jogán, ki Brandenburi György örgrófhoz ment férjhez, erre szállott sennek birtokában is maradt 1526-ig, ki a várost kőfállal erősítette meg. 1527-től fogva 1540-ig Zápolya Jánosnak, az ő halála után pedig özvegyének s fiának birtokában volt 1551-ig, kik gyakran tartózkodtak itt s találtak benne menhelyet, főleg Budának 1541-ben a törökök által csellemel történt elfoglalása után. Zápolya János 1532-ben Lippán volt, midőn azon év július 9-én kiadta azon oklevelet, melyben helybehagyja, hogy Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyát nőül vegye s a Kanizsai családnak minden birtoka őrá szálljon, ugy Sárvár is, Vas megyében. Zápolya 1529-ben Szent-László király és hitvalló napján Lippán kelt kiadványában Lippát szabad királyi várossá tette s Budához hasonló szabadalmakkal ajándékozta meg, fia II-ik János ismét uj szabadalmakat adott neki, melyeket azonban Rákóczy Zsigmond 1607 június 30-án Kolozsváron kelt kiadványában, nagy körülnyírbálással ujonnan alakított. Azért is a lippaiak folyamodására Báthory Gábor 1611. április 28-án Szebenben kelt kiadványában az I. János szabadalomlevelét erősítette meg egész terjedelmében s minden egyes pontjaira nézve. De ez a század elejétől fogva szemlátomást hanyatló, református lakosságában pusztuló városon mitsem segített, a magyarság megfogyatkozása folytán nagy számmal szállották meg a románok és szerbek, kiknek már 1606-ban püspökjük is idetette által lakását. A püspöki lak szomszédsága így van leírva a Lugosy nemzetség productionális pörében: „A Vladikának (püspöknek) szomszédjai: keletről Eötvös Márk, délről Csállyai Simon, nyugotról Darabos utca, éjszokról a közönséges város utca.“

Lippa váránál fogva igen fontos volt hadászati tekintetben, vágyott rá a török, féltékenyen őrizték a magyarok, de mégis elfoglalta a török 1551. szeptember havában, azonban a magyarok még azon évben visszavették tőle. Ekor történt hogy a lippai ferenczrendi szerzetesek a Maros jobb partjára, a mai Radnára vonultak s vetették meg alapját a városnak, mely később híres bucsujáró helylyé fejlődött s mint ilyen, ma is nagy látogatottságnak örvend. A lippai zárdára nézve nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy azt nem I. Károly építtette, mint Turóczy írja, hanem fia I. Lajos, s e tekintetben Csevapovicsnak van igaza; mert az 1332—37-ik évi pápai tizedszedési jegyzékben, az orodi főesperesség egyházai közt ott áll Lippa, ellenben Orod, Csólt, Kalodva, Világosvár és Pankota nincs említve, minek tudvalevő oka az, hogy azon helyeken apátságok, zárdák, praepostságok léteztek, s ha már akkor Lippán is lett volna, annak sem volna helye, a pápai tizedjegyzékben. 1549-ben Zabó József volt lippai várparancsnok és Orodmegyei alispán. 1592-ben Temesvár eleste után ismét elfoglalta a török az omladékbá dőlt várral együtt, de nem sokára ismét osztrák kézre került, mint az 1561-dik évi összeírás bizonyítja, mert abban Földváry István Lippát Radnával együtt királyi birtoknak (Regiae Maiestatis) írja 22 kapuszámmal. Mikor került ismét török kézre, bizonytalan, csak annyi tény, hogy 1595-ben már a töröktől foglalta vissza Báthory Zsigmond, bár ő sem sokáig birhatta, mert a következő évben ismét török kézre került; szinte nem örülhetett sokáig neki a török sem, mert rövid idő múlva visszavették tőle a magyarok, később, ugymint 1605-ben a városban lakó s várban katonáskodó szerbek, felkonczolván a magyar őrséget, Lippát árulás útján a temesvári basa kezére játszották; de tettöket megbánván, mindjárt a következő 1606-ik évben, a török őrséget kardra hányván, hasonló árulással feladták a várat Petneházy magyar vezérnek, kiknek tettét azzal hálálta meg Rákóczy Zsigmond, hogy mind a 160 szerbet megnemesítette, s Lippát azonnal elhagyatván velök Aradra költöztette őket, nekik adván Arad mezővárost a várral együtt, egyszersmind Bálvány, Csicsér, Csólt, Basa, Bikács, Szentgyörgy és Szent-Iván pusztákat is nekik adományozván. Egy 1602-ből fenmaradt jegyzék szerint a várnak 4 kapuja volt, ugymint a radnai, melynél 8, temesvári, melynél 10, belső, melynél 10 és külső kapu, melynél szinte 10 gyalogkatona szokott őrt állani; ezeken kívül még a hid végén levő korlátnál, hol a vámház állt, rendszeren 10 fegyveres őr vigyázott. 1607-ben Lugosy János volt a lippai várparancsnok, kinek Solymos várát, 14 pusztá helységgel együtt 4000 forintban zálogosította el Rákóczy Zsigmond, fejedelem. 1612. június 27-én egy, Báthory Gáborhoz írt levélben nagy vigyázás ajánlatik neki Váradra, Jenőre és Lippára. 1614-ben azonban csakugyan oda ígérte Bethlen Gábor a

töröknek Lippát, Solymos, Tótvárad, Seprős, Makrina, Arad, Szerencs és Monostor erősségekkel együtt, és át is adta 1616. június 14-én. Azon időtől fogva sem a magyarság sem a reformáció új bódításokat Lippán nem tehetett mind e mai napig. 1607—8-ban Lugosy János volt a lippai várkapitány, 1611-ben pedig a következő egyének kérelmezték szabadalmaik megerősítését Báthory Gábor erdélyi fejedelemtől, Lőrinczy András, főbíró; Tarok Mihály, Gazdag János, Varga Lukács, Makai Magyar György, Temesvári Mészáros Lukács, Halász Gáspár, Varga János, Makay Miklós, Sárközy György, Mihályfy Tamás, Makay Gáspár, Nagy Farkas, Csikói Nagy Boldizsár, Marok Mihály, Szávafeői György, Nagy Balázs, Eötvös Bálint, Szabó Sebestyén, Bajka János, Mészáros János, Eötvös Miklós és Hajas Márton; kiknek nevét azért soroltuk itt elő, hogy kitűnjék, miszerint még a 17-ik század elején az előkelő családok Lippán mindnyájan magyarok, s hozzátehetjük, reformátusok voltak.

A zarándi egyházmegye kitűnő egyházai közt leghomályosabb multja van a Sarkadin és világosvárin kívül a lippainak, s miután 17-ik századi egyházi multja egyiknek sincs, hanem csupán 16-ik századbéli, nem sok volna felőlők mondanivaló s ime azt a keveset se tudjuk. Kocsi Csergő Bálintnak bizonyosan nem kis oka volt arra, hogy egyháztörténelmi rövid rajzolatában a zarándi egyházmegye számos s még az ő idejében is mintegy 66-ra menő egyházai közül a legnagyobb rész mellőzésével, Lippát, Temesvár, Világosvár, Gyula és Sarkaddal annyira kitüntetve nevezi meg, miszerint a kebelében létezett egyházat **jelesebbnek** mondja a békésinél, belényesinél, szalontainál és borosjenőinél, holott ezek mindmegannyi tekintélyes és előkelő egyházak valának, mint Békés, hol közhiedelem szerint Szegedi Kis István is működött, továbbá Belényes, melynek lelkeszi állásáért Pathay István a pápai lelkészséget és dunántuli superintendensséget hagyta oda, ismét Szalonta, melynek a 17-ik század közepén jeles iskolája s két lelkésze is volt s végül Borosjenő, a fejedelmileg kegyelt város, mely szinte két lelkésszel birt, s mintegy 70 éven át seniori székhely volt. Nem is lehet az, hogy oly helyen, hol egy Petrovics volt a védur, kitűnő reformátorok ne állottak volna az egyház és iskola élén, mutatja Temesvár példája s hogy Lippán senkit megnevezni, felmutatni nem birunk, oka az, mert az idevonatkozó adatok mind ismeretlenek, vagy megsemmisültek. Hihető, hogy 1547-től 1551-ig Dévay Bíró Mátyás működött Lippán, ő utána pedig az 1551. július 14-én Temesvárból kiűzött Lippai Kristóf, kiről történetileg bizonyos, hogy 1554-ben az óvári zsinaton jelen volt 88-ad magával, kik közt ő előkelő papnak neveztetik, nyolczadmagával.

A török uralom után, Lippa 1717-ben telepítettett be ismét. Ma Temesmegyéhez tartozó mezőváros, 7803 német-szerb lakos-

sággal. Végül megemlítjük, hogy több lippai fi látogatta a külföldi egyetemeket, nevezetesen: a krakkóit 1504-ben Lippai Ferencz, 1524-ben Lippai Imre, a wittenbergit 1544-ben Lippai Kristóf, magyar, Lippai Péter 1568-ban.

89. Lugos.

Feküdt Brassó vármegyében, 1551-ig a Pethrovics Péter birtoka volt, e körülménynél fogva a reformáció akadálytalan terjedést nyert ott, egyházi múltjáról azonban semmi adattal nem birunk a 16-ik századból. Mezőváros volt s magyar lakosokkal birt, még a 17-ik század elején, mint ez megtetszik a lugosi tanácsnak 1602-ben augusztus 7-ik napjáról, Básta Györgyhöz, Rudolf király Erdélyben levő hada főparancsnokához küldött leveléből, mely magyar nyelven van írva s az egész városi tanács nevében aláírta Görög Péter, főbíró. — Sokat szenvedett Lugos a törököktől azon évben, nevezett napon, mert két ezer lovas török és nyolczszáz gyalog pandur a városra ütvén, azt félig leégették, marháikat elhajtották, gabonáikat megégették, számtalan rabot elvittek. — A 17-ik század derekán, midőn lakosai románok voltak, ismét meghonosult benne a reformáció, mert 1648-ban Fogarasi István volt lugosi református lelkész, ki a heidelbergi kátét latin és magyar nyelvből román nyelvre fordította, mint „lugosi, már az igazságot rész szerint megismert oláh-magyar ecclésiának lelkipásztora.“ Ajánlva van ez a könyv Barcsai Ákos lugosi s karánsebesi bánnak s Szörény vármegyei főispánnak. Fogarasi a szent Dávid zsoltárait is lefordította román nyelvre a Barcsai segítségével kinyomatni szándékozott. Valósult-e szándoka: arról semmit nem tudhatunk. A káténak egyetlen példánya a maros-vásárhelyi ref. collegium könyvtárában található. — Midőn a tulnyomó török had megostromolta a borosjenői várat s be is vette 1658. szeptember 2-án, akkor a tatárokkal egyesült török sereg megrohanta Lugost, elfoglalta, feldúlta s ezáltal a szépen virágzó reformált egyház és iskola is elenyészett. — A török uralom megszűnése után 1718-ban telepítettett be Lugos román lakosokkal. Most görögkatholikus püspöki székhely 11654 román-német s kevés magyar lakossal. — 1853-ban újra keletkezett Lugoson egyesült protestáns egyház, mely ma 766 lelket számlál. Lelkész: Schreiner Lőrincz, tanító: Schreiner Adolf. — Ujabb történetéhez lásd a H) okmányt.

90. Mácsa.

Ezt a 44-ik helyen említi Ember Pál, a zarándi egyházmegye egyházai közt. Feküdt Zaránd vármegyében, a gyulai vár tarto-

zéka volt s az 1561-ik évi összeírás szerint 17 kapu találtatott benne, birtokosa kettő volt, ugymint Balassa János és Keczer Ferencz. 1609-ben április 14-én Gyulafehérváron kelt kiadványában, Báthori Gábor a Balassa Bálint és Ferencz eleste után a Beoky Paczód Ferencz özvegyének s fiának Ferencznek adta több más helységekkel együtt. — Egyházi multját homály fedi. — Ma 3244 lélekkel bíró románajku község Arad megyében, az aradi járásban. — Erdőhegy filiája.

91. Magyar-Dad.

Az 1561-ik évi összeírás szerint négy Dad nevű helység volt Zaránd megyében, ugymint Magyar-, Agyagos-, Székes- és Felső-Dad, melyek mindnyájan a borosjenői vár tartozékait és Losonczy István özvegyének birtokait képezték. Magyar-Dad kapuszáma kitéve nincs. 1726-ban mint elpusztult falu jön elő Magyaráth néven, mely 1732-ben Raynald modenai herczegnek adományoztatott. Neveztetett Magyarhátnak is, Báró Dietrich felkérése folytán azonban a most is közhasználatú Magyarád nevet nyerte. — Horváth István a „Rajzolatok“ 47-ik lapján azonosnak tartja a II. András király által kiadott okmányban említett és Kotonánál (Historia critica V. 118.) előforduló Mager pusztával. — Egyházi multja előttünk ismeretlen. — Ma Arad megyében levő 2200 lélekkel bíró s a világosi járáshoz tartozó román község. Ennek határában elterülő alacsony fekvésű hegyeken terem az igen kedvelt s jó hírnévnek örvendő fehér asztali bor. — Mint leányegyház Pankotához tartozik.

92. Marián.

Feküdt Orod vármegyében, a Maros jobb partján, 1437-ben pusztá volt, mint azon okmányból kitetszik, melyben a nevezett évben, Szekesői Herczeg Rafael és Héderváry Lőrincz nádor közt per alatt álló birtokok elősoroltatnak. Az 1561-ik évi összeírás szerint szinte Orodban volt, s Ocsároovics Demeter birtokát képezte. Kapuszáma volt 16. — Még egy 18-ik század elején készült térképen fel van téve. Ma neve nem él, helye is ismeretlen.

93. Marócz.

Feküdt Zaránd vármegyében, Vadász szomszédságában, Fábián Herczeg-Marócznak, Kozma Keresszegh-Marócznak írja. II. Andrásnak 1214-ben kelt s Fehér által közölt kiadványában (III.

k. I. R. 153. lap.) jön elő egy Herseg nevű hely, mint a mely Apa nevű pusztával határos volt. Az 1561. évi összeírás szerint a gyulai vár tartozékaúl számíttatott s királyi birtok volt, 4 kapuval. — Ma pusztá a vadászi határban, délnyugotra, Miske felé. Területén nagy kiterjedésű kőhalmaz van, melyet a vadásziak Kunhalomnak neveznek, de a mely egyáltalában nem az, hanem Maróc községnek és templomának romhalmaza. Simonyi ezredes több ízben eszközölt ott ásatásokat, de eredményéről a vadásziak semmit se tudnak.

94. Martonos.

Feküdt a Maros balpartján, Orod megyében, a mai Szombat-helylyel átellenben. Az 1561-ik évi összeírás szerint a kalodvai remeték birtoka volt, kapuszáma feltéve nincs. — 1651-ben Kassa, Kázmér és Kalodva Orod megyei s ezeken kívül 7 Zaránd megyei helységgel s 6 pusztával együtt Gyulay Ferencznek adományoztatott. Guttmann kincstári biztos jegyzetei szerint a szabdhelyi határba van beolvadva.

95. Ménes.

Neve már előjön az 1332—37. évi pápai tizedszedési jegyzékben, s tartozott az orodi főesperestséghez. Az 1561-ik évi összeírás szerint Ménesi, ugyanigy nevezi Ember Pál is az általa feljegyzett sorozatban 50-ik helyen. Kapuszáma 5. Nevének származását illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy az teljességgel nem a ménestől ered, mert határa lótartásra nem volt alkalmas, valamint ma sem az. Sokkal inkább a méhtenyésztés volt divatban az orodi és zarándi hegyvidéken. Hogy a mai Ménes nevű aradmegyei község még a 17-ik században is neveztetett Méhesnek, mutatja a tiszántúli egyházkerületnek a 16-ik század vége előtt egy pár évtizeddel (1578) kezdődő jegyzőkönyve, mely a közgyűlésekről és azokon történt lelkészszentelésekről szól. Ennek egy pontja szerint az 1678. november 27—28-án Nagy-Létán tartott generalis zsinatban ordináltatott: „Johannes Szentthamásy Lippa-Mehesinum,“ — vagyis lippa-méhesi lelkészszé rendeltetett Szentthamásy János. Lippa-Méhesinek azért mondatott, mert a lippai kincstári kerülethez tartozott, nevezetesen, Apaffy Mihály 1678. szeptember 13-án Gyulafehérváron kelt s a ménesi ref. egyház számára 100 kósót rendelő kiadványát így kezdi: „Az lippai sattszagságbeli ménesi kevésszámú magyarainknak,“ stb. (lásd az okmányt az első részben.) Ménesi Orod megyében feküdt, Pethovics Péter birtoka volt, az 1561-ik évi összeírás szerint Mágocsy Gáspár és Pető János birta; a 16-ik század végén s a 17-ik elején

Mágocsy Ferenczé, 1612-től fogva a Sövényházi Mórícz Mártoné volt, Apaffy idejében pedig már kincstári birtok volt s ugyanaz mind e mai napig. — Tizenhatodik századi egyházi múltjáról semmit se tudunk, de a 17-ikről tudunk annyit, hogy 1658-ban, a Boros-Jenő eleste után, néhány magyar református család Ménesre menekült, de a kik már ott korábbi idő óta létező egyházat találtak, mert egy lelkészét már 1653-ból ismerjük; ugyanis a nagybányai közzsínaton, 1653. június 15-én avattatott fel Devecseri Mátyás, 1678. nov. 27—28-ik napján Nagy-Létán tartott közzsínaton Szentthamásy János. — Ménes ma Arad megyében, a radnai járásban levő 1398 lélekkel bíró román község, — mint leányegyház Gyorokhoz tartozik. I. Apaffynak a ménesi egyház részére tett 100 kőso adományáról az első részben már szoltunk. — Ma Ménesen az egykori református egyháznak semmi emléke nincs. — Kitünő minőségű veres aszúboráról híres.

96. Mesth.

Feküdt Zaránd megyében, Világosvár közelében, melynek tartozékát is képezte, már a 15-ik században; 1441-ben Maróthy László orodi főispánnak adományozta I. Ulászló király, s az adománylevélben mezővárosnak neveztetik Siri és Galsával együtt; a Maróthy-család 1470. tájon kihalván, végrendelet vagy királyi adomány folytán az orodi káptalan birtokába jutott, mint megtetszik azon körülményből, miszerint a 16-ik század elején már az orodi káptalan birta s töle foglalta azt el György brandenburgi örgróf 1510-ben Simánddal és Décscesel együtt s azok birtokába magát éji időben beigtattatta, mely tény ellen az orodi káptalan a csanádi előtt ellentmondott. Az 1561-ik évi összeírásban ez a hely nem találtatik, hihetően, mert pusztá volt már. — A 17-ik században Marosnémethy Gyulay Ferencz birta, s adománylevéleiben zarándmegyei, a csanádi káptalan kiadványában pedig Orod megyei helységnek mondatik. Ez a helység 1651-ben jutott Gyulay Ferencz birtokába, Siri mezővárossal s több más helységekkel, mint Liber regius 25. fol. 405. e bejegyzése mutatja: „Inscriptio oppidi Siri, Galsa, Mesth, Aranyág, Szerb, Köszönd et Maczina, nec non praediorum Alsó-Maczina, Pankota, Filléregyház, Sz.-Kereszt, Felső-Aranyág et Csernek in de Zaránd, item Kasza, Kázmér, Kalodva et Martonos in de Orod comitatibus pro Francisco Gyulay de Marosnémethy 1651.“ — Mesth egyházi múltjáról teljességgel semmit nem tudunk. 1726-ban már pusztult falu volt, s Muszka néven jó elő a III. Károly azon kiadványában, mely kelt Bécsben decz. 11. 1732. Raynald herczeg javára. Muszka ma Arad megyében, a világosi járásban levő, 1000 lélekkel bíró román község, mint leányegyház Pankotához tartozik.

Muszkán, két völgy összefolyásánál, egy igen jó forrás felett láthatni egy régi zárdá körsánczozatát, mely zárdának magas ivű pinczéje borház építés alkalmával fedeztetett fel s jelenleg is azon czélra használtatik.

97. Mihállaka.

Megkülönböztetendő Mikelakától, mely mindig ott feküdt, hol ma is van, a Maros jobb partján, ez a Mihállaka pedig szinte Orod megyében, de annak azon részén feküdt, mely a Maros balpartján terült el, s helye ma Temes vármegyében van Hidegkut és Lippa táján. — Az 1561-ik évi összeírás szerint Mágocsy Gáspár és Liszthy János birtoka volt. Egyházi múltja ismeretlen.

98. Mikelaka.

Feküdt Orod megyében, Orod és Arad közt, a Maros jobb partján. Neve már az 1332—37-ik évi pápai tizedszedési jegyzékben előjön, tartozott az orodi főesperestséghez. Ezt mint református egyházat 51-ik helyen említi Ember Pál Mikalaka néven. Korábban azonban, mint a csanádi káptalannak 1343-ban Filep és Jakab apostolok napján kelt kiadványából — melyet I. Lajos 1377. Dorottya szűz és vértanú napján Visegrádon megerősített, — kitetszik, I t e l a k á n a k is neveztetett. E kiadványban, az orodi káptalan és annak tagjai nevében és személyében a csanádi káptalan előtt megjelent Petheu nevű szolgája és gondnoka János orodi praepostnak, tiltakozván az ellen, hogy László székelyek bírása Vonucz és Mykelaka helységeket elfoglalta az orodi káptalantól és praeposttól, bizonyítja a csanádi káptalan, hogy a nevezett 2 helység örökös jószág a káptalannak és praepostnak, s hogy ezek mind tiltakoznak az ellen, hogy az ő nevezett birtokaikat a király másnak adományozza, mind megakadályozzák azt, hogy bárki s jelen esetben László mester és fiai azokat elfoglalják. De ezek a tiltakozásra és ellentállásra mitsem adtak, úgy hogy ismét megjelent András mester orodi kanonok a csanádi káptalan előtt 1350-ben, előadván László, egykori székelyek bírása s fiainak az orodi káptalan és praepost ellen elkövetett jogtalanságait; ezek következtében a király a váradi káptalant bízta meg 1359-ben, hogy ez ügyben intézkedjék, ez a maga kebeléből János papot küldvén ki, Csepanagházy Tamás királyi biztos kíséretében, felhívta őket, hogy a szentháromság innepének nyolczada utáni hatodik napon Péter praeposttal s Jakab mester olvasó kanonokkal és János kanonokkal, mint az orodi káptalan törvényes megbizottaival együtt jelenjenek meg Mikelaka, Cemperd, Milova és Abad orodmegyei falvakban és birtok-

kokban, és ott a hely színén László mestert székelyek egykori ispánját s András erdélyi vajdát, s László fiait Miklóst és Pált tiltásuk el nevezett birtokok bitorlásától. Még ekor sem szakadt vége a birtokháborításnak, mert 1368-ban Kövály vajda fiát Györgyöt és tiszjtét, továbbá Kerekegyházi Laczk fiát Miklóst tiltotta el a váradi káptalan a hatalmaskodástól. Ismét később, némi felmerült károk és egyéb ügyek fejében maga a káptalan elzálogosította 2000 forintért Mikelakát, László erdélyi vajdának, de a ki azt 1387-ben, pünköszt innepe utáni legközelebbi harmadik innepnapon Gyulán kelt levele értelmé szerint, tekintettel János praepostnak s az orodi káptalan tagjainak szegénységére, ingyen visszaadta s a záloglevelet érvénytelennek nyilváníttotta. A 15-ik században ismét a praepost foglalta el a káptalantól az Orod és Mikelaka közt levő Marosköz nevű földet és a mikelakai Kötzfenék nevű erdő egy részét, mely miatt az orodi káptalan a praepost ellen tiltakozott a váradi káptalan előtt 1431-ben. — Az 1561-ik évi összeírásban is még az orodi káptalan birtokául írta Földváry Mikelakát 20 kapuval, noha már akkor 10 év óta aludta a káptalan a halál álmát s aluszsza már 330 év óta. — Nincs adatunk rá, hogy Mikelaka mikor vette be a reformációt, sőt arra sincs, hogy volt-e kebelében a 16-ik század második felében reformált egyház, míg ellenben a 17-ik századra nézve ez kétségtelen előttünk. Lássuk azért e századi egyházi életének fenmaradt mozzanatait: 1629. jun. 17-én a váradi közzsínaton rendeltetett Mikelakára lelkésznek Szerdahelyi Mihály; 1675. junius 23-án Csátáron tartott közzsínaton avattatott mikelakai lelkészszé Marosszéki István; ismét 1677. junius 27—28. napjain Berettyó-Ujfaluban tartott közzsínaton lelkészszé avattatott Szentpéteri János. 1678. szeptember 13-án Gyulafehérváron kelt adománylevele által 100 kőst adományozott a mikelakai református egyháznak I. Apaffy Mihály, „predikátor és scholamester tartására.“ Ma semmi nyoma a reformált egyháznak Mikelakán, mely ma Arad megyében, az aradi járásban levő 2091 lélekkel bíró románajkú község s most Mikelakának neveztetik. Arad filiája.

99. Mykere.

Minthogy Kocsi Csergő Bálint szerint Szalonta és Sarkad is a zarándi egyházmegyéhez tartoztak, innen következik, hogy a kettő közti területre eső Méhkerék nevű román falu is, legalább a 16-ik században szinte ide tartozott legyen, annyival inkább pedig, mert okmányos adat mutat arra, hogy Zaránd vármegye Várinál benyult egészen Biharba a sarkadi határ egy részén át Méhkerékig. Ha a n ugyanis „Békés vármegye hajdana“ czimű munkájában I. k. 180. lapon azt írja, hogy 1412-ik esztendőben sőt

azon túl is egész 1470 tájig, a család kihalásáig a Maróthyak Zaránd, Orod, Békés és Biharmegyék nagy részét birván, egyéb birtokok közt övék volt Zaránd vármegyében Odormantó és Gegmentő, a sarkadi határban pedig egy határrész Dormánzugnak, egy ér pedig Gyegmentnek nevezetik. (Lásd: Márki: Sarkad története. 1877. 8. és 46. lap.) Vári ma is határos Sarkaddal, Vári pedig még egy 1418-ik évi tiltakozó levélben is úgy jön elő, mint zarándmegyei helység, nem különben Zaránd megyében fekvőnek mondja még 1609-ben is Báthory Gábor erdélyi fejedelem azon adománylevele, melyet Bánfy Klára és Tóldy György kérelmére a váradi káptalan hiteles másolatban kiadott. Egy 1418-ik évi okmány szerint egy Mykere nevű helység is volt Zaránd megyében, mely valószínűen nem más, mint a mai biharmegyei Méhkerék, mely 1500 lélekkel bíró román község, mely kétségtelen, hogy a 16—17-ik században magyar lakosokkal birt s csakis a 18-ik század elején ülték meg a románok, épen úgy, mint Fekete-Gyarmatot, a hol azonban megtelepedésük mulólagos volt. Mint leányegyház Sarkadhoz tartozik.

100. Miske.

Ezt 21-ik helyen említi Ember Pál az általa közlött sorozatban: soha sem emelkedett a kiválóbb egyházak sorába, egy ízben esperesti székhely is volt, de ez már az egyházmegye hanyatlása korában történt. Feküdt Zarándmegyében, a borosjenői vár tartozéka volt, 40 kapuval. Már a 15-ik század elején a Miskey család birtoka volt, nevezetesen 1409. és 1438. években. A 16-ik században némi változtatásokkal leírva találjuk nevét, pl. Fábiánnál Nyicske, Kozmánál Nyiske, a Losonczy István 1552. évi levelében Miske. Meglehet, hogy mint Réső Ensel írja („Alföld.“ jan. 4. 1880. 3-dik számában:) legelső birtokosa Mihály volt s ennek nevétől nyerte Miske nevét, azonban erre nézve, mint minden hozzá hasonló jelentéktelen helyre nézve, nem sok adatot találunk. Miskét 1543-ban Eperjesi Patócsy Ferencz gyulai várparancsnok birta, mely körülmény megfejtí a reformációnak Miskén történt meghonosulását. Patócsy azonban hűtlensége miatt 1556-ban minden birtokaitól megfosztatván, több családok osztottak Miskén, nevezetesen az 1561-ik évi összeírás szerint ezek birták: Méregh Ferencz, Miskey Márk, Móre János özvegye, Miskey András és Dersffy István, Nádassy Lajos özvegye, Móre Farkas, Perkúti Miklós, Nádassy István és Borbély Lőrincz. Már 1726-ban elpusztult falu volt s 1732-ben Raynald modenai herczeg birtokába jutott, királyi adományozás útján. Sem 16. sem 17-ik századi egyházi életéről nem tudunk semmit, csupán egy lelkészét ismerjük, ki aligha nem utolsó református lelkésze volt Miskének s ez

volt Sarkadi András, ki a 17-ik század végén lelkeszkedett ott s 1676-tól 1681-ig a Zarándi egyházmegye seniora is volt. Miske ma is létező románajkú község Arad megyében a kisjenői járásban, 1967 lélekkel. Erdők közt fekszik a Tőz vize mellett. Ágya fiája.

101. Monostor.

Ez 54-ik helyen áll Ember Pálnál a zarándi egyházmegye sorozatában, neve előjön már az 1332—37-ik évi pápai tizedjegyzékben. — Feküdt Zaránd megyében, Kis- és Nagy-Nyüved közelében, a borosjenői vár tartozéka s Losonczy István özvegyének birtoka volt az 1561-ik évi összeírás szerint, mikor 10 kapu találattatott benne. 1614-ben azon erősségek közt említi Monostort Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, melyeket a török szultán számára történő átadás végett kijelölt. 1609-ben a Szalontai Toldi István birtokát képezte Boros-Jenővel s több más helyekkel együtt. — 1726-ban már pusztának nevezetik, s mint ilyet Raynald modenai herceg kapta 1732. decz. 11-én. — Ma helye sem ismeretes Arad megyében. — Végül megemlítjük, hogy a wittenbergi egyetemen tanult 1563-ban Monostori István, 1567-ben Monostori Miklós, magyar, kiknek életéről egyéb adatunk nincs.

102. Nadab.

Ezt 38-dik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében, a Fehér-Körözs balpartján, egyenes vonalban Tamásda és Csánád közt, mi okot adott azon véleményre, hogy a Rogér által említett szigetet, melyen legtöbben Gyulát értik, a nadabi vár helyen keressük. Nadab, ha szinte az Árpádkirályok koráig nem vihetjük is fel létezését, igen régi község, mert a Nadabi családról több 15-ik századi okmányokban tétetik említés. Birtokosait azonban egész a 16-ik századig nem ismerjük; a mennyiben csak egy 1519-ben Budán, Szent Lucza szűz és vértanu napján kelt okmányból tudjuk, hogy akkor a Báthoryak birtoka volt, kik ezen okmány tartalma szerint, mely Fábiánnál 220—221. lapon olvasható, a király beleegyezésével, felvették birtokostársul, néhai ifjabb Rozgonyi János fiát, Istvánt és annak egyetemleges örököseit és utódait, Világosvár és a hozzátartozó 121 helységre s pusztára nézve; Nadabon mindazáltal csak részbirtoka volt a Báthoryaknak. Az 1561-ik évi összeírás Borosjenőhöz tartozónak mondja s birtokosaiul Dóczy Gábor, Horváth Böldizsárt és Báthory Ferenczet nevezi, összesen 19 kapuval. 1726-ban már pusztult falu volt. 1732. decz. 11-én Raynald modenai herceg birtokába került. Egyházi multja teljesen ismeretlen. Vára omladéka a Fehér-Kő-

rözs szabályozásakor átvágatván, a romok közt több régiség találtatott. Ezek közt egy bronz verekedő gyűrű, öt gombbal, vastag ujjon használható, és egy bronz szobrocska, minőt a rómaiak házi-istenül tartottak. Ezek a világosi fegyverletétel után Déznárol elraboltattak. Ugyan a nadabi határban, 1844-ben, kútásáskor találtak egy nyakon hordott, régenten szokatlan nagy pecsétnyomót, mely a Déznán talált római fibulákkal együtt a nemzeti múzeumnak küldetett be. E pecsétnyomó következő körirattal van ellátva: „Sm. Jacobi F. D. vice comitis Sabolch;“ közepén 3 szögű paizs, ebben két ezüst és két fekete vonal, a paizs felett pedig kereszt. A körirat ezt jelenti: „Sigillum Jacobi Filii Dose vice comitis Sabolch,“ mivel 1336—1351 évek közt J a k a b volt a szabolcs-megyei alispán. (Századok, 1869. 600. lap. Lásd Aradmegye és város ismertetése. Parecz István. 1871. 16. lap.) Nadab ma is létező, 2187 lélekkel bíró román község Arad megyében, a kisjenői járásban. Erdőhegy filiája.

103. Nadrág.

Hajdan Szörény vármegyében feküdt és Zsidóvár tartozékát képezte Zidimiczczel együtt. Korábban, nevezetesen a 15-ik század végén és a 16-ik elején azon birtokok közé tartozott, melyek a Harasztly Ferencz és Korsai Csorba Ferencz tulajdonai valának, de előbbinek hamis pénzverés miatti hűtlensége folytán, utóbbinak pedig magvaszakadása miatt, az 1548-ban Barnabás apostol napja előtti legközelebbi szombaton, Tordán kelt adománylevél erejénél fogva, Izabella királynő által Petrovics Péternek adományoztattak. Semmi kétség azért a felől, hogy a reformáció N a d r á g o n is meghonosult s virágzott is, habár csak azon rövid idő alatt míg a Petrovics birtoka volt. Egyházi multja ismeretlen. Ma Krassó megyében levő 1152 lélekkel bíró bányász község, melynek lakói németek, románok, csehek s kevés magyarok.

104. Nagy-Bárd.

Bárd nevű egyházat Ember Pál egyet említi, bizonyos pedig hogy kettő volt. Nagy-Bárd 1553-ik évi adat szerint az orodi káptalan birtoka volt. Az 1561-ik évi összeírás szerint Nagy-Bárd Zarándmegyében feküdt, a borosjenői vár tartozéka volt s bírta a váradi káptalan és Losonczy István özvegye, 1609-ben a szalontai Toldy István birtoka volt, Boros-Jenővel, Vadászszal s több Zarándmegyei helyekkel együtt, mint ezt a károlyfehérvári országos levéltárban „Divers. Cista 2. fol. 2. Nro. 2.“ alatt található okmány igazolja. Egyházi multja ismeretlen, csupán annyi bizonyos,

hogy a zarándi egyházmegyének, végpusztulásáig fenállott egyházai közül való. Ma mind neve, mind helye ismeretlen. Bárdi István 1534-ben a krakói egyetemen tanult Abádi Benedekkel együtt.

105. Nagy-Bekény.

Ezt a 30-ik helyen említi Ember Pál a zarándi egyházmegye sorozatában. Feküdt Zaránd vármegyében, a Fehér-Körözs balpartján, az 1561-ik évi összeírás szerint a Déznai vár tartozéka volt. Kapuszáma feltéve nincs. A Losoncy István özvegye birta akkor, később pedig Radnóti Kendy Ferencz birta Deszni várával s a hozzá tartozó 47 helységgel, Sebes mezővárossal, három részbirtokkal és 7 pusztával együtt, 1595-ig; akkor azonban Kendy Ferencz hűtlenség vádja miatt megfosztatván birtokaitól, s egyzersmind életétől, Báthory Zsigmond 1597. április 24-én Gyulafehérváron kelt adománylevele által Ruszkai Kornis Gáspárnak adományozta. Meg is maradtak mind ezen birtokok a Kornis család kezén 1658-ig, kivéven egynehány évet, melyek alatt ugyanis Keresztesy Pál birta azokat a Báthory Gábor adományozása folytán, de a kitől Bethlen Gábor nem sokára visszavette és a Kornisoknak átadta, s csakis Boros-Jenő eleste után — melylyel Deszni vára mindenben egy sorsot viselt, — vesztették el a birtokaikat; 1651-ben, Kolozsmegyei főispán Kornis Ferencznek, azon évi február 2-án a déznai várnagy Pankotai András egy levelet írt, tudósítván urát arról, hogy január 31-én hétfőn volt Jenőben a megyegyűlés, melyen az alispánt és Tisza Istvánt választották követekül az erdélyi országgyűlésre. Irja egyzersmind, hogy azelőtt való nap, vasárnap a jenőiek a gyulai basát Muharimot hetedmagával levágták, minélfogva, mint hallatszik, úgy megyen Gyulára be a török, nem tudhatják, mit akar, némelyek azt mondják, hogy Jenő alá akarnak jönni. „Hallottunk olyat is — írja tovább, — hogy a Deszni Kastélyt el akarják égetni; itt pedig igen vékony erővel vagyunk nagyságos uram, mert én nálamnál Tálnok Péternél s Mokra Mihóknál több lovas nincsen; mert mikor a török visszament a rablásból, Rátz Pált a Bekényi révénél találták, maga a Körözsbe ugrott, úgy szaladt el, a lovát pedig elvitték. Az Darabantokban pedig 30-at behivattam, azokkal vagyok itt alatt, de nem igen bizhatom hozzájuk, hanem nagyságod parancsoljon, vagy katonákat küldjön nagyságod, vagy pediglen papmezei darabantokat rendeljen nagyságod, mert bizony félek, hogy mind magam, mind pediglen lovaim, egy éjtszaka odaleszek; mindazonáltal nagyságod soha azon ne gondolkozzék felőle, mert bizony soha meg nem adom, halálig ki sem futok belőle, ha nekünk való leszen, bizony ki is megyek rája. Ezek felett az Bekényi bírót harmadmagával, az Sebesit egyzersmind, az

több birákat is behivattam, ha mi hirt hallanak, mindjárt hozton hozzák be a hirt.“ (Lásd az egész levelet Fábíán: „Arad megye leírása. I. 1835. Buda. 86—89 lapján jegyzetben.) Mi sorsa lön Boros-Jenő bevétele után Bekénynnek, adatok hiányában meg nem mondhatjuk, csak annyit említhetünk, mint tény, hogy ez is megérte az egyházmegye végveszedelmét. 1726-ban már mint pusztult falu említettik Butyin néven, s mint illet Raynald modenai herczeg kapta adományul 1732. decz. 11. Butyin ma is létező 2996 lélekkel bíró román község Arad megyében.

106. Nagy-Csállya.

Feküdt Orod vármegyében, a mai csállya i erdőben. Csállya várának volt tartozéka s mindenben egy sorsot viselt Kis-Csállával. Egyházi multját homály fedi. A 18-ik században Horváth határőr parancsnok tulajdonította el, ki Turikovics hadnagygyal egyetértőleg az egész aradi határt maga részére foglalta.

107. Nagy-Nyüived.

Zaránd megyében volt, s a borosjenői várhoz tartozott, az 1561-ik évi összeírás szerint 9 kapu taláztatott benne, birta Losonczy István özvegye. A 17-ik század elején Szalontai Töldi István kezén volt Boros-Jenővel együtt. Későbbi időben nevét nem találjuk az okmányokban, Egyházi multja ismeretlen.

108. Nagy-Szeg.

Ember Pál az 52-ik helyen N.-Szeg nevű református egyházat is említ. Az 1561. évi összeírás szerint, jegyzett fel Földváry Orod megyében az orodi káptalan birtokául egy Papokszeghi nevű helyet is, mely Fábíán szerint Aradnak mai Ségá nevű külvárosa. Hogy Arad körül eshetett Nagy-Szeg, az Ember Pál által feljegyzett rendszorból is lehet következtetni, hol mindjárt Mikalaka mellett és után áll közvetlenül. A mit multjáról tudhatunk, azt Kis-Szegnél előadtam. Egyházi multja ennek is ismeretlen.

109. Nagy-Zerind.

Ember Pál a 26-ik helyen Szerind nevű egyházat említ, mely alatt Nagy-Zerind értetik. Feküdt ez Zaránd megyében, a fehér Körözs balpartján, a boros-jenői vár tartozéka volt; 1169-

ben, III. István alatt, már mint falut találjuk megemlítve, midőn a szentjobbi apátság birtoka volt; a tatárjáráskor a nagy-zerindiek is együtt dolgoztak a gyulai vár erősítésén az ágyaikkal és f-gyarmatiakkal. A 16-ik század elején több földes ura volt Nagy-Zerindnek; mint ez megtetszik azon körülményből, mely szerint Kubini László deák (litteratus) és Patolchy Gyulaffy István, Tamáshidán, Nagy-Zelénden, Beel-Zelénden, Thamaazon és Kákán levő részbirtokaikat 2000 forintért örök áron eladták Telegdi Istvánnak és örököseinek, Budán 1512-ik évben. Az 1561-ik évi összeírás szerint 42 kapu találtatott benne, melyek következő birtokosok közt oszlottak meg: Buda Miklós özvegye, Buda János, Szokoly Gergely, Kutassy Imre, Árhándy Tamás, Sas Gergely, Földy Miklós, Zay György özvegye, Gerzseny Máté özvegye és Nagy Balázs. — 1580-ban Nagyécsi Klára, gerlai Ábrahámffy János, váncsodi Nagy Erzsébet, születésére nézve szintén Ábrahámffy, a maguli, továbbá gerlai Ábrahámffy Farkas nevében itt levő birtokaikra nézve Biharmegye közönsége előtt barátságos egyezsége léptek, noha, mint tudva van, s az egyezségi okmány is nyíltan beismeri, Zerénd mindig Zarándmegyéhez tartozott. — 1662. február 11-én, mint res nulliust, vagyis mint gazdátlan birtokot Vesselényi Ferencz nádor, runyai Zsoldos Istvánnak, Trombitás Istvánnak és Gombos Györgynek adományozza, némely békésmegyei helyekkel együtt. 1726-ban, mint pusztult falu, Raynald modenai herczeg birtokába jutott. 1817-ben József nádor vette meg.

A mi egyházi múltját illeti, arról a 16-ik században csak annyit tudunk, hogy 1555-ben mint leányegyház Fekete-Gyarmathoz tartozott, de 17-ik századi életéből semmit nem tudunk; lelkészeit csak a 18-ik század elejétől fogva ismerjük, midőn a zarándi egyházmegye elpusztulása után, 1712-ik évben ismét benépesült. Első lelkésze volt Szathmári Püspöki Sámuel, ki mint F-Gyarmat és Nagy-Zerind összekapcsolt egyházak lelkésze, 1713. nov. 15-én irt alá a makói egyházmegyei törvényeknek. Ennek idejében, 1715. február 4-én kelt azon okmány, melynek értelmében Nagy-Zerénd község előjárósága, a néhány szalontai lakos által visszaadott harang árának megfizetésére kötelezte magát. (Lásd az I., okmányt.) Másik lelkésze volt Debreczeni István, de a ki már mint egyedül „a szerindi egyház lelkésze“ irt alá a makói egyházmegyei törvényeknek 1715. május 24-én. Harmadik lelkész Szilay János, ki 1735-ben imát végzett a Peró-féle lázadók hadával, midőn ezek, Erdőhegy felé indúlva, itt tábornok ültök. — Ezt követte Vetésy István, ki 1744. február 19-én irt alá a makói egyházmegye szabályainak. — Az ezután következő lelkészekről már a nagy-zeréndi egyház anyakönyve is emlékezik, kik is ezek: Olcsay Gál András, kezdte lelkészi hivatalát a nagy-zerindi egyházban 1774. ápril 22.; Szödényi N. Jó-

zsef 1775.; Erdélyi Sámuel, 1777. ápril 26.; Bottos Mihály, 1780. ápril 20.; Barta József, 1782. május 5.; Szilágyi Mihály, 1790. május 13.; Molnár János, 1798. ápril 28.; Mile László, 1830. ápril 24.; Varga Lajos, 1835. ápril 24.; Bittó Sándor, 1841. ápril 25.; ki innen Aradra, onnan pedig M.-Sasra ment 1849-ben. Böszörményi József, 1844. ápril 16.; Bán József, 1870. decz. 15-től maig. — Nagy-Zerind ma is létező mezőváros, 2049 magyar lakossal, Arad megyében, a kisjenői járásban. Mostani lelkésze Bán József, tanítók: Szabó József és Tömösközy László. Egyháziilag a nagyszalontai egyházmegyéhez tartozik. — Végül a tanítók névsorát is ide igtatjuk: Tar Péter, 1774.; Egresi Molnár András, 1775.; Zalányi Ferencz, 1776.; Rákos Mihály, 1785.; Váradi Ferencz, 1787.; Szövérdi Mihály, 1788.; Vasvári István, 1791.; Vékony István, 1792.; K. Nagy József, 1803.; Czappfalvi János, 1805., ki sámsoni, 1819—31. gyoroki lelkész volt, hol márcz. 1. 1831. meghalt; Tárkányi Péter, 1810.; Kardos Imre, 1813.; Bors Sámuel, 1815.; Szabó Ferencz, 1817.; Zágoni István, 1818.; Kúti Ferencz, 1828.; Nagy Lajos 1829.; Mózes Mihály, 1830.; Nagy Mihály, 1833.; Jánossy Károly, 1841.; Katona Sándor, 1843.; Tóth Károly, 1844.; Nemes Ferencz, 1846.; Böszörményi Pál, 1850., ki jelenleg bajji lelkész; Veres Ferencz, 1851.; ki most I. Károly Románia fejedelmének tisztartója Alexandriában; Tomka Károly, 1854.; Balogh István, 1855.; Kallós Kálmán, debreczeni főiskolai, majd aradi kir. főgymnasiumi rajztanár, 1855.; Gellért János, 1857.; Szabó József, 1859-től maig; — leánytanítók nevei ezek: Szabó Mihály, 1801.; Gál Pál, 1805.; Biró János, 1806.; Petrányi György, 1821.; Fekete Lajos, 1849.; Harmati Mihály, 1854.; Balogh István, 1856.; ki mellett segédtanítóskodó Bagoly Ferencz, 1870-ben rendes tanító lett, Gyulaváriba távozása után utódja lett Tömösközy László 1877-től maig. — Az urasztali készleteket s harangokat illetőleg lásd a K) okmányt.

II. Nyárev.

Feküdt Orod vármegyében, az 1561-ik évi összeírás szerint birtokosai valának: Pető János és Péter, Mágocsy Gáspár, Liszthy János és Zay György özvegye. Későbbi időben nevével nem találkozunk; ma neve sem él Arad vármegyében, valamint helye sem ismeretes. Kapuinak száma a Földváry jegyzékében kitéve nincs.

III. Nyék.

Ezt 46-ik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd vármegyében, Fazekas-Varsándtól délre, a borosjenői vár tartozéka volt,

kapuszáma feljegyezve nincs. Az 1561-ik évi összeírás szerint birtokosai ezek voltak: Massai Imre, Liszthy Balázs, Szentmiklós Balázs, Szalay György és Vizessy János. Egyházi multjáról semmit se tudunk. Nyék ma pusztá Arad megyében, Uj-Szent-Anna községnél felvéve, a világosi járásban.

II2. Ottlaka.

Feküdt Zaránd megyében, a gyulai vár tartozéka volt. Igen régi hely, a mennyiben eredete II. Béla király uralkodása idejére vihető vissza. E királynak ugyanis volt egy hű tanácsosa, kit Ott Már vagy Ott Mártonnak hívtak, Béla ennek azon síkságon levő földet adta ajándokul, melyen ma Ottlaka és határa terül s egyzsersmind megtiszteltetésül zarándmegyei főispánná tette. Az adományozott területen azután Ott főispán lakot épített, s előbb ez, későbbben pedig a falu is, mely ott keletkezett, Ottlakának neveztetett. — Az 1561-ik évi összeírás szerint 18 kapu találtatott benne, birtokosai ezek voltak: Gál István, Bagdi Ferencz, Massay Imre és Misky András. 1726-ban már pusztult falu volt. 1732. decz. 11-én Raynald nyerte több Arad és Zarándmegyei helyekkel együtt. — Egyházi multjáról semmit se tudunk. — Ma is létező 2963 lélekkel bíró román község Arad megyében, az eleki járásban.

II3. Ölyved.

Ezen egyházat 8-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt a Tőz vize mellett, Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt. Kapuszáma feltéve nincs. Az 1561-ik évi összeírásban Elveth néven jön elő, mind Kozmánál (idézett műve 21. lap.) mind Fábiánnál (33. lap.). Földváry következő birtokosait jegyezte fel 1561-ben: Bethlen Gábor özvegye, Töldy László özvegye, Kis Töldy Miklós özvegye és Balog László. Ölyvedet 1580—1612-ig Mágocsy Ferencz, azontul pedig Sövényházi Móricz Márton, bírta. Ha a n is említi egy Ölyved nevű helyet, Békés megye hajdana című könyvében, azon oklevélben, melylyel II. Rákóczy György 1656-ban Ölyvedet és Halászteleket Diószegi Gellér Gergelynek és Váradi Tóth Jánosnak adományozta Gyulafehérváron. III. Károly 1732. decz. 11-én Raynald modenai herczeg javára kiadott okmányában, Bethlenösy, Gelvács, Karancs s több más Zaránd megyei helyekkel együtt említi egy Kis-Ölyved nevű pusztát. Ölyved egykori helye ma Arad megyében van, de nevét semmi egyéb nem tartotta fenn s nem viseli, mint csupán azon zárdaalakú romok, melyek a kerülsi határban, a Tőz vizének régi medre mellett vannak, s melyeket a vidék lakosai Ölyveg névvel illetnek.

114. Ötvenablakos.

Feküdt Orod megyében, 1561-ben ezek birták: Ujlaky Sebestyén, Papfy Lajos, Mágocsy Gáspár, Glesán Miklós és Zay György özvegye; kapuszáma akor 14-et tett. 1580—1612-ig Mágocsy Ferencz birta, azontúl pedig Sövényházi Móríc Márton. A 17-ik század végén már pusztá volt, melyet a török kiűzése után az aradiak és mikalakaiak közösen birtak, de a határőr katonák tőlök elragadozván, még más 6 pusztával együtt, majdnem 3 évtizeden át általok bitoroltatott. Ma pusztá Arad megyében, az aradi járásban, mint leányegyház Szentleányfalvához tartozik. A Maros régi medre Kovaszincz, Zimánd és Ötvenes határaiban most is látható, e helyek bő kavicsbányákkal birnak.

115. Panád.

Ezt 1548-ban Petrovics kapta birtokul, feküdt Orod vármegyében. Később nevezetesen 1561-ben, az azon évi összeírás szerint ezek birták: Nagy Balázs, Zay György özvegye, Mágocsy Gáspár, Pászthory János s Ábrahámfy István szegény. Kapuszáma 6. 1580—1612-ig Mágocsy Ferencz volt ennek is birtokosa, valamint az egész Orod, Zaránd, Csanád és Csongrád megyének; az ő halála után pedig, Báthory Gábor, 1612. január 12-én Ecseden kelt adománylevelénél fogva Sövényházi Móríc Márton kezére került. 1726-ban már pusztá volt s mint ilyen került Raynald modenai herczeg birtokába. Egyházi multjáról semmit sem tudunk. Ma Arad megyében, az aradi járásban levő 1865 lakossal bíró német község. Szentleányfalva filiája.

116. Pankota.

Feküdt Zaránd vármegyében, a borosjenei vár tartozéka volt. Igen régi hely. A benne létezett apátságnak már 1217-ben nyomára találunk. Ugyanis a „Ritus explorandae veritatis“ című könyvben ilyen pontot olvasunk: „A pankotai jobbágyok megrohanták jobbágytársaikat, t. i. Rólandot és Lőrinczet, azt mondván, hogy az azok által elkövetett vétség miatt két márkányi kárt szenvedtek. Ugyanazon jobbágyság apátjának bejelentetvén a dolog, Róland és Lőrincz igazoltattak.“ S noha a 13-ik század előtti időről nincs adatunk, de bizonyos, hogy ez is a 11-ik századból ered, mint a honunkbeli apátságok csaknem mindnyájan. Mikor és miképen pusztult el ez apátság: azt az idők moha befedte. Meglehet, hogy megérte a 16-dik századot, de annak első évtizedeiben, hihetően a török terjeszkedés folytán, elenyészett. Ha

lehet azon tényből, hogy 1536-ban a krakói egyetemen tanult Veér Ferencz pankotai kanonok, az apátság és zárdá feloszlására következtetni, akkor az a mohácsi vész után nem sokára történt. Elősegítette Orod, Zaránd és Csanád megyékben a zárdák feloszlását, a reformáció is, és hogy Pankotára is behatolt az, kitűnik azon körülményből, miszerint pankotai szülöttek is látogatták a wittenbergi egyetemet. Így például az 1558-dik évre Szikszai Fábrićzius Balázsszal együtt van beírva a wittenbergi anyakönyvbe Pankotai István, magyar; Pankotai Ferencz, a kenderesi reformált egyház lelkésze, ki jelen volt a váradi zsinaton 1569. okt. 10-én; Pankotai András magyar, 1577-re van beírva a wittenbergi egyetem anyakönyvébe; Pankotai János makói lelkész volt, 1580—90 közt. De az is, hogy a 16-ik század közepén Losonczy István birtoka volt Pankota, azt bizonyítja, hogy már akkor nem állt fen az apátság és zárdá, mert különben nem lehetett volna világi egyén kezén. Már pedig a Földváry által 1561-ben készített összeírásban Pankota mezőváros a Losonczy István özvegyéé volt, 76 kapu találtatott benne. Ismét továbbá az is igazolja a pankotai apátság és zárdá megszűnését, mert az 1561-ik évi összeírásban még előjövő egyházirendek közt már a pankotai apát és szerzetrendje, mely beneczés volt, nem említetik. Midőn tehát I. Ferdinánd s majd utódja Miksa és II. János közt kitört háború folytán, ez utóbbi a törökökkel egyesülve, Erdélyből kijöven, megostromolta Boros-Jenőt, melynek várparancsnoka Kendy István az ostrom alatt vitézül elesett, ez történt 1565-ben, s ugyanazon évben vette be Pankotát, a Temesvárról János Zsigmond segítségére utasított Hassánbég. Ettől fogva török uralom alatt volt Pankota 30 évig vagyis 1595-ig. Ekor azonban t. i. 1595-ben Báthory Zsigmond vezére Borbély György visszavette a törököktől Pankotát, de sokáig nem tarthatta meg, mert a török újra elfoglalta s mint igen inye szerint való fészekben kedvére elhelyezkedett s meg is maradt benne a 17-ik század közepéig. Akor azonban, mint elpusztult helyet, elhagyta a török s Pankota, mint pusztá, 1651-ben Marosnémethy Gyulai Ferencznek adományoztatott II. Rákóczy György által. (Lásd: Fábrián Aradmegye leírása. 8. lap.) 1726-ban már pusztult falu volt, a 200 évvel azelőtt mezővárosi rangban álló Pankota, s mint elpusztult helységet, Raynald modenai hercegnek adományozta III. Károly 1732. decz. 11-én Bécsben kelt kiadványa erejénél fogva. Pankotán csak a 16-ik században virágzott a reformáció, Ember Pál sorozatában, mely a 17-ik század végéről szól, már említve nincs. Pankota ma Arad megyében van, 4480 lélekkel bíró mezőváros, a világosi járásban. Mint reformált egyház a nagyszalontai egyházmegyéhez tartozik, leányegyházai: Ágriss, Draucz, Galsa, Magyarád, Muszka, Silingyia, Szöllös, Ternova, Zaránd és Világos. Mostani lelkész Kocsa Károly.

117. Peély.

Ember Pál a 45-ik helyen említi ezt, feküdt Zarándmegyében; 15-ik századi birtokosai a Maróthyak voltak, 1418-ban Maróthy János birta; a 16-ik század elején a Haraszty és Korsai Csorba Ferencz-féle birtokokhoz tartozott, de 1548-ban Izabella királyné Petrovics Péternek adományozta Bartaházával együtt. Az 1561-ik évi összeírás szerint a gyulai vár tartozéka volt, 45 kaput számolt s királyi birtok volt. 1726-ban már pusztult falunak neveztetik. 1732-ben Raynald modenai herczeg kezére jutott. Egyházi multja ismeretlen. Ma Nagy-Pél néven 1671 lélekkel bíró román ajku község Arad megyében, az eleki járásban. Mint leányegyház Gyula-Várihoz tartozik.

118. Pesti.

Ezt 55-ik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt s 17 kapu találtatott benne. Birtokosai voltak 1591-ben Kátai János, Doby János, Székely Balázs, Bátorcy László és a királyi kincstár. 1726-ban Piskia névvel említettik, mint pusztát. 1732-ben Raynald modenai herczeg kapta. Ma sem helye, sem neve, nem ismeretes Arad megyében.

119. Pető.

Feküdt Orod megyében, a mai zimándi pusztát szomszédságában, az 1561-ik évi összeírásban, melynek helynevei igen elferdítettek, nem találhatók. A 17-ik században már pusztát volt, s mint ilyet adományozta I. Rákóczy György 1645. szeptember 18-án a váradi várban kelt kiadványával Jeney, Szegedy, Mágovics és Simándy, várőrségi katonáknak. Egyházi multja ismeretlen. Ma sem neve nem él, sem helye nincs tudva Arad megyében. Kapuszáma feltéve nincs.

120. Pipási.

Feküdt Zaránd megyében, a fehér Körözs mellékén, a világosi vár tartozéka volt, az 1561-ik évi összeírás szerint már pusztulón félen lehetett, mert csak 4 kapu találtatott benne, holott 11 birtokosa volt, ugymint: Sárossy István, Jász Lukács, Vajda László szegény, Körössy Ferencz szegény, Simon István, szegény, Pelbárt Tamás, Társy Menyhért, Rókay Péter, Varsány Gáspár, Pipássy Bernárt, pusztát telekkel és Somogyi János özvegye. 1726-ban már pusztát volt. 1732-ben Raynald modenai herczeg kapta adományul. Egyházi multjáról semmit se tudunk. — Pipási a si-

kulai határba van beolvadva, templomának romjai fenmaradtak, s hol ezek vannak, az a kis darab föld ma Pipájának nevezetik.

121. Remete.

Ezt nem sorolja Ember Pál egyik egyházmegyéhez sem, így tehát, minthogy Kocsi Csergő Bálint Belényest is a zarándi egyházmegyéhez számítja, Remetét is jónak láttuk idesorolni, ha egyébiránt a váradi egyházmegyéhez tartozott, akkor szívesen oda engedjük. Feküdt Bihar megyében, Belényes közelében, attól északra, melyhez való közelsége miatt Belényes-Remetének is szokott neveztetni, — mint ezt a régi egyházkerületi jegyzőkönyv mutatja. Az 1552. évi összeírás szerint a váradi püspök birta, kapuszáma 13 volt. Említés van róla 1554. és 1558-ik évek-ből is. Martinuzzi halála után itt is szabad folyást vett a reformáció, mely állandóul megmaradt ott egész a 18-ik század elejéig, de akkor megszűnván, mintegy félszázadig szünetelt. 16. és 17-ik századi egyházi életéből semmi mozzanatot nem ismerünk, a 18-ik elejéről egy lelkészét ismerjük, Tatai Mihályt, ki 1702. július 2—3-ik napjain tartott nyirbáthori közssinatban rendeltetett lelkészül Belényes-Remetére. — Ez ma is létező 1169 román-magyar lakossal bíró község Bihar megyében; egyházilag a zarándi helyébe alakított nagy-szalontai egyházmegyéhez tartozván. Mostani lelkész: Kutasi Ferencz, tanító: Matólcsi Gyula. Leányegyháza: Kosgyán.

122. Rokszin.

Ezt 59-ik helyen említi Ember Pál; volt ez Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka, kapuszáma 32, birta Losonczy István özvegye, mint ezt Földváry István 1561-ben feljegyezte. 1609-ben a Szalontay Toldy István birtoka volt Boros-Jenővel együtt, — de már 1726-ban pusztá volt, s mint ilyen adományoztatott III. Károly által Raynald modenai herczegnek 1732. decz. 11-én. — A mi egyházi múltját illeti, arról a 16-ik században nem tudunk semmit, a 17-ik századból egy lelkészét ismerjük, nevezetesen: Debreczeni Istvánt, ki 1689. július 3-án a nyirbáthori közssinaton rendeltetett lelkészül Rokszinba. Az egyházmegye haldoklásával Rokszin is bevégezte nemcsak egyházi, de polgári községi életét is. Ma pusztá Arad megyében, a borosjenői járásban, Monyoró községnél felvéve.

123. Salafe.

Feküdt Orod megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint Bebek György birtoka volt. Kapuszáma 27. — Egyházi éle-

téről semmit nem tudunk. Ma sem neve, sem helye nem ismert. Arad megyében, sőt a Földvár jegyzékén kívül sehol elő nem fordul neve.

124. Sarkad.

Ez is azon egyházak közé tartozik, melyeket Kocsi Csergő Bálint kitűnő egyházaknak nevez s Világosvárral, Gyulával, Temesvárral és Lippával egy rangba helyez. Kétségtől nem másért tette ezt, mint azért, hogy ott valami főbb reformátor működött.

Sarkad a „Ritus explorandae veritatis“ című 1214-től 1235-ig szóló könyvben jó elő legelőször, melyben Surkudnak nevezetik. S ha a régi írásmódra és kimondásra tekintünk, miszerint például Tuhutum, Turtul, Zughalom stb. Töhötöm, Törtel, Zöghalom-nak ejtendő ki: akkor Sarkadnak 13-ik századi neve Sörköd vagy Serked volt, talán azon jelenségtől vevén nevét, hogy határában serkedezett a víz, mely aztán a 18-ik század elejéig állandó tavat képezett sarkadi tó név alatt, melybe számos földrajziro szerint még a fekete Körözs is ömlött, sőt Bél Mátyás egy 1792-ik évi kiadásában még folyton létező tó gyanánt szerepel. — Dr. Márki Sarkad nevét a saroktól származtatja,*) a mit el is fogadhatunk, miután Sarkad, a maga határával Békés és Zaránd megyék közé besarkallott. Nagyön homályos ennek a városnak egész múltja a 16-ik század második feléig, minden, de különösen egyházi tekintetben. A ma is divatozó Csáky-sziget elnevezésre gondolva, ugylátszik, hogy Sarkadot a 14-ik század elején Trencséni Csák Máté bírta, 1318-ig. Később magának Károlynak vagy méginkább fiának Lajosnak adományozása folytán egyházi rendek birtokába jutott, és pedig pálosok és benczések birtokába, mint a pálszegi telek és Benedekfok határrésznevek bizonyítják. Fuxhoffer azt írja az orodi káptalanról, hogy összeomlott falainak maradványinál semmi egyéb emléket nem hagyott maga után: a sarkadi zárdákról még ennyit se mondhatunk. Nincsen azoknak még emlékezetők sem. A mi a sarkadi határban élő ezen két helynevet illeti: Dormánzug és Gyegmentő, ezekre vonatkozólag némi figyelemgerjesztésül megemlítem, hogy Haan „Békés vármegye hajdana“ című munkája I. kötet, 186. lapján azt írja, hogy 1412-ben, sőt egész 1470. tájig, a család kihalásáig Zaránd, Orod, Békés és Bihar megyék nagy részét a Maróthyak bírták, egyebek közt övék volt Zarándban Odormantő és Gegmentő. S Vári, mint tudjuk, nem csak 1230-ban, hanem egy

*) „Sarkad története.“ Irta Márki Sándor. Budapest. Kiadja Kókai Lajos. 1877. 5. lap.

1418-iki tiltakozó levélben, sőt 1609-ben, midőn Szalontay Toldy István birta, úgy jön elő, mint Zaránd megyei birtok, s ha ide vesszük még azt, hogy egy 1418-ik évi oklevél szerint Mykere is Zarándban volt, aligha arra az eredményre nem jutunk, hogy Sarkad, vagy legalább határának délnyugoti része egészen a mai Méhkerékig, nem feküdt szakadatlanul Bihar megyében, hanem pl. a 15-ik században Zarándhoz tartozott, — a min egyáltalán nem lehet fenakadni; ugyanis ne vélje senki, hogy a megyék szent István óta változatlan határokkal birtak, változtak azok csaknem minden században; olvassuk egy Mátyásféle okmányban, hogy ő Dengelegi Pongrácz Jánosnak, ki vajdaságot viselt I. Mátyás alatt, 1464-ben egy Szabadka nevű falut ajándékozott Csongrád vármegyében, azért, mert a törökön Temesvár mellett fényes győzelmet aratott. Ennek a Szabadka nevű falunak pusztá helye ma Békés megyében van, a gyulai határban. Egy 1608-ban kelt okmány Gyulát Csanád megyéhez tartozónak mondja, a mit azon időben, midőn a török birta, s voltaképp egy megyéhez sem számíttathatott Gyula, el lehet nézni, de bizonyos dolog, hogy az 1561-ik évi összeírás szerint Zaránd megyéhez tartozott s csakis Békés megyének 1715-ben történt visszaállításaakor vétetett el törvényesen Zarándtól, Békés megye székhelyévé tétetvén meg. — A 16-ik század első felében Sarkad létezésének semmi jelét nem látjuk, kivevén azt, hogy 1525-ben egy Sarkady András nevű ifjú tanult a bécsi egyetemen Dobozról való Kelemen Ambrúzsszal együtt; több sarkadi ifjat nem is találunk sem a krakkói sem a wittenbergi egyetemeken. — Alig van valamire való nevezetességű hely, mely okmányok dolgában oly kopár multtal bírna, mint Sarkad, ez az oka, hogy 1552. előtt birtokosait se ismerjük. Azonban az akori időket s viszonyokat tekintve, csak ezek birhatták Sarkadot: vagy Patócsy Ferencz, gyulai várparancsnok, vagy Petrovics Péter temesi várparancsnok. Mert így lehet egy részről megfejtetni azt, miért menekült Patócsy, Martinuzzi által üldöztetve, Sarkad felé, más részről azt, hogy Sarkad birtokosai csak 1552-től fogva ismeretesek. Petrovics 1552-ik évi 23. törvényczikk által, Patócsy pedig 1556-ban fosztatott meg birtokaitól törvényesen, noha azokból Martinuzzi által már 1550-ben kizavartatott. Az 1552. előtti homálylyal borított multa esik Dévay Biró Mátyásnak Sarkadon való megjelenése és működése, még pedig vagy Patócsy, vagy Petrovics pártfogása alatt. Ugyanis 1545-ben a Drágffy Gáspár halála után biztos menhelyre kényszerítetvén Dévay, magának Ferdinándnak is, de Martinuzzinak is, üldözése elől menekülni, az erdői zsinatra következett 5 év alatt sehol a hazában biztosabb oltalmat nem találhatott, mint Patócsy és Petrovics oltalma alatt. Elsőben Gyulára ment Dévay, s itt működvén 1545—46-ban Szegeci is, a két nagy reformátor egy-

mással találkozott, sőt Gálszécsivel is, noha nem bizonyos, hogy élt-e már akkor? Örökre kár, hogy a gyulai főiskola levéltára a töröknek hagyatott martalékkul, mert így sok drága adat hiánya miatt kell búsan sóhajtozni a magyar protestáns egyháznak. Dévay Gyuláról Békésre ment, hol szinte másik nagy reformátor társával Ozorai Imrével találkozott s úgy ment végre Sarkadra, de a hol melyik reformátor működött, nem tudjuk. Sarkadon működött-e egészen halálaig, vagy onnan Lippára távozott Dévay, okmányok hiányában meg nem mondhatjuk, annyit mindazáltal tényként állapíthatunk meg, hogy az 1549. és 1550. évi toronyi zsinatokon jelen volt, mert Batizi András szavai szerint, még 1550-ben élt, ki azonban azt nem mondja, hol lelkészkedett. Nem lehetetlen, hogy sarkadi hantok fedezik Dévay áldott hamvait, s talán még jöhet idő, midőn reformatori pályája tisztára lesz derítve. — Sarkad, mint az 1552-ik évi összeírás bizonyítja, Bihar megyében feküdt, 52 kapu volt benne s közbirtokosok voltak Sarkady Ferencz, Bagdy Ferencz, Oláh István, Cseffy Ferencz, Vémery Benedek és Vas Mihály, mindnyájan magyar református emberek. 1562-ben Cséffy Balásznak is volt részbirtoka ott. A tanuvallomások előttem soha kétségtelen hitellel nem bírnak, nem is fektetek súlyt rájuk soha; így egy 1721-ik évi tanuvallomás ellenére, mely azt állítja, hogy 1571-ben bevette a török Sarkadot, határozottan kinyilatkoztatom, hogy Sarkad nem hódolt meg a töröknek, csak a 16-ik század vége felé. Ugyanis, midőn Báthory István erdélyi fejedelem Békési Gáspárt 1575-ben a kolozsvári országgyűlésen több párthiveivel együtt fej- és jószágvetésre íteltette, az ítéletben egyebek közt nem csak vádoltatott Békési, de be is bizonyíttatott ellene az, hogy ő Váradot, Bajomot, Zsákát, Sarkadot, Kerekit és az egész Lugosig s Karánsebesig terjedő vidéket, ezenkívül 400 ezer forintot s még azon felyül is két annyi adót ígért a török udvarnak, mint a mennyit Báthory szokott évenként fizetni. Sarkadot 1585-ben Mágocsy Ferencz birta, de nem sokáig, mert 1595 elején török kézre került, mint kihozhatni ezt az 1595. év ápril 16-ik napján Gyulafehérváron tartott országgyűlés végzéseiből. Az országos levéltárban Sarkadra vonatkozólag ez van bejegyezve 1599. 1600. és 1604. évekre: „*possessiones nobilium sunt combustae*,” vagyis, hogy Sarkad nemesi telkei leégtek. Ez pedig történhetett mindazon ostromlások alkalmával, midőn 1599-ben a magyarhad, 1600-ban a török s 1604-ben a Bocskay hadai foglalták el Sarkadot. 1595 után vége Sarkadon a reformált egyháznak, mit bizonyít Kocsi Csergő Bálint is, ki azt mondja 1677. október 9-én Zürichben készített „Rövid rajzolatában”, hogy az előző azaz: 16-ik században megszűnt a sarkadi reformált egyház. Csodálatos dolog, hogy e két városból, Gyulából és Sarkadból, azonnal, mihelyt török tette belé lábát, kiveszett a reformáció, s nem is kelt életre, hiában

történtek a bécsi, nikolsburgi, és linczi békekötések, ezek daczára is aludt és nem ébredt, a 18-ik század második évtizedéig. Hogy létezett Gyula és Sarkad, mint vár és város a 17-dik században, ez elvitázhatlan tény, de hogy miféle felekezetű egyházak állottak fent benne, arról sehol semmi adatot nem találtam. Tul van minden kétségen, hogy vagy római katolika, vagy unitária egyházak léteztek kebelökben, mit annnyival inkább hihetünk, mert az erdélyi országgyűlés is 1608. és 1612 ben intézkedik Kolozsváron, a helvéthitvallásu egyház visszaállítása tárgyában; továbbá, mert az 1578-ik éven kezdődő egyházkerületi jegyzőkönyvben, mely 1735-ig terjed, a 16-ik és 17-ik században felszentelt lelkészek névsorában egyetlenegy gyulai és sarkadi lelkész sem talál-tatik, bár az is igaz, hogy némely gyűlésről ama jegyzőkönyvben egy szóval sincs említés téve. 1620-ban Rédey Ferencz is birtokos volt Sarkadon. 1621-ben, Vörös Márton után Csatáry János lett a sarkadi várparancsnok, mint kitetszik Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek 1621. december 11-én Mágocsi, másként Nagy-Deszni Nagy Mihály javára kiadott nemesleveléből, mely által azt címeres nemességre emelte. (L. okmány.) A mi az 1638. évszámmal ellátott ezüst urasztali poharat illeti, arra nézve meg kell jegyezni, hogy az Szalontáról került Sarkadra; a Bethlen-Catalogisták 1626-ból származó jegyzéke szerint volt Szalontán egy Szabó János nevű, ki a szalontai egyház részére készítette 1638-ban azon ezüst poharat, és midőn a 18-ik század elején újra ébredt Sarkadon a reformált egyház, a szalontaiak az újra éledés örömére adták ajándokul a sarkadiaknak, épenugy mint a hódmezővásárhelyiek, az elpusztult s 1798-ban újra éledt gyoroki egyházat megajándékozták egy czintányérral, melyen Tyukodi János neve áll 1669. évszámmal és egy czinkannával, mely 1681-ből való eme körirattal: „Nagy Máté vötte Isten dicsőségére. 1681.” A bihari egyházmegye jegyzőkönyvében csak 1714-ben emlittetik először Sarkad, a reformált egyházak közt s urasztali készletei is ezen évvel kezdődnek. Így állván a dolgok, különösnek látszik bár, annnyival inkább, mert Csatári Bernát 1581-ben Wittenbergben tanult, de kénytelenek vagyunk azon nézetnek adni kifejezést, hogy a 17-ik századi sarkadi lakosság a maga várkapitányaival Dormányival, Vörös Mártonnal, Csatárral együtt vagy római katolikus vagy unitárius volt, mert különben vagy Boros-Jenőtől, vagy Váradtól s ezek felett Debreczentől kellett volna függeniök s e függési viszony jeleinek meglátszaniok, de mind-ezekről az egyházi jegyzőkönyvek és egyéb okmányok semmit se tudnak. Igaz, hogy mellékesen megemlítsem, miszerint a presbyteriánizmus sok követőkre találván a zarándi és váradi egyházmegyében, azt is feltehetnők, hogy mind Gyulán, mind Sarkadon presbyteriánus vagyis: független reformált egyházak alakultak s állottak fen, melyek nem tartozván sem egyházmegye

sem egyházkerület kebelébe, könnyen felfoghatóvá válnék az, hogy nem találta meg a neve az egyházmegyei és egyházkerületi jegyzőkönyvekben, de ellentmond e feltevésnek az, hogy sehol, egyetlenegy irónál sincs erről emlékezet, hanem ha szántszándékos a felőle való hallgatás. Egyébiránt Red me c z i n e k 1622-ben Kassán megjelent munkája, ha ép példánya kapható volna, talán adhatna e tárgyban felvilágosítást, s ha kiderülne az, hogy Gyula és Sarkad a 17-ik században presbyteriánus református egyházak valának, akkor igazolva lenne azon állítás, hogy valamely eszmét nem lehet csak egy tollvonással vagy dictatori hanggal megsemmisíteni vagy elhallgattatni.

A Sarkadi egyház újra éledése óta lefolyt története részint a bihari, részint a nagyszalontai egyházmegye keretébe tartozván, urasztali edényeire, lelkészeire, templom s torony-feliratokra nézve, e helyen utalunk csak az M. okmányra. Tekintettel azonban arra, hogy a mai nagyszalontai egyházmegye a zarándinak mintegy utódja, és hogy a nagyszalontai egyházmegye története megírója számára egy pár adatot megmentsünk az enyészettől, ide ígatjuk a sarkadi egyház két legutolsó lelkészének életrajzát, hiszen a többit úgy sem ismerjük! De még a sarkadi egyház mai virágzásának ezek 60 évi lelkészi szolgálata volt döntő tényezője. Az egyik Veres Ferencz, a másik Osváth Imre.

1. Veres Ferencz, született Szentendrőn, Békés megyében, közrendű családból, 1791. november 16-án. Szülei voltak Veres István iparos és Kertész Éva. Elemi tanulmányait a helybeli iskolában kezdte, a gymnasium 4 első osztályát Mező-Túron, a többit Debreczenben végezte, a hittanfolyammal együtt, melynek befejeztével a külföldi egyetemek látogatására indult Elekes András utóbb Békésen és Kiss András később Somogy megyében lelkészkedő pályatársai társaságában, de hogy hol tanult, annak nyomára nem találtam, annyi bizonyos, hogy Jénában nem tanult. Egyébként az is kérdés, hogy a jelen század elején másfél év tizedig tartott háborus viszonyok közt egyáltalán ment-e vagy mehetett-e külföldre, midőn a külföldi egyetemek látogatása igen megszorított, sőt azok feleslegessékké tétele céljából a bécsi evangelicus hittani intézet állított fel. 1821-ben mint segédlelkész Sarkadon működött, honnan eltávozván, 1823-ban rendes lelkészül választatott el. Mai napig tisztelettel emlegetett közkedvességgel lelkésze volt a sarkadi egyháznak több mint negyedszázadon át. Mint lelkész alapos készsége és széles tudománya által tünt ki, kellemes szónok volt, igehirdetése evangéliomszerű, vasár- és ünnepnapokon mindig zsúfolásig telt meg a templom; megható volt látni, hogy hajlott korú polgárnők, midőn a „gyűlőt“ vagyis első harangozást meghallották, noha tökéletesen el volt látva ülőpadokkal és lóczákkal a templom, kezökben barnára festett kis számolyszékkel miként léptek ki az utcára s vonultak a templom felé, hogy a szószék közelében

helyezvén el kisszékőket, a szeretett lelkészhez közel telepedhes-
senek le, mint hajdan Pál apostol a Gamáliel lábánál, általában
az egész templomi gyülekezetet tekintve soha senki elégedetlenül
a templomot el nem hagyta. Lelkészsége első tizedében minden
vasárnap, ünnepnapokon sőt még egyes halotti eseteknél is jól ki-
dolgozott, eredeti beszédeket készített; a 2-ik évtizedben ezeket
újra átdolgozta, úgy hogy a beszédekben tárgyalt eszmékre, ir-
modorra, előadásra nézve mindig a korral haladt. Üres óráit iro-
dalmi működésre szentelte, dolgoztatván a „Jelenkor“-ba, főként
Csathó Pál szerkesztése alatt. Azon időben, még Sarkad is or-
vos hiányában levén, felsőbb engedélyt nyert arra, hogy az orvosi
tudományokban való jártasságánál fogva, betegek számára vevé-
nyeket írjon, melyeket minden gyógyszerárban szónélkül elfo-
gadtak s elkészítettek; saját lakán, ámbár szigorú anyagi körül-
mények közt élő ember volt, kis házi gyógytárt tartott s a gyógy-
szereket ingyen szolgáltatta nemcsak helybeli, de néha messze vi-
dékről hozzá folyamodó betegeknek. Nagy jártassága volt a csil-
lagászatban, ezen minden anyagiasságot nélkülöző tudományban,
mely a dicső égitestek keresése s szemlélete által közelebb viszi
a véges embert a véghetetlen Istenhez. Talán egyedül a csillagá-
szat még korunkban azon egyedüli tudomány melyet a meggaz-
dagodás, sokszor aljas eszközei közé, az önzés és telhetetlenség
be nem vonhatott. Nemes és magasztos tudomány az s ösztönöz
bennünket az oda fel való keresésére. Nemcsak maga tanulmá-
nyozta a csillagászatot, hanem még az iskolákban is személyesen
tanította; kiküszöbölte mindjárt, lelkészi tiszta elfoglalása után a
polgári iskolából a latin nyelvet, mely akkor újítás volt. Midőn
Sarkadra ment, nem volt több, mint csupán 3 osztályú elemi fiú és
nőtanoda, ő négyre emelte, lelkészsége alatt s az ő fáradhatlan
szorgalma, ügybuzgalma, járás-kelése, küzdelme folytán épült a
nagy és kis fi- és a második leányiskola, kibővítettett a lelkészlak,
mégis halálakor több mint 10 ezer forint volt az egyház kész-
pénze, kiadva biztos kamatokra. A tehetségesebb gyermekek szü-
leit buzdította, hogy gyermekeiket nagyobb iskolákba vigyék
tanulásra, így tanult Győry Mihály előbb Szalontán, azután
Debreczenben, ki később aradi és tenkei lelkész lett; Elek
Mátyás, ki 1821-től 1825-ig tanult Szalontán. Az iskolaügyet
szíven hordta, az iskola felügyelői tisztelet lelkiismeretesen gyako-
rolta, a növendékek iránt nyájas és leereszkedő volt. A tanítók
iránt kiváló figyelemmel és tisztelettel volt, gyakran tartott velők
értekezleteket. A más felekezetűek iránti türelmet és szeretetet
nemcsak szóval hirdette, de tettel és példaadással is megmutatta
s gyakorolta. Kiválóan az ő lelkeszkedésével kezdődik Sarkadon
a reformátusok és római katolikusok közti jó viszony, mely mind
e mai napig fenáll s melyből kifolyólag a sarkadi református em-
ber soha másként a római katolikusokat nem nevezi, mint

„atyafiak“-nak. Egyházmegyei tanácsbírói tisztet is viselt, melyből folyólag az egyházmegye ügyeinek pontos és lelkiismeretes elintézése volt előtte a főcél, s kárhóztatott a gyűléseken minden eltérést az ügyrendtől. Midőn egyik egyházmegyei gyűlésen lelkésztársait annyira elragadta a politikai beszédek hulláma, miszerint több beszéd tartatott Beöthy Ödön ellen, mint az egyházmegye közigazgatási ügyeinek érdekében: ő és méltó tanítványa Györy Mihály akkor már tenkei lelkész tiltakoztak ez eljárás ellen, sőt midőn egyik lelkésztársa — a közebéden — azt a nyilatkozatot tette volna, hogy „felkel azt a gazember Beöthyt akasztani“, annyira elragadtatott heve által, hogy felkelvén ülőhelyéről, ama nyilatkozatot tevő lelkésztársához ment s az egyházmegye összes képviselőinek és hatóságának, — kik közt Tisza Lajos segédgondnok is jelen volt, — szemeláttára azt arczúlcsapta e nyilatkozat kíséretében: „mendicans.“

Egyéni életét illetőleg megjegyezhetjük, hogy családi életet élt, családját szerette, azoknak mind anyagi mind szellemi javáért egyaránt munkálkodott. Szenvedélyes és jó vadász volt, gyakran lehetett őt látni vadászati kirándulásban a római katolikus lelkész Zay János társaságában, kivel, valamint elődeivel is a tisztvársi békét és egyetértést fentartani törekedett. Kétszer nősült, gyermekei csak második nejétől maradtak.

Mindenek felett azonban mint hazafi álló a legmagasabbban, hol kivált a mostani nemzedék, szinte megközelíthetlenné látja őt. Az ő sarkadi lelkészségének utolsó éveit beleolvadtak a nemzeti dicsőség korszakába. Már jóval a márciusi napok előtt, a francziák példájára ugynevezett reformlakomákat rendezett, hogy éleszsze a szikrát a honfi szívekben, vagy ha még nem létezett megteremtse. Keble lángolt a megindult mozgalmakkor, honsszerelme kigyúlt, nem csak a szó, hanem a tettek mezejére lépett ő. Debreczenben tanult két fiát, Sándort, ki 19 éves, és Ferencet, ki 17 éves volt, maga vitte honvédeknek Pestre s mennyire örült, hogy bevették őket! s az ő buzdítása és tevékenysége folytán több mint másfél száz önkéntes ifju állott Sarkadról a honvédek sorába, azon kívül mintegy 250 idősb egyén a nemzetőrök közé. De a haza szabadsága és függetlensége, az új ég és új föld elkövetkezése felőli reményeinek napjai elmúlnak és az azok elérhetése felől táplált gondolatai belőle kigyomláztatának, melyek szívében valának. Épen egy halott fölött predikált, midőn hírevette a világosvári fegyverletételnek s a nemzet bukása és haza vesztének; elvégezvén a gyászbeszédet, e szavakat intézte a közönséghez; „Isten veletek! megyek én is meghalni, legyetek jó reménységben!“ (Márki: „Sarkad története. 1877. Bpest.“ 70 lap.) Nem bírta túlélni szeretett hona bukását, hazamenvén, még egészséges létére lefeküdt ágyába s pár nap múlva már a honfisziv megszűnt dobogni; úgy hogy, midőn gróf Forgács 1849. au-

gusztus 20-án el akarta fogatni, s azért, mert honát szeretni merte, börtönbe vagy bitóra hurczoltatni, már csak holttestet talált a ravatalon, s a honfíbu miatt megrepedt, élettelen szívet. Maga a lélek, mely azt a szívet dobogtatta, mely a megmerevült tagokat elevenítette, már akkor az örök hazának lett lakosa, mert jobb hazát kívánt, t. i. mennyeit, olyat, melynek fundamentoma volna és a melynek alkotója és teremője az Isten. (Zsid 11.) Temetésekor négyen kísérték sirjába holttestét annak, ki élteben annyi ravatal mellett hangoztatta vigasztaló és felemelő szózatát! Felőle mondják, hogy mielőtt a világosvári fegyverletételt követő napon ágyába feküdt le, melyből többé e földön felébredni és fölkelni szándéka nem volt, egy szelet papírt helyezett íróasztalára, melyen e sorok voltak olvashatók:

„Patria, quum moritur, tum vivere nulla voluptas!
O Deus omnipotens! tu miserere mei!”

E verspár magyarul ilyen formán adható vissza:

„Haldokol a haza! hát mi gyönyör nekem élni tovább így?
Óh örök Istenség! rajtam azért könyörülj!”

2. Osváth Imre, született 1808. május hó 23-ik napján, Nagy-Zerinden, Arad megyében, Nemes Osváth Péter és Virágosy Erzsébet szüléktől. Az elemi osztályokat szülőföldjén végezvén, szülei Hódmező-Vásárhelyre vitték a gymnasiumi osztályok tanulása végett, hol az akori tanrendszer szerint a 6 osztályú gymnasiumot dicséretes osztályzat kiérdemlése mellett elvégezvén, Debreczenbe ment, hol mint első éves deák (novitius) a főiskolai törvényeknek aláírt 1826-ban, onnan a bölcsészeti és hittani pályát megfutván, rektorságra (academica promotio) Tépére ment Bihar megyébe, ott három évig működven a tanoda vezetésével, azután a kápláni vizsgát letette Debreczenben, s úgy indult külföldi egyetemek látogatására a rektórián szerzett pénzzel, legelsőben Bécsben kívánt megállapodni s onnan tovább folytatni utját tanulmányai s tapasztalatai öregbitése céljából, de itt alig töltvén félévet, volt derék tanárai ajánlata folytán a nagy Budai Ézsaiás superintendens mellé segédlelkészül hazahivatott. E nagy férfiú mellett azonban, kiről akkoriban az volt a tudományos világ közvéleménye, s méltán is, hogy „portentum scientiarum,” csak egy évig lehetett szerencsés szolgálni, mert szüleinek azon óhaja folytán, hogy közelebb legyen hozzájuk, Debreczent elhagyva, Nagy-Szalontára, néhai Balogh Péter szalontai lelkész mellett, ki akkor esperest volt, nyert segédlelkész minőségben alkalmazást, honnan egy évi működése után, kötegyáni rendes lelkészszé hivatott meg 1837-ben, ugyanazon évben több tisztársával együtt Budai Ézsaiás által felszenteltetett. Mint már rendes lelkész, még azon év folyamán házasságra lépett néhai

Nemzetes Főnagymihály nagyszalontai birtokos és tanácsbíró leányával, Erzsébettel, kitől számos gyermekei születtek, de a kik kisdéd korukban részben elhalván, közülök hatan értek nagykorúságot, s ezek közül is már jelenleg csak hárman vannak életben. Gondos, szeretettel teljes, családja javát s boldogítását szíven hordozó család atya volt, gondosan nevelte gyermekeit, kiknek nevelése egészen az atyára maradt, édes anyjok kedélybetegségbe esvén, ki e miatt gyermekei körül nem minden részben teljesíthette anyai kötetmeit! Nejét ily szenvedő állapotában Bécsbe vitette orvosoltatás végett, hol az, szeretteinek fajdalmára 1855-ben jobb létre szenderült. Azontúl özvegységben élt több mint egy évtizeden keresztül, mignem aztán másodszori házasságra lépett néhai Szikszay József volt beregböszörményi lelkész özvegyével, Vecsey Erzsébettel, kinek kiskorú fiát Zoltánt, 8-ik gymnasiumi osztályú tanulót nevelteti s taníttatja.

Egész lelkészi pályáján az volt s az ma is elve és törekvése, a vallás-erkölcsi élet előmozdításán s a népnevelésen kívül, hogy az egyház anyagi javait gyarapítsa, jogait védelmezze. És ezen igyekezetét, Istené érte a dicsőség, siker koronázta. Szélesebb tért nyitott előtte lelkészi működésében a Veres Ferencz halála által megüresült sarkadi népes egyház lelkészi állására, a forradalom lezajlása után történt meghívása. Itt mutatta meg, hogy nemcsak a szószékben, de a gyakorlati élet mezején is valódi lelkész, mert az ő működése és hatása folytán Sarkadon az iskolák száma csaknem megháromszorozódott, diszes középületek emelkedtek, új leánytanoda-épület szereztetett, a régibb alapjából újonnan építtetett, nem különben az első, már szűkké lenni kezdő templom helyett alapjától kezdve egészen új, sokkal magasb és tágasb templom épült, az 1866. május 1-én leégett torony régi alakjára most készül, vállalkozó, Veres Károly Szalontán lakó építész által építtetve. Ezen kívül az egyház részére, az ő buzgó közreműködése folytán 171 hold föld szereztetett a város közelében, melynek jövedelme egy jó részben fedezi a folyó költségeket s általa könnyítve van az egyház tagjain. A lelkészlak egy szobával bővítettett, mely tanuló vagy hivatalos szobául használtatik, ugyan a lelkészlakon kápláni szoba is építtetett. A „Zarándi egyházmegye története“ megíratásához a sarkadi egyháztanács, az ő indítványa folytán 20 frttal járult.

Több rendbeli egyházmegyei közhivatalt viselt, előbb volt tanácsbíró, azután 3 évig esperesti helyettes, 20 évig pedig rendes esperest, mely utóbbi tisztről lemondott 1879-ben. Ez időnk alatt a lelkészi gyámintézet feltűnően növekedett. A tanítói segélyegylet pedig épen az ő bölcs és tapintatos kormányzása alatt alapított meg s indult szép reményekre jogosító virágzásnak.

Ezenkívül a biharmegyei nagy bizottság tagjául, a közbizalom által elválasztatott; 1875-ben a nagyszalontai választókerü-

letben képviselő választási elnök volt, midőn országos képviselővé báró Simonyi Lajos választatott.

Sarkadon az olvasóegylet létesítésében és a két takarékmag-tár megalapításában tevékeny részt vett. A takarékpénztár létrehozásában is hatályosan közremunkált. — Demokrat szellemét s érzelmeit folyvást megőrizte s megtartotta. Élete legszebb pontjai közé számítja azon eseményt, midőn 1876-ban, academiái tanfolyamra, lépésének 50 éves jubileumát megülte, azon pályatársai-val együtt, kik még a 131 közül életben voltak, kik 1826-ban együtt írtak alá a főiskolai törvényeknek. Résztvettek az örömnépélyen 28-an, mert a többiek már eltávoztak az ő atyáik után, de a 28 közül is már azóta 6-an szinte elhunytak.

Egyéni, családi, lelkészi és honfíui kötelmeit minden tekintetben betölteni igyekezett, a közjóra irányzott működését illetőleg jelszavához mindenkor hű volt: „rectefactorum merces est fecisse.“ Az élet sok bajai, zaklatásai miatt irodalmi téren nem nagy mértékben működhetett, mindazáltal néhány jeles és értékes beszédet bír tőle egyházi irodalmunk. Ilyen a néhai Borosjenői Tisza Lajosné, született Gróf Teleki Juliánna, áldott lelkű nő felett tartott Emlékbeszéd és ima, mely megjelent a Révész Bálint és Révész Imre ugyanazon alkalommal tartott beszédeivel együtt, egy füzetben, nyolczadrét alakban, Debreczenben. Az idvezült grófnő emlékére Sarkadon alapítványt gyűjtött, mint ezt az egyház aranykönyve igazolja. Kamatai a jó tanuló szegény gyermekek közt osztatnak ki évenként, ösztöndíjúl. Egy másik halotti beszéde, melyet néhai Leelőssy Istvánné felett tartott Sarkadon, nyomtatott Váradon, negyedrét alakban. — Azon egyházi beszéde, melyet tartott a sarkadi nagy tűzvész után újból épült templomban 1868. szeptember 25-én, első közönséges isteni tisztelet alkalmával, alapigéje levén: Haggeus 2-ik része, 9. verse, megjelent a „Mennyei Lépcső“ II-ik füzetének 95—100. lapjain; ugyancsak a „Mennyei Lépcső“ III-ik füzetének 145—149. lapjain megjelent tőle egy „Lelkészi beigtató beszéd,“ melyet tartott Beregböszörményben 1876. márcz. 26-án.

A bokros érdemekben megőszült lelkipásztor most már, miután 72, tetteiben dús, ottan-ottan örömökkal és szenvedésekkel vegyített évek nehezedenek vállaira, nyugodt szívvel áll meg élete alkonyán s azon öntudattal, hogy köteleességét hiven betöltötte, a reá bizott munkát elvégezte, gondot viselvén a nyájáról, melyben a szent Lélek őt vigyázóvá tette az Isten anyaszentegyházának legeltetésére, melyet tulajdon vérével keresett. Boldog öntudattal, jó lelkiösmérettel merülend alá a siréjelébe, midőn az Ur végóráját elhozandja, így szólván Berzsényivel:

„Bizton tekintem zord sirom éjelét,
Zordon, de őh nem, nem lehet az gonosz,

Mert a te munkád! ott is, elszórt
Csontjaimat kezeid takarják!”

Végóhaja az, hogy gyászünnepélye alkalmával ama közönséges alapige vétessék fel a gyászbeszéd alapjául: „Énnekem mind életemben, mind halálomban nyereségem a Krisztus.” (Fil. 1, 21.) Tisztársai, gyülekezete és minden tisztelői azonban szivökből kívánják, hogy minél tovább szemlélhesék őt még körükben s meszsze legyen még azon időpont, midőn a kevesen hű volta után többre bizattassék és hivattassék el az élők közül! Ugy legyen!

Sarkad ma is létező mezőváros, Bihar megyében, a szalontai járásban, 7383 nagy részt református magyar lakossal. Leányegyháza Ősi pusztá, mely még 1714-ben önálló református egyház volt; és Méhkerék. Mostani lelkész: Osváth Imre, nyugalomra lépett esperest; segédlelkész: Dr. Márk Ferencz; tanítók: Mikó Márton, Kis Imre, Boros Mihály, Posztós István, Nagy Ferencz és Nagy Lajos. — Sarkad 1822. óta a nagyszalontai egyházmegye egyik kiváló népes és tekintélyes egyháza.

125. Seprös.

Ezt 11-dik helyen említi Ember Pál; feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt, 20 kapuval, birta Bethlen Gábor özvegye és Kolbász Gáspár. A seprősi várat 1614-ben a töröknek adta át Bethlen Gábor, több várakkal együtt. 1726-ban már pusztult falu volt; 1732-ben Raynald modenai herczeg nyerte adományul. Ma is létező 4118 lélekkel bíró román község Arad megyében, a kisjenői járásban.

126. Septely.

Ezt 64-ik helyen Szentely néven említi Ember Pál; feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt. Már 1214-ben említették Septil, mint Apatelekkal határos hely, II. András azon kiadványában, melylyel Boleslav váci püspöknek a leleszi praepostság alapítására tett adományait megerősíti. Septely János Horváth Andrással együtt Zaránd megyei követ volt az 1505-ik évi országgyűlésre. Az 1561-ik évi összeírás szerint találatott Septelyen 2 kapu; birtokosai valának Méregyh Ferencz, Bakóczy Miklós, Szentmiklósy Balázs, Gortás Bálint, Kolomár Tamás és Losonczy István özvegye. Egyházi multja ismeretlen. Ma már neve nem él Arad megyében, valamint helye sem ismeretes.

127. Serfestő.

Feküdt Orod vármegyében, a Maros balpartján; az 1561-ik évi összeírás már mint Csanád megyei helyet tünteti fel, találatott

benne 3 kapu; birtokosa volt Dóczy Miklós özvegye. Korábban nevezetesen a 15-ik század végén s a 16-ik elején a Jaxith-család birta, a mennyiben Mátyás király 1478-ban Marcell pápa napján Korneuburgban kelt kiadványánál fogva Serfestöt, Fellakkal és Farkastelekkel együtt mint Orod megyei pusztát, Jaxith István-nak és Demeternek adományozta. Ma mind neve, mind helye ismeretlen.

128. Sikló.

Ezt Ember Pál 48-ik helyen említi, feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt, az 1561-ik évi összeírás szerint két részre, ugymint Alsó- és Felső-Siklóra különböztetik meg, melyek közül mindenikben egy-egy porta volt, amaz Szántay Imreé, emez Massay Imreé. 1726-ban már pusztult falunak nevezetik. 1732-ben Raynald modenai hercegnek adományoztatott. Ma 2879 lélekkel bíró román község Arad megyében, az eleki járásban. Mint leány-egyház Erdőhegyhez tartozik.

129. Sikula.

Ezt 4-ik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt, 8 kapu találtatott benne, birta I. osonczy István özvegye, mint ezt az 1561-ik évi összeírás bizonyítja. Később Mágocsy Ferencz majd Sövénházi Mórincz Márton birta, 1651-ben pedig II. Rákóczy György Ujlaki Lászlónak adta el Sikulát, 1200 magyar forintért. Nevét régente mindig Sikolának írták. 1726-ban már pusztult falunak nevezetik, 1732-ben Raynald modenai hercegnek adományoztatott, minek a határőrkatonák tisztjei Boros-Jenőben 1733. aug. 8-án kelt levelökben ellentmondottak. A mi egyházi multját illeti, arra nézve keveset tudunk; a 17-ik századból egyetlen lelkészét ismerjük, ugymint Séllyei Andrást, ki a nagybányai zsinatban, 1653. június 15-én avattatott sikolai lelkésszé. Ez a hely ma is létező 3451. lélekkel bíró román község a borosjenői járásban, Arad megyében.

130. Simánd.

Ezt 39-ik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében, a gyulai vár tartozéka volt, kapuszámát tekintve, a legtekintélyesebb helység volt Zaránd megyében, mert 101 kapu találtatott benne az 1561-ik évi összeíráskor, s királyi birtoknak van jelezve. Mezőváros volt már a 16-ik század elején, vásárai igen látogatottak voltak, gazdag hely volt, miért igen sokan vágyszerkésztak bir-

tokába. Régi község, előjön már neve az 1332—37-ik évi pápai tizedjegyzékben, mely szerint az orodi főesperestségben feküdt. Hajdan Apásnak is hivatott, s Szent-Királylyal együtt az orodi káptalan birtoka volt, melyből azonban László erdélyi vajda és Losonczy István fiai által jogtalanul kiforgattatott, mint kitűnik azon okmányból, mely kelt Váradon 1387. Keresztelő János születése előtti legközelebbi 6-od napon, s melynek tartalma szerint azért az orodi káptalan a váradi előtt tiltakozott. A 16-ik század elején pedig ugymint 1510-ben Brandenburgi György foglalta el erőszakosan a káptalantól s abba éjjel magát beigtattatta. A hazai történet szempontjából is nevezetes Simánd, ugyanis 1549-ben Mártinuzzi, Petrovics, Patócsy Ferencz és Losonczy István, mint Izabella követei itt jelentek meg, a Szolimán török császárral személyesen tartandó értekezleten, hol mint Tinódi Sebestyén mondja: a „török császárnak bölcsen megfelelőének,“ A 16-ik századból még csak azon egy reávonatkozó adatot találjuk, hogy 1572. szentgyörgy napi igen népes vásárja alkalmával egy Tokaj táján összegyűlt 800 főből álló rablócsapat a simándi vásáros népet megrohanta s nagy részét legyilkolva, zsákmánnyal gazdagon megrakodott, a török csapatoktól azonban a rablócsapat részint leöletett, részint fogságra vettetett. Az egész 17-ik századból felőle nincs semmi adatunk. Egyházi multját egészben homály fedi, hogy a reformációt korán bevette, azt mutatja azon körülmény, hogy a 16-ik század elején világi kézre került. Kétségkívül innen származott az a Simándi János, ki sátoralja-ujhelyi és liszkai lelkész volt a 17-ik század közepén s 1646. február 7-én a sárospataki gyűlésen tétetett meg seniornak. Meghalt 1653. márczius 18-án Liszkán. Simánd ma is létező, 4415 román-magyar lakossal bíró mezőváros a kisjenői járásban, Arad megyében.

131. Solymos.

Hajdan a vidékén nagy számmal létező sólyom madaraktól nyerte nevét. Solymoson az erdélyi fejedelmeknek solymárjok volt. Igen régi megszállt hely, vára azonban későbbi az orodinál, s egy időből való a világosival és lippaival. Fekszik a Maros jobbpartján, Lippával csaknem szemben, Arad megyében. Lakosai hajdan magyarok voltak s azért, hogy a Zarándban, de ma szinte Aradban levő hasonló helytől megkülönböztessék, Magyar-Solymosnak, a másik pedig Oláh-Solymosnak neveztetett. Ez utóbbi a 17-ik század elején Szalontai Toldy István birtoka volt. Legelső említését 1455-ben találjuk azon okmányban, melyet Literáti Kéry Balázs és neje Vorty Anasztázia az orodi káptalan javára kiállítottak. Ebben Kéry Balázs solymosi várnagynak nevezetik. Ugyanő volt 1458-ban is a várkapitány, midőn Szilágyi

Mihály a kassai tanácshoz küldte a feletti örömében, hogy Mátyásnak királylyá választatásában célját érte, s azon volt, hogy vele az egész világ örvendjen. 1551-ben, midőn Lippát elfoglalta a török, Solymost minden erőlködése daczára se vehette meg, de Castaldó katonái nem sokára feladták s csak 1595-ben került ismét magyar kézre. 1597-ben Jósika István nyerte adományul a hozzá tartozó helységekkel. 1602-ben Székely Mózesnek adományozta Báthory Zsigmond, de Székely nem sokára elcserélte Bektár basával Kladova váráért, s ő maga Temesvárra ment. Vára még a múlt század közepén oly jó karban volt, hogy Bombardi szerint 50 főnyi őrség szállásolt benne. Ma csak kopasz falai tekintenek le az alatta megszűnés nélkül folydogáló Marosra és az Erdély felé robogó vonatra. Ma 1675 román lakossal bíró község Arad megyében, a radnai járásban. Gyorok filiája.

132. Somboly.

Feküdt Zaránd vármegyében, az 1561-ik évi összeírás szerint az egri püspök mondatik birtokosául, 5 kapu volt benne, s a borosjenői vár tartozékát képezte. Minthogy az egri püspöki javakkal, ez is Perényi Péter birtokába került a mohácsi vész után, semmi kétség benne, hogy itt is meghonosult a reformáció. A 16-ik század vége felé ez is Mágocsi Ferencz birtokába került, 1726-ban már pusztá volt. 1732-ben Raynald modenai herczeg kapta több Zaránd megyei helyekkel együtt. Ma pusztá a világosi határban.

133. Somos.

Ezt 35-ik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében s az 1561-ik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt Nagy-Somos néven, 2 kapu volt benne s birta Horváth Márk özvegye. — 1726-ban már pusztult falu volt. 1732-ben Raynald modenai herczeg birtoka lett. — Egyházi multjáról semmit nem tudunk. Feküdt a fehér Körözs balpartján, azon helyen, hol ma József főherczegnek Somos nevű erdeje van, Szintye és Csintye közt. A zarándi egyházmegyét elseprő vihar megszüntével loyális román polgárokkal telepítettett be Somos, és fen is állt a falu 1830. tájig, a midőn Nadabra átköltöztetvén a lakosok, polgári községileg egygyé olvadtak Nadabbal, de a somosi lelkészség, mint harmadik lelkészi állomás, ma is önállóan fenáll ott. — Erdőhegy filiája.

134. Szalonta.

Ezt Ember Pál a bihari egyházmegyéhez sorolja s az ő korában már valóban oda is tartozott, még pedig 1635. óta, mely

évben az egyházmegyék újból rendeztetek, úgy hogy az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint, midőn Várad eleste után más egyházak lelkészeire szállott a seniori hivatal: 1664. július 13—14. napjain Debreczenben tartott közssinaton szalontai lelkész Kisfalvi Tamás erősített meg bihari esperestül. De mivel Kocsi Csergő Bálint szerint azelőtt a zarándi egyházmegyéhez tartozott: mondjuk el itt azt, a mit felőle tudunk. Szalonta feküdt Bihar megyében, a 13-ik század elején még pusztá volt, mint kitetszik II-ik András azon kiadványából, mely kelt 1214-ben s mely által a király megerősíti Bolesláv váci püspök azon adományait, melyeket a leleszi praepostság alapítására tett. — Közli ez okmányt Fehér György „Codex diplomaticus“ III. kötet. I. rész 153-ik lapján, melynek idevonatkozó pontja ez: „Zolunta nevű pusztát is alapítványoz szabad akaratjából, melyet Imre király idejében vett vala, mindenestől, lakóival együtt, és azon földet, melyet 82 márkaért vett némely kereskedőktől, kik Oroszországból jöttek, kik Egyed országbíró jelenlétében a nevezett erdő parasztjait, az ő kifosztatásuk ügyében a budai egyházban, tüzes vaspróba által meggyőzték, mely dolognál ténykedett Sebestyén Pristald, Pueder falubeli Bost fia.“ A 13-ik században tehát a leleszi praepostság birtoka volt Szalonta, mely hogy mikor telepített meg s meddig volt egyházi birtok, most még ki nem deríthető, annyi bizonyos, hogy az 1552-ik évi összeírás már a Toldyak birtokában találta, Toldy Mihálynak ugyanis 7 és fél, Toldy Miklósnak pedig 6 kapuja volt Szalontán. Felesleges levén Szalonta polgári története főbb mozzanatainak előadása, mivel ez már önálló műben olvasható,*) de meg különben sem bírok e tekintetben újat mondani, lássuk azért annak egyházi múltját. Szalonta is kétségekivül azon egyházak közé tartozik, melyeknek eredete fölér a reformációig, s így bizonyynyal nem áll hátrább Gyulánál és Sarkadnál, hol mindkét helyen nyomban megzendült az istenige magyar nyelven hirdetése — a wittenbergi szétvilámlás után, de ha késlekedtek volna is még valamennyire a szalontaiak, aligha fel nem indította volna őket Dévay Bíró Mátyásnak 1546/7-ben Sarkadon történt megjelenése, mert egy oly férfiú látása, kinek megrontása érdekében több ízben mozgásba jött I. Ferdinánd király írótolla, bizonyosan nem lehetett közönyös a szalontaiak előtt. Közvetlen Szalontáról származott s innen nevezett ifjakat nem találunk a külföldön tanultak sorában a 16-ik században, bár a biharmegyeiek közt szalontaiak is lehetek. Ilyenek Bihari Benedek, ki 1531-ben Krakkóban tanult; Bihari Balázs magyar, ki 1543-ban Wittenbergben tanult.

*) „Nagy-Szalonta mezőváros történelme, tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdú községek viszonyaira.“ Irta Rozvány György. Ára 1 frt 20 kr, Gyula, 1870. Szerző tulajdona.

1573-ban Bihari Miklós és 1585-ben Bihari Lukács ugyanott; 1700-ban és 1701-ben Szalontai Mihály a franekerai egyetemen tanult. — Szalonta 16-ik századi és 17-ik századi 3 első tizedét illető egyházi multja ismeretlen, 1637-től fogva azonban lelkészeit csaknem szakadatlan sorrendben le tudjuk hozni. Az 1637-ik évi június 14-én ugyanis a debreczeni közzsínaton szalontai lelkészszé avatattott Huszti András, de a ki csak egy évig lelkészkedett, mert már 1638. június 6-án a nagybányai közzsínaton Kismarjai Lukács avatattott szalontai lelkészszé. Ugyanezévben készítette Szabó János szalontai lakos azon ezüst urasztali poharat, mely most a sarkadi egyház birtokában van. 1640-ben, noha Kismarjai tényleg lelkészkedett Szalontán, a Jote György és Mike János pártfogása folytán Pankotai Ferencz akademikus is meghivatott lelkészi szolgálatra, de a ki alig félév múlva a váradi iskolához vitetett tanárnak, honnan azonban egy évi szolgálata után 1641-ben ismét visszatért Szalontára, miután lelkészül meghivatott. Ez a Pankotai 1650-ben adta ki „Szent Hilarius“-át Váradon, ajánlván azt Jote Györgynek, Mike Jánosnak és a városi 12 esküdtnak; ajánló levelében elmondja, hogy ő Szalontán, azután Váradon tanult, honnan 1635-ben szalontai iskolaigazgatónak hivatott meg s két évig vezette az iskolát; említi az 1636-ban történt szalontai csatát; elmondja, hogy a már néhai Jote Gergely és Huszti András tanácsa s pártfogása folytán a város őt 1637-ben külföldi egyetemekre küldötte, hol majdnem 3 évet töltött, mely idő alatt Szalonta városa látta el költséggel. (Lásd az N., okmányt.) Csudálkozni lehet Szalárdi azon előadásán, hogy az 1658. szept. 2-án Borosjenőt bevett török sereg 3-án és 4-én Sarkadot és Szalontát is megvette, melyeket azonban a lakosság a fejedelem parancsolatjából tövig leégetett: holott ez időszakban párjával is volt lelkésze Szalontának! Nevezetesen maga Pankotai Ferencz ott lelkészkedett 1641-től 1666-ig; a borosjenői lelkész Kisfalvi Tamás 1658. szeptemberben szinte Szalontára huzódott a Borosjenőből menekült magyar református lakosság egy részével s Szalontáról kormányozta 1664-ig a zarándi egyházmegyét, mely évben aztán a július 13—14. napjain Debreczenben tartott közzsínaton Kisfalvi a bihari egyházmegye esperestjéül, Érsekújvári András feketegyarmati lelkész pedig az ő helyébe zarándi esperestül erősített meg. 1666-ban meghalván vagy eltávozván Pankotai Ferencz, az 1666. július 4-én Szathmár-Németiben tartott közzsínaton Csatári András avatattott szalontai lelkészszé, az ő helyébe. Az esperesti tiszttel felruházott Kisfalvi pedig még 1681-ben is élt; azt mondja ugyanis Tóth Ferencz: (Túl a tiszai püspökök élete. 136. lap.) hogy Nógrádi Mátyás superintendens Kisfalvi Tamás bihari és Mislei Mihály érmelléki esperesttel együtt képezte azon küldöttséget, melyet a

tiszántúli reformátusok Erdélybe Radnótra, I. Apaffy Mihály fejedelemhez bocsátottak a végből, hogy kérelmezzék nevezett küldöttek a fejedelemtől, a lelkészek s azok gyermekei részére a Bethlen Gábor által 1629-ben adott szabadalom megerősítését. — Midőn egyházi adataink Szalontát igen virágzónak és népesnek mutatják a 17-ik század közepén és második felében, szinte megfoghatatlan, hogy polgári történelmét tekintve 1658-tól 1688-ig semmi adat nincs felőle, mint Rozvány írja idézett műve 71-ik lapján. Ha igaz Szalárdi adata, s ha igaz, hogy „csak 7 férfi és egy 7 éves gyermek maradt Szalontán,” mire való tehát akkor két lelkész Szalontán s hogy-hogy nőhetett ki magát, a tövig leégetés után Szalonta 6 év alatt nagy, népes egyházzá és esperesti székhelylyé? Meddig viselték Kisfalvi és Csatári a lelkésséget, azt meg nem mondhatjuk adatok hiányában, s így nem tudhatjuk azt sem, átnyúlt-e valamelyiknek hivataloskodása a 18-ik század elejére? Mely században csak 1711-től kezdve ismerjük a lelkészek neveit, kik is ily renddel viselték hivatalukat:

1) György János, nagybajomi fi, hozatott Bökönyből Szabolcs megyéből, lelkészkedett 1 évig, meghalt Szalontán 1712-ben.

2) Gyöngyösi István, tiszaháti fi, születés helye nem tudatik, lelkészkedett egy évig 1712-ben s akkor elbocsáttatott.

3) Debreczeni János, lelkészkedett 3 évig, 1713-tól 1716-ig; akkor elbocsáttatott; nagy szakálláról volt híres.

4) Veres György János, szinte 3 évig viselte a lelkészi hivatalt, 1716-tól 1719-ig, azután eltávozott Szalontáról; nagy veres szakála volt.

5) Ujváry Zsigmond, Szoboszlóról hozatott, de szerencsétlen sorsa lón, félév múlva elmezavarba esett s fürdői gyógy-mód folytán meghalt 1719-ben.

6) Liszkay György, Szalontán volt iskolarektor, lelkész-szé szenteltetvén 1719-ben, félévet töltött, azután Szőlősrre ment N.-Várad mellé.

7) Pataky Vecsei N., Bojtról hozták Szalontára, hol 2 évig lelkészkedvén 1722-ben Biharra ment.

8) Solymosi György 5 évig lelkészkedett, s 1727-ben elbocsáttatván, Hodosra ment.

9) Zemlényi Ferencz, rác-böszörményi fi, a honnan hivattatott is, működött mint lelkész 10 évig, 1727-től 1737-ig, akkor elbocsáttatván, Hegyköz-Ujlakra ment s ott halt meg.

10) Lovassy Péter, Szalacsról hivattatott volt, lelkészkedett 37 és $\frac{1}{2}$ évig, 1737-től 1775-ig mely utóbbi évben meghalt. Az 1768-ik évtől fogva kettős lelkésséggé lón ismét Szalonta, miként volt a 17-ik században is már; ugyanis:

11) Ercsey Sámuel 1768-ban felszenteltetvén, Debreczenből hivattatott azon évi november 10-én, 25 évig lelkészkedett, s

ugyanítt halt meg, mint a bihari egyházmegye esperestje 1793. október 4-én.

12) Takács János, 1775-ben hozatott a Lovassy Péter helyébe s lelkészkedett 2 évig, 1777-ben Sarkadra ment, hol 7 évig viselte hivatalát s 1784-ben Belényesbe hivatott. Ennek utódja lett:

13) Papp János, ki Debreczenből, szülővárosából hozatott, lelkészkedett 25 évig, 1777-től 1802-ig; volt a bihari egyházmegye esperestje, meghalt Szalontán 1802-ben.

14) Mezey Dániel, az Ercsey utódjául 1794. márcziusban hozatott, lelkészkedett 1 évig, s utódja lett

15) Balogh Pál, ki 12 évig viselte a lelkési hivatalt, tanult Jénában 1794-ben, lelkészkedett 1795-től 1807. április 24-ig. Ez ecsegi lelkész is volt. A 198. 202. 203. 205. dicséreteket szerzette, melyeket a magyar reformátusok közistenítészelet alkalmával énekelni szoktak.

16) Lengyel József, a Papp János helyére hozatott 1802-ben, debreczeni tanárságból, lelkészkedett 7 évig s 1809-ben Váradra, onnan pedig Szalacsra ment lelkésznek. Mint énekszerző kitűnő helyet foglal el a magyar reformált egyházban. Ugyanis, a magyarhoni 4 helv hitv. egyházkerület 1806. óta közhasználatban levő énekeskönyvében Lengyeltől 35 eredeti és Kleist után dolgozott 2 ének, összesen tehát 37 darab foglaltatik, melyek is ezek:

1. Óh mely boldog ember az, ki téged élő igaz. stb.

2. Ur Jézus! mely igen drága, a te igédnek világa.

3. Uram a töredelmes szívet te szereted!

4. Ur Isten! mi sok szükségét érezvén körülöttünk.

5. Ur Isten! téged szívünkben dicsérünk!

Különféle alkalmakra vonatkozó dicséretes: 1. 13. 19. 30. 39. 55. 66. 67. 68. 78. 80. 82. 84. 85. 87. 88. 89. 90. 91. 94. 158. 147. 196. 185. 192. 168. 220. 221. 222. 227. 231. 233.

17) Bajnóczi János, Balogh utódja 1804-ben Jénában tanult; 1807-ben hivatott meg lelkészül, 1 évig lelkészkedett, meghalt 1808. decz. 3. Ez a mi mostani énekeskönyvünkben levő s Losonczy István körösi tanár által szerzett következő 16 éneket igazította ki: 107. 108. 109. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123.

18) Kis György, Bajnóczi utódja, 14 évig lelkészkedett, 1808-tól 1822-ig.

19) Szakács Mihály, a Lengyel utódja, ki Sarkadról hozatott Szalontára, 1809-ben, s 13 évi lelkészkedése után meghalt, 1822-ben. Szerzője a 235 dicséretnek.

Ezzel a két utolsó lelkésszel bezáródik a szalontai lelkészeknek a bihari tractus hatósága alatti hivataloskodása, mert az 1822-ik évtől fogva Szalonta az önmagáról nevezett nagy-szalontai

tai egyházmegyéhez tartozik, mely a Zarándinak mintegy helyettesítőjéül szervezetetett.

20) Nagy József, nagyváradai születésű, meghivatott a bécsi theologiai intézetből 1822-ben, s lelkészkedett Szalontán 27 évig, meghalt 1849. június 29-én, egyházmegyei főjegyző volt a nagy-szalontai egyházmegyében 16 éven át.

21) Erdélyi József, a debreczeni főiskolában időközi hit-tanár hivatott meg Szakács helyére, 1822-ben; de a ki félév múlva rendes hittanárrá választatván meg, állomását el se foglalta s az így megürült lelkészi állomásra választatott

22) Balogh Péter, ki 1822. márcz. 5. óta időközileg töltötte be a szalontai lelkészséget, melybe rendes lelkészül 1823-ban igttatott be; lelkészkedett 39 évig, 30 évig a nagyszalontai egyházmegye esperestje, 5 évig helyettes superintendens volt. 1860. aug. 8-án superintendenssé és ugyanakor debreczeni lelkészsé választatott. Meghalt Debreczenben, november 23-án 1870-ben.

23) Nagy Sándor, szalontai születésű, 1849. július 1-én özvegy édes anyja mellé, mint káplán alkalmaztatott, rendes lelkészsé választatott 1851. ápril 24-én. Esperestté választatott 1879. július 17-én, de el nem fogadta, lemondott róla aug. 21-én Szalontán tartott közgyűlésen.

24) Szél Kálmán bárándi születésű, 1860. december 2-án választatott rendes lelkészsé, egy évi szalontai segédlelkészkedése után 1861. ápril 24-én foglalta el hivatali állását. A nagyszalontai egyházmegye főjegyzői hivatalát 14 évig viselte. Jelenleg a gyámintézet pénztárnoka, 1879. jul. 17-én választatván e hivatalra.

Az urasztali készletekre nézve lásd az O.) okmányt.

Szalonta ma is létező Bihar megyében, a szalontai járáshoz tartozó 9972 lakossal bíró mezőváros. A lakosság igen csekély kivétellel egészen református és magyar, hazáját, egyházát hiven szerető, hajdu őseihez méltó, derék nép. Mostani lelkészek: Nagy Sándor és Szél Kálmán. Tanítók: Kovács Gábor, Kovács Béla, Horváth József, Szentessy László, Török Gyula, Szabó Gyula, Költő László, Bakk János.

Van jelenleg Nagy-Szalontán IV. osztályu polgári iskolával kapcsolatos gymnasium; melyben igazgató: Katona Mihály, tanárok, kik vezetése alatt működnek: Gere Ferencz, Kovács István, Szűcs József és Sebők Lajos. A tanulók száma 60.

135. Szederkény.

Ezt 41-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt Zaránd megyében, a borosjenői vár tartozéka volt s az 1561-dik évi összeírás szerint Losonczy István özvegye birta, 4 kapuval. Jelentéktelen hely le-

hetett, a 16-dik század előtt neve sem jön elő az okmányokban. Annak, hogy itt már a 16-dik század közepén vagy korábban is már meghonosult volna a reformáció, egyéb körülmények mellett abból is lehet következtetni, hogy Szederkényi György 1565-ben a wittenbergi egyetemen tanult s a ki kétségtől Gyulán végezte felsőbb tanulmányait, Szederkényi István pedig 1699-ben a franekerai egyetemen tanult. Lelkészei közül csak egyet ismerünk a 17-ik századból, ugymint Makai Jánost, ki 1654. június 7-én a szatmárnémetii közzsínaton avattatott szederkényi lelkészszé. Ez az egyház is megérte anyjának, az egyházmegegyének halálát, mely után a lakosok elébb Nagy-Karancs közelében ülték meg a Kis-Karancsnak nevezett falut, de ezt a háborus idők miatt ismét odahagyván, Erdőhegyre húzódtak, s állandóan ott is maradtak. Így történt, hogy Szederkény 1726-ban már pusztá volt, s mint ilyet adományozta III. Károly 1732. decz. 11-én Raynald modenai hercegnek. Szederkény pusztahelye ma az erdőhegyi határban van, s azon határrész ma is Szederhelynek vagy Szederkénynek is nevezetik.

136. Székudvar.

Ezt 47-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt Zaránd megyében; igen régi hely, 1142-ben már fenállt itt a cisterciák apátsága, melynek épületének kőalapjai még 1835 előtt láthatók valának, akkor azonban a székudvari birtokos pinczét csináltatott azok helyére. Mikor enyészett el a székudvari apátság, arról adatunk nincs, csak azt látjuk, hogy a 16-ik században világiak kezén volt Székudvar. Az 1366-ik évben a Máriássy család levéltárában levő okmány szerint András volt a székudvari apát. (Századok, 1872. 673. lap) Az 1561-ik évi összeírás szerint a gyulai vár tartozéka volt, 42 kapuval, birta Balassa János és Keczer Ferencz. 1609-ben Kutas és Mácsa helységekkel együtt Székudvar egy részét Beöky Paczód Ferencz özvegye Balassa Anna és fia Paczód Ferencz nyerte Báthory Gábertól, mint ezt a Gyulafehérváron 1609. aprilis 14-én kelt adománylevelé mutatja. Egyházi multjából csak annyit tudunk, hogy 1656. június 18-án Szathmáron tartott közzsínaton avattatott ide lelkészszé Morvai Jeremiás. Székudvar ma is létező, 4794 lélekkel bíró román-magyar község Arad megyében, a kisjenői járásban. Mint leányegyház Erdőhegyhez tartozik.

137. Szemlék.

Ez nincs az Ember Pál sorozatába felvéve, bizonyos pedig, hogy a 16-ik században ebben is meghonosult a reformáció, mint

Jaxith-birtokban. Az 1549-ik évi urbarialis összeírásban Zemlének iratik, Csanádhoz számítva. Az 1561-ik évi összeírás szerint szinte Csanád megyéhez tartozott s Szemlának iratott, volt benne 5 kapu, melyek birtokosaiul a csanádi püspök, Ocsárovics Demeter és Dóczy Miklós özvegye említettnek. Egyházi múltjáról semmit nem tudunk. Az 1750-ik évi megyerendezéskor Arad megyéhez kapcsoltatott, hol ma is létezik, lakja 4906 román, német s kevés magyar lakos. A pécskai járáshoz tartozik. Mostani lelkész Bedrich József; tanító Schladt Imre. Egyházi közigazgatás tekintetében a nagyszalontai egyházmegye hatósága alatt áll.

138. Szentmárton.

Feküdt Zaránd megyében, a 16-ik század elején a világosi vár tartozéka volt s egy részét a Báthory-család bírta; kitetszik ez azon okmányból, mely kelt Budán 1519-ben András apostol napján, s melyet megerősített II. Lajos ugyanazon évi Lucza szűz és vértanú napján. Ebben ugyanis Báthory István, András és György, osztályostársuknak fogadták Rozgoni Istvánt, királyi megegyezéssel, Világosvárra és tartozékaira nézve. Az 1561-ik évi összeírás szerint a gyulai vár tartozéka volt, 19 kapuval, birtokosai voltak: Dogg Gábor, Nagy György, Kutassy Imre, Bede Mátyás és Báthory András. Egyházi múltja ismeretlen. — Ma is létező 2108 lélekkel bíró német község, Arad megyében, az eleki járásban. Korábban, nevezetesen még 1866-ban Németszentmártonnak hívták, mai neve: Arad-Szentmárton.

139. Szent-Pál.

Feküdt Orod megyében, az 1561-ik évi összeíráskor birtokosai ezek voltak: Zay György özvegye, Mágocsy Gáspár, Liszthy János, Nagy Balázs és Pető Péter. Kapuinak száma 36. — Egyebet múltjából nem tudunk. Ma pusztá Arad megyében, mint filia az aradi reformált egyházhoz tartozik.

140. Szintye.

Ezt 23-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint a déznai vár tartozéka volt és a váradi püspök birtokául iratott. Kapuszáma feltéve nincs. Az 1552. évi összeírás szerint azonban, midőn Bihar megyéhez számított s szinte a váradi püspök birta, 34 és fél kapu találtatott

benne. — 1726-ban már pusztult falu volt, s mint ilyen Raynald modenai herczegnek adományoztatott. — Egyházi múltjából alig ismerünk egy-két mozzanatot. — Szintyei Péter 1531-ben a krakkói egyetemen tanult. — A 16-ik századból egy lelkészét sem ismerjük, a 17-ik századból csak egynek nevét tudjuk, a Har-sányi Mihályét, ki 1669. június 30-án a beregszászi közzsina-ton avattatott szintyei lelkészszé. — Ma is létező 1807 lélek számmal bíró románajkú község Arad megyében, a kisjenői járásban, — Mint leányegyház Ágyához tartozik.

141. Sziond.

Zyond néven jön elő azon okmányban, melyet Fehér György közöl „Codex diplomaticus“-ban, X. kötet. VII. rész 893—895. lapokon 451. §. alatt. 1437-ben a Szekcsői Herczeg Rafael és Héderváry Lőrincz nádor közti per tárgyát képező birtokokhoz tartozott, s feküdt a szárazérmelléki kerületben, Orod megyében. Az 1549. évi urbarialis összeírásban 31-ik helyen emlittetik Zyhond névvel, birtokosa megnevezése nélkül. Az 1561. évi összeírás szerint Csanád megyéhez van számítva, s birtokosául a csanádi püspök iratik; kapuszáma kitéve nincs. A 17-ik században is falu volt még, mint megtetszik azon védlevélből, melyet Wesselényi Ferencz nádor Szőlősi Mihálynak és másoknak 1663. évben Monora vagy Munar csanádmegyei és Siond, orodmegyei s több más falvakra nézve kiadott. Egyházi multja ismeretlen. — Ma pusztá Arad megyében, Szionda név alatt Ó-Pécska községnél felvéve, a pécskai járásban. Mint filia Kis-Pereghez tartozik.

142. Szödi.

Feküdt Orod megyében, az 1561-ik évi összeírásban birtokosainak ezek mondatnak: Pethő János, Pethő Péter, Mágocsy Gáspár, Liszthy János és Zay György özvegye. Kapuszáma Fábiánnál feltéve nincs. — Sem egyházi sem további politikai multjáról nem tudunk semmit. Ma helye és neve se ismeretes Arad megyében.

143. Szőlős.

Ezt 31-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt 17 kapuval, birta Losonczy István özvegye. 1585-től fogva Mágocsy Ferencz, 1612-től fogva Sövényházi Mórincz Márton birta. 1726-ban pusztult falunak neveztetik, mint ilyet kapta Raynald

modenai herczeg 1732-ben adományúl. Egyházi multjából semmit nem tudunk, a wittenbergi egyetem anyakönyvéből látjuk, hogy innen is származott 3 egyén, kik elvándoroltak a Gamálielek lábaihoz, ilyen volt Szöllősi Tamás, ki 1576-ban, Szöllősy János és Szöllősy Márton, kik 1578-ban tanultak Wittenbergben. Életpályájokról semmi adattal nem birunk. Szőlős ma Szőlős-Csigerel név alatt Arad megyében, a borosjenői járásban létező 2358 lélekkel bíró román község. Pankota filiája.

144. Talpas.

Ezt 17-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt, 35 kapu találhatott benne, birtokosai voltak: Pongrácz Kristóf, Derzszy István, Porkoláb Dienes özvegye, és Toldy Tamás. 1260-ban már van róla emlékezet, midőn Miklós Mikától itt 2 telket vett. — Nevezetes Talpas a benne volt várról, mely a Toldy-nemzetség birtoka volt, utolsó birtokosa az ifjú Toldy Miklós volt, ki Izabellához szított. Ezért Tahy Ferencz, a Ferdinánd parancsából Talpas várát 1554-ben megostromolta, bevette s széthányatta, maga a vártulajdonos Toldy Miklós Váradra hurczoltatott és ott Zaberdin Mátyás parancsolatjából, lefejeztetett. A vár ott állott, hol ma is a rómainak nevezett domb árokkal és érrel van övezve, a fekete Körözs mellett; a vár helyén, mely most is „Toldy kastélya“ nevet visel, az omladványokból kiásott négyszögű kövek a görög keleti templom kövezetéül használtattak. S noha a vár feldúlott, de maga a község állott folyvást egészen a 18-ik század elejéig, sajnos azonban, hogy egyházi multjáról ennek se mondhatunk sokat, — csupán egy lelkészét ismerjük a 17-ik századból, Fegyverneki Jánost, ki 1654. június 7-én a Szathmár-Németiben tartott zsinatban avatott talpasi lelkészé. Talpas 1726-ban már pusztult falu volt, 1732-ben mint ilyen adományoztatott Raynald modenai herczegnek; — ez a hely ma Arad megyében van s ma is létező 2110 lélekkel bíró románajkú község a kisenői járásban. Ma Vadász filiája. — A talpasi református egyház 166 fontos régi harangja tárgyában Szalontán 1741. december 27-én kelt emlékiratot lásd az okmánytárban P.) alatt.

145. Tamásda.

Ember Pálnál Tamáshida, a bihari egyházmegyéhez van számítva, azonban bizonyos, hogy 1561-ben Zaránd megyéhez tartozott. — Első nyoma 1169-ben fordul elő, midőn III. István megerősítette II. Gézának többi közt innen is tett adományát a szent-

jobbii apátság javára, — noha bizonyos, hogy Tamásdán is volt apátság, mert annak épületeinek maradványa a ma is fenálló nagy torony, ez apátság pedig korábbi, mint a szentjobbii, mert ezt I. László magyar király (1077—1095.) alapította a szent Tamás apostol nevére. (Lásd: Q., és T., okmányt.) Mikor pusztult el ez apátság, bizonytalan, minthogy azonban az 1241-ben a tatárok elől menekülő Róger ezt írja Tamásdáról, melyet nagy német városnak nevez: „ezután mindjárt erőt vevének a hírek, hogy az említett Tamáshida német falut hajnalban a tatárok elfoglalták és a kiket megtartani nem akartak, az irtóztató kegyetlen nép irgalmatlanul kardrahányta”: nem lehetetlen, hogy az apátság akkor pusztult el. 1512-ben találunk reávonatkozó adatot ismét, midőn Kubini László deák és patholti Gyulaffy István Tamáshidán, valamint Nagy-Zelénden, Beel-Zelénden, Thamaazon és Kákán levő részbirtokaikat eladják örök áron 2000 forintért Telegdy Istvánnak és örököseinek, Budán. Az 1552-ik évi összeírás szerint Bihar megyéhez számíttatott, 17 kapuval, birtokosai voltak akkor Buda Miklós, Szokoly György, Vas László és Gácsffy György. Az 1561-ik évi összeírás szerint Tamáshida név alatt Zaránd megyéhez számíttatott, a borosjenői vár tartozéka volt 5 kapuval, birtokosai ezek voltak: Buda Miklós özvegye, Zay György özvegye, Szegi Mátyás, Szenkovics Mátyás és Nagy Balázs. 1729-ben aug. 8-án III. Károly Baranyi Miklósnak adományozta. A Raynald herczeg javára kiadott adománylevélben, mely kelt 1732. decz. 11-én, szinte olvasható a zarándmegyei puszták közt egy Tamásd nevű, de ez valószínűen leírási hiba Tamás helyett. Egyházi multjáról nincs semmi adatunk, legelső lelkészét csak 1738-ból ismerjük. (Lásd a Q., okmányt.) — Tamásda ma Bihar megyében levő 947 magyar és román lakossal bíró község, a nagyszalontai egyházmegyében. Mostani lelkész: Kincses Pál; tanító: Török Áron. Leányegyház: Reményfok.

146. Taars.

Ezt 6-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint a világosi vár tartozéka volt, 7 kapuval, birták: Szabó Ferencz, Vajda László, Tarsy Menyhért, Tarsy István, Erdőhegyi Ferencz szegény, Tarsy János, Varsány István, Varsány Tamás, Móre Mátyás szegény és Kóródy Ferencz. 1726-ban már pusztá volt. 1732-ben Raynald modenai herczegnek adományoztatott, de a határórtisztek egy 1733. aug. 8-án Borosjenőben kelt tiltakozványuknál fogva az adománynak ellent mondtak. Ma mint önálló terület, nem létezik, mert beolvasztatott a sikulai határba, hol templom romjai hasonnevű pusztácskán szemlélhetők. Egyházi multja ismeretlen.

147. Temesvár.

Erről azt jegyzi meg Ember Pál, miszerint nem tudja teljes biztossággal, hogy melyik egyházmegyéhez tartozott, de földrajzi fekvésére tekintettel, nincs szerinte a zarándin kívül más egyházmegye, melyhez helyesebben alkalmaztathatnék; a mit azonban még Ember Pál nem tudhatott, mi már tudjuk Kocsi Csergő Bálint gályarabnak s hitvallónak 1677-ben, október 9-én Zürichben írt s onnan később a tiszántúli egyházkerület levéltárába került s kéziratban lévő „Rövid rajzolat“ című, tehát Ember Pálénál 30 évvel korábban készült művéből, hogy Temesvár csakugyan a zarándi egyházmegyéhez tartozott. Temesvár feküdt mindenkor a róla nevezett megyében, polgári története eléggé meg lévén írva többek által, itt csupán egyházi tekintetben szólunk róla. Már 1519-ben, tehát a mohácsi vész előtt 7 évvel Perényi Péter levén temesvári várparancsnok, ez, mint a reformáció pártfogója, Siklósi Mihály által, ki udvari lelkésze volt, hirdettette a reformáció tanait Temesváron és vidékén. Van Siklósitól egy ének a a Gönczy György énekeskönyvében, melyet ő az I. IV. Zsoltárból készített. A mohácsi vész után pedig, főleg 1541 után a Petrovics védelme alatt terjedt a protestantismus. Már 1547-ben két reformátor munkálkodott Temesváron, ugymint Gergely, decsii lelkész és Lippai Kristóf, kik mindketten egyházban és iskolában tanítottak, az iskola vezetésére pedig meghívatta Petrovics 1548-ban az akkor hivatalon kívül levő Szegedi Kis Istvánt, kik Temesváron 1551. július 14-ig, vagyis Losonczy Istvánnak, a várparancsnokságba beállittatásáig voltak, mert az új parancsnok kiüzte őket minden hitsorsosaikkal együtt, mely által azonban nem éretett el azon cél, a mit némely írónk szeretnek hirdetni, hogy ennek következtében a hitújítás egészen eloltatott hazánknak déli részein, sőt inkább a Maros jobb partján annál virágzóbb egyházak létesültek. A test megölhető, de a lélek nem. Az eszmét képviselő alakot meg lehet semmisíteni, idő és térbeli munkásságát korlátozni, vagy egy időre megszüntetni, maga az eszme azonban földi erő hatósága alá nem szorítható, elmegy más tájakra, mozgásnak indul más időben, s ha kell más testben és más hazában, de meg nem némul. Losonczy ama tette után nem egészen 3 századdal, a reformáció akkor elűzött szelleme 1724-ben kitört még a koporsóból is és eget kért! Álljon itt ennek igazolására a temesvári egyesült protestans egyház 1862-ik évi egyházlátogatási jegyzőkönyvének eme bejegyzése:

„A temesvári egyesült evangelica anyaegyház megalakult 1824. november 28-án, mikor annak első lelkésze tiszt. Simon Sámuel, azelőtt fazekas-varsándi volt ev. lelkész, hivatalába ünnepélyesen beállittatott. Régebbi története az egyház kezdetleges

megalakulásának küzdelmeiből áll, melyek közül különösen kiemelendő mozzanatok ezek:

a) a lélekszám nagysága kezdetben 240 lélekből állott.

b) az egyház kiválóbb pártfogói: Reviczky János, a ki vagyonának $\frac{7}{12}$ -ed részét, mintegy 18.000 váltó forintot hagyományozott. A báró Ambrózy család, Meskó, Jeszenszky, Medveczky, Bohus, Feldinger stb. családok.

c) a gyülekezet lelkészi laka épült 1832. november 4-én egészen befejezve.

d) a gyülekezet temploma felépült és felszenteltetett 1839. október 27-én.

e) az új iskola épült 1857-ben.

A már említett első lelkész 1824. november 28-tól 1830. július 10-ig viselte itt hivatalát s innen Szarvasra ment lelkészül. A második lelkész Karner Vilmos volt 1830. szeptember 25-től 1860. február 2-ig; a harmadik református Dömötör Károly, 1860—1868. júniusig. Ezen időtől fogva viseli a lelkészi hivatalt kitünő buzgalommal és hűséggel Kramár Béla, a bánáti ágost. hitvallásu egyházmegye főesperestje.

Egyéb nevezetes változás nem adta elő magát, mint azon szomorú körülmény, hogy az egyház a forradalom alatt megrongált egyik épületét többé felépíteni nem bírván s a rajta fekvő terheket tisztázni nem tudván: ezt véglegesen eladni kényszerült. Ezzel vagyonának felét elveszté s sok tekintetben hátravetett.

Temesvárról már a 16-ik század elejétől fogva számos ifjú látogatta a külföldi egyetemeiket, így nevezetesen a bécsi egyetemen tanult 1525-ben Temesvári Demeter, ugyanily nevű 1534-ben; a krakói egyetemen tanult 1517-ben Temesvári János. 1531-ben Temesvári Demeter; 1533-ban Temesvári Mihály; a wittenbergi egyetemen tanult: 1538-ban Temesvári Demeter; a mi pedig a temesvári főiskolát illeti, arról az első részben szözlöttünk.

Temesvár ma is létező szab. királyi város, Temes megyében, a Béga mindkét partján, 32897 lakossal. Az egyesült protestáns egyház, az ágostaiak részéről most a bánáti esperestséghez, református részről a békés-bánáti egyházmegyéhez tartozik. Mostani lelkész Kramár Béla, segédlelkész Sárközy Ignác; tanító Kunz János. Leányegyház Medves 15 lélekkel.

148. Thamász.

Ezt 28-ik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében, — 1512-ben találunk róla először említést azon okmányban, mely kelt Budán, s melynek tartalma szerint Kubinyi László és

Gyulaffy István thamaazi részbirtokukat eladták Telegdy Istvánnak. 1561-ben a borosjenői vár tartozéka volt, 22 kapuval s birták e következők: Zolandy Tamás, Bebek György, Bekényi Péter, Szederkény Ferencz, Szalay János, Kerecsény János, Erdőhegyi Miklós özvegye, Buda Miklós özvegye, Bánrévy Péter és Kutasy Imre. Egyházi multjáról csak annyit tudunk, hogy 1654-ben a Szathmár-Németiben június 7-én tartott zsinatban idevaló lelkészszé avattatott Barcsai Ádám. — Ez a Thamász is puszta volt már 1726-ban s mint ilyet adományozta III. Károly Raynald modenai herczegnek 1732. decz. 11-én. — Ma Tamánd név alatt létező puszta Arad megyében, Borosjenő községnél felvéve, a borosjenői járásban.

149. Thergovistia.

Feküdt Temes megyében, 1548—1551-ig a Petrovics Péter birtoka volt s ez időben kétségkívül megismerkedtek lakosai a reformációval, de mily mérvben, minő egyház létesült köztük, arra nincs adatunk. Ma Tergovest néven Krassó megyében van, 500 román ajkú lakossal a lugosi járásban.

150. Tomany.

Ezt 53-ik helyen említi Ember Pál; feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeíráskor a borosjenői vár tartozéka volt, kapuszáma feltéve nincs, birtokosa volt Pataki László. Az összeírás szerint Feltót és N.-Bekény közt kellett esnie a fehér Körözs balpartján. Egyházi multjáról semmit nem tudunk. Ma sem neve, sem helye nem ismeretes Arad vármegyében.

151. Tompa.

Előjön 1437-ben, azon okmányban, mely szól azon birtokokról, melyek a Szekcsői Herczeg és Héderváry-család közt még 1548-ban is pertárgyát képezték. — Az okmány szavai szerint Orod megyében volt Tompa a szárazérmelléki kerületben, s az ugyancsak Orod megyében fekvő Torony mezővárosnak volt tartozéka; ellenben az 1561-ik évi összeírás szerint Csanád megyében feküdt; birtokosai voltak: Serény Pál, Edenffy Ferencz és Jaxith János, találatott benne 6 kapu. De már 1627-ben Bethlen Gábor azt mondja, hogy Orod megyéhez tartozott, hanem az ország közalkotmánya által (publica Regni constitutione) Zaránd vármegyébe kebeleztetett be Basarággal együtt. Azon okmány,

melyben ezt mondja Bethlen Gábor, kelt a fogarasi várban 1627. július 22-én, kiadatott pedig az atyai Gálffy György javára, a ki már korábban is birta Tompát, Bethlen Gábor pedig új adományul adta neki nevezett évben, a mikor is még lakott falu volt. Mikor pusztult el, bizonytalan. Ma pusztá Csanád megyében.

152. Torony.

Ez a zarándi egyházmegyének, a magyarhoni protestántismus tekintetéből örök nevezetességű egyháza, a melyben már a 17-ik század elején feledékenységre és homályba borult 1549. és 1550. évi zsinatok tartattak, melyekről az első részben szoltunk. Tartattak pedig a zsinatok a 16-ik század közepén, oly időpontban, midőn hazánk déli megyéi már teljesen protestánsok voltak, mivel bennök már a reformáció bevezetett tény volt, de épen, mivel a végletek érintik egymást, az üldöztetés is ugyanakor magas fokra emelkedett, ekor állt küszöbön amaz 5 éves korszak, mely alatt Erdélyben a római katholicismus ismét visszahelyeztetett korábbi jogaiba, a protestántismus országos képviselőinek s támaszainak pedig megnyílt az út Lengyelország felé . . .

Torony már a 15-ik században mezőváros volt, vára pedig még őseink korát előző időből származik, a mennyiben egyik szép és gabonában gazdag vármegyénknek nevet adott. Torony származik a finn Torom szótól, mely a finnek ős Istenét, az öreg atyát jelzi. Feltűnő, hogy a Maros mellékén a keresztyénséget megelőzőtt korból fenmaradt névvel bíró városokat találunk, minő volt Orod és Torony, s a melyek közül mindegyikről egy-egy megyét neveztek el őseink, t. i. Orod és Torony vármegyét, melyeket ma Arad és Torontál néven ismerünk. Torony nevével csak a 14-ik században találkozunk először, az 133²/7-ik évi pápai tizedjegyzékben, még pedig a róla nevezett toronyi főesperességekben, azután egy századra ismét olvassuk nevét a Fehér által közölt azon okmányban, mely tartalmazza a Szekcsői Herczeg Rafáel és Héderváry Lőrincz nádor közti peres birtokokat, ebben említés tételik egy Torony nevű mezővárosról, mely a Maros és szárazór mellékén feküdt, az 1560-ik évi jegyzék szerint a Maros jobb partján. (Lásd az R. okmányt.) A birtokok azonban megmaradtak a Héderváry-család birtokában egészen 1521-ig, de akkor Héderváry Ferencz, Osváthnak fia, ki belgrádi várparancsnok volt, hűtlensége s makacssága miatt török kézre jutni engedvén Belgrádot s II. Lajos király őt ezért 1522-ben száműzvén, birtokait Bakics Pálnak adta. Három év múlva ugyan a rákosmezei és hatvani zajos országgyűléseken az végeztetett, hogy Héderváry Ferencz szabadon visszatérhet az országba, sőt birtokait is visszakapja, de abból soha nem lett semmi. Héderváry

váry Lőrincz, az István fia, még 1548-ban is sokat perelt nagy bátyja birtokáért, a Bakics Pál gyermekei ellen, de sikertelenül (Lásd: Budai „Polgári Lexicon.“ 1805. II. köt. 192. lap.) Egy 1514-ik évi okmány szól egy Thornos nevű csanádmegyei helyről, melyet Petherdi Gerhárd birt, de a melyet Enyingi Török Imre és mások elfoglaltak volt tőle, mi ellen a budai káptalan előtt mind nevezett évben, mind 1515-ben tiltakozott volt. (Lásd az S. okmányt.) Kérdés azonban, hogy az a Thornos ugyan azonos-e Toronynyal, melynek neve csakugyan többféleképen iratott. Az 1549-ik évi urbarialis összeírásban 57-ik helyen említetik Torony, de birtokosa megnevezése nélkül. Minthogy már a Bakics-család vagy elvből vagy rokonságból, Petrovicssal együtt Iza-bellához szított s ezért megfosztatott jószágaitól; ez okon Torony mezővárosa királyi birtokká lett 1552-ben. Az országos levéltári adatok alapján 1555-ben Csanádhoz tartozik, s mellette e jegyzés olvastatik: „Regiae Maiestatis,“ t. i. hogy kincstári birtok (Dicalis Conscriptio 7.); 1558-ban szinte megneveztetik ugyanoly minőségben, emelkedett portaszámmal, 4 forint adóval; 1560-ban már Gál András a birtokosa s 3 kaputól adózik; de ez a Gál nem sokáig birta, mert az 1561-ik évbeli összeírás már Ocsárovics Demetert mondja birtokosának, hét kapuval, ki mint-hogy 1566-ban Gyulavára védelmében hősi halált halt: birtokai, köztük Torony is a koronára szállt vissza. Hogy nagyon leszállt Torony mezőváros kapuinak száma, azt annak kell tulajdonítani, hogy az 1551-ben Szalánkemenről hódításra kiszáguldott Mahumet beglerbég, ki a fellaki, paulisi, stb. erődöket lerombolta, hihe-tően, bár Budai az általa elősorolt várak közt nem említi is, ezt a Torony mezővárost is elfoglalta várával együtt. Megjegyezzük itt még azt, hogy egy 1457-ik évi okmányban Matyus tornya néven jön elő egy Orod megyei helység, Kisfalud, Soprony és Csertelek nevű pusztával említve, melyekben levő részbirtokát, Czibak Osváth, a budai káptalan előtti bevallás szerint, az Orod-i káptalannak adományozta. Ezt Fábián egynek veszi Toronynyal, míg más részről nehézséget támaszt az 1561-ik évi összeírás, a melyben egymástól megkülönböztetve adatnak elő Bathonya, Baktornya, és Torony kapuszámai, ezek adói s mindhárom birtokosai. Minthogy azonban az 1750. évi november 9-én Makón ülésezett megyerendező bizottság, bizonyosan levéltári hiteles adatok alapján, azt nyilvánítja; hogy a mai Torna-ya azelőtt Toronynak vagy Toromnak nevezetett s egészen a mohácsi vészig Arad vagy akor Orodnak nevezett megyéhez tartozott: tehát el kell fogadnunk azon megállapodást, mely szerint a hajdani Torony mezőváros a mai Torna-ya helyén keresendő, s mely csak 1750-ben csatoltatott véglegesen Csanád megyéhez. Egyházi multjáról semmit nem tudunk. Ma Torna-ya név alatt Csanád megyében a battonyai járásban levő 2735 román, szerb és ma-

gyar lakossággal bíró mezőváros. Mint leányegyház Battonyához tartozik, a békésbányai egyházmegyében.

Legyen szabad azonban az előhozott okmány és megyehatárrendező bizottság tekintélye daczára is azon kételyemnek adnom kifejezést, mely Toronynak a mai Tornyával azonossága felől bennem fölmerül s erősen tartja magát. Az 1549., 1560. és 1561-ik évi összeírásokban, mint az 1. okmány igazolja, tisztán meg van különböztetve Battonya, Baktornya és Torony egymástól, de meg van különböztetve a Liber regius 552. és 595-ik lapjain is. Ennélfogva úgy vélem, hogy Battonya nem más, mint az ugyanazon néven ma is létező csanádmegyei mezőváros; Baktornyát pedig azonosítom a mai Tornyával; de Torony mivel lesz azonosítható? Vegyük figyelembe csak, hogy az 1437-ik évi okmány a szárazérmelléki kerületben fekvőnek mondja Toronyt, s a szárazér a Gáj és aradi tanyák közt van, továbbá Toronynak semmi nyoma, semmi emlékezete 1561-ik éven túl s már 1638-ban se tudták, hogy hol feküdt, viszont Aradnak 1561. előtt keresni létezését, hasztalan törekvés! Mi következik ebből? Az, hogy Torony vára és mezővárosa ott feküdt hajdan, a hol ma Arad szab. kir. városa diszlik, s valamint a régi Orod nevét, eltemette Glogovác, úgy a régi Torony városát feledékenységre borította Arad. E mellett kérdésbe tehető, hogy ha nem ez a tényállás: tehát miféle város létezett hajdanta a mai Arad helyén? Így fejthető meg még érthetőbben az, hogy miért tartattak az 1549. és 1550. évi zsinatok Toronyon s miért gyűlésezett a zarándi egyházmegye 1589-ben Aradon? A zsinatokat tekintve ugyanis Gyula és Temesvár, Makó és Boros-Jenő közt itt volt a központ; az egyházmegyei gyűlést illetőleg pedig ez szélső egyháza volt a zarándi egyházmegyének a szomszéd makói egyházmegye felől. — Adatok hiányában azonban az első részben csak a megyebizottság véleményénél állapodtam meg.

153. Tőperek.

Ez a hely Typereknek és Tewpereknek iratik, a Liber regius 379. 552. és 595. lapjain (Lásd 1. okmány.); a 14-ik században Torontálban, a 15-ikben Orodban, a 16-ik vége felé Csanádban, az 1750-ik évi megye rendezés szerint Aradban feküdt s ez utóbbi megyéhez tartozik ma is. — Az 133²/7-ik évi pápai tizedjegyzék szerint a toronyi esperességekben volt Araddal és Kaszaperekkel együtt; az 1540-ik évi urbarialis összeírásban 29-ik helyen említetik Twperek névvel, de birtokosa megnevezve nincs, az 1561-ik évi dicalis összeírásban 8-ik helyen áll, Teő-Perek néven, 2 kapuval, birtokosai ezek voltak: Szél Balázs, Edenfy Ferencz és Serény Pál, szegény. — Az 1750-ik évi megye rendezés

alkalmával Arad megyéhez csatoltatott, míg az Aradhoz közelebb eső Torna Csanádhhoz kapcsoltatott. — A mi egyházi multját illeti, annak egyetlenegy mozzanatát sem ismerjük, de hogy meghonosult benne a reformáció, onnan következtetjük, hogy egy Pereki Lőrincz nevű reformátor működött az erdélyi részekben Kálmáncsehi Sánta Mártonnal, Szegedi Lajossal és Kolozsvári Krisp Bálinttal, a tordai egyház lelkészével együtt, mint ezt Ember Pál emliti műve 107-ik lapján az 1555-ik évre. — A 16-ik századi Perek azonban elpusztult később a viharos időkben, s a 18-ik században pusztta volt már helye, mely kincstári birtok volt, azonban a 18-ik század elején a határörkatonák szemlaki kapitánya foglalta önhatalmúlag maga részére; később a század vége felé, t. i. 1787-ben II-ik József az Egyekből 1774-ben május 12-én kivert református magyar lakosokat telepítette oda. A mai kis-peregi egyház urasztali készletei közt még ma is használatban van a 17-ik századból származó s egyeki református egyház korában használt kanna és kehely, melyen az évszám s a nevek is olvashatók. A kelyhen ez áll: „Kállai István, Kerepszegi Gergely, Csipő Mihály, Tálnok Pál, Csik István: — Isten dicsőségére. 1694;“ — a kannán pedig ez áll: „Egyeki ecclesiáé. Anno 1695. die 8. aprilis. Harsáni Ferencz, akkori Praedicator, Vincze György bíróságában. Csipő Mihály, Csik István, Tálnok Pál.“ — Peregén, mely kis melléknevet nyert, 1787-ben október 21-én egy volt örményistállóban tartatott az első isteni tisztelet. — A templom alapköve letételekor ez az írás tétetett olajba mártott papíron a templom egyik oszlopába: „Az új templom és torony fundamentoma a kisperegi reformáta Ekklésiában letévődött 21. október 1822. és a kathedrával általellenben levő oszlopha észak felől, ilyen írás tevődött, Vincze János notárius által: Isten dicsőségére ezen templomnak fundamentoma letéteztetett Ts. Ns. Arad vármegyében Cameralis Kis-Pereg helységben, fölséges I. Ferencz apostoli király kegyelméből, az 1822-ik esztendőben október 21-ik napján, a helvetiai vallástételt tartó sz. Ekklésia tagjai személyes jelenlétekben, ugymint Ekklésia praedicatora Szondy Lajos Ur, méltóságos uradalmi tisztartó Szilberey Ferencz Ur, helységbírája Szép István, helység notáriussa Vincze János. Ekklésia curátora Veres János, törvénybíró Szabó Ferencz, Jantó István és Farkas Péter esküttek; fiúiskola Rektora Bányai József ur, leányiskola praeceptora Kádár János kormányjok alatt.“

„FényLlk a nap DéLen, MeLy VárVán Várt VaLa régen!

TapsoL az égl sereg, énekeL erre Pereg.

MDLLLLLLVVVVII. = MDCCXXII.“

Kis-Pereg ma Arad megyében, a pécskai járásban 1995 lélekből álló református magyar község s a nagyszalontai egyház-megyéhez tartozik. — Leányegyházai: Német-Pereg, 228 lélekkel,

hol előkönyörgő Spánuel Gusztáv; Magyar-Pécska 107 lélekkel. — Lelkész: Szondy Imre; tanítók: Kis Lajos, Gyenge Imre és Dávid Elek. (Lásd a T., okmányt.)

154. Tótváradgya.

Ez már 1549-ben mezőváros volt, a lippai vár tartozéka s kincstári birtok, mai neve Tótvárad. Ezt mint várral bíró s szlávok által lakott helyet találták őseink, e hazába bejövetelökkor. (Századok. 1872. 643. lap.) 1549. évben Gyulán kelt kiadványánál fogva, Izabella királynő a Tar-családnak tótváradai házára nézve tehermentességet adományozott. 1551-ben Mahumet beglerbég Tótváradot, a várral együtt elfoglalta, innen lehet megfajteni, hogy Orod megye 1561-ik évi összeírásában miért nem találta sem Tótvárad sem Orod város. 1595-ben visszavette Tótváradot Báthory Zsigmond a töröktől, de 1614-ben Bethlen Gábor ismét átadta a várat a töröknek. Az Apaffy Mihály, 1678. szept. 13-án Gyulafehérváron a ménesi és mikelakai egyház javára 100 kősről kiadott adománylevele Tótváradot Maros-Váradgyának nevezi, melynek kikötőjéből kellett a vizaknai sóaknából utalványozott 100 kőst mind a ménesi, mind a mikelakai reformált egyháznak átvennie s elszállíttatnia. Az erdélyi fejedelemség megszűnése után Tótvárad is románokkal telepítettetett be, kik ma is lakják. Tótvárad fekszik Arad megyében, a radnai járásban, a Maros jobb partján 1110 lakossal. Gyorok filiája.

155. Ujfalú.

Ezt 43-ik helyen említi Ember Pál, feküdt Zaránd megyében, 1561-ben a gyulai vár tartozéka volt, 24 kapuval, birta Horváth Márk özvegye és Székely Balázs. 1597-ben Báthory Zsigmond Kornis Gáspárnak adományozta. 1609-ben Szalontai Toldy István birtokát képezte. Egyházi multjáról semmit nem tudunk, annyi mindazáltal bizonyos, hogy magyar református lakosai voltak egészen az egyházmegye végpusztulásáig, a 18-ik század elejéig. Ma pusztá Arad megyében, az aradi járásban, Csernovics-Ujfalú név alatt, Mácsa községnél felvéve.

156. Zabran.

Orod megyében feküdt a Maros balpartján, az 1561-ik évi összeíráskor birtokosai ezek valának: Mágocsy Gáspár, Liszthy János, Pethő János, Zay János özvegye és Pető Péter. — Ennek

további multjáról sem egyházi sem polgári tekintetben nincs semmi adatunk. Földvári jegyzékében kapuinak száma feltéve nincs.

157. Zaránd.

Ezt 24-ik helyen említi Ember Pál. Ennek vára már Árpád idejében fenállott a mennyiben Zaránd vármegye tőle vette nevét. Béla király névtelen jegyzőjének művéből az 52. cikkelyben azt olvassuk, hogy Árpád Zaránd földét a maga egyik vezérének Veleknek ajándékozta. Zaránd vára is azon várak közül való, melyeket őseink hazánkba jövetelökkor már itt találtak. II. András 1232-ben kelt kiadványánál fogva a zarándi, fehervári, csanádi és orodi várakhoz tartozott azon földeket, melyeket fia Béla, Miklóstól elvett, Miklósnak hű szolgálataiért visszaadta. Zarádon 1498. 34. t. cz. szerint harminczad volt. Az 1561-ik évi összeíráskor két Zaránd taláztatott Zaránd megyében, mely mindkettő a borosjenői vár tartozéka volt, egyik Nagy-Zaránd, másik Tót-Zaránd, mindegyik Horváth János birtoka, amaz 16, emez 6 kapuval. Ennek birtokosa a 17-ik században a Kemenczei család volt, melynek tagja János a maga birtokrészét 1612-ben 50 magyar forintért eladta Tisza Istvánnak, a beigtatás történt 1649-ben. Kemenczei László pedig a maga részbirtokát Tisza Györgynek adta el 60 tallérért, szinte 1649-ben; jobbágyait és tizedbeli részét Tisza Istvánnak zálogosította el 408 magyar forintért, ki is Rákóczy György rendelete mellett azok birtokába beigtattatott. Egyházi tekintetben összes multjáról hiányoznak adataink; csak annyi kétségtelen, hogy az egyházmegye végpusztulásáig fenállott egyházak egyike, s hogy tehát lakosai református magyarok voltak egész a 18-ik század elejéig. Zaránd ma is létező 2973 lélekből álló román község Arad megyében, a kisjenői járásban. Pankota filiája.

158. Zardoklaka.

Feküdt Orod vármegyében, a Maros balpartján; az 1561-ik évi összeírás szerint Dóczy Gábor birta. Taláztatott benne 6 kapu. — Ezt is a Szalánkemenről 1551-ben hódításra induló Mahumet beglerbég elfoglalta Bandarlakkal együtt. — Egyházi multjáról semmit nem tudunk. — Ma Zádorlak név alatt Temesmegyéhez tartozó 2019 német, román lakossal bíró község az uj-aradi járásban. — A zádorlakai vár romjai most is láthatók. — Mint leányegyház Uj-Araddal és Vingával együtt az aradi reformált egyházhoz tartozik.

159. Zidimicz.

A 16-ik század elején a Haraszty Ferencz és Korsai Csorba Ferencz birtokai közé tartozott; feküdt Szörény megyében, Nad-

rággal együtt a Zsidóvár tartozékát képezte. 1548-ban Petrovics Péternek adományozta Izabella királynő, innen azt következtetjük, hogy a reformáció itt is meghonosult. További sorsáról, valamint egyházi multjáról semmit nem tudunk. — Ma sem neve, sem helye nem ismeretes. Egykori területe ma Krassó megyében van,

160. Zombathel.

Feküdt Orod vármegyében, a Maros jobb partján, ebben már III. Béla idejében (1173—1196) részbirtokos volt az orodi káptalan, s mely birtokában, többekkel együtt Imre királynak 1197-ben kelt kiadványánál fogva megerősített. A 15-ik században Literáti Kéry Balázs birta Zombathely nagy részét, melyet 1455-ben, nejével Vorty Anasztáziával együttesen az orodi káptalannak és a kladovai szent Pál rendű remetéknak ajándékozott. Ez utóbbiak azonban, hihetően mert a különben is kies fekvésű Szombathelynek szebb részét kapták, igen sok háborgattatást szenvedtek a nagylaki Jaxith István fiától, Istvántól és Márktól, miért is a királyhoz II. Ulászlóhoz folyamodtak, birtokjoguk megerősítése végett, mit Ulászló meg is tett 1501-ben, Miklós püspök és vértanu napján Budán kelt ujadomány czim alatt kelt kiadványa által. Mindazáltal békés birtoklásuk így sem lett, miért is birtokháborítóiknak eladták szombathelyi részbirtokukat, ez ellen meg az orodi káptalan lépett fel s tiltakozott az eladás ellen 1511-ben Apolló szűz napján, a csanádi káptalan előtt, azon oknál fogva, mert ő már régi birtokos Szombathelyen, de úgy látszik, hogy tiltakozásának nem lett foganata, a mennyiben a Jaxithok tovább is birták az általok megvett részt; innen fejthető meg, hogy 1517-ben Lucza szűz napja előtti legközelebbi szombaton Aradon, Orod megye rendei előtt nyilvánosan és ünnepélyesen ujlag ellentmondtak a Jaxith-család birtoklásának azon alapon, mert azon birtokrész azokból hasítottatott ki, melyeket Literáti Kéry Balázs hajdan az orodi káptalannak ajándékozott, és továbbá, mert az orodi káptalan több mint 300 év óta birt bizonyos más részeket Szombathelyen s birja azokat jelenleg is: tehát jogosabban senki mást azon birtokrész nem illet, mint az orodi káptalan, melynek megbizottai azon összegpénzt is előmutatták a törvényszéknek, a mennyin a Jaxithok vették azt s készeknek nyilatkoztak a vételárt azonnal lefizetni. Mi eredménye lett az ellenmondásnak s tiltakozásnak, nem tudjuk, de aligha jutott valaha a káptalan a kérdéses rész birtokába, főleg az 1517. utáni zűrzavaros időkben, midőn elég gondot adott a káptalan tagjainak a reformáció és török elleni védekezés, tényleges birtokaiknak megtartása és saját létezésük biztosítása, nem pedig hogy új birtokszerzésre gondoljanak. Mint tudjuk az 1544. évi tordai országgyűlés végzéseiből, csakugyan felzúdult a

birtokfoglalás árja a káptalan ellen, Horváth Mihály és Jaxith Péterné részéről, kik csaknem minden javait elfoglalták s később törvény által szorították azok visszaadására. De már akkor az országos törvény sem használt és semmi földi hatalom nem volt képes a megindult dráma folyását, melyben a káptalannak szomorúan megrendítő szerep, az elvézés, a bukás tragikus sorsa jutott feltartóztatni. Az 1561-ik évi összeírás szerint Szombathely birtokosai voltak Szelemený László, az orodi káptalan s Dóczy Miklós özvegye, kapuszáma Földváry szerint 4; s a szerint még ott figurál a birtokosok közt a káptalan, de már akkor nem létezett, aludt már 10 év óta! 1562-ben a nagyszombati zsinatra az orodi praepost is meghivatott, de meg nem jelent. Szombathely, a Jaxithok idejében kétségkívül megismerkedett a reformációval, egyházi multjáról azonban semmit nem tudunk. Polgári történetét sem ismerjük a 17-ik századból. Guttman n kincstári biztosnak későbbi jegyzéke szerint Nagy és Kis-Keresztur, Martonos, Almaszeg és Földvár, elpusztult állapotjukban a szombathelyi határba olvadtak be. Ma Arad megyében, az aradi járásban Szabad hely néven létező, 2261 román lakossal bíró község, jelenleg távolabbi fekvéssel a Marostól, miután annak árja által, a Csicsé-riekkel és Mondorlakaiakkal együtt kiebb szorítottak. Szabad hely s a most nevezett marosmenti két község határain vonul keresztül: „a Maros egyik ága, az ugynevezett Csolt, ettől nem messze, egy régi vízmeder partján Csicsér helység határához tartozó szigeten számtalan épület alapjai láthatók, többi között van egy négyszögű torony; minden oldal bejárás nélkül, melynek közepén faragott kőből készített, mintegy két láb átmérőjű kerek, kutnak vagy fogda-lejárásnak látszó építmény, ennek nem rég földszinre jött alapja tégladarabokra oltott mészszel készült, erre három sor rézsut ellenkező fektetéssel alkalmazott téglá s ugy a szokott modoru építés következik. A fenebbi Csolt név és annak közelében található épületek alapjai és romjai, könnyen azon gondolatra vezethetnek, hogy valyon nem itt volt-e a csolti apátság, melynek ma már csak történelmi emléke áll fen?” (Parecz István: „Arad megye és Arad város ismertetése, 1871. 19. lap) Fábían szerint ugyan (105—107. lap.) a bizerei apátság volt a csicséri szigeten, s állítását egy 1428. évi okmány igazolja, minthogy azonban a csolti apátság egykori helye hazánkban sehol nem található, látni való, hogy azt itt kell keresnünk, Arad megyében, nem lehetvén pedig feltenni, hogy egymáshoz oly közel két apátság (a bizerei és csolti) s egy káptalan (az orodi) létezett volna s továbbá, mert a Byzere név egy az esztergomi zöld mezőről nevezett Szentgyörgy egyház praepostja által 1388-ban kiadott okmányon, s az 1428-ik évi okmányon kívül sehol másutt elő nem jön, és mert Orod megye 1561-ik évi összeírásában Csycsiel mellett közvetlen Csibold vagy Csolt áll, Byzere név ellenben sehol

benne nem található, úgy ítélünk, hogy a bizerei apátság egy és ugyanaz volt a csólti apátsággal.

161. Zsidóvár.

Feküdt Szörény vármegyében, Karánsebestől északra, a Temes folyó jobb partján. Azon birtokokhoz tartozott, melyeket Haraszty Ferencz és Korsai Csorba Ferencz birt, azonban 1548-ban Petrovics Péternek adományoztattak, ezek közt Zsidóvár is Petrovics birtokába jutván, nem kételkedhetünk a felett, hogy benne ismeretes lett a reformáció, mely hogy 1551. után mi sort ért: ismeretlen. Zsidóvár ma Krassó megyében levő 1297 lélekkel bíró román község.

162. Jászpély.

Feküdt Orod vármegyében, már a 14-ik században község volt, a mennyiben az 1332—37-ik évi pápai tizedszedési jegyzékben mint tizedfizető egyház fel van véve, a marosontúli főesperességben, melynek székhelye Makó volt. Az 1561-ik évi összeírás szerint birtokosai ezek voltak: Királyi Felség, Mágocsy Gáspár, Ábrahámfy István és Pásztory János. Kapuinak száma 26. — Multjáról a 17-ik századból semmit se tudunk. Midőn a török uralom megszűnt, Jászpélyt az aradiak és mikalakaiak foglalták el s birták is, de a határőr katonák elvették tőlök. Neve nincs az 1878-ban kiadott „Arad megye szervezési szabályzatában,” — minél fogva most egykori hol fekvésének helyét se jelölhetjük ki.

163. Vadász.

Ezt 18-ik helyen említi Ember Pál. Feküdt Zaránd megyében; igen régi hely, a 13-ik század elején mint helység említettik. II-ik András ugyanis 1214-ben költ azon kiadványában, melylyel Boleslaw váci püspöknek a leleszi praepostságra vonatkozó alapítványait megerősíti, egy Wadazow nevű faluról van szó, a mely mellett, két darab földet, két malomhelylyel együtt adott Bolesláv sok egyéb Zemplén, Bihar és Zaránd megyei helyekkel s szőlőhegyekkel, pl. a galsaival együtt. — 1561-ben a gyulai vár tartozéka volt 31 kapuval, királyi birtokot képezett. 1589—91-ben török hódoltságbeli falu; — 1609-ben a Szalontai Toldy István birtoka volt, Boros-Jenővel s 53 tartozékával együtt. 1726-ban már pusztult falu volt. 1732-ben Raynald modenai herczeg birtokába jutott. — 16-ik századi egyházi multjáról semmi adattal nem

birunk, a 17-ik századból egy lelkészét ismerjük Szegedi Ferenczet, ki 1669. június 30-án avattatott fel lelkésszé, a beregszászi közszinaton. Vadász ma is létező, 2504 lélekkel bíró magyar román község Arad megyében, a kisjenői járásban. Mint egyház a nagyszalontai egyházmegyéhez tartozik, leányegyházai: Apáti, Barakony, Csermő, Seprős és Talpas. — Mostani lelkész: Hajdu Elek. Tanítók: Hajdu József és Kiss Károly. — Ujabb történetére vonatkozólag lásd az U., okmányt. A vadászi templom igen régi épület. Mult 1878. év nyarán Rómer Flóris jeles régészünk meglátogatta Vadászt is régészeti útjában, miután, mint mondá, értesült arról, hogy a templom tornyának padlásán egy falra festett szent kép van. Nevezett régészünk a vadászi templomot a tamásdai csonka toronynyal együtt Árpád-korbeli építménynek állapította meg s következőket jegyzett fel róla: „a vadászi templom hajója a toronynyal nem egy időben épült. Ezt igazolja a templom portáléja és archivoltéjának tagozottabb volta; a téglavékonyabb és más idomú. Ezt igazolja a templom portáléja felett a torony padlásáról látható csúcsba végződő kiugrás, mely az őstemplomon kis tornyot volt helyettesítendő s erre van festve a krisztusi feszület. Eredetileg e templom cemiterialis kis templom volt, mint legtöbbje az első keresztyén templomoknak, mely körül az ősök temetkeztek.“ Állitá jeles régészünk, hogy a templom körül, bárhol egy ásatás, embercsontvázra fogna vezetni. — A torony első padlásán látható falrafestve a krisztusi feszület, ügyes kéz által vízzel festve, s alatta és felette szalagokra festett ismeretlen betűk vannak. Felmerül a kérdés, valyon e krisztusi feszület nem azon régibb korból való-e, midőn az olajfestés még nem volt ismeretes; valyon azon ismeretlen betűk nem a tudósaink által eddigelé hasztalan keresett magyar betűk-e? A vadászi templom — mondá Rómer — tatárpusztítás előtti ó-román stylben épített régi templom.

164. Vajdafalva.

Az 1552-ik évi összeírás szerint Bihar megyében feküdt, birtokosa Horváth György volt 16 kapuval; az 1561-ik évi összeírás szerint Zarándhoz van számítva, a borosjenői vár tartozéka volt 1 kapuval, birta Losonczy István özvegye. — Ennek lelkésze Atyim Ferencz, jelenvolt a váradi zsinaton, mely 1569. október 10-én tartatott. (Lampe: 248. lap.) 17-ik századi multjáról semmit nem tudunk. — Vajdafalva ma is létező 1096 lélekkel bíró román község Bihar megyében.

165. Váraskeszi.

Ezt 14-ik helyen említi Ember Pál; feküdt Zaránd vármegyében, az 1561-ik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka

volt, 18 kapuval, birtokosai voltak: Pongrácz Kristóf, Porkoláb Dienes özvegye, Dersfy István, Tholdy Tamás, Lovasy István, Jakabfy Tamás, Bertóthy Bálint. 1726-ban már pusztá volt. — 1732-ben Raynald modenai herczeg nyerte adományul. — 16-ik századi multja ismeretlen, azonban a 17-ik századból tudunk egyházi életéből annyit, hogy a szathmár-németii egyetemes zsinaton, mely 1646. június 10-ik napjára hivatott össze I. Rákóczy György által, ennek lelkésze Gyöngyösi Gáspár volt a zarándi egyházmegye harmadik képviselője. — Ma sem neve, sem helye nem ismeretes Arad vármegyében,

166. Vásári.

Ezt 32-ik helyen említi Ember Pál; feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint Nemes-Vásári, a borosjenői vár tartozéka volt, 23 kapuval, birtokosai ezek voltak: Panaszí Péter, Liszthy Balázs, Varsányi Farkas, Pongrácz Tamás, Bóza András, Varsányi Albert, Toldy vagy Földy Bálint, Benkey Lázár, Jász Lukács, Nemes Balázs és Vass Mihály özvegye. — Erről az egyházzról semmit feljegyezve sehol nem talállok, az Ember Pál jegyzéke nyomán csak annyit állíthatunk, hogy ez is fenállott és megérte az egyházmegye végpusztulását. — Ma sem neve, sem helye nem ismeretes Arad megyében.

167. Világosvár.

Ezt nem említi Ember Pál a zarándi egyházmegye egyházai közt, de minthogy a nála 30 évvel korábban írt Kocsi Csörgő Bálint Világosvárt is a zarándi egyházmegye kitűnő egyházai közé sorolja: tehát ez egyházmegye történetében helyet kell adnunk számára. Miután Kocsi ezt a kitűnő egyházak közé sorolja, bizonyosan valamelyik előkelő reformátor működött itt. Világosvár már a 12-ik században létezett, mert a világosi völgyben III-ik Béla korában, 1190-ik évben alapított világosi apátság Bombardy szerint Világosvártól vette nevét. Az apátság a cistercita rendé volt. S noha a vár oly régi, mindazáltal csak a 15-ik század elején találunk nyomára, ugyanis 1422-ben Zsigmond király Brankovics Györgynek adományozta; 1436-ban Guti Országgh János volt világosvári kapitány és zarándi főispán s ugyanekor Zsigmond Világosvárt az általa kiadott okmányban „mi várunk“-nak nevezi. I. Ulászló 1441-ben Maróthy Lászlónak, Orod megye főispánjának ajándékozta minden tartozékaival együtt, 1444-ben már a Hunyady Jánosé volt s ami különös, a Brankovics adományozásából: a Hunyady fiai nagybátyjoknak Szilá-

gyi Mihálynak ajándékozták, ennek halála után özvegyéé Báthory Margithé volt, de ennek másodszor történt férjhez menetele után 1464-ben a Margit öt fivérének adományozta Mátyás Világosvárt, Orod és Zaránd megyében levő több más birtokokkal együtt. 1519-ben Rozgonyi Istvánt is felvették osztályostársokul a Báthoryak; az 1561-ik évi összeírás szerint Zaránd megyében feküdt, Báthory András birtoka volt, kapuszáma megnevezve nincs, s a Báthory-család birtokában maradt Világosvár egészen a család kihalásáig 1613-ig, noha 29 éven át, 1566-tól 1595-ig török uralom alatt volt; 1623-ban Bethlen Gábor Petneházy Istvának adta tartozékaival s egy borosjenői telekkel együtt 10.000 forintban. Későbbben állandóan török uralom alá került s meg is maradt 1693-ig. Világos mezővárosban és határában öt rom van, ugymint; az első Galsa felé, a várhegy tövénél, mely templommaradvány; a második zárda formán körül árkolva, Bartha Ferencz ur telkén, hol a lakház építése alkalmával egy terjedelmes épület alapja találtatott és részben az éjszak keleti oldalon most is található; harmadik a róm. katolikus templom helyén, hol annak kör árka most is látható; negyedik a Kovaszincz felé vezető ut mellett, bent a városban egy négyszögű torony; ötödik a sziklacsúcson épült, meglepő szép kilátású várrom, melynek több földalatti ürege még vizsgálatlan. Nehány év előtt nagy, kúthoz használt téglák találtattak a vár föld alatti romjai közt. Világosvár 1764-ben Aradmegyébe kebeleztetett.

A mi Világosvár protestáns egyházi multját illeti, arról igen keveset tudunk, nevezetesen, hogy mikor enyészett el az apátság, s mikor honosult meg ott a reformatió s meddig virágzott: mind ezt homály borítja. Annyit mindazáltal kétségtelenül tudunk, hogy egyike a Zarándi egyházmegye kitünő egyházainak; és hogy 1574-től 1582-ig Beythe István volt világosvári lelkész, ki mint az első részben bőven előadtuk, 1582-ben itt nyomatta a maga kátéját. Világosvárat azon egyházak közé számítja Kocsi, melyek a 16-ik század végén megszűntek. Világos (magyar és román Világosra megkülömböztetve,) ma is létező 6762 lélekkel bíró mezőváros a világosi járásban, Aradmegyében. Pankota filiája.

168. Visznok.

Ezt 9-ik helyen említi Ember Pál; feküdt Zaránd megyében, az 1561-ik évi összeírás szerint a borosjenői vár tartozéka volt, 4 kapuval, birtokosai voltak: Földessy László és Polany Gábor szegény özvegye. — Sem egyházi, sem polgári történetét tekintve, erről egyebet nem tudunk. Megérte az egyházmegye végpusztulását, s ő maga is elenyészett a 18-ik század elején. Ma pusztá Arad megyében a kisjenői járásban, Kerülőstől északke-

letre, nagy erdőséggel borítva, Atzél Péter birtoka, erdeje jelenleg irtás alatt van, bérlője Králicz ügyvéd ur, kinek bizonyossága szerint az erdő közepén van egy dombosabb s tisztásabb hely, hol a falu helye és a templom romjainak maradványai még ma is láthatók, — Mostani neve Viznik.

Z Á R S Z Ó.

Ime, tisztelt olvasó! be van végezve a zarándi egyházmegye egykori területén való körutunk és nyomozódásunk, s ha szíves voltál megajándékozni becses figyelmeddel, ezen már nem létező egyházmegye egykori képének, a mennyire azt a szét-szórta hamvakból összealkotni birtam, lehető kidomborítása körüli törekvésemben, fogadd tőlem ezért hálás köszönetem őszinte kifejezését! Végül csupán arra kérlek még, hogy mielőtt ezen, nemzeti mivelődésünk történelmében is maga után némi nyomokat hagyott egyházmegye romjait tartalmazó könyvecs-két kezeidből letennéd, méltóztassál egy kevéssé körültekinteni, hallgatózni és figyelni, nekem úgy tetszik és talán neked is, mintha a bemohosult romok közt, az alkonyi szellő hárfáján eme szavak zendülnének füleinkbe:

„A feltámadásnak boldogító reménysége,
Melyért, a míg éltem, szívem legforróbban ége,
Volt szent hitemnek éleménye,
A halálban is vigaszfénye,
És ennek még most sincsen —

V É G E.”

OKMÁNYTÁR.

A) Okmány. 1517.

Mi Baki Bak Gáspár, alispán, Baki Bak Mihály, Baki Beőti Gáspár, Erdőskereky Szenttamás János és Basarághy Bak István, Orod megye törvényszéke adjuk emlékeztül: miszerint tisztelendő mesterek, az orodi egyház kanonokjai, Kenderesy Pál olvasó, és Csethy Rafael örkánonok, a magok tulajdon és minden kanonoktársaik és a nevezett orodi egyház egész káptalana nevében és személyében, a mi képviselőtünk előtt személyesen megjelenvén, tiltakozásukat ily módon jelentették be: hogy ők valóban észrevették, mikép Szent Pál első remete vallásos testvérei és a remete testvérek egész conventje, kik a bold. szűz Máriáról nevezett kalodvai egyházban laknak, az ő magok és a mondott egyház szombathelyi egész birtokrészeit, melyek azon Orod vármegyében vannak, Nemes nagylaki Jaxyth Márknak örök áron eladták, ráírták és örök tulajdonául nyilvánították, holott azon birtokok a néhai nemes Kéry Litteráti Balázs által, ugyanazon káptalan javára alamizsnául adott és nyújtott birtokrészekből hasítottak ki; minthogy pedig ugyanazon káptalan, több mint 300 év óta birt és birtokol ugyanazon Zombathel birtokban bizonyos más részeket, sőt bir és birtokol jelenleg is: ennél fogva, ugyanazon birtokrészek megvásárlása és megvevése inkább a káptalant, mint bárki másokat illeti s ily módon ellentmondván, az említett remetetestvéreket és az egész conventet az eladástól és bárminő eltulajdonítástól, a nevezett Jaxyth Márkot pedig és bárki másokat a vételtől és maga részére foglalatástól, azoknak birtokába bocsátásától és beigtatásától, a használattól és bárminő haszonvételtől, ezelőtt, most vagy jövőendő nézve ellentmondásukkal eltiltották és ellentmondottak tiltakozással, nyilvánosan és ünnepélyesen; sőt bizonyos pénzeknek felmutatásával, a mily összesen t. i. azon birtokrészeket ugyanazon Márk szerette, édesgették, intették és buzdították s magokat és a nevezett káptalant a fizetésre és a költség megtérítésére késztetve vallották. Ezen levélünk ereje és bizonyága szolgáljon a jelenlevők megnyugtására. Kelt Aradon, helyben, Szent Lucza szűz napja előtti legközelebbi szombaton, t. i. a mi törvényszéki ülésünk napján, az Ur 1517-ik esztendejében.

Ez okmány közölve van latinul Fábián „Arad megye leírásában,” honnan vette ő a szöveget, nem mondja, — én mind Aradmegye, mind sz. k. Arad városa levéltárában kerestem az eredeti szöveget, de egyik helyen sincs meg.

Aradon az 1786-ik évi hivatalos kimutatás szerint volt két református család, az aradi reformátusok 1800-ban egyháziilag Kis-Pereghez csatoltattak, mint anyaegyházhoz; még 1810-ben is csak néhány református család volt Aradon, számuk 1830. június 8-ig 56-ra emelkedett. 1829-ben Csernátoni Vajda Péter volt az aradi és közelszéki reformátusoknak, nem egyházi hatóság által rendelt, hanem csak egyesek által felszólított ideiglenes lelkésztanítója, ki nevezett év pünköstjétől kezdve 1830. április haváig tartó működése alatt felkereste a különböző rendű és sorsu elszéledve levő hivatott s előkészítette őket egyházalakításra. Az általa egyengetett úton haladva Budai Jónathán ügyvéd, az ő kezdeményezése és szervezése mellett 1830-ik évben csakugyan megalakult az aradi református egyház, melynek első hivatalos és rendelt lelkésze Kocsai István volt, ki három évi lelkészkedése után Turkevébe hivatott, s helye Győri Mihálylyal töltetett be, ki 10 évig viselte hivatalát, t. i. 1833-tól 1843-ig, kinek is utóda lón Bittó Sándor, ki lelkészkedett 1843-tól 1849. február haváig, azontúl pedig volt brádi lelkész, az irodalmilag is előnyösen ismeretes Baló Beniamin, 1859. november haváig, ugyanez év december havától kezdve 1880. apr. 28-ig Bökönyi János, most pedig apr. 28-tól Ferenczy Gedeon.

Az ágostai hitvallású egyház 1846-ban keletkezett. Első lelkész volt Stepany Dániel, ki 1846. október 11-én igttatott be és hivatalát 1849. július 15-én bekövetkezett haláláig viselte. Utódja lett Friny János, ki 1850. őszén eltávozott

Franzfeldre, hol most is lelkészkedik. Harmadik lelkész volt Nikodem János, 1851. február 16-tól 1875. decemberig, mely hó 12-ik napjától fogva mostanig Stiegler Gusztáv lelkész viseli nagy buzgalommal és közmegegyezésre hivatalát. — A lelkészek egy személyben tanítók is voltak 1870-ig, mely évben önálló tanítóság szervezetett s tanítóul Máda i Mátyás alkalmaztatott, de a ki 1873. szeptember havában közszégi tanító lett. 1877. szeptember hava óta, az ismét visszaállított felekezeti iskolánál Grász el János működik, mint tanító. —

A tisztelt lelkész urak szives közlése folytán.

B) Okmány. 1727—1880.

A bélzerindi református egyház birtokában levő urasztali készletek, harangok, ezek feliratai. Lelkészek névsora.

Az egyház birtokában semminemű régi tárgyak nincsenek, mert 1775-ben leégvén az egész falu, a lelkészlak is, ezen vész alkalmával sok régi tárgy elpusztult. Legrégibb urasztali edény egy már rozsdás volta miatt használaton kívül levő bádóg kanna, melyen ezen felírás áll: „Kis Szerindi Ekklesia Ahoz való Kannát épített Fáb ián Mihály 1731.“ Minden betű és az évszám tisztán olvasható rajta. — Van egy czintányér, betűk s évszám nélkül; — vannak abroszok kisebbek és nagyobbak, ezek közt találattik egy régi nagy abrosz, melyen: „S ü t ő Mihály“ név áll 1743. évszámmal, mindez veres selyemmel kivarrva. Egy másik nagy abroszon „Nagy Gáspár“ név van évszám nélkül, ez a Nagy Gáspár 1835—37. években volt gondnok, ki a mostani templomot nagy buzgósággal és sok fáradtsággal kezdette építtetni, de nem végeztethette be. Van két nagy abrosz, melyek egyike nagyon régi lehet, mert megrongyolott, mind a mellett ma is használható, írás vagy évszám nincs rajtuk. Van két kisebb abrosz, ezüstös fonálszállakkal és kék selyemmel varrt virágokkal a négy szegleteiken, melyek tulipánokat ábrázolnak. Van végre egy nagy abrosz, e felirattal: „Öreg Nagy Sándor készítette a maga költségén 1854.“ — Az Urasztalához való sárga rézből készült poháron ezen felirat áll: „Gyarmati Gergely kurátor készítette 1822.“ Van egy újabb sárga réz kis kanna, ilyen felirattal: „Must Ferencz kurátor. 1870.“

Harang van kettő: a kisebb és régi harang sulya 1 mássa 25 font, e körirattal: „A bélzerindi reformáta szent Ekklesia öntette a maga költségén. 1793.“ A nagyobb harang már az újabb időből való, s előre történt megrendelés nélkül, készen vétetett s csak ennyi irat áll rajta: Hönig Friedrik öntötte Aradon. 1855. 225. font.

Lelkészek a 18-ik század elejétől fogva ezek voltak: Szentgyörgyi József, 1827. febr. 12-én irat alá a m a k ó i esperestség törvényeinek; Kállai János 1737. október 14-én; Takács András 1760. március 19-én; Losonczi István 1773. március 24-én, s szolgált 1789-ig; Böszörményi József 1790—91-ben, ki Tamásdáról jött ide; Fáb ián Mihály 1791—1799-ig; Lázár Pál 1799—1803-ig; Szilágyi János 1803—1805-ig; Kis János 1805—1807-ig, ki későbbben Erdőhegyen történt lelkészkedése után 1848-ban Gyorokra ment s ott félévi hivataloskodása után meg halt; Szilva Gergely 1808—1826-ig, ki Boros-Sebesből ment Bél-Zerindre, aze előtt pedig 1801—1808. gyoroki lelkész volt; 1826-ban Vida Szentendrei Mihály lett a lelkész Bél-Zerinden, a ki körülbelől soba sem volt rendes, csak mindig kisegítő lelkész, mint pl. Gyorokon is volt 1829-ben egy évig, a Czapfalvi betegsége idején; Lénárt István 1827—1843-ig, ki tamásdai lelkész is volt 1801—1803-ig; Kemény István 1843—1846-ig; Szócs Imre, mostan is hivataloskodó lelkész, 1846. óta működik Bél-Zerinden, élte 67-ik, lelkészi szolgálata 33-ik évét töltvén jelenleg, — kinek is sziveségből közlöm ez adatok legnagyobb részét. — Az 1879. évi december első napjaiban medréből kicsapott Körözs folyó árja, fájdalom, Bél-Zerindet annyira megsemmisítette, hogy a templomon ki-

vül csak nyolcz lakóház maradt. — Ne engedje Isten, hogy Bél-Zerindre ez elemi csapás annyira végzetessé váljék, hogy mostantól fogva, ezen egyházat is, a néhai Zarándi egyházmegye elenyészett s többé nem létező egyházai közé kénytelenítenünk számlálni!

C) Okmány. 1854—1880.

Szentleányfalva helvéthitvallású község, alakult az egykori Zarándi egyházmegye területéhez tartozó, most m. k. kincstári birtokot képező Zimándi pusztán az 1854. évben s akori adóhivatali igazgató Szentleányi Jánostól nyerte nevét. A lakosok leginkább Dombegyházáról, akkori lelkészek Varga Istvánnal, mentek oda, de Nagy-Majlátról is többen, Sarkadról is néhányan telepedtek le ott. A község két ízben települt. Az első település 4 házsorból, 74 földes házzszámból és 6 zsellér telepből, — a második 46 földes házzszámból és 12 zsellértelepből állott.

Az iskolás növendékek eleinte akori nevezett lelkész által taníttattak, ki mellé az egyház később tanítót is állított, előbb Vas Sándor (1861—62.), majd Kágyi József személyében 1863-ban, 1864—68-ig a lelkész fia Varga Lajos, (1868—9-ben) Madarász József, 1870-ben Balogh János, 1871/2-ben ifj. Debreczeni József, 1873-ban, egy évig idősb Debreczeni József, 1874/5-ben Beke Lajos félévig, másik félévben pedig a lelkész Papp Gusztáv tanított. 1875. április 18. óta Bor Imre képesített tanító vezeti az iskolai oktatást dícséretes buzgalommal. A tanítók sorának kiegészítésül még megemlítendő, hogy volt két ideiglenes tanító is, Kalocsai Mihály, 1854-ben, és R. Molnár Lajos 1854-ben félévig.

Lelkészek ezek voltak: Varga István 1854-től 1867. április haváig, Vecsei Nagy Zsigmond 1867—73-ban, mely utóbbi év őszén lemondván, helyébe Papp Gusztáv jött, ki is 4 évi működése után 1877. szeptember 3-án Hermánszegre ment lelkésznek s utóda lett békési segédlelkész Nyeste István, ki előbb küldötséggel meghívott, majd szept. 20-án egyhangulag megválasztatott.

Az egyházközséget települése után sok csapás érte. Míg egyrésről földjei, melyek legnagyobb részben dohánytermelésre miveltettek, terméketlenek voltak, addig másrésről 1855. július 12-én az egész határ tönkretétetett a jég által. 1868. tavaszán nyert az egyház 300 frt államszegélyt, 1872-ben a régi harang újra öntetett s mellé egy nagyobb készítettett Aradon. — 1878-ban október 27-én az ugyanezen évben 9 öl hosszú, 4 és 1/2 öl széles, egészen téglafalra, zsindelettel s fatoronnyal ellátott új templom, a mostani lelkész nevezett Nyeste István buzgólkodása s a hívek áldozatkészsége folytán elkészülvén, Osváth Imre sarkadi lelkész és esperes és segédje, az aradi, erdőhegyi és pankotai lelkészek ténykedése folytán, Arad megye al- most főispánja Tabajdy Károly ur és nagy számu vidéki s helybeli közönség jelenlétében ünnepélyesen felszenteltetett az isteni tisztelet rendes helyéül. — Szentleányfalva Arad megyében az aradi járásban van, egyházilag pedig a n.-szabolczi egyházmegyében. 635 lelket számlál. Mostani lelkész: Nyeste István, tanító Bor Imre. — Leányegyháza Panád és Ötvenes.

D) Okmány. 1806—1880.

Az erdőgyaraki ref. egyház I. számu anyakönyve első levelén szóról szóra ezen szöveg olvasható:

„Eredeti leírása az erdőgyaraki gyarmat helv. hitv. egyháznak. — 1806-ik évben, midőn E. Gyarak csak 16 családból állott, már volt maguknak s gyermekeiknek tanítójok, Püski István, kinek utódai Szilágyi István, Ujfalusi István és Domján Miklós voltak. Ezek szolgálati ideje alatt nem volt

ezen plánta egyházban sem tanítói lak, sem iskola, hanem most egy, majd más háznál lakott a tanító s ott tanított, — istentiszteletre vasárnap s egyéb alkalmi napokon téli időben bizonyos háznál gyűltek össze a lakosok, nyári időben pedig vagy valamelyik szinben, vagy a szabad ég alatt. — Midőn Molnár Ferencz öreg lelkészök hozzájuk került 1819-ben, a 16 család elhatározta, hogy egy olyan házat építsen, melynek egyik végében a tanító lakjék, a másik vége pedig iskolának s imateremnek használtassék; épített is, — és ebben öreg Csomós József, Bárszony István, Kiss János (1831—32), Szűcs József (1832) Kállai János (1832—3) Somogyi László (1833—34) ifj. Csomós József (1834—36) Osváth Imre (1837—38) Kuthy Ferencz (1839—1845) Margitai József (1845—;) Papp Mihály 1845—1853; Tóth Dániel 1853—1854, mint felszentelt lelkész úgy Mátya József 1854—56. tanítóskodott. Volt olyan idő is, mikor az egyház belhivatalnokok nélkül szűkölködött.

Több évig nem szerezhetvén harangot szegénysége miatt az egyház, midőn isteni tiszteletre akartak összegyűlni, egy deszkát vertek, jeladásul az egybegyűlésre. Időről időre népesedvén ez egyház, az 1829-ik évben elhatározta, hogy egy kised harangot szerezzen, a minthogy 31½ fontost vett is, mely mai napig is meg van és használtatik. Évek haladtával annyira nevededett ez egyház, hogy az istentiszteletre egybegyűlt híveket az először épített iskola be nem fogadhatta; azon gondolkozott tehát ez egyház előljárósága, hogy különösen építsen egy imaházat, mely 1850—52. években 8 öl hosszúságban és 6 öl szélességben fel is épült, az egyháztagok tulajdon költségén, mely imaházban rendes lelkész volt először Tóth Dániel, azután Mátya József, ezután Kuthy Ferencz, mint helyettes lelkész 1857—1864. Ennek hivataloskodása idejében látván az előljáróság, hogy a régi tanítói és iskolai ház alkalmatlan a lakásra és tanításra: arra fordította figyelmét, hogy ennek helyébe egy más, jobb izlésű papilakot s egyszersmind iskolát állítson elő, aminthogy egy 12 öl hosszúságu csinos épület Varga János és Madas István gondnoksága alatt az 1857-ik évben tulajdon költségén, mely is 679 o. é. forintot és 10 krt. tett, felállítatott.

Miután pedig ezen egyháznak az Urasztalához megkívántató s illő edényei nem volnának a teritékeken kívül: arra fordította figyelmét ismét az előljáróság, hogy azt a szükséges edényekkel ellássa s ezen szándokot az 1862-ik év december 25-én végre is hajtotta, a midőn a lakosok és más jöltevők önkéntes adományaiából, pótoltatva az egyház pénztárából 43 o. é. forint és 81 krral, Kuthy Ferencz levítaságában, Tömő János gondnokságában, 106 o. é. forintért s 84 krért, a kívánt edények megszerezettek.

Kuthy utóda volt Szűcs Ferencz 1864—68. Ezután rendes lelkészetet választott s tartott az egyház mindig, — ilyen volt Tomka Károly, ki Pantáról jött 1868-ban s lelkészkedett 1873-ig, utána mintegy 8 hóig tartó helyettesi működés után elváltatott 1874. május 10-én Sipos Imre, kit 1879. május 11-én felváltott mostani lelkész Nagy Lajos, ki ide Belényesből jött csere útján.

Urasztali edények ezek: 1. Egy nagyobb, 5 liternyi teriméjű cinkanna; 2. egy kisebb 2½ liternyi köbtartalmu, színte cinkanna; 3. Egy czintánnyér; 4. ezüsttel futtatott igen megkopott réz tányér; 5. egy ezüst pohár, mely kívül a szájánál, belől pedig egészen arannyal van futtatva. — A régi harang elhasadván, 1874-ben vett az egyház egy nagyobb harangot mely ércsúlyára nézve 52 font, koronájával 80 font. Ára a régi kisharang ráadása mellett 72 frt 80 kr. Felírata az egyik oldalon dombor betűkkel: „Pozdech József Pesten“ a másik oldalon vésett betűkkel: „az er. gyaraki egyház költségén 1874.“

Nagy Lajos lelkész ur szíveségéből.

E) Okmány. 1754—1880.

Az erdő-hegyi ref. egyházra vonatkozó adatok, feliratok lelkészlakon és templomon. Urasztali edények.

Az erdőhegyi ref. egyház jegyzőkönyvei csak 1774-től kezdve vezetettek, vagyis az ezelőttiek nincsenek meg, azonban a régi lelkészlak mestergerendájába 1754. évszám van bevésvé Tőzér István gondnok nevével. A mai templom, mely 1879. tavaszán a toronynyal együtt díszes tetővel láttatott el, 1874-ben épült, mint a régi mennyezeten talált ezen felirat mutatja: „A Szent Háromság tiszteletére Ezen Isten Házáat A. F. II. József R. Cs. és Ap. Király kegyelmes engedelméből az Erdőhegyi Reformata Eklézsia Szoboszlai Gergely Praedicator, Takács József bíró és Curatorságában, s mellette levő esküttek, Zöldi Gergely, Kerekes Gáspár, Nagy Ferencz, Zöldi Mihály, Pálfi Mihály, Borbély István, Henrik István, idejében építette 1784-ik eszt. 14. november.” Azonban, hogy a mai 10 öles hosszúságú templom helyén, korábban egy 6 öl hosszú és 3 öl széles kisebb templom volt bizonyítja azon körülmény, hogy a tavaszon (1879-ben) midőn a templombeli korhadt székek kihányattak, a régi kis templomnak alap körrajza kitűnt, valamint az is nyilvánvaló lett, hogy a mai torony kőrakása a régi kis templommal egyidőben épült s annak megfelelő arányban, innen fejthető meg, hogy a szűk belvilágú alacsony kőrakású torony miért nem illik a mostani nagyobb templomhoz? A torony és a régi kis templom még azon időből való, midőn Erdőhegy a zárádi egyházmegye kebelében volt. A toronyban jelenleg két harang van.

A mi az urasztali edényeket illeti, azokról következőket mondhatjuk: az 1786-ik évben Lázár Pál lelkész leírta, hogy a Takács József volt gondnok, utódjának Kerekes Gáspárnak ez urasztali készlettel számolt át: öt abrosz, 13 keszkenő, 1 öntál, két ócska tányér, egy viseltes pohár, fedelestől együtt. Egy nagy bádogganna, melyet fiscalis Magyar István ur felesége készíttetett és egy régi kis ónkanna. — Ez utóbbi ma is meglevő iczés czinkanna. A többi edények mind az újabb időből valók. Két china ezüst kanna készült 1875-ben, — az előtt egy festett bádoggal nyolcz iczés kannát használtak. Van még egy literes, 1832-ben ajándékozott ezüst kanna s egy aranyozott ezüst pohár és két czintányér minden évszám nélkül.

Felemlíthető, hogy 1798-ik évig, a község pénztárából évenként az oláh püspök 12 frtot, a tanító pedig 36 frtot huzott, 1797-ben ugyanannyit követeltek a magyarok is, a magok számára, mert azelőtt semmit sem kaptak. Végre egy egyenlítették ki a dolgot, hogy a magyarok is kaptak egy ízben 86 frtot, másik ízben 35 frtot; de azontúl se a görögkeleti szertartású, se a reformált egyház nem kapott többé a község pénztárából egy fillért se. — Lázár Pál 1799-ig volt erdőhegyi lelkész, azontúl bélzerindi volt, itt pedig utódja N. Nagy István lőn, mint az 1800-ik évi számadás aláírása mutatja.

T. Patoh Károly ref. lelkész ur szíves közlése nyomán.

F) Okmány. 1703—1880.

A fekete-gyarmati ref. egyház anyakönyvébe következő feljegyzéseket tette Kuthy Lajos lelkész.

„Fekete-Gyarmat határában fekszik egy Gelvács nevű térség. Ez volt ama többektől feljegyzett Gelvács nevű református helység, melynek többé semmi

nyoma. Hogy a község nagyon régi lehet, igazolja Lampe, (Ember Pál,) ki említi a zárando esperesség egyházai közt Fekete vagy Kőrös-Gyarmatot, sőt 1661. 1680. és 1690. évbéli lelkészeiről is emlékezik. Fábián Gábor „Aradmegye leírásában“ földes urait is előszámlálja Földvári István 1561-ik évi kir. exactor és dicator után. A 18-ik század elején egészen elpusztított, Lampe szerint, a ráczok által, a Rákóczy és Bersényi által felidézett kuruczvilágban; a mennyiben a község lakosai Rákóczy mellé nyilatkoztak és sok másokkal együtt a sarkadi és szalontai sánczok közé menekültek, szorongattatva a császári seregek által, — a mozgalom lezajlása után pedig megfosztattak földesuri jogaiktól.

„1711-ben egy L i n d n e r nevű cs. kir. provisor teszi Gyuláról eme Fekete-Gyarmatot illető következő rendeletet: „Quando quidem pagus superior Gyarmath penes nigrum Crisium sese ad fidelitatem Suae Sacratissimae Caesarco-Regiae Majestatis reciperet,“ — a mi arra vall, hogy az elpusztult község elszéledt lakosai 1711-ben kezdtek visszaszállingózni. Ezek szerint Fekete vagy Felső-gyarmat a 18-ik század elején a kamara részére confiscáltatott. Mint kincstári birtok 1726-ban III-ik Károly által R a y n a l d modenai hercegnek adományoztatott, mint „pagus populatus,“ férfi ágon; de magszakadás folytán csakhamar visszakerült a kincstár birtokába. 1822-ben pedig József főherceg s nádornak adományoztatott, ki azt 1830-ban regulázta.

„A község legrégibb lakossai melyik hitfelekezethez tartozhattak, meghatározni nem lehet; annyi bizonyos, hogy valamint a régi időben, ugy legközelebb 1862-ben a templom javítás alkalmával a közép falakon, a cземentek alatt festett képek voltak szemlélhetők, melyek Kallós Kálmán akkori debreczeni rajztanár által, a Vasárnapiság 60-as évekre szóló valamelyik év folyama egyik számában rajzban közöltettk.*) Mindenesetre jókor megkelelt a reformációnak e környéken kezdődnie, mert már 1522-ben itt megjelentek a reformátorok és a történetírók a reformáció terjesztői közé számlálják György brandenburgi őrgrófot, II-ik Lajos király gyámját, továbbá: Massai Imrét, Petróvics Péter lippai commendáns. A Kőrös-Maros közt mondatik, hogy lakott Anna, Jaxit Péter özvegye, ki Vitus Jánost Wittenbergbe küldötte. Ide mutat a közel fekvő Gyulának is reformáltatása, mely már 1560—66-ban református praefectussal, — K e r e c s é n y i L á s z l ó v a l — dicsékedett. Elősegítették a reformációt az erdélyi fejedelmek is, kikhez vonzódtak leginkább ennek a résznek lakosai. Hogy már 1700 előtt református község volt Fekete-Gyermath, megtetszik abból, hogy Ember Pál az általa összeírt z a r á n d i esperesség 66 egyháza közé sorolja Fekete-Gyarmathot is, s három lelkészét, mint zarándi esperestet, meg is nevezi. Van 1555-ik évről egy eredeti okirat az egyház lédájában, melynek szavai arra mutatnak, hogy Nagy-Zerind leányegyháza vala F. Gyarmathnak. 1700 táján az egyház a községgel együtt elpusztítottván, 1711-ben kezdett újra éledni. 1721-ben a visszaszállingozott lakosok a templom falait beszarufázták és gazzal fedték be. 1743-ban, majd 1760-ban zsindelyezték be. 1766-ban a megyétől nyert engedély folytán építettek mellé fatornyot. 1785-ben készült a korona és superlát. 1792-ben a mennyezet 1799-ben a templom régi falaira új falak rakattak, és a templom kitoldatott a folyó felől. 1818-ban építettek téglatornyot, melyre 1821-ben tették fel a gombot. A két harang is 1799-ben öntetett. 1700 előtti lelkészeiről csak Ember Pál műve után tudunk valamit. A pusztulás után lett ujlagi meglepedéstől fogva 1750-ig sorrendszerint kik voltak a lelkészek, nem tudatik, annyi bizonyos, hogy 1711-ben már megkezdették a lelkészek szolgálatjokat és ezek a következők voltak: Szathmári István, Szathmári Püspöki Sámuel 1713. nov. 15; Győri Ferencz, Szoboszlai György 1720. márcs. 12; Debreczeni István 1721; Zilachi János 1722. april 24. Szoboszlai Gergely 1748. és Mándoki István. 1750-től fogva, teljes

*) E képek csak az 1703—1711. időszakból valók, midőn görögkeleti szertartásúak lepték el a reformátusok által odahagyott helyeket, mint pl: Ménest, Mikalákát, Kovaszinczot, Világost stb. De Fekete-Gyarmathon nem foglaltak állandó lakást, oda hagyván azt a régibb lakosok visszaszállingózásakor, Reformáció előtti lakosai Gyarmathnak római katolikusok voltak.

sorrendben ezek a lelkészek működtek F. Gyarmathon: 1750—51-ig Tunyogi József; 1752—53-ig Berhidai János, 1754—56-ban Sallai István; 1757—59-ben M. Jámber István; 1760—68-ban Török Ferencz; 1769—71-ig Bölönyi Ferencz; 1772—77-ben Szepte Pál; 1778—95-ben Kállai József; 1796—97-ben Simai Mező István. Ez Tisza-Lökről ment Fekete-Gyarmathra s 1796. april 20-án irt alá a makói esperességi törvényeknek, mint ez a békésbányai egyházmegye levéltárában H. M. Vásárhelyen, olvasható. 1798—1806-ban Szilágyi Mihály, ki innen Vadászra ment; 1807-ben Szilágyi József, ki 1806-ban 10 hónapig vadász lelkész volt, hova Sáránról ment. 1808—1809-ben Csáki Mihály; 1810—11-ben Szirbik Miklós; 1812—16-ban Ecsedi Gábor, ki innen akkor Gyulára ment; 1817—1848-ig Kuthy Lajos, ki csere útján Gyuláról jött Gyarmathra; 1848—1857-ig Balogh István; 1857—1858. szept. 20-ig időközi lelkész volt Balogh Endre. 1858. szept. 20-tól maig Ferenczi Gedeon, rendes lelkész.

Anyakönyve 1768-tól kezdve vezetett, de nagyon hézagosan s tökéletlenül; 1786-tól rendszeren, még a házszám kiírásával is. Presbyteri gyűlési jegyzőkönyvei 1808-tól vezetettek.

Nt. Ferenczy Gedeon lelkész s tanácsbíró ur szíveségéből.

G) Okmány. 1549.

Thar Mihálynak és testvéreinek tehermentességét adományoz Izabella királyné az Orod vármegegyében fekvő Tót-Váradon levő házukra nézve. Gyulán, 1549-ben.

Nos Isabella Dei gratia Regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. mandamus tenore praesentium significantes quibus expedit Universis: Quod nos cum ad . . . nostrorum humillimae supplicationis Instantiam per eos pro parte Michaelis, Blasii, Martini et Thomae Thar de Tót-Váradgya Maestati nostrae porrectam, tum vero quia intelligimus domum . . . permissione divorum Regum Hungariae praedecessorum nostrorum liberam exstítisse, nec nos indultis obstare videamus, domum ipsorum in Oppido Tót-Váradgya in Comitatu Orodien-si et habita fundatum, ab omni et quavis solutione taxarum, censuum et contributionum nostrarum . . . extraordinariorum nec non subsudiorum ac lucri Camerae nostrae, sed et servitiorum exhibitione . . . us eorum fieri in perpetuum eximentes, duximus et liberandos imo eximimus, libertatumque praesentium per vigorem. Quo circa vobis fidelibus nostris Dicatoribus et Exactoribus . . . Taxarum et Contributionum nostrarum ordinarium ut praefertur et extraordinarium nec non subsidiorum Camerae nostrae, praeterea Comiti vel Vice-Comiti et Judlium dicti Comitatus Orodien-sis Josepho Zabo Praefecto arcis nostrae Lippa vel eius vices gerenti ac etiam Judici et Juratis dicti Oppidi Tót-Váradgya modernis et futuris praesentium notitiarum habituris, harum serie firmiter mandamus, quatenus nullus omnino vestrorum praefatos Michaellem Thar ac fratres eius et affines memoratos, ipsorumque haeredes et posteritates universos ad aliquam solutionem praemissorum, sed et servitiorum exhibitionem ratione dictae domus eorundem in ordinem oppidanorum fiend. cogere et adstringere, vel eosdem propterea in personis ac rebus eorum quibusvis impedire, turbare, aut quovis modo damnificare praesumat, nec sit ausus modo aliquali Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in Arce nostra Gyula in Festo die Purificationis Virginis Mariae Anno Domini Millesimo Quingentesimo Quadagesimo nono. Isabella Regina m. p.

A gyulafehérvári káptalan levéltárából közli Fábián Gábor „Arad megye leírása. Buda 1835.“ I. kötet 147—148-ik lapján.

H) Okmány. 1838–1880.

1838-ben alakult az ebendorfi anyaegyház, mintán báró Bruckenthal Mihály gyermekeinek nevelőjét Frint János, hitjelöltet exmittáltatta. Különben Karner Mátyás temesvári lelkész hivatalköréhez tartozott. 1843-ban Fuchs András, mint ebendorfi rendes lelkész vezetettet be, ki egyuttal az iskolás növendékeket is oktatta. 1846-ban Böhr Fülöp, arra képes laicus ember vette át az iskola vezetését s tanított abban 1853-ig; ezt követte Lipthay Ede 3 évig. 1854-ben Fuchs András lelkész N. Kikindára menván, Ebendorf, mint leányegyház Lugoshoz csatoltatott. 1856-tól 1867-ig üresedésben állt a tanítói hivatal, utóbbi évben azonban Graszl János tanítónak beállítatván 1873. szept. haváig működött, azon idő óta pedig se lelkész, se tanító, mig nem 1876-ban a tagokban megfogatkozott egyház, filia is megszűnt lenni, beolvasztatván a lugosi prot. egyházbba.

Lugost, egyházi tekintetben Karner Mátyás temesvári lelkész gondozta 1838-ig, 1843-tól fogva Fuchs András, ebendorfi lelkész. 1848-ban a lugosi egyház megalapítására tett kísérletek a háborus idők miatt megakadályoztattak. 1845-től 1852-ig Würtenbergből, Bajor és Szászországból történt bevándorlások folytán, megszorodván Lugoson a protestánsok, 1852. őszén az alapítási kísérletek újra megindultak s most már szép sikerrel, mert 1853. márczius elején Schneeberger János, mint rendes lelkész vezetettet be a megalakult anyaegyházba, ki az iskola vezetését is átvette, 1854. közepén Páncsovára távozván. helyébe Ruttkay Sámuel hivatott meg lelkésznek, tanítónak pedig ugyanakor Böhr Fülöp hivatott meg Ebendorfról. 1856-ban történt a mostani épület megvétele, melyben maig is imaház, iskola, lelkész és tanítói lak van. — 1859. derekán Ruttkay lemondása után Belohorszký Gábor választatott lelkésszé, ki 1864-ig viselte hivatalát. Lelkészkedése alatt tanítók voltak: Steiner J. és Glöckner József. 1864-től 1868. szeptember hóig Kramár Béla működött mint lelkész, tanítók voltak 1865-től 1867. octoberig Ebenspanger János; 1867-től 1868. octoberig Schneider Dániel. 1866-ban építettett a mostani díszes imaház, a volt imaszobából. — 1868. novembertől 1869. májusig Ritter Sámuel, 1869. novembertől 1876. szeptemberig Mártony László; azóta pedig mostanig Schreiner Adolf. — 1870-ben szereztetett s novemberben megnyittatott az egyház sajátját képező díszes nagy temető.

T. Schreiner Lőrincz lelkész ur szíves közlése folytán.

I) Okmány. 1715.

Nagy-Zerind község előljárósága, a néhány szalon-tai lakos által visszaadottharang árának megfizetésére kötelezi magát. 1715. febr. 4.

Istentől mindenkben jókat kívánunk Kigyelmeteknek. Mivel az elmúlt 1712. esztendőben a sok változások és sok nyomorúságok után, mi megültük az fekete Keres mellett nagy Szerinet és mivelhogy pusztá volt, mint mostan is sok helyek puszták és az Ekklesia is hasonlóképpen pusztá és sok szükségai voltak, egyebek az melyek tollunk kitelhettenek és az melyekre az nagy kegyelmű Isten bennünket segéltett végben is vittük, de mivel az sok közül, az mely legnagyobb volt, annak szerit nem tehattuk, ugymint az haragnak, hanem hallván és értvén, hogy az előtti beszületes lakosoknak, kik most Szalontán laknak, ugymint Csete István, Csete Balázs, Gyulai Ferencz és több atyafiak is, hogy Eő kegyelmeknél volna ennek a megnevezett Ekklesiának harangja, Eő Kegyelmek is értvén Ekklesiánknak nyomorult állapotját, magokat és jószágokat az Isten Ekklesiájában való szolgálattal meg nem tartották: azért mi is becsületes embereinket bocsátottunk Helységünkben az haragnak Ekklesiánkba való elhozására és szolgálattára, melyet Eő Kegyelmek is

bizonyos punctumok alatt az kezünkbe és Ekklesiánkba bocsátották ilyen módon, hogy Kegyelmetek adjon minékünk olyan Contractust, hogy Kegyelmetek az mi maradékainktól el nem veheti, sőt pedígen, ha történetből és szerencsétlenségéből az mi harangunk el találna veszni, Kegyelmetek közönségesen az Lakosok tartozzék az árát megfizetni. Mi is azért mivel Falustól, közönségesen adjuk ezen Contractus leve-lünket Kegyelmeteknek, hogy az fellyebb megirt harangnak mindenkoron tartozunk az árát megfizetni és kezünk írásával és pecsétünkkel meg is erősítjük ezen fellyebb megirt harangnak minden dolgát. Ezek után az Urnak óltalmában legyen és maradjon Kegyelmetek mind közönségesen kívánjuk. Extradata Nagy Szerind. 1715. die 4. Február. Főbíró Elek Mihály m. p. L. S. Az nagy szerindi becsülletes nemes Tanáts-nak és közönségesen az falunak Contractus levele. L. S. Nevezet szerint az Lakosok-nak, a kiknek kezességén ideadták az előtti örökösök azon fellyebb említett harangot ugy mint első kezes Boros István, — Hevesi Mihály, Hevesy János, Vikon János, Szives Gergely, Ács Mihály, Ács János, Dékány Mihály, Szöllősi Mihály, Sás István.

Tiszt. Bán József n. zerindi ref. lelkész ur szíves közlése folytán.

K) Okmány. 1730—1880.

A nagyzerindi egyház urasztali készletei ezek: egy fehér moll-szerű kendő, mely arany és ezüst szákkal van hímézve, a hímzés nárczis-féle virágot ábrázol, a kendő közepén van egy sás-levell nevezett szákkal kivarrra, koszorú alakban, melybe e betűk vannak kivarrra: D. V. N. I. és T. I. a. N. Z. R. Sz. E. — Egy tiszta fehér, s egy ennél vékonyabb, szinte fehér kékszerű abrosz, mely az urasztala leterítésénél használtatik. A kenyér és poharak letakarásához használtatik egy fehér, egy piros selyem s egy tiszta fehér kasmír rojtos kendő. Az urasztala kerítéssel levén körülvéve a kerítés felső részét fedő zöld posztón felyül alkalmaztik egy piros kasmír aranysipkés teríték, mely az urasztala kerítését $\frac{3}{4}$ részben befedi, két sarkáról nagy aranyosbojt lógván le, szintén ilyen piros kasmír takaróval takartatik le az Urasztalára felrakott kenyér és bort tartalmazó kanna, mely teríték közepén e szentirati hely van arany zsinórral kivarra: I kór. II, 26. Ezen alul arany kalász és szőlőfürt látható. E piros terítéket B ü s z ö r m é n y i J ó z s e f lelkész ajándékozta 1870. évben. A kenyér betakaráshoz van egy kisebb fehér selyem kendő, melyet 1871-ben A n t a l E m m a mostani lelkésznek ajándékozott. Ezen kívül van még egy fehér kendő, mely sárga selyem szállal van kivarrra, rajta a kalász és szőlőfürt látható, használtatik a kenyér alá, urvasora osztáskor, míg a legelől említett kendő a poharak alá szokott tétetni. — Edények ezek: legrégibb két czinkanna, a kisebbiknek, melyen több rendbeli forrasztások láthatók, felirata ez: „N. Szelinden lakozó Kováts Gergely Vram vette eszt a kannát maga költségén Isten dítössigire. An. 1774.“ Van egy nagy czin t á l is, melyben a kenyér áll, ezen felirattal: „Nagy Szerindi Reta Ekklesia számára. 1824.“ Az apróra eltördelt kenyér tartá ára használtatik egy kisebb tányér, mely igen szépen van aranyozva. Van szintén ilyen színű aranyozott két szép pohár, mely 1851-ben készítettett az egyháztagek önkéntes adakozásából, a pohár alsó talpán e felirattal: „N. Zerindi egyházé. 1851.“ Harang van 3, a nagy 9 $\frac{1}{2}$, a második 5, a kis harang 3 mázsa körüli súlyú. — A nagy harangon öntött betűkkel ez áll: „A. N. zerindi ref. sz. eklézsia öntette maga költségén 1803-ik esztendőben.“ A második harangon ugyan e felirat olvasható; a harmadikon, mely legrégibb s valószínűen még a 17-ik századból való, melyről az 1715-ik évi okmány szól, s csak nagyobbított és újra öntetett, ez olvasható: „Goss mich Antoni Zechenter in Offen. Anno. 1740.“

T. Bán József lelkész ur szíves közlése folytán.

L) Okmány 1621.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem czimeres nemes-
ségre emeli a Csatári János sarkadi várkapitány
vezérlete alatt magát vitézsége által kitüntetett
Mágocsi Nagy Mihályt. 1621. december 11-én.

Nobilitatio cum armis Egregii Michaelis Nagy alias Mágocsi Duc-
toris sub Capitaneatu Joannis Csatari. Serenissima praefata electa Regia
Majestas, respectu militarium facinorum euorumque et servitiorum fidelium clementer
nobilitare dignata est Egregium Michaelem Nagy alias Mágocsi, posteri-
tatem videlicet olim Nagy Deszni cum armis cui donavit tale scutum videlicet
militare Coelestini coloris, in cujus campo fluvius currens, in cuius rippa corona
quadam, super quam ad viridem cuspidem conspicitur locata ac ex eo leopardus dimi-
dio emergere, ut anteriorem pedem uno clavo, de auratam, altero vero mucronem per
acutum sursum porrecto, supra scutum, quam contegit corolla aurea coelum superne
stellatum visitur, omnibusque et singulis iis honoribus; in cuius rei memoriam prae-
fatio Michaeli Nagy, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus
universis dandas duximus et concedendas. — Datum Hunnobroda Moravorum Unde-
cima Decembris Anno Millesimo Sexcentesimo vigesimo primo.

A gyulafehérvári káptalani levéltárban levő eredetiről másolva.

M) Okmány. 1552 – 1880.

Sarkad kapuinak dicalis összeírása. Urasztali edé-
nyek. Lelkészek névsora. Torony- és harangfelira-
tok, stb.

Dr. Thallóczy Lajos országos levéltári fogalmazó Ur 1879. május 8-án kelt
levelének tartalma ez: „Tisztelt Uram! Május 6-án kelt becses sorait kaptam. Abban
a helyzetben vagyok, hogy ha nem is kimerítően, de mégis azt hiszem uraságod cél-
jaira nézve némi tekintetben felvilágosítólag válaszolhatok:

„Bihar vármegye dicalis összeírásai a 16-ik századból nincsenek meg teljesen
az országos levéltárban. Dicalis conscriptióknak nevezzük azon hivatalos lajstro-
mokat, melyekben az illető vármegye adószedője az egyes községeket, birtokosaikat,
a porták számát sorolja fel. Bihar vármegyéé a VIII-ik kötet. A 16-ik századból meg-
vannak: az 1552. 53. 54. 55. 59. és 1599. évek. A többi hiányzik.

„Felvilágosításképp három főpontra osztom feleletemet:

I. Sarkad 1552-ben. Birtokosai:

1) Sarkady Ferencz	35	portát	bir	fizet	adót	53	forintot,
2) Bagdy Ferencz	4	"	"	"	"	6	"
3) Oláh István	5	"	"	"	"	6	" 75 dénárt.
4) Cseffy Ferencz	4	"	"	"	"	6	" — "
5) Vémerý Benedek	1	"	"	"	"	2	" — "
6) Vas Mihály	3	"	"	"	"	5	" — "

Kitéjük ebből, hogy Sarkady Ferencz volt a legnagyobb birtokos 35 portával
s Sarkad elég tekintélyes hely volt viszonyítva a többi járásbeli községhez. Az adó-
összeg mennyiségének egyenlőtlensége ne zavarja Uraságodat. Szokott dolog az a
16-ik században. (VIII. kötet. 25. lap.)

„1553-ban ugyanaz a status, csakhogy míg 1552-ben összesen 52 porta van:
most csak 43 van; birtokosok ugyanazok. (VIII. 165. lap.)

„1554-ben az 1552-iki birtokosok, csakhogy a porták száma 31-re szállott le.
Sarkady Ferenczé 35-ről 15-re s Vémerý Ferencz elégett. (VIII. 403.)

„1555-ben ugyanaz; csakhogy Sarkady Ferencz két nemesi telket is bir, (VIII. 478.)

„1599- 1600- 1604-ben e passus olvasható: „possessiones nobilium sunt combustae, vagyis: Sarkad nemesi telkei elégték, valamint M.-Gyorok is, az Uraságod helysége.“

II. S a r k a d y c s a l á d. Birtokos: Sarkadon, Écsen, Sarkad-Óssiben, Kétegyanban, K.-Karcván, Mezőpanázon, Remethén, Tarjánban, Meggyesen, mindenütt Sarkady Ferencz, ki 5—40 portáig is adóköteles.

III. A reformációra nézve adatunk Biharra nézve alig van.

„A mi az I. és II. alatt felsoroltakat illeti, azokból kitűnik, hogy Sarkadon a 16-ik században a Sarkadyak a főbirtokosok, és legtöbbet adózók, már t. i. a telkektől s majdnem bizonyos, hogy 1552. előtt is ők voltak a birtokosok.

„Többet e tárgyban egy napi kutatás után alig írhatok, ha egyébként szolgálhatok uraságodnak, méltóztatásék bizvást hozzám fordulni s kész szolgára talál benem. — Bpest. 1879. május 8.“

Urasztali edények s egyéb készletek ezek:

1) Egy felyül megaranyozott e z ü s t p o h á r, melynek súlya 24 decagramm, e felirat áll rajta: „Szabó János. A. 1638.“

2) Egy c z i n t á l c z a, e felirattal: „N. Csuba Sándor ur ajándékozta Anno Dni. 1714. II. Marcy.“

3) Egy k i s c z i n k a n n a, melyen e metszés áll: „Kis Miklós vette a sarkadi eccl. számára. 1721. maga költségén.“

4) Egy nagy c z i n k a n n a, e felirattal: „N. és N. Szűcs András Ur Istenes szándékából az sarkadi eccles. csináltatta ez kannát 1723.“

5) Egy 23 decagr. súlyú e z ü s t p o h á r e felirattal: „N. Bihar vármegyében sarkadi reformata ecclesia pohara. Anno 1736.“

6) Több fehér abrosz közül egyen ezüst himzéssel e felirat áll: „Isten dicsőségére a sarkadi r. sz. ekkleziához való buzgóságából Tóth János ajándékozta M.DCC.XLVII.“

7) Egy hamuszín selyem terítő 1855-ből.

8) Egy vörös bársony terítő, rajta arannyal kivarrott buzakalászok s szőlőfürtök 1855-ből. Mindkettő a sarkadi nők szíves adományából készült.

9) Egy ezüst tányér, súlya 55 decagr. 1864-ből.

10) Egy nagy veres selyem terítő, arany rojttal és nagy bojtokkal.

11) Egy kisebb veres bársony terítő. Mindkettő T. Lacsny Jánosné adománya.

12) Egy kasmir terítő, ily himzéssel: „Egy női szív kegyes adománya.“ Ajándékozta Kis Ferenczné.

A lelkézi szék könyöklője és a szószék könyvtartója arany rojttal diszitett meggyzsin bársonnyal van behúzva. Adományozta Leclősy Károly és neje.

Keresztelő kanna pakfongból (vegyérczből) készült az 1860-ik év táján, Budapestén.

Lelkészek: S z e l e k G y ö r g y 1765—66; Tóth István 1767—1769, mely utóbbi év május 25-én meghalt Sarkadon. — Szathmáry István 1769—1773. Ilétyi Ferencz 1774—77; Takács János 1778—84, ki Szalontáról hozatott, hol 1775—77-ig lelkeszkedett; Sarkadról Belényesbe ment; Tordai I l l y é s J á n o s 1785—98; Szakács Mihály 1799—1808., mikor is Szalontára vitézt, hol 13 évi lelkeszkedés után meghalt 1822-ben. Szikszay J ó z s e f 1809—21; F e k e t e J ó z s e f 1822—23; V e r e s s F e r e n c z 1823—49, mely utóbbi év augusztus havában meghalt Sarkadon. O s v á t h I m r e 1850-től maig.

A torony nyugotnak néz, s homlokzatán, az ajtó felett e kőbe vésett felirat olvasható magyar nyelven:

ISTEN HÁZÁNAK ÉKESSÉGE
EZEN UJ TORONY.
KIRÁLYI FELSÉG ENGEDELMÉBŐL
REFORMATA RELIGIÓN ÁLLÓ
HIV KERESZTYÉN

**LAKOSOK ÁLTAL
EL KÉSZÜLT
1796-dik ESZTENDŐBEN.**

A harangokra vonatkozólag megjegyezhető, hogy 1866. május haváig volt a sarkadi református egyház tornyában egy két mázsa körüli igen szép és éles hangú kis harang, mely római katolikus eredetre vallott s góth betűkkel e felirat volt rajta: „O Regina Pacis, Veni Cum Pace!“ A vele együtt szolgált s már a múlt század végén (1799. augusztus hóban) készült két nagyobb haranggal együtt szomorú sorsra jutott, tűz által elolvadt. A mostani új harangokon ezen felirások találtaknak:

1) A nagy harangon: „A sarkadi helv. hitv. szentegyház két harangja az 1866-ik év május hava 1-ső napján dühöngő viharban kiütött tűzvész által a leégett toronyban összeolvadván, újra öntette Aradon Hőnig Frigyes Harangművész által a fentnevezett szentegyház Nt. Osváth Imre lelkész és esperes Ur teremő munkasága közrehatásával. Juni.“ — Ennek súlya 8 mázsa 62 font. (492.56 klgr.)

2) A középső harangon, melynek súlya 5 mázsa és 18 font (296 klgr.) e felirat áll: „Sarkad község eklésiája.“

3) A kis harangon, mely két mázsa és 48 font súlylyal bir, 141.70 klgr.) e felirat olvasható: „Virúlat a honra és az egyházra. Készült a sarkadi ref. hívek részére. 1866.“

Az 1866. május 1-én elhamvadt templomban három helyen volt a pellikán kiábrázolva, volt ugyanis tömör alakban, fából metszve és megaranyozva, a szószék mennyezetének tetején, fába metszve pedig a két, egészen fából készült s két-két faoszlopon álló karzat elejének, vagy homlokzatának közepén, fehér mezőben, veres szegélylyel s mind három helyen egy ugyanazon alakban, midőn mellett csőrével szakgatja, hasonlóan azon alakhoz, mely a város 1677. évből fennmaradt pecsétjén látható. Azon pellikán felett, mely a templomnak torony felőli végén álló karzat volt, ez a szent írásbeli hely volt kímetszve: „Ez lészen az én nyugodalmam mindörökké: itt lakozom, mert ezt kívántam vala. Zsolt. CXXXII. vers: 14.“ — a templom másik végében álló karzat ábrázolt pellikán fölé eme szentirati hely volt metszve: „Jőjjetek ide fiaim, és hallgassatok engemet: az Urnak félelmére megtanítalak titeket. Zsolt. XXXIV. 12. vers.“ E karzatra járt fel a kántor, az iskolai növendékekkel együtt énekelni. Maga e mű szerzője öt évig járt e karzatra énekelni, mint iskolás növendék, 1850. tavaszától 1855. tavaszáig, a midőn Békésre ment tanulni az ottani három osztályú gymnásiumba.

N) Okmány. 1650.

Pankotai Ferencz „Szent Hiláriuſ“ című, Váradon
megjelent művének 1650. Márczius 23-án Szalontán
kelt ajánló levelének kivonata.

Nemes és Vitézlő J o t e G y ö r g y n e k, Szalonta városának hívséges kapitányának; Tiszteletes és kegyes életű Férőúnak, M i k e J á n o s n a k, mostan városunknak főbírájának, tizenkét böcsületes Esküdt társaival együtt és egész városunkbéli keresztyéni szent Győlekezetnek: A Jézus Christzusnak kegyelmét és békeségét kívánom!

..... nem mehetett ez nálam feledékenységbn mind ez ideig, sőt ezután is semmi időnek hosszúsága nem törölheti ki elmémőből, hogy én-hozzám ifjuságomtól fogván, kiváltképpen való nagy indulattal vőltatok, még tsak akkor is midőn felserdült k o r o m b a n a tiszteletes tudomán-nyoknak tanúlásáért scholátokban laknám: Ennél inkább penig, midőn vékony tudományom czérnaszálának nyújtogatásáért derekasabb scholákat köszöntöttem volna, ismét a nevezetes v á r a d i scholából, ujonnan,

ugyan nevezet szerint hívátok scholátoknak igazgatására 1635. esztendő forgásában és két egész esztendő k elfolyásiban, hozzám való jó indulatitoknak nem kevés jeleit mutogatátok.

Az idők forgásiban jött vala várostok mellé sőt szintén kaputok eleiben, a sűrű pogányság, midőn végtére minden emberi segítségül meg-fosztattatok vala, midőn semmi környülöttetekvaló erőnt nem láthatnátok, midőn csak azt gondolhatnátok, sőt gondoltuk rendszerint, hogy ezennel a temerdeki pusztító utálatosságtól (mely tsak határunkban táborozott az ütközet után) városunk megkörményeztetvén s vétetvén avagy felpörzsöltetvén, elraboltatunk, praedáltatunk, hárásra hányatunk, vagy levágatunk; midőn sokan arról elmélkedtetek, hogy ezennel édes magzatitok, imide amoda e földnek négy szegletire a törökök közt elhintetnek. De azonban, nem lévén annyi erő bennünk, hogy ez temerdeki pogányságnak ellene állhatnánk, vártuk az Urat áhétatossan, tsak egyedül ő reá fügesztvén szemünket s reménlvén az ő rendkívül való szabadítását vártuk, s nem tsalatkozánk-meg, mert ő lőn, a ki hadakozék mi érettünk, megmutatván az ő csudálatos szabadítását minékünk. Vajha az Jehová-nak ez örök emlékezetre méltó jótéteménye sokak előtt feledékenységekben nem ment volna; Ő lőn, a ki a szivekben megrettenté, s elfutamtatá, minden emberi erő nélkül, ez reánk kegyetlenül fenekedő tsunya nemzetséget. Hogy annakokáért e nagy kegyelmű és irgalmasságáról az egész föld kerekiségiben híres Istenhez, ebbéli megbecsülhetetlen jótéteményéért némi-nemű-képpen, háládatosságtoknak senjét meg-mutathatnátok, kész szívvél s egyező értelemmel arra menének, a néhai vitéz lő s jó emlékezetű Jote Gergelynek, akkori időben ez helynek igaz Capitányának s attyának és az Urban el-múlt Huszti Andrásnak, akkor ez helynek keresztyén tanítójának *) (kiket bűnsület okáért említe) tanításokból s intésekből, hogy illendő költséget szereztvén az idegen országokban s académiákban, holott a tudományoknak derekas fészke vagyon, botsátanátok, s e ti kegyes végzésteket, Isten kegyelme által, végben is vivétek, majd három esztendő k elforgás okig elegendő költséget szolgáltatván az idegen helyeken-való bujdosomban, mely ti jó tselekedetitek az Ur előtt emlékeztetben vadnak. **)

Végezetre, a fáradhatatlanul hivre gondotviselő Istennek tetszéséből, oda fel való bujdosásimnak útait boldogul el-végeztvén s békeségesen közitőkben megtérvén, menten (noha volt más keresztyén tanítók ***) is) a szent munkára hivatalt nyújtótatok, és tsak kevés idő alatt köztetek az egyházi szolgálathban forgolódván, noha némely fő uraimnak tetszésekből, kellett a váradi scholában akkor on lakozó jó indulatu ifjaknak tanításokban, oda bevitetvén, foglalatosnak lennem, de ismét esztendő m határa elközelitvén, ujonnan adatok hivatalt várostokban, e méltóságos de terhes tisztnek viselésére. az időktől fogva, (ez tizedik esztendeje) örömetst vöttetek s hallgattatok, úgy mint a Jezus Christusnak szolgáját és követét és nem is volt haszontalan az Ur által köz-tetek való forgolódásom, mivel köztetek való tanításimat s beszédimet, nem úgy, mint ember, hanem úgy, mint az Ur beszédit vöttétek, avagy tsak jobb részről, nem állván nállatok az ige, avagy evangélium tsak beszédben, hanem a Szent Léleknek erejében, és bizonyos hitelben stb.

Irtam Szalontán 23. Mart. 1650.

A Jezus Christusnak együgyű, alázatos szolgálja, és most kegyelmetek lelki pásztora, Pankotai Ferencz.

T. Sárkány Lajos kolozsvári ref. főiskolai s. könyvtárör szives közlése folytán.

*) Huszti András csak egy évig volt szalontai lelkész 1637. tavaszától fogva 1638. tavaszáig.

**) Külföldön tanulása 1637. tavaszától 1639. vége feléig tartó időre esik.

***) Kismarjai Lukács, ki 1638. június 6-án szenteltetett fel szalontai lelkésszé. Ekkor tehát két lelkésze is volt Szalontának, nem különben 1666-tól fogva 1681-ig szinte két lelkészt mutatnak az adatok, egyik Kisfalvi Tamás esperest, másik Csatári Andrást, ki 1666. júl. 4-én szenteltetett szalontai lelkésszé.

O) Okmány. 1717.

A szalontai reformált egyháznak 1717-ig meg volt urasztali készletei, a város jegyzőkönyvének 10-ik száma szerint.

1717. Az Ur asztalához való edényeknek száma: „Két ezüst poharak, mindenik sotus. Egyik födeles, arannyal borítva és egy ezüst tányér. Négy ónkannák, és két óntálak. Abroszok. Tiszta fehér sáhos abrosz fehér csipkével. Pamut abrosz rojtos, az alja zöld-sárga selyemmel elegyes. Item Fehér gyolcs abrosz, kék fejtővel varrott. Másik sáhos abrosz, rojtos az alja. Fejér selyemmel varrott, eléggé varrott patyolat keszkenő. Patyolat keszkenő. Patyolatra ezüsttel, fejér selyemmel varrott keszkenő. Két keszkenők karmazsin színű selyemmel, arannyal patyolatra, Iterm tengersizű selyemmel gyolcsra. Item skófiummal sokszínű selyemmel emberkép a közepén, Tiszta arannyal patyolat keszkenő. Fekete selyemmel gyolcs keszkenőben vannak bekötve az ekklézsia ládájában, sub procuracione Ecclesiae.“

J e g y z e t. A nagyszalontai ref. egyház birtokában jelenleg a következő urasztali edények vannak:

1. Egy talpas p o h á r. ezüstdől, kívül-belül gazdagon aranyozva, talpa levél-szerű arabeszkkel, pohara dombormívű ezüst díszítéssel, talpán T. G. Ötvös jegy, a pohár tetején e felirat: „E szent edény készítettett a nemes szalontai ecclesia számára. Tiszteletes Győri János praedikátorságában, Szalontai Kis János hadnagyságában. Anno Dni. 1710. Mens. Augusztó.“

2. Egy talpas p o h á r, ezüstdől, kívül-belül vékonyan aranyozva, talpa virágos arabeszkkel, pohara vésett ezüst díszítéssel, felső részén e felirattal: „Ez pohárt a nagy szalontai refor. szent Eklésia Tiszteletes Lovasi Péter Ur Prédikátorságában renováltatta, melynek ezüstinek harmadát Nemes Főnagy István Ur ajándékozta. Anno 1744.“

3. A 2. szám alatt jelzettel teljesen egyező p o h á r e felirattal: „Az Isten Ekklesiájához való jó indulatból Ns. Nztes. és Vitézlő Lovasi Szakál Gergely Ur és hitvesse Potor Sára asszony készítették e poharat a magok tulajdon költségeken, a Nemes refor. sz. Eklésia számára. Tiszteletes Balog Pál és Tiszteletes Lengyel József Urak Predikátorságában. 1804-ik esztendőben.“

4. Egy ezüst t á n y é r, belőlről aranyozva, hátlapján e felirattal: „E tálcaska a nagyszalontai Ref. sz. Ekllesiához vagyis az Uri szent asztalhoz az közönséges jóbul az előbbeni kisebb formából, több materiát adván hozzája ennyi quantitásra T. Lovasi Péter Ur Predikátorságában Nemes Kertmegi János Uram Bíróóságában készítettett Anno 1741.“

5) Négy c z i n k a n n a, mindenike füllel és sarkas fedéllel, e kannák közül a két nagyobb egészen egyforma, — tartó lábait három oroszlánfő, fedelét pedig, három kicsinyét önmagából tápláló pelikán, (domborműben) díszíti; az egyiknek felirata ez: „Ecclesia N. Szalontaiensis propriis sumptibus habet. 1741.“ — a másiknak ez: „Egregius D. Gaspar Győri, Ord. J. Comitatus Bihariensis Jurass. cum sua N. Anna Garzó, Eccl. Ref. Magno-Szalontai, obtulerunt Mense Augusto 1741.“ — a kisebbik czinkanna felirata ez: „N. Szalonta várossáé, avagyis Ekklesiáé. Conferálta N. Kertmegi János Ur. Tiszteletes Zemlényi Ferencz Ur praedicatoróságában. 1736.“ — A legkisebb czinkanna felirata ez: „A N. szalontai szt. eklesia számára kegyes indulatból vette Ns. és Vitézlő Lovasi Szakál Gergely Ur. 1800-ik esztendőben.“

6) Egy zöld mázos c s e r é p k a n n a, melyet Tóth Péter szalontai fazekas készített 1841-ik évben.

7) Egy négyszegletű a s z t a l t e r i t ő, zöld bársonyból, sarkain és közepén arannyal kivarrva, arany rojttal, e felirattal: „A n. szalontai szt. eklesia számára, több jöltevők adakozásából készítettett 1821.“ — egy hosszukás terítő zöld bársonyból, arany rojttal; — sarkain Ns. B. F. és N. J. jeggyel, 1832; ns. Balogh Ferencz és neje Nagy Juliánna ajándéka; — egy asztalterítő, piros selyem alapra,

csipke anyagból, Lovassy Ferenczné ajándéka: 1861; — egy asztalterítő: fehér perkálból stikkelve, Madas Miklósné ajándéka 1861; — egy négyszögű és egy hosszszűkás fehér abrosz.

8) Keresztelő edényül egy tál és kanna, chinaezüstből. S. Balogh János ajándéka. 1866.

Nt. Szél Kálmán szalontai lelkész ur szíves közlése folytán.

P) Okmány. 1741.

Emlékirat a talpasi református egyháznak egy 166 fontos régi harangja tárgyában. 1741. decz. 27.

Memoriale. Isten kegyelmességéből ez 1741-ik esztendőben a város (t. i. Szalonta) sok előszámálhatatlan terhes költségei és opressiói között is a közönséges adakozásból, a szerint, a mint kinek szíve az ajándékra és adakozásra indul vala, egy két mázsákból és egy fontból álló szép harangot Budán, városunknak diszére s mindenek felett Istennek dicsőségére nemes Győri Gáspár Tek. nemes Bihar vármegye jurassora és ugyan város hitese esküttje Ns. Bódi István ő kegyelmek hűséges forgolódások által öntetvén: járult e mai napon azaz: e mostan celebratióban levő karácsoni szent innepnek 3-ik napján, az elkészült harangnak dolga iránt némineműképen egy kis disquisitio városunkban Szemes István uram által, annyiban tudniillik, hogy volt a város kezénél hajdani Talpas falubelieknek egy 166 fontokból álló harangocskájuk bizonyos esztendőig, sőt ez ideig is azt usuálván a város, vagy a régiség miá, vagy a matériájának hibás volta miá elhasadott és azt a harangocskát a város öntette az újonnan közönséges adakozásból elkészült harangba. — Oly véggel jött pedig említett Szemes István uram előnkbe, alább megíratlak eleibe, hogy azon harangnak árát, ugy mint talpasi és eleire nézve is oda való személy maga képiben, precise, és személye szerint s nevezetesen mostani ord. Bíró Nemes Kertmegi János uramtól kívánta, sőt sub protestatione ezennel és nem másan, hanem ugy Nemes Kertmegi János uramon vagy pedig posteritásain specie fogja pretendálni vagy posteritásaival pretendáltatja. Ilyen okon, hogy azon harangot, mint város bírása ő kegyelme deriváltatta az új harangba. Mely pretensiója alól is Szemes István uramnak és több Talpason lakhatott feleknek pretensiója alól Nemes Kertmegi János uramat és posteritásait a dato evincálja a város s magára vállalja, hogy ha Isten református lakosokkal még valaha Talpas nevű helységet, (hová a harang való volt) fundálná, tehát a város obligatusképen a keresztyéni szeretet és tartozó kötelesség szerint Talpasiaknak vel in natura olyan harangot öntetni, avagy a mit ért, ép vagy romlott állapotjában in parato exsolválni. Casu quo pediglen nem reménylhetvén valamely talpasi fél vagy felek Talpas falujának, reformátusokkal lehető felépülését hamarjában, vagy talán soha is, és így egy vagy más odaváló lakosi praerogativával bírván, csakugyan a harangnak árát kívánná, obligáltatik az akkori város bírása akárki légyen, az a város közönséges költségéből, talpasi feleket akár in personáli, akár in concreto a harangnak áráról excontentálni, ha jó testimonialisok leend et ad vivum exemplar comprobándják, hogy nékiek, vagy elejeiknek ennyi vagy amannyi volt a fentemlített harangban. Mely dolognak is nagyobb bizonyosságára ezen város protocollumába az evictiot beírni kívántuk in affidationem. G. D. Judex ordinarius Joannis Kertmegi.

Rozvány György Nagy-Szalonta történelméből, 112—114. lap.

Q) Okmány. 1764—1804.

A tamásdai református egyház anyakönyvében a következő feljegyzések találtatnak:

„Tamásdának régi neve Tamáshida, (még 1561-ben is e néven jön elő). A mostan is fenálló nagy torony egy apátság maradványa, mely apátságot fundálta Szent László magyar király, a Sz. Tamás apostol nevére volt szentelve, sok ideig fenállott virágzó állapotban, de végre a sok ellenséges időkben, a török-tatár háborúban és a kurucok revolúciójakor elpusztult. A templom fedél nélkül még 1764-ben fenállott, harangjaiból a törökök ágyút öntöttek, most a torony magtárrá lett. — Első Leopold császár idejétől fogva Tamásda camaralis helység lett. Azután (1729. aug. 8.) a T. N. Baranyi familia kezére került. A Baranyi familia pedig zálogképen adta Mlsgos udvari tanácsos Néveri Elek Urnak, 1815-ben. Most a régi templom végétől egy kis catholicum templom készült. Ezen templom vége most is fenáll s lomtárul szolgál.

Tamásdán a reformáta vallás kezdődött 1600 körül, akkor készült egy kis oratorium, mely több ízben renováltatott.“

Urasztali edények ezek:

1) Egy czinkanna, melynek tetején 1750. évszám van e felirattal: N. Zilahi N. Pál udvarbíró Ur és N. Dávidházi Eva asszony vették magok költségén. T. R. F. Sz.

2) Egy czin pohár.

3) Egy nagyobb és

4) Egy kisebb cintányér, minden felírás nélkül.

Egy kereszteléshez való kis czinkanna, melynek felirata ez: 1750. d. 10. Auguszt. Tamásdi Sz. Ekkla számára vette maga költségével N. Zilahi N. Pál udvarbíró Ur és N. Dávidházi Éva asszony.

Harangja van az egyháznak három:

1) A legnagyobb, súlya mintegy 2 mázsa, ennek felírása következő: felső részén „Fecit Henricus Hornep. M. Varadini. Anno 1818.“ Alsó részén következő körirat van: „A tamásdai ref. sz. Ekkla öntette a maga költségén.“

2) A második harang, lehet egy mázsa, — felirata ez: „In honorem dei et cultum divi Joannis Baptistae.“ Alól körirata ez: „Pro templo tamásdensi a Spectabili Dno Michael Baranyi Anno reparatae cura salutis. 1780.“

3) A kis harang, mintegy 50 fontos, minden felírás nélkül van.

Az anyakönyvek vezetése 1779-ben kezdődött Szente Pál praedikátorságában. — Az 1738-ik évtől fogva ezek voltak a lelkészek:

1) Csákány Ferencz, 1738—1746. Lelkészkedett 8 évig.

2) Szokolai Dániel, 1746—1748.

3) Tühegyi János, 1748—1750.

4) Aszalai István, 1750—1753.

5) Mucsai János, 1753—1760. Ezek egyszersmind tanítók is voltak.

6) Gyarmati Miklós, 1760—1772. Ennek idejében hoztak legelőbb rektort.

7) Földvári Titus, 1772—1777.

8) Tamás János, 1777—1779.

9) Szente Pál, 1779—1783., ki 1772—77-ben f.-gyarmati lelkész volt.

10) Kabai János, 1783—1785.

11) Török Ferencz, 1785—1789., ki 1760—68-ban f.-gyarmati lelkész volt.

12) Böszörményi József, 1789—90. Csak egy évig volt.

13) Szente Pál, másod ízben, 1790—1796.

14) Debreczeni István, 1796—1801-ig.

15) Lénárt István, 1801—1803-ig. stb.

T. Kincses Pál tamásdai lelkész ur szíves közlése folytán.

B) Okmány. 1560.

Regestrum Connumerationis Comitatum Békés,
Zaránd, Chenad, Orod, Chongrad, Zolnok Exterior
Anno 1560. Sub Litt. G.

Comitatus Chanad:

1. Batthyda. — 2. Gorsa. — 3. Dombegyház. — 4. Zeche. — 5. Kwpa. — 6. Nagh Iratos. — 7. Kynged. — 8. Zemlék. — 9. Daleghház. — 10. Mezew-Kopáncs. — 11. Réth-Kopancs. — 12. Feoldwar. — 13. Kowachhaza. — 14. Cyato-Kamarás. — 15. Tempes. — 16. Makó. — 17. Ferged. — 18. Wasarhel. — 19. Zent Kyral. — 20. Csomorkan. — 21. Nagy-Lak. — 22. Zent-Lőryncz. — 23. Pytwaros. — 24. Battonya. — 25. Baktornya. — 26. Pechk. — 27. Tarnok. — 28. Typerek. — 29. Bassaragh. — 30. Zyhond. — 31. Pabar. — 32. Maymath. — 33. Kwnagottha. — 34. Zékegyház. — 35. Kazaperek. — 36. Kwtyyna. — 37. Nagh-Zewleos. — 38. Nagh-Seryen. — 39. Latoryán. — 40. Abon. — 41. Kis-Seryen. — 42. Saytthy. — 43. Zenth Myklos. — 44. Kys Zewleos. — 45. Fewldeak. — 46. Magoch. — 47. Peres-kwthas. — 48. Monyoros Fechkés. — 49. Mezew Zölös. — 50. Komlos. — 51. Tompa. — 52. Cyokas. — 53. Salangh. — 54. Thorny. — 55. Totth. — Kwttas. — 56. Igas. — 57. Weresmarth. — 58. Cyke. — 59. Czengh. — 60. Mezewhegies. — 61. Tadd. — 62. Kektoraros. — 63. Kis-Fechkés. — 64. Bozás. — 65. Peryemes.

Nomina Villarum trans Tybiscum et Marusium in Comitatus Zolonok, Exterior, Czenad, Orod, Temeswar et Thorontal.

1. Zent Péter. — 2. Marthonos. — 3. Feoldwar. — 4. Zytnya. — 5. Batka. — 6. Peterrewé. — 7. Mohach. — 8. Azzonfalwa. — 9. Baka. — 10. Arthes. — 11. Bela. — 12. Almas. — 13. Tecze. — 14. Kysker. — 15. Nagyker. — 16. Kewkwh. — 17. Chyko. — 18. Kethgyala. — 19. Papokkeresztwr. — 20. Kanysa. — 21. Zanath. — 22. Chyka. — 23. Pade. — 24. Somogy. — 25. Regatad. — 26. Nagy Galad. — 27. Becye. — 28. Kere. — 29. Eokorhalom. — 30. Echehida. — 31. Zentelth. — 32. Jankahida. — 33. Bassahida. — 34. Hodegyhaz. — 35. Homokrew. — 36. Monostor. — 37. Feyeregyház. — 38. Oroszlanos. — 39. Rábé. — 40. Kokenecz. — 41. Keresztwr. — 42. Beeb. — 43. Nagy Besenyew. — 44. Tewrwar. — 45. Zentiwan. — 46. Zazegyhaz. — 47. Dezk. — 48. Zombor. — 49. Palotta. — 50. Pade. — 51. Czyombol. — 52. Keoche. — 53. Choma. — 54. Weya. — 55. Zylos. — 56. Berrekzo. — 57. Wiraghath. — 58. Zeoles. — 59. Megyes. — 60. Bwdyncz. — 61. Berchula. — 62. Wizesgyan. — 63. Twzegd. — 64. Totty. — 65. Mwnara. — 66. Wanyas. — 67. Twregghaz. — 68. Peryemos. — 69. Nagy Zent Péter. — 70. Kis Zent Péter. — 71. Kethfalw. — 72. Zykzo. — 73. Monostor. — 74. Prycoch. — 75. Kothth. — 76. Wteobó. — 77. Kwtfew. — 78. Fellak. — 79. Zenth András. — 80. Zeoldes. — 81. Mayssa. — 82. Mondola. — 83. Kenez. — 84. Ramochhaza. — 85. Odon. — 86. Király Teremy. — 87. Billed. — 88. Pakaz. — 89. Sarad. — 90. Morrothwa. — 91. Nowak. — 92. Keche.

Praesentem locorum olim in Inclytu Comitatu Chanadiensium existentium extractum in originali Dicarum sive Portarum ejusdem Inclytus Comitatus conscriptione fideliter juxta ac genuine desumptum atque in eadem et respective etiam in Szolnok exterior, Themes, et Thoronthali etc. Comitatus promiscue contentis praeappositaque serie relatis Locorum nominibus adaequate conformem esse in fidem subscriptus testor et recognosco. — Budae. 30-a August. 1791. (L. S.) Martinus Lendvay m. p. Regius Cameralis Vice Archivarius.

T. Gyöngyössi János megyei levéltárnok ur szíveségéből.

S) Okmány. 1514.

Petherdi Gerhard ellentmondásáról, mely szerint a budai káptalan előtt tiltakozott Hethen, Petherd, másik Petherd, Nagyút, Erdős, Öcse, Kenéz, Moron, Némethy, Pabd, Belszentkirály, Ravasz, Tótfalu, Kalonda, Paktető, temesmegyei, Thornos, csanádmegyei, Szent-Ivány, bácsmegyei, Csatád és Kovácsleky temesmegyei birtokoknak, Enyingi Török Imre és mások általi elfoglalása ellen.

Secundarum autem contextus talis esse. Nos Capitulum Ecclesiae Budensis memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nobilis Gerardus de Petherd, nostram personaliter veniens in praesentiam, in suo ac nobilium Alberti, Mathaei, Blasii et Martini de eadem Petherd fratrum suorum nominibus et personis, Magnificum Emericum Thewrewk de Ennyng, Banum Castri Nándorabensem et alios quoslibet, cuiuscunque status et conditionis homines, ab occupatione, usurpatione, detentione, et conservatione, totalium portionum suarum possessionarium in possessionibus Hethen, Petherd praedicta, et altera Petherd, Naghwth, Erdews, Eweche, Kencz, Moron, Nemethy, Pabd, Belzenth-Kyral, Ravasz, Thothfalu, Kalonda, Pakthethew in Temesiensi, Thornos in Chanadiensi, Zent Iwany in Bachiensi ac Chatad, et Kowachtheleky vocatis, in dicto Themesiensi Comitatus existentium habitum, seque quovis quaesito sub colore in dominium earundem intromissione et sibi ipsis statuifactione usque fructum et quarumlibet utilitatum suarum perceptione seu percipifactione, Regiam vero Majestatem a Donatione et collatione consensusque sui Regii superinde adhibitione, Capitula vero et Conventus aliaque loca quaevis credibilia ab Literarum eorundem extradatione et emanarifactione, quomodolibet, iam factis vel fiendis, prohibuit contradicendo et contradixit inhibendo, publice et manifeste coram nobis harum notarum vigore et Testimonio Literarum mediante. Datum feria quarta proxima ante festum purificationis Sacratissimae Virginis Mariae. Anno Domini Millesimo Quingentesimo Decimo quarto. Coram Harthyany István et Denhegeley Myhal. — Kiadatott 1793-ik év Deczember 21-ik napján.

T. Gyöngyössy János csanádmegyei levéltárnok ur szives közlése folytán.

T) Okmány. 1694—1880.

A kisperegi egyháznak van 1694-ből egy pohara, s 1695-ből egy kannája, az urasztali edények közt, ezeket az egyháztagek Egyekről, Szabolcs megyéből hozták magukkal, a honnan az egri káptalan által üzettek és verettek ki 1774. május 12-én. Az egri nagy praepost gróf Battyáni Ignác 1768. május 2-án, mint a kisperegi egyház birtokában most is meglevő s gondnoki számadásokat tartalmazó könyv idevonatkozó jegyzete bizonyítja, 24 óra alatti kitakarodást rendelt el, mi azonban nem foganatosított, de hogy miért maradt el, annak oka nincs feljegyezve. Négy év múlva, 1772-ben Szabolcs megye gyűlésére idéztettek, hova Valkó János és Nagy Pál István követeik mentek el, s azt is sejteti a nevezett könyv, hogy Vay István hatalmas pártfogójok volt, sőt a hagyomány szerint a megyegyűlésen kardot is rántott mellettük. — 1773-ban több egyeki református lakos folyamodott az említett nagy praeposthoz, hogy engedje meg Egyeken maradhatásukat; e folyamodás régi másolata megvan, s hátíratá így hangzik: „Noha az instánsok a földes uraság kegyelmét meg nem érdemelték, mindazáltal ingyennaló kegyelemből megengedem

Sütő Istvánnak, Sajtos Péternek, Bajnok Miklósnak, Gerőcs Sámuelnek, Gerőcs Jánosnak, Valkó Jánosnak, hogy a helységben maradassanak, míg magokat az uraság tetszése szerint viselni fogják. Kis-Várda, die 12. Junii 1773. Gróf Battyáni Ignác, egri nagy praepost.“ — Az Egyekről kiveretés 1774. május 12-én lett teljesen befejezve, az anyakönyv 124-ik lapja szerint, hol ez olvasható: „Post Ecclesiae ex Egyek ejectionem et totalem expulsionem 1774. majus 12.“ A kereszteleési anyakönyv 31-ik lapján ez áll: „Iam anno sequenti 1774. 12. maji cum suo Reverendo pastore Andrea Kevi, exul erat ecclesia partim in praedio Ohat, partim Csegeiensis.“ — A kiveretés alkalmával az anyakönyveket s Urasztalához való edényeket is elakarták tőlök erővel, nyers erőszakkal venni, de Kontor Miklós birokra kelt az elvenni akarókkal, mialatt kocsija a felrakott anyakönyvekkel s urasztali edényekkel elvágatott. Az anyakönyvek 1751-ben kezdődnek. A 12 évi hazátlanul bujdosás alatt, midőn az Árkus vize mellett kunyhókban laktak a kiveret egyeki reformátusok, nemcsak lelkészt, hanem tanítót is tartottak s Debreczemből ünnepköveteket, legátusokat járatnak a három főünnep alkalmával. Értsd meg ezt édes magyar nemzetem! s a szegény reformátusoknak, kik mind e mai napig mostoha gyermekei a magyar hazának, engedj mivelődési történetedben egy parányi helyet, sőt jó lesz azt sem feledni, hogy a két protestáns felekezet küzdelmei nélkül ma foszlányai se volnának meg hazád alkotmányának! Az egyek-kisperegi lelkészek ezek voltak: Harsányi Ferencz, 1694-től, meddig, nincs feljegyezve. — Egri Sámuel 1751—1765.; Kabai András 1765—68.; Körösi Zsigmond 1768—74.; Kevi András 1774—78.; Fodor Pál 1778—80.; Servátius Ujfaluusi János 1780—84.; Székelyhidi András 1784—86.; Szentiványi Sámuel 1786—1798.; ez vezette le a bujdosó egyháztagokat 1787. októberben Kisperegbe, hol azok megtelepítették, ugyanott halt meg ő is, de nem mint lelkész. Követte őt Némethy Sámuel, ki 1798. május 9-én irt alá a makói egyházmegyei törvényeknek, mint kis-peregi lelkész s 20 évi ott hivataloskodása után 1818-ban ugyanazon egyházmegyében eső Vadászra ment, onnan pedig 1825-ben a bihari egyházmegyéből a nagyszalontaiba kebelezett Okányba; Nagy József, a nagyszalontai egyházmegye jelenlegi esperestjének, Nagy Dánielnek atyja, lelkészkedett Kis-Peregben 1818-tól 1821-ig; ki után Szondy Lajos töltötte be a lelkészi hivatalt 1821-től 1851-ig; megírta az Egyekiből lett kis-peregi egyház történetét, mely kéziratban a kisperegi egyház levéltárában őriztetik; 1851-től fogva ennek fia Szondy Imre viszi a lelkészi hivatalt, kinek szívességéből az itt elsorolt adatokat közölni szerencsém van. — A tanítók most ezek: Kiss Lajos 1850-től, Dávid Elek 1878-től, Gyenge Imre 1879-től fogva mai napig.

U) Okmány. 1703—1880.

A vadász református egyház II-ik számú anyakönyvében következő bejegyzés olvasható:

„Vadász, régebben Cseke-Vadásznak hivatott. Utolsó elpusztulása volt 1703-ik évben, beütvén ugyanis II. Rákóczy Ferencz és Berásényi Miklós katonái, az ugynevezett kurucok az országba, nagy pusztítást vittek véghez s nem előbb, mint 1711-ben hajtottak ki az országból.

„Azelőtt is református magyarok lakván Vadászt, *) a Kuruczvilág elmulása után is azok ülték meg ezen helységet. És az elszéledt népből legelőbb is a Kelemenek, Hajduk, Bondárok, és Kukulyuk költöztek ide vissza a Sárretről, hova a kuruczpusztítás elől menekültek. 1711-ben az egyháznak első tanítója volt Péter deák, a ki mind pap, mind mester volt. 1713-tól kezdve a rendes predikátorok így

*) Kétségkívül, és az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint 1669. június hó 30-án szenteltetett fel Szegedi Ferencz, vadász lelkész s a beregszászi közzsinaton.

következtek: Aszalay János, Debreczeni István, 1714. Mándoki István, Püspöki Sámuel, Győri János, Szoboszlai Gergely, 1748. Veszprémi János, Jámbor István, Zarnai János. 1767-ben idős Szilágyi János Boros-Sebesből jött, szolgált 30 esztendeig, itt halt meg is. 1797-ben ennek fia Szilágyi János, a ki jött Tárkányból, 6 év múlva ment Bél-Zerindre. 1803-ban Kútasi József jött Ittebéről, 3 év múlva ment Rittbergre. 1806-ban Szilágyi József jött darab időre Sáránról, 10 hónap múlva Fekete-Gyarmatra ment. 1807-ben Szilágyi Mihály jött Gyarmatról, 11 év múlva ment Tamásdára. 1818-ban jött Némethy Sámuel Kis-Peregről, 7 év múlva Okányba ment. 1825-ben Benécs Dániel Okányból, 7 év múlva Bajjra ment. 1832-ben jött Erdélyi József Bajjrról. Hivatalát szigorú lelkiismeretességgel vitte 35 évig Vadászon. Elhalt késő vénységében 79 éves korában 1867. március 8-án. — 1867. ápril 22-én választatott egyhangúlag lelkészé Bor Áron, sarkadi tanár, ki 10 év múlva Kőte-Gyánba ment. 1877. decz. 23-án választatott meg egyhangúlag Hajdu Elek, belényesi lelkész, ki jelenleg is Vadászon van.

„A vadászi egyház templomának régibb része, mint most is látszik némileg, belől vakablakokba állított faragott és festett képekkel volt teljes. Újabb részét napkelet felé kitoldotta 1712-ben az akkori reformátusság, a mikor a torony fala is egy öllel feljebb emeltetvén, csinos zsindeletetűvel ékesítettet. Rómer szerint a templom régibb része a tamásdai csonka toronynyal együtt Árpád-kori építmény.

„A torony belső napkeleti oldalán a Molok-Bálvány még 1769-ben is megvolt ily aláírással: „Molok,“ a melyre a 91 éves Albert Mihály emlékezik 1843-ban.

„A vadászi határban levő Teleki és Marócz nevű puszták szinte reformátusoknak voltak lakhelyei, a templom romjai most is látszanak.

„Vadásznak birtokosai voltak az 1700-ik évtől a kincstár, kitől árendába birta Edlspacher Zsigmond 34 évig. Ezután birta Lovász Főispán. Azután ismét a kincstár dispositiója alá esett. Mígnem végre sok hadi érdemeiért Vitézvári Báro Simonyi József huszár ezredesnek adatott, 104,000 pengő forintok lefizetése mellett. Meghalt a nagy Heros 1832-ben augusztus 23-án, délután 4 órakor 59-ik évében Maradt egy fia Báro Simonyi Lajos és egy leánya Katalin. 1819-ik évben megvevén a nemes báró Vadászt Bél-Zerinddel együtt, a következő 1820-ik évben mind a református, mind a görög keleti egyházak lelkészeinek egy-egy sessió földet adott.

„Az egyház birtokában levő nagyobbik czinkannán ez olvasható: „n. szalontai lakos nemes Pataki Erzsébet asszony tsináltatta Szaránd vármegyében levő cs. vadászi szent Ecclesia számára. 1744. die 10. Maji.“ Nagyobb harangja készült 1798-ban, a kisebb 1761-ben.“

T. Hajdu Elek vadászi lelkész szíves közlése folytán.

TARTALOM.

Bevezetés	Lap. IX—XII.
---------------------	-----------------

I. Rész. Az egyházmegye általános története.

I. Tizenhatodik század.

1. Területi birtok viszonyok	3.
2. A reformáció pártfogói	6
3. A reformációt fejlesztő körülmények	15.
4. Ez egyházmegye keletkezése, neve és kiterjedése	23.
5. Az egyházmegye belélete	32.
6. Az egyházmegye külélete	58.
7. A gyülekezetek jogairól	59.
8. A toronyi zsinatok helyéről	70.

II. Tizenhetedik század.

1. Az egyházmegye belélete	73.
2. Az egyházmegye seniorai	79.
3. Az egyházmegye külélete	86.
4. I. Apaffy adományai	87.
5. Presbyteriánus mozgalmak	88.
6. Az egyházmegye végpusztulása	94.
7. Végző	97.
Okmánytár	99.

II. Rész. Az egyházmegye részletes története.

	Lap.		Lap.
1. Abaad	143.	19. Boros-Megyes vagy Megyer	162.
2. Ágya	144.	20. Boros-Sebes	162.
3. Almaszeg	145.	21. Boros-Telek	163.
4. Apa	146.	22. Boros-Jenő	164.
5. Apáti	147.	23. Csanád	168.
6. Arad	147.	24. Csencse	169.
7. Ároki	151.	25. Csermesi	169.
8. Bandarlak	151.	26. Csertelek	170.
9. Bassarág	152.	27. Csigerszeg	170.
10. Békás-Össy	153.	28. Csimoszlek	171.
11. Békés	153.	29. Csúcs	171.
12. Belényes	157.	30. Csunya-Keszi	171.
13. Belfenyér	158.	31. Csura Szombat	172.
14. Béli	159.	32. Czipán	172.
15. Bél-Zerind	160.	33. Deszk	173.
16. Bethlen-Ösi	160.	34. Dézna	173.
17. Bikacs	161.	35. Doboz	174.
18. Bike	162.	36. Dolom	174.

	Lap.
37. Egres	174.
38. Elek	175.
39. Élésfalva	176.
40. Eperjes	177.
41. Erdő-Gyarak	177.
42. Erdőhegy	178.
43. Ernye	179.
44. Farkastelek	180.
45. Fajdas	180.
46. Fazekas-Varsánd	181.
47. Fehéregyháza	181.
48. Fekete-Gyarmat	182.
49. Féltelek	183.
50. Feltót	183.
51. Földvár	185.
52. Gáb	185.
53. Gelvác	186.
54. Gyelid	186.
55. Gyorok	187.
56. Gyula	188.
57. Gyula-Vári	193.
58. Gyula-Varsánd	194.
59. Halmágy	194.
60. Haraklián	195.
61. Háromfalu	195.
62. Hecsoka	195.
63. Hidegkút	195.
64. Hodos	196.
65. Karancs	196.
66. Karánsebes	196.
67. Karolyos	197.
68. Kasza	197.
69. Kaszaperek	198.
70. Keresztur	198.
71. Kétegyháza	198.
72. Két-Sofron	200.
73. Kewő	200.
74. Kis-Bárd	200.
75. Kis-Bekény	201.
76. Kis Csálya	201.
77. Kisfalu	202.
78. Kisfalud	202.
79. Kis-Nyüved	202.
80. Kis-Szeg	203.
81. Kis-Jenő	203.
82. Komlós	203.
83. Kovácasháza	204.
84. Kovási	204.
85. Kurtile	205.
86. Kutas	206.
87. Lekesháza	206.
88. Lippa	206.
89. Lugos	210.
90. Mácsa	210.
91. Magyar-Dad	211.
92. Marián	211.

	Lap.
93. Marócz	211.
94. Martonos	212.
95. Ménes	212.
96. Mesth	213.
97. Mihállaka	214.
98. Mikelaka	214.
99. Mikere	215.
100. Miske	216.
101. Monostor	217.
102. Nadab	217.
103. Nadrág	218.
104. Nagy-Bárd	218.
105. Nagy-Bekény	219.
106. Nagy-Csálya	220.
107. Nagy-Nyüved	220.
108. Nagy-Szeg	220.
109. Nagy-Zerind	220.
110. Nyárev	222.
111. Nyék	222.
112. Ottlaka	223.
113. Ölyved	223.
114. Ötvenablakos	224.
115. Panád	224.
116. Pankota	224.
117. Pedly	226.
118. Pesti	226.
119. Pető	226.
120. Pipási	226.
121. Remeta	227.
122. Rokszin	227.
123. Salafe	227.
124. Sarkad	228.
125. Seprős	238.
126. Septely	238.
127. Serfestő	238.
128. Sikló	239.
129. Sikula	239.
130. Simánd	239.
131. Solymos	239.
132. Somboly	241.
133. Somos	241.
134. Szalonta	241.
135. Szederkény	247.
136. Székudvar	247.
137. Szemlék	247.
138. Szentmárton	248.
139. Szent-Pál	248.
140. Szintye	248.
141. Sziond	249.
142. Szódi	249.
143. Szöllős	249.
144. Talpas	250.
145. Tamásda	250.
146. Taars	251.
147. Temesvár	252.
148. Tamász	253.

	Lap.
149. Thergovistia	254.
150. Tomany	254.
151. Tompa	254.
152. Torony	255.
153. Tőperek	257.
154. Tótváradgya	259.
155. Ujfalu	259.
156. Zabran	259.
157. Zaránd	260.
158. Zardoklaka	260.
159. Zidimicz	260.

	Lap.
160. Zomhathel	261.
161. Zsidó vár	263.
162. Jászpély	263.
163. Vadász	263.
164. Vajdafalva	264.
165. Várasekzi	264.
166. Vásári	265.
167. Világosvár	265.
168. Visznok	265.
Zárszó	265.
Okmánytár	265.

